

72.3(4414)

3-

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ
1878-1942

3-

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY, INC.

63 Fourth Avenue

New York, N. Y. 10003

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ

1878 — 1942

MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER SCHEWTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

VOL. 210

HISTORICAL-PHILOSOPHICAL SECTION

VOLODYMYR STAROSOLSKYJ
1878 — 1942

Editor: Ulana Starosolska

NEW YORK — PARIS — SYDNEY — TORONTO
1991

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Том 210

ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНА СЕКЦІЯ

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ
1878 — 1942

Редактор: Уляна Старосольська

НЬЮ ЙОРК — ПАРИЖ — СІДНЕЙ — ТОРОНТО
1991

НБ ПНУС

593385

Мовна редакція: *Анатоль Вовк*
Обкладинка: *Тетяна Кравців*
Рисунок на обкладинці: *Лев Гец*

Copyright © 1991 by Shevchenko Scientific Society

Library of Congress Catalog Card Number: 91-62148
ISBN: 0-88054-172-5

Printed in the USA
Computoprint Corporation, 35 Harding Avenue, Clifton, New Jersey 07011
(201) 772-2166 Fax (201) 772-1963

*Іван Труш, портрет студента В. Старосольського
1898 р.*

593355

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Декілька років тому, складаючи свій видавничий плян, Видавнича комісія Наукового Товариства ім. Шевченка схвалила перевидати працю свого давнього дійсного члена д-ра Володимира Старосольського "Теорія нації".

Хоч ця монографія була надрукована у Відні Українським Соціологічним інститутом на початку 1922 р., вона на диво знайшла чимало читачів, зокрема серед української академічної молоді Галичини, Буковини та Чехословаччини.

У зв'язку з відновленням після Першої світової війни української державности по обох боках Збруча, вона стала неначе підручником для нашої академічної молоді, пробудженої до державного життя. Її обговорювано на зборах і окремих конференціях галицького, пражського й подебрадського студентства й вживано, як підручник в Українському Вільному Університеті у Празі, Українській Господарській Академії в Подебрадах та в Тайнім Українським Університеті у Львові.

Та й у наші дні, коли в Україні, на всіх її землях, знову йде процес відбудови державности, актуальність цієї монографії відновилася, і постала потреба її перевидання, тимбільше, що українською мовою відповідної літератури нема. Ця праця, хоч видана 69 років тому, свого значення не втратила. У нашому виданні збережено її як документ доби, вирішено мову не виправляти.

До книжки також включено біографію Володимира Старосольського, його наукову розвідку "Національний і соціяльний момент в українській історії", бібліографію його праць, деякі його промови, листи, статті про нього. На редактора книжки запрошено його доньку — Уляну Старосольську.

Автор "Теорії нації" змолоду готувався до наукової кар'єри в тогочасних передових університетах: у Берліні, Граці, Кракові, а зокрема у Гайдельберзі, де викладав славетний професор Георг Єлінек. Світова війна та визвольні змагання, у яких Володимир Старосольський брав участь, як організатор і ідеолог Українських Січових Стрільців, не сприяли дальшій науковій праці. Щойно згодом д-р В. Старосольський повернувся до науки, ставши професором державного права Українського Державного Університету в Кам'янці Подільському, а після війни на еміграції — в Українським Вільнім Університеті, спершу у Відні, невдовзі в Празі, і Українській Господарській Академії в Подебрадах, де викладав державознавство й соціологію.

Д-р Старосольський повернувся до Львова, де відкрив адвокатську канцелярію в 1925-му році. Тут чекали на нього безперервні політичні процеси, у яких він виявив глибоке знання не лише права, але й психології підсудних і тих, що їх судили. В пляяді знаменитих оборонців політичних в'язнів, адвокат (або "меценас", як це вживали в Галичині) Старосольський зайняв особливе місце. Він на ділі був, мабуть, найстаршим серед них, коли не віком, то досвідом. Його адвокатська кар'єра почалася з участі чи не в першому галицькому політичному процесі 1908 року проти Мирослава Січинського, за вбивство графа А. Потоцького. Повага до адвоката "меценаса" Старосольського була унікальною. Хоч він безперервно, інколи дуже гостро, боровся з польською поліцією й судом, Варшавська Палата Адвокатів у Варшаві обрала В. Старосольського на свого члена. А до його судових промов, чи то у Львові, чи в галицькій провінції, прислухалися польські судді й прокурори, нерідко гратулюючи йому за успіх.

Не так було із советським окупаційним урядом. Зразу запросили д-ра Старосольського на професора Львівського Державного Університету, але швидко після цього без акту обвинувачення й суду заарештували й засудили на вісім років ув'язнення, вивезли до Маріїнська в Сибіру, де він помер у 1942 році.

Закінчивши свої скромні думки й спогади про, без сумніву, наймаркантнішу людину, яку ласкава доля дозволила мені зустріти в моїм, уже куди літнім, житті, зауважу, що перед очима моєї пам'яті стає, як у Гетовім "Фавсті", висока, струнка постать, злегка похилої людини патриціанського вигляду, поведінки й погляду очей. Дивна гармонія зовнішності й духовності, яка від

неї промінює. Повага й шляхетність, доброта й філософський спокій, за яким криються: гаряче серце й глибокий інтелект. Холодний розум і гаряче серце — яка рідкість, який дивний мезальянс! А його, власне його, відчував кожний, бо мусів відчутти, вже при першій зустрічі, кожний, хто мав щастя по-знайомитися з Володимиром Старосольським.

Коли ці незугарні слова видаватимуться читачам дивними і такими, що не належать до наукового видання, нехай вони вибачать авторові з уваги на його вік і нехай знають: вони відносяться до справді незвичайної людини найвищого інтелекту і знання, філософського спокою і доброти.

І ще нехай знають: покійний професор був членом іспитової комісії Адвокатської Палати у Львові, яка на початку 1937 року визнала мене гідним стати адвокатом. А після вручення грамоти й гратуляцій д-р Старосольський сказав зворушливе слово про шляхетне післанництво адвокатської професії й небезпеку в боротьбі за існування загубити його... А ще два роки пізніше, шість тижнів перед вибухом війни, домігся мого звільнення зі слідчої в'язниці на Казимирівській вулиці, хоч і не надовго...

Ярослав Падох

1 червня 1991 р.

ЗМІСТ

<i>Ярослав Падох: Переднє слово</i>	vii
Зміст	xi

I. БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

<i>Юрій Старосольський: Шляхами предків</i>	
1) Предки "по мечі"	3
2) Предки "по кужелі" — з виноградників Австрії	12
Роки формування — Ярослав	19
З княжого Ярослава до княжого Львова	27
<i>С. Людкевич: "Чи тямиш ще?"</i>	40
"Молода Україна"	44
<i>Промова В. Старосольського на вічу 13-го липня 1899 р.</i>	48
За долю робітничого стану	52
<i>Із споминів М. М. Розенбавма</i>	55
Перед бурею — роки ідилії у професії	56
<i>П. Петрик: Моя перша зустріч з судом і адвокатом Старосольським</i>	58
На сліді життєвої мрії — науки	60
Напередодні світової завірюхи. Пацифіст з мечем	63
Стрілецьким шляхом	70
<i>Лист В. Старосольського до сина Юрка</i>	74
<i>В. Старосольський: Стрілецьким шляхом</i>	78
<i>Віра в безсмертність нації</i>	85
Шляхом державного будівництва	88
З журбою радість	93
<i>"Чи тямиш ще?"</i>	93
Знову у Львові: "Сповнити обов'язок українського адвоката"	107
<i>Уляна Старосольська: "Ave Caesar, Morituri Te Salutant"</i>	116
<i>Лист Володимира Старосольського із лагру в Мариїнську до дружини Д. Старосольської в Кокпектах</i>	134
<i>Д. Старосольська: У далеку путь</i>	144
<i>ЮСТ: В річницю</i>	148

II. НАУКОВІ ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА СТАРСОЛЬСЬКОГО

Національний і соціальний момент в українській історії	153
Теорія нації	161
Бібліографія праць В. Старосольського	325

III. ПРОМОВИ/ЛИСТИ ВОЛОДИМИРА СТАРСОЛЬСЬКОГО

"Його слово на сторожі"	329
Українська державність і російський імперіялізм	342
"Rebus in Arduis" промова на похороні ген. Мирона Тарнавського	346
Товариство "Січових Стрільців у Львові" — обіжник і заклик	349

IV. СТАТТІ ПРО ВОЛОДИМИРА СТАРСОЛЬСЬКОГО

<i>Теодосій Гаєцький</i> : Професор Старосольський	355
<i>Василь Качмар</i> : Незрівняний оборонець українських політичних в'язнів	360
<i>Михайло Г. Марунчак</i> : Незабутнє прощальне слово	370
<i>Роман Мицик</i> : Наглий суд у Львові	375
<i>Марина Антонович-Рудницька</i> : До мозаїки портрету ...	376
<i>Степан Самбірський</i> : Доповідь про Універсали Української Центральної Ради	378
<i>Олександр Хомяк</i> : Пан (за термінологією В. Липинського)	381
Шукаючи справжньої синтези	387

ПЕРЕДРУКИ

<i>Іван Кедрин</i> : Володимир Старосольський	389
<i>Василь Левицький</i> : Пам'яті Володимира і Дарії Старосольських	393
<i>Клявдія Олесницька</i> : Та вічна буде пам'ять про Тебе. У безконечній черзі	395
<i>Роман Купчинський</i> : Володимир Старосольський	401

ПОКАЗНИК ІМЕН	404
---------------------	-----

I.

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

ШЛЯХАМИ ПРЕДКІВ

1. ПРЕДКИ "ПО МЕЧІ" — "CIVES DROHOBYCENSES"

Ми віримо, що предки, від батьків починаючи, не тільки дають людині фізичне життя, але й спадкові характеристичні особливості, традиції моральних засад, звичаїв, навіть суспільних прагнень. І ми, звичайно, віримо, що предки є одним з основних джерел тих сил, які впливають на життєвий шлях людини, формуючи її характер, світогляд, ідеї, суспільні дії і навіть фізичний вигляд. Ця предківська сила видна особливо тоді, коли покоління живуть осіло близько, територіально, а бодай психологічно, коли діє батьківська виховна сила і рідний сантимент. Типовий приклад цього історичного феномену маємо в Галичині: кілька поколінь селян в одному селі, потім одне або більше поколінь священників близько села, далі похід у місто і там, у якійсь новій (міській) професії, вияв ідеї і моральних засад, прищеплених предківськими поколіннями.

Саме про те ми мусимо думати на порозі досліджування життєвого шляху Володимира Старосольського. І ми відразу відчуваємо відмінність, а то й особливість ролі предків його роду у його житті.

Володимирові Старосольському не дала доля такого типового предківського довкілля і впливу. Від кількох поколінь його предки по батькові були в русі із сходу на захід: з Дрогобича в українській Галичині на її окраїни до Перемишля, Ярославла, а деякі й далі, в польську чужину, а два дядьки жили навіть у Відні

і померли на німецькій землі. По матері було навпаки: дід Володимира прибув із заходу, з-під Відня, на схід до Галичини, на поселення в польському середовищі міста Сянока.

Ця, сказати б, неосілість і розпорошеність предків Володимира, їхні різні життєві шляхи, нестійкість середовища і його впливу, мусіли мати такий, або інший, позитивний, чи негативний, чи й ніякий ефект на його історичну індивідуальність і життєву дієвість. Тому мандрівка його предківськими шляхами необхідна, на нашу думку — для розуміння причинових зв'язків його духового формування. Але це шукання коріння насправді не гарантує повного, логічного, розумом збагненого успіху; може нам тільки прийдеться зустрітися з незовсім розгаданою загадкою еволюційного процесу цієї незвичайної людини. Як побачимо, ця релятивність впливу зовнішніх факторів на формування індивідуальності Володимира Старосольського, стосується часів його зростання у його дитячих і юнацьких роках. Нам, дослідникам його життя, може, доведеться признатися, що ледве чи знайшли ми відповідь на просте питання: "Звідкіля взявся він такий, яким був ціле своє зріле життя, своїм характером, вдачею, світоглядом?"

Родовідний шлях Старосольських, спертий на документах, родинних записках, листах і переказах, веде нас у 18-те ст. в Дрогобич, невелике місто на галицькому Підкарпатті. Найдавніший документ в наших руках — латиною писана метрика греко-католицького Парафіяльного уряду в Дрогобичі, засвідчує, що в метричальній книзі цієї парафії (у томі I, на стор. 20) записано, що дня 8-го січня р.Б. 1791-го, в Дрогобичі, в домі ч. 67, народився хлопець греко-католицького віровизнання, названий Миколай, з батьків Івана Старосольського і Анастасії, дочки Степана Чернигевича. Усі троє громадяни Дрогобича ("cives Drohobuscenses"). Хресними батьками були: Петро Чернигевич і Марія Трускавецька, теж дрогобицькі громадяни. Хрестив і миропомазував о. Іван Старомійський, місцевий парох. Як бачимо, ця метрика згадує теж, хоч без дат народження, імена і прізвища із двох попередніх поколінь, а саме: Миколаєвого батька Івана, дівоче прізвище його дружини — Миколаєвої матері — Анастасії Чернигевич і її батька, Миколаєвого діда — Степана Чернигевича. З цього виходить, що найдавнішим відомим предком Володимира Старосольського з його ж родовим прізвищем був Іван, під час коли найдавнішим удокументованим предком цілого роду можна

вважати Степана Чернигевича, який мусів народитися десь у першій половині 18-го ст. і жив в Дрогобичі. Треба думати, що Іван Старосольський народився десь в половині того ж сторіччя, щоб йому було біля 30 років, коли народився його син Миколай.

Предки роду Старосольських, які жили в Дрогобичі бодай від початку 18-го ст., були "міщанами" з усіма правними й соціальними прикметами того суспільного стану. Йдучи за переказами, вони мусіли бути багаті, правдоподібно заангажовані у солянній промисловості, яка була від княжих часів чи не головним промислом Дрогобича. У родині Старосольських повторялося питання, хоч без доведеної відповіді, про зв'язок родового прізвища з торгівлею сілля. В кожному разі ми знаємо, що коли Миколай Старосольський перенісся згодом із Дрогобича до Перемишля, він мав доволі багато грошей, щоб зразу купити в місті велику земельну власність. Миколай, як теж — за переказами — його батько Іван, були активні в проводі своєї греко-католицької громади, а принаймні один з них (здається Миколай), був титарем однієї з церков у Дрогобичі. Теж, за усним переданням в родині, Старосольські займали якісь становища у міській управі Дрогобича. Вони, можливо репрезентували українську міщанську громаду, певно ще на базі Магдебурзького права, яке діяло в тому місті від року 1496-го аж до скасування його австрійським цісарем після анексії Галичини. Тепер можемо тільки додумуватися, в якому характері була ця їхня діяльність: може радників "радців" чи "консулів" у магістраті, а може, лавників чи членів "гмінної ізби". Миколай був правником і мав позицію в заряді міста. В родинних записках сказано, що, на підставі якогось свого почесного титулу він привітав цісаря Франца I., вручаючи йому ключі міста. Цю подію утривалено на малюнку в одній з церков Дрогобича; (родинні записки не дають певної інформації в котрій саме). Миколай був одружений з Маріянною Кікевич, народженою 2 січня 1797 в Дрогобичі, дочкою Антонія Кікевича, записаного в метриці як "Conciliarius Politici in Civitate", і Катерини Дзяленської, дочки Павла Дзяленського, якому метрика дала титул "olim proconsul" (метрика римо-католицької парафії Св. Бартоломея, том II, стор. 96).¹

1. Усі титули, особливо у свобідних перекладах тих, хто виготовляв метрики, не дозволяють з певністю встановити сучасних відповідників цих посад.

Про Миколая Старосольського і його дружину маємо вже більше відомостей.² Вони переїхали з Дрогобича до Перемишля з початку 19-го ст., напевно перед січнем 1820 р., бо того року народився їм найстарший син Степан вже в новому місці. Інтерпретуючи родинні перекази на тлі історичного розвитку, можна думати, що цей переїзд Миколая з Дрогобича до Перемишля був пов'язаний з уведенням державної соляної монополії, яка обмежила приватні прибутки з цього промислу, як теж з новим, австрійським політичним ладом, який відкривав нові можливості для зацікавлених людей з адміністративною підготовкою. Можна з певністю сказати, що Миколай не їхав до Перемишля шукати праці: про неї він уже певно домовився раніше з управою міста. Він став — як записано в метриці вінчання його сина Василя — з року 1869, "Protocolista Magistratualis" (магістрацьким секретарем); в одному листі його внучки Леонтини, записано, що Миколай був "синдиком", тобто правним радником. В кожному разі в родині не було сумніву, що Миколай Старосольський був правником і так став першим із довгого ряду правників у його роді, що нині досягнула вже до п'ятого покоління. Миколай втішався великою пошаною в місті; був приятелем і дорадником Перемиського єпископа Івана Снігурського, який завжди був гостем Старосольських на свята, так як був і латинський біскуп. Ці свята, з-під руки доброї господині Маріянни, були голосні своєю пишнотою і багатством і лишилися ще в пам'яті і листуванні навіть унуків.

Старосольські мали велику посілість в самому місті, з гарною хатою, з розлогим садом, в якому росли славні овочі, особливо грушки. Свячення їх "на Спаса" було традиційно святковою подією. Цю посілість викупило пізніше місто, застосувавши примус, на залізничий шлях і станцію. Крім того мали ще кам'яницю на вул. Францішканській.

Миколай Старосольський був високий ростом, завжди поважний, дуже релігійний і практикуючий християнин, суворий у вихованні дітей, особливо хлопців (які, наприклад, мусіли спати в холодних, ненагрітих кімнатах). Натомість Маріянна була куди лагідніша до дітей і часто потурала їм без відома батька. Діти

2. Головним чином з листування членів наступних генерацій, із споминів, записаних або переданих усно, а зокрема з родоводу, який зладив на підставі своїх досліджень, Стефан Рапф 1964 р.

*Маріянна з Кікевичів і
Миколай
Старосольські*

*Маріянна
Старосольська у
старшому віці*

говорили, а внуки записали про те, як дуже її шанували, бо була дуже "добра, розумна і господарна". Походила вона з багатой, землевласницької родини і мала сама цілий т.зв. "ключ" із кількох сіл.

Миколай помер нагло, 5 березня 1849 р. на удар серця, після того, як довідався про смерть свого найстаршого сина — Степана.

Своїм народженням, 4-го січня 1820 р. Степан розпочав нове покоління родини Миколая і Маріянни. Його найбільше згадують записки й перекази в наступних поколіннях, може тому, що став він свого роду родинною легендою: цілу гімназію перейшов він, як перший учень в класі, а у Віденському університеті дістав золотий перстень з брилянтом від самого "Найяснішого Пана" — цисаря Франца I, за свої академічні досяги. У списку дисертацій Віденського університету з 1844 р. записано:

No. I 107454 — Starosolski, Stephan, Diss. "De sensibus externis", Vindobonae 1844.³

Степан говорив плавно по-латинському і при якійсь урочистості у Відні виголосив промову у цій мові. Він не був одружений. Став лікарем у Відні і помер під час епідемії в місті Галле (в Німеччині?).

Другим після Степана сином, був Йоахим, батько Володимира і про нього говоритимемо пізніше. Далі йшли діти: Кордуля, Нестор, Василь, Константин і Матильда. Разом було семеро дітей, що народилися між роками 1820 і 1842 в Перемишлі. Нестор, про якого в одному листі⁴ написано, що він "дуже багато говорив і люди казали, що буде він ще мудріший ніж Степан". Не зміг цього довести, бо помер ще студентом. Померла теж молодша Матильда, про яку в згаданому вище листі було написано, що "була красуня і чудово грала на фортепіяні, але видно, що цінила себе надто високо, бо дала гарбуза молодцеві, який старався про її руку, тому лише, що освідчився їй не вбраний у фрак; з цього видно, казала, що її 'не шанує'."

Не знаємо багато про дальшу долю усіх дітей Миколая Старосольського, які розбрились по Галичині, а то й поза її границі. Але знаємо дещо з оповідань, родинної хроніки, листів і

3. Два наступні записи такі:

No. I 224688, Starosolski, Volodymyr, Das Majoritätsprinzip, Wien 1916;

No I 391937, — (idem) "Nacionalnyj i socialnyj moment v ukrainskij istorii", Viden' 1915.

4. Лист Леонки Тшцінської до Станіслава Старосольського, з 23.IX.1942.

т.д. про тих, які вже в наступному поколінні, тобто в поколінні Володимира Старосольського, були в ближчому або дальшому відношенні до нього, про яких він згадував із сантиментом і з якими зустрічався принагідно. Були між ними свідомі українці — давніше звані "русинами" — і були т.зв. греко-католики; були також римо-католики спольщені через подружжя.

Син Миколая Василь, одружений з римо-католичкою Альою-зою Щуровською з Чернівців, мав п'ятеро дітей. З них згадував Володимир, з виразним сантиментом, наймолодшу кузинку Леонтину, звану в родині Леонкою, яка була одружена з лікарем Тшцінським і жила, згодом, як вдова, у Кракові. Між ними було листування, особливо з нагоди свят, а коли Володимир бував у Кракові, навіть у "протипольських" політичних процесах, завжди зупинявся у Леонки.⁵

Остались у родині теж спомини й інформації про старшу дочку Миколая — Кордулю. Вона одружилась з Вільгельмом Вайтом, австрійським поселенцем у Галичині, з тієї групи, в якій був і дід Володимира по матері, Георг Рапф. У Вайтів було дев'ятеро дітей: один хлопець, який згинув як австрійський вояк в 1866 р. під Кенігретом у війні Австрії з Прусією, і вісім дочок. Наймолодша з них, Антоніна, вийшла заміж за Альбіна Світальського, а їхній син Казімеж був в 1930-их роках прем'єром Польщі. Антоніна, вже як вдова, жила постійно у Львові, і Володимир, як правило, відвідував її на Різдво, часто беручи зі собою котресь з дітей, не надто з того вдоволених.

Наймолодшим сином Миколая був Константин, народжений в Перемишлі в 1837 р. Вчився в Перемишлі, потім в університеті в Кракові. Був він правником і суддею. Жив в пізніших роках у Львові (в 1878 р. був там "adjunctus iudicii tribunalis"). Був він хресним батьком Володимира.

Його дружина походила з німецького роду Шуманів. Мали четверо дітей: двох синів і дві дочки. Дочки, по мамі — римо-католички, виїхали на захід Галичини. Обидва сини були правниками, обидва свідомі та активні українці. Старший, Михайло, старшина УГА, редактор "Козацького Голосу" був розстріляний більшовиками десь біля Одеси мабуть в 1920 р. (?). Молодший,

5. Там зустрічав теж троє осиротілих дітей Матильди Корта, сестри Леонки, яких вона виховувала, а які згодом розказували вже дітям Володимира про його цікаві вияснення українського питання.

*Станислав
Старосольський суддя
у Львові*

*Михайло
Старосольський
старшина УГА*

Станислав, суддя-цивіліст, окружного, а згодом апеляційного суду у Львові та професор Українського Тайного Університету тамже, помер на еміграції у Відні у 1962 р. Ціла родина була в близьких, на родинному сантименті спертих взаєминах з Володимиром Старосольським і його родиною.

Вернімся до Йоахима, другого з черги сина Миколая і Маріянни (з Кікевичів) Старосольських, батька Володимира (метрики називають його Йоахимом, але Володимир радше вживав імени Яким).

Йоахим (Яким) народився в Перемишлі 21 вересня 1822 р. і там кінчав початкову і середню школи. Студіював право, правдоподібно в університеті в Кракові, або, можливо, що так, як Степан і Нестор, за традицією, у Відні. Через протимосковське політичне наставлення замолоду вмішався був у польську повстанську діяльність в Галичині, і був ув'язнений австрійською владою. Очевидно, це ув'язнення ані не тривало довго, ані не пошкодило

*Йоахим
Старосольський
начальник суду
бурмістер Ярослава*

Йому в кар'єрі: він став суддею. А тому, що був добрим і сумлінним адміністратором, став скоро начальником Повітового суду в Ярославі, а згодом і бурмістром міста. Мав він у Ярославі великий мурований дім з романтичним садом на вулиці, яка вела

Дім Старосольських у Ярославі, де родився Володимир

в напрямі на Перемишль. Оповідать родинні перекази, що коли пан начальник Суду і шановний бурмістер лежав хворий в тому домі, то вулицю перед домом вистелювали в'язками соломи, щоб вози, які котилися долі — шляхом на Перемишль, не та-рахкотили занадто і не турбували хворого.

У родинних записках описаний Йоахим як вродливий мужчи-на, який визначався дуже приємними манерами і якого любили й поважали. В цих записках і переказах теж відмічено, що довго не одружувався і тому почав мати старопарубацькі звички. Хорував на подагру, по кишнях носив усякі ліки, якими любив частувати знайомих. Одружився Йоахим у п'ятдесятому році життя з Юлією Анною Маріяною (trinomini) Рапф, дочкою доктора Георг'а Рапфа із Сянока і його дружини Йосифи, дочки Йогана Леглера (Loegler).

У цьому подружжі Йоахима Старосольського з Юлією Рапф сходяться дві предківські лінії Володимира Старосольського, по батькові і по матері або, як колись казали — "по мечі" і "по кужелі".

2. ПРЕДКИ "ПО КУЖЕЛІ" — З ВИНОГРАДНИКІВ АВСТРІЇ

Досліджуючи предківську лінію Володимира Старосольсько-го по матері, ми опинимося знову на переломі 18-го і 19-го сторіч.

В малому містечку Maissau на підгір'ю Долішньої Австрії, недалеко Відня, жила стара міщанська родина Рапфів (Rapf). Так, як більшість мешканців містечка, мали вони свої виноградни-ки за джерело прожитку.

У цій родині народився в 1796 р. син Георг' (насправді — за метрикою — Йоган Георг', але якось ім'я Йоган вийшло з ужитку).

Мало знаємо про його молодість, але певне те, що не було йому призначено бути господарем на виноградниках свого роду. Пішов він в університет у Відні і десь біля 1820-го р. став лікарем.

У Майсав жила теж міщанська родина Леглерів (Loegler). Вона, може, теж господарювала на виноградниках. Єдине, що певно знаємо про неї, це те, що була в цій родині дочка Йосифа, яка здобула кваліфікації вчительки і яка вийшла заміж за зга-даного вище доктора Георг'а Рапфа. Більше нам відома історія їхнього життя починається в 1834 р.

Отож в тому році, згідно з пляном австрійського цісаря Франца І, виїхала на поселення в Галичині валка молодих австрійських родин з різними потрібними професіями. Кожна з цих родин дістала від уряду тисячу австрійських фльоренів (гульденів) і по два криті вози.¹

Після двотижневої мандрівки, вісім таких родин заїхало на ринок у Сяноці в Галичині. Там прийняла їх управа міста вітаючи хлібом і сіллю (дослівно) та польською промовою (якої вони не розуміли), та, що важливіше, приготованими для них домами з устаткуванням.

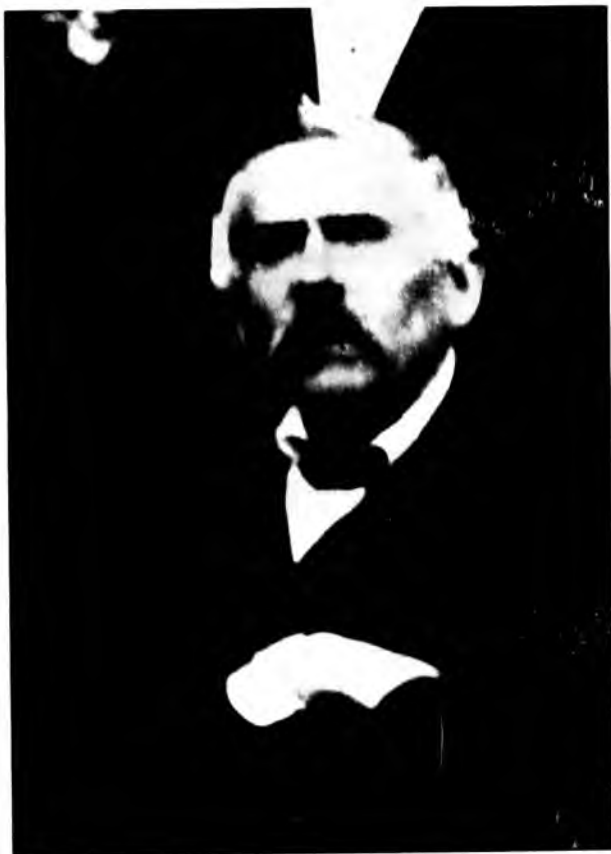
Між новоприбулими був доктор Георг' Рапф з дружиною Йосифою та її двома сестрами, Ганною і Міці (Леглер). Призна-чено їм добрий дім в ринку, тобто в центрі міста, бо доктора іменували відразу міським лікарем. У родинній хроніці записано, що цей ринок не зробив дуже гарного враження на молоду докторову дружину: на площі росла трава і паслися кози та поросята; кругом, попід домами, стояли довгі лавки, призначені для сусідських зустрічей і балачок. Слова докторової жінки записано у хроніці дослівно: "Georg, das ist ja keine Stadt; wir müssen da ordnung machen".² Вона справді взялася енергійно до порядкування; її сестри, очевидно, помагали, бо здається тому й приїхали. Ганна господарювала в хаті, варила, пекла, робила овочеві консерви і т.д., а Міці розклала швацьку машину та інше знаряддя і шила, що треба. Сама ж дружина доктора, як професійна вчителька, стала директоркою триклясової дівочої шко-ли, де вчила німецької мови та ручних робіт.

А Георг' Рапф почав свою лікарську практику. Вона відразу була успішною, головним чином завдяки його товариській вдачі, доброти та приязному відношенні до хворих. Навчився троха польської мови, хоч до кінця життя акцент його лишився "австрій-ським". Здобув собі загальну повагу й прихильність, і згодом став навіть бурмістром міста Сянока. Його портрет, в окруженні радних, висів, а, може, й досі висить, в одній із заль Магістрату.

Там — на чужій землі, яка поволі ставала їх рідною — прийшли на світ діти Георг'а і Йосифи Рапфів: Карло, Георг', Йосифа (Пепі), Юлія, Леонтина та Едмунд.

1. Диви згадана хроніка (*Історія роду Рапфів*) Степана Рапфа.

2. Георг', це ж ніяке місто; ми мусимо тут навести лад.

*Георг Рапф, повітовий лікар, згодом бурмістер Сянока
(фото із портрету в магістраті)*

Вдома, в родині, вони старалися втримати традиційний австрійський стиль життя, головним чином розмовною мовою. Дбали про те особливо обидві сестри, — Ганна і Міці, які пізніше виховували теж молоде покоління Рапфів. Але сам Георг Рапф дуже скоро увійшов у живі стосунки не тільки з родинами його численних пацієнтів, але й з міськими та довколишніми громадянами.

Йосифа, директорка школи, товариська, весела й гостинна, увійшла теж скоро в товариські круги міста.

З оповідань, листування, а головним чином із "Хроніки" докторового внука Стефана, вкінці теж зі споминів Володимира

Старосольського, маємо інформації про ці приятельські взаємини родини Рапфів із жителями Сянока і цікаві події на їх тлі.

Здається найбільш приятельські відносини розвинулись між родиною Рапфів і родиною українського (тоді "руського") греко-католицького пароха села Полонна біля Сянока, о. Омеляна Баньковського. Обидві родини відвідували одна одну часто, а молодше покоління Рапфів перебувало теж залюбки в отця пароха, на селі. Зокрема дві дочки — "попадянки", запрошували до себе часто свої дві добрі приятельки — Юлію і Йосифу Рапф. Їх приязнь тривала пів сторіччя. Пізніше один із синів о. Баньковського, Володимир, директор школи в Сяноці, коли повднів, одружився з внучкою доктора Рапфа.

Дуже особливі відносини родини Рапфів нав'язалися зі старшою, бездітною парою власників земельного маєтку Белхівка, — в горах, біля 20 км. на північний захід від Сянока. По правді, то й сам початок цих відносин доволі оригінальний, ледве чи легко зрозумілий в наші часи.

Власниками Белхівки було подружжя Велдичі. Отож, правдоподібно в 1860 році, захворіла пані Велдичева і її чоловік поїхав до Сянока по лікаря. Привіз доктора Рапфа, який перебув при хворій цілий тиждень. Старий романтичний двір, цвітучі липи, сад, коні, смачний здоровий харч, причарували доктора. Очевидно, протягом тижня він розказав про свою родину й шестеро дітей, і не скривав свого захоплення Белхівкою. Скінчилося на тому, що пан Велдич відвіз доктора додому, а вертаючись забрав до Белхівки шестеро його дітей. І це був початок: впродовж тридцятьох років усі діти доктора Рапфа, а згодом і його внуки, проводили кожне літо в Белхівці, у Велдичів, які назавжди осталися їм усім "вуйком і тіткою". Володимир Старосольський розказував з великим сантиментом про своє перебування в Белхівці: це були найкращі спомини його дитячих років.

Щастя доктора Рапфа було, мабуть, спричинене його доброю до своїх пацієнтів. Лікував він кілька років дві незамужні жінки, "старі панни", власниці земельного маєтку в Лішні. А що вони були самітні, без рідні, то, вмираючи, залишили свій маєток своєму приятелеві докторові Рапфові. Це дозволило йому сповнити давню мрію — відвідати Відень і своє родинне містечко — Майсав. Купив він коні, віз — та поїхав. Привіз назад шість різних стінних годинників в дарунку для своїх шістьох дітей.

Деякі події записані або передані у споминах, не були такі приємні: навпаки, були сумні, а то й тривожні. Згадуємо тут ті, про які розказував Володимир Старосольський, як родинні перекази, і які оставили в його пам'яті тривале враження.

Були хвилюючі роки, сповнені політичного напруження, напередодні і під час малярської революції. Молоді люди, українці, поляки — утікали через Карпати на південь, щоб брати участь у повстанні. Брат дружини о. Баньковського був уже там. Утік теж вночі син іншого дружнього докторового пацієнта, землевласника з-під Сянока. Його молодший брат, підліток, якому не було ще й п'ятнадцять років, вибирався також утікати. Тоді батько просив доктора Рапфа взяти до себе хлопця "на переховання" під рукою сестер Ганни і Міці. Це не було легке завдання, бо малий, якого звали Кунциком, був збитошником, про якого "подвиги" розказували дітям (і старшим) ще в наступному поколінні у вечірню пору. Але один такий подвиг, з "політичним" підґрунтям, міг був погано скінчитися як для нього, так і для поважного пана доктора і бурмістра. Це було в 1849 р., коли російська армія переходила через Сянік на Мадярщину, на допомогу Австрії. Одного ранку зібралося військо на ринку перед будинком магістрату, а суворий генерал робив перегляд. Тоді відкрилося вікно в близькому будинку, в ньому показала труба пожежної машини і струмінь води поплавив прямо на генерала. Той, підозріваючи саботаж і розлючений зневагою, наказав розшук за винуватцем. Коли прийшли до дому доктора Рапфа, настрашений спричинник цього Кунцик, сидів там уже тихенько в пекарській печі, тримаючи дверцята від середини. Тітка Ганна, яка саме смажила "віденські шніцелі", проворно заставила стіл, поклала на ньому шніцелі, ковбасу і пляшку "кмінківки" і запросила (по-німецьки) вояків до їди й чарки. Так і не відбувся обшук хати, врятовано "гонор" доктора й бурмістра, але вже увечері Кунцик сидів скулений на возі, їдучи назад до батька.

Доктор Рапф мав теж бути замішаний, хоч, правдоподібно, тільки пасивно, у делікатну політичну конспірацію в час малярського повстання. А саме його приятель, місцевий староста Прокш, чех з роду, дістав "з гори" якийсь таємний наказ, якого виконання могло спричинити в околиці навіть кровопролиття. Але він — додумуються, що в тихому порозумінні з бурмістром Рапфом (хоч це не доведене) — сховав цей наказ і тримав його в

таємниці, не виконавши його. Пізніше, коли все заспокоїлось, довідались про те мешканці Сянока і околиці; коли він помер, вони поставили йому на цвинтарі пам'ятник "з висловом вдячності".

Найсумнішою подією в тодішньому житті Рапфів була смерть найстаршого їх сина Карла, який згинув як австрійський старшина під Кенігрецом у 1866 р., де Австрія програла битву з Прусією. (Тоді, як ми вже згадували, згинув там також унук Миколая Старосольського, син Кордулі Вайт).

Георг Рапф помер 21 вересня 1874 р. в Сяноці на 78-му році життя, після того, як восени скупався в холодній воді Сяну. Його дружина Йосифа пішла за ним аж 8 жовтня 1891 р.

Діти їх розбрилися по країні і, крім двох дочок, потратили зв'язок з родиною Старосольських. Ці дочки були Юлія і Йосифа, — мати і хрещена мати Володимира.

Йосифа, яку вдома звали з-німецька "Пепі", була старшою. Про неї записано і згадувано в листуванні та переказах таку романтичну історію. Була вона з виду негарна, отож батьки, припускаючи, що не знайде чоловіка, післали її до Львова, щоб там навчилася робити жіночі капелюхи і так могла заробляти на прожиток. Але там чекала її добра доля. Була вона дуже товариська, мила, дотепна. Познайомилась у Львові з молодим правником Константином Томащуком, сином православного священика з Буковини. Молоді покохалися і вирішили одружитись. Але намір цей тримали вони в таємниці впродовж кількох років, бо молодий хотів наперед забезпечити своїй майбутній родині відповідний прожиток. Щойно, як став успішним адвокатом у Чернівцях і придбав гарну хату, поїхав до Сянока просити від батьків Йосифи благословення. Молоді побрались і жили в Чернівцях довго й щасливо. Томащук, крім того, що був адвокатом, став професором права в Чернівецькому Університеті, а згодом і послом до Віденського Парляменту.

Йосифа Томащук була дуже близька зі своєю сестрою Юлією, а коли цій народився син Володимир, стала його хрещеною мамою і була все улюбленою тіткою. Він розказував про неї часто і з великим сантиментом.

А Юлія, як згадували ми вище, народжена в Сяноці 20 березня 1845 р., вийшла заміж за суддю і бурмістра міста Ярослав, Йоахима Старосольського, правдоподібно в 1877 р. Весілля

Юлія Рапф — дружина Йоахима Старосольського

відбулося в Сяноці, дуже пишно, як пристойть бурмістрові міста. І так — дочка сяницького бурмістра стала дружиною ярославського бурмістра.

Тому подружжю народився 8 січня 1878 р. син Володимир Степан — герой нашої хроніки. Хрестив його (7 лютого того ж року) о. Левицький, а кумували: Константин Старосольський і Йосифа Томашук. Записано це в греко-католицькій парафії в Ярославі, в метричальній книзі (том I, стор. 105).

А в нашій хроніці життя Володимира Старосольського закінчився Шлях Предків і розпочався його власний життєвий шлях.

РОКИ ФОРМУВАННЯ — ЯРОСЛАВ

Дім Старосольських у Ярославі

Роки свого фізичного й розумового формування, від дня народження до зрілого віку — 18-ти років, провів Володимир Старосольський в місті Ярославі над Сяном.

Там зосереджувалися ці істотні, часом і критичні, фактори, які клали основи для його людського зображення. Там було місто з його політичним і соціальним змістом; там була школа, народня і гімназія з її навчанням, вихованням і товариським середовищем; там була невелика українська громада; там, врешті, було те, йому найближче: його родина, а радше його мати й молодша сестра. Жив він у гарному, мурованому домі, який купив був його батько, на вулиці, що вела в напрямі до Перемишля.

Коли ми думаємо про місто Ярослав над Сяном, нам звичайно стає перед очима уяви українська княжа слава: Червенські Городи, на яких сторожі побудував його, як твердиню, Ярослав Мудрий; може будиться в нас тоді гордість з того, що був він символом давньої нашої державної могутності. Але проминули століття, а з ними й сила Ярослава. Вісім з половиною століть розділяють ці часи від 1878 року, коли прийшов там на світ Володимир Старосольський. Наприкінці вісімнадцятого сторіччя Ярослав вважався "найпишнішим містом Галичини після Львова".¹ Але в році 1790 він погорів майже дощенту і вже не відбудувався до попереднього стану. В часі, коли жив там Володимир, Ярослав був невеликим повітовим містечком, що мало коло 13 тисяч мешканців, майже в однаковій кількості греко-католиків, римокатоликів і жидів (ізраїльтян).²

Польське середовище панувало в урядах, у суді, в торгівлі, у школі... Якщо можна говорити про звук вулиці, то такий був польський, сумою польських і жидівських голосів, тимбільше, що українське міщанство жило головним чином на окраїнах міста.

Для молодого Володимирового розуму польська державна школа — вже тоді з "патріотичною" польською програмою, а головню з таким же насвітленням, була основою його історичної освіти. Тільки Шевченківські святкування, з участю учнів — в тому, часом, і поляків та жидів — давали хоч слабкий проблиск українського виховного змісту.

У школі був Володимир одним з кращих учнів. Вчився він добре, але, як признавався пізніше, не тому, що таке було завдання, але передусім — з цікавості, яка в нього була значна. І мав він про різні речі свою думку. Вона — ця незалежна думка — й повела його бодай раз у доволі критичну ситуацію: після матури в гімназії він виголосував пращальну промову (був, як це називають в Америці — "валедикторіян") і дозволив собі на критичні уваги, які справді загрожували поганими наслідками у дальшій його освіті. Обійшлося без цього, але мати його оповідала ще своїм внукам, Володимировим дітям, як дуже хвилювалась, переживаючи цю голосну тоді подію.

Не знаємо багато про товариство, особливо українське, в якому бував тоді Володимир в Ярославі. Але він згадував осо-

бливо трьох приятелів: Антона Рака (пізніше суддю в Стрию і у Львові), Станька (пізніше адвоката) і — особливо — Станислава Людкевича, видатного композитора, з яким лучила його глибока, справді досмертна приязнь.³

Очевидно, найбільше впливу на Володимира в роках його духового формування мала його рідня, а радше його мати Юлія з роду Рапф. Знаємо, що Володимирові було всього шість з половиною років, коли помер його батько (1884). Мати осталась з двома дітьми, Володимиром і молодшою Ядвигою. Остався їм великий дім і достатнє матеріяльне забезпечення; але правдивим тягарем матері було виховання дітей. Була замолоду красуня і як повдовіла у віці 39 років, то мала — так говорили в родині — можливість вийти знову заміж. Натомість вона присвятилася вихованню дітей. Із цієї посвяти зродилося особливо глибоке та ніжне відношення між ними. Ядвига вийшла заміж в ранній молодості за Вітольда Літвінішина і пішла з хати. А з Володимиром жила мати понад чверть сторіччя в Ярославі і згодом у Львові.

Ядвига (Дзюня) 2-річна і Володимир (Влодзьо) 4-річний

1. Sulimierski, Fil. redaktor: "Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich". Warszawa, 1982, p. 156, vol. III.

2. Opus cit. supra.

3. Див. про це далі в цій книзі.

В родинних переказах говорилося, що виховання Володимира було неабияким завданням для молодої вдови консервативного і — можна сказати — аристократично-монархістичного світогляду. Володимира пригода з матуральною промовою була тільки одним з його "подвигів": виробив собі репутацію "добродушного збиточника", що ніколи не був злобливий, але часто турбував матір. У школі був весельчаком і "невинним" ворохобником і любив товариство хлопців з бідніших родин — робітників, селян, для яких мав чимало зрозуміння. Але сам він був у своїй поведінці "панським хлопчиною", як назвав його пізніше Василь Стефаник зустрівшись з ним у Кракові.⁴ Любили його дуже тітки, зокрема тітка Пепі з Чернівців, його хрещена мати або такі "прибрані" тітки, як пані Велдич з Белхівки і її сестра. Але коли приходила до них очікувана з приємністю вістка, що Володимир приїжджає (на літній час), то їх перша реакція (а були вони польки) була:

В городі Старосольських. Зліва сидять: третя Юлія Старосольська, біля неї Ядвига Літвінішин; стоять: перший Володимир Старосольський (19 років), третій Вітольд Літвінішин. Ярослав, травень 1897 р.

4. Василь Стефаник "Про ясне Минуте". Альманах Українського Студентського Життя в Кракові, Краків, 1931, стор. 10-11.

Ядвига і Володимир Старосольські, Кароліна Кондратович в буковинських одягах. Чернівці, 1894 р.

"Jezus Maria, Włozio przyjeżdża!". Не можна дивуватись. Одного разу виїхав по Володимира візник бричкою, як було домовлено, але вернувся до Белхівки порожняком: коли переїздили біля пасовиська, Володимир побачив там своїх торішніх приятелів — пастухів. Не думаючи довго зіскочив із воза і побіг до них. Приїхав до двору на коні, в своєму міському оксамитному вбранні, аж пізно ввечері. "Тітки" не були надто "щасливі", але сам Володимир, яких три десятки років пізніше оповідав про те гордо своїм дітям. А мати його переносила синові виступи силою великої любови, яка все прощала. І тим добувала собі його взаємну любов.

Коли Володимир був уже студентом і вони жили у Львові, відвідував їх жидівський "соціал-революціонер" з Росії, який був в дорозі на захід Європи і тут ждав на дальші підпільні інструкції.

Пізніше описав він у книжці *Спомини Російського Соціал-революціонера* свою зустріч зі Старосольськими і зокрема відношення матері й сина, яким був зачарований. Описав це як сам бачив; нам здається, що добре бачив. "Старосольський, який був в тому часі студентом права, жив разом зі своєю матір'ю, гарною й інтелігентною вдовою в середньому віці. Я відвідував їх часто і з приємністю обсервував ніжно-любляче відношення між матір'ю і сином. Між старшою й молодшою генерацією в жидів існує така пропасть, як між середньовічним і новим періодом історії; товариські взаємини між жидівськими батьками і молоддю трапляються так рідко, що ми завжди подивляємо, коли бачимо їх у інших народів".⁵ (Цей текст переклала приватно з мови їдиш на англійську Гізеля Вайнфельд, Вашингтон, 1955).

Немає сумнівів, що вдача, любов і посвята Юлії і її поведінка, яку Стефаник визначив як "панська", формували манери Володимира, як його усі знали пізніше. Але це не був єдиний вплив матері на сина. У Юлії була глибока лояльність до народу, з якого Володимир походив по батькові: він відчував це з великою вдячністю і цю вдячність передавав пізніше своїм дітям. Ось її пригадка-наука, яку він добре і дослівно запам'ятав: "Pamiętaj Włodziu, że ty jesteś rusin"⁶ пригадувала йому, коли виглядало, що чуже середовище може узяти верх над його правдивим "Я". Не могла вона одна, дати українського світогляду, бо сама його не мала. Але пригадувала і спрямовувала.

І так, можемо сказати, що в часі юнацького росту, коли розвивається розум і характер і національна свідомість, не мав він ні українського ні, по правді, ніякого іншого предківського виховного спрямування. Ішов у життя без світогляду, який родиться з успадкованих предківських традицій і генія рідної землі, по якій ходять молоді ноги. Його світогляд формувався, можна сказати самостійно, шляхом обсервації життя, поведінки, а то й окремих подій, в середовищі, яке тільки частково було йому рідним. Це були бистрі спостереження, які викликували міркування, медитації і, в результаті, погляди й почування; вони зосереджувались в його свідомості і оставались там не тільки

5. Rosenbaum, Menahem Mendel; *Erinerungen fun a Sotsiaalist-revolutsioner*. New York — Warsaw, 1924. Vol. 2, p. 194.

6. "Пам'ятай Влодзю, що ти русин."

Володимир
Старосольський
(матуральне фото)

споминами, але теж як провідні і формуючі сили. На шляху росту Старосольських були вони, більше абстрактні, сперті на усних переказах, територіяльно йому далекі; на материному шляху —

В. Старосольський з друзями. Зліва: Михайло Станько, справа Станислав Людкевич.

Рафів, були вони більш реальні, духово і фізично ближчі, бо виховувала його мати, а її рідня була недалеко від Ярослава — в Сяноці.

Багато літ і десятиліть пізніше, він розповідав дітям про свої дитячі переживання і спостереження, інколи, здавалось — дрібні. А вони — діти — відчували, що це були дуже важливі для нього моменти й події і що була в них основа його життєвої науки, яку він сам поглинав силою свого невтомного, критичного, самотнього шукання.

І тільки згодом, коли вже виходив з юнацького віку, зродився, чи може віджив у ньому дивно глибокий, може аж романтичний сантимент до того предківського українського ядра, далекого в часі, поселеного на Галицькій Землі, у місті, якого справді не знав, і до того середовища бідних українських сіл, старих дерев'яних церков, капличок і хрестів при дорозі, до запрацьованих людей з ріллі з їх особливою життєвою філософією, до священників на вірній службі народові по селах, інколи по бідних гірських закутинах. З'явилися в його думках і почуваннях краєвиди піль, лісів і гір і рік, незнайомих йому з життєвих зустрічей. І все це заговорило до нього новою рідною мовою і ставало все ближчим й ближчим. Замикалася прірва, заповнювалася життєва порожнеча новим і навіки рідним змістом.

Знали це його рідні з його слів і відчували з безсловних його реакцій і неприхованих почувань. І ставали їм зрозумілими ці минулі сторінки Володимирівського життєвого розвитку, в яких цей новозроджений сантимент, як призначення долі, повів його новим, свідомо народним шляхом.

І бачив це, з деяким здивуванням, Василь Стефаник, один з перших, які прийняли Володимира Старосольського в українське студентське середовище в Кракові. Про це він згадував пізніше: "Володимир Старосольський вчився в Кракові прав. Знав, що він українець, та по-українськи не міг сказати речення. Хлопча панський з виховання, і чи кров прадідівська, чи теорія, — він же дуже любить теорії, — завели його в українську націю і вчинили з нього найкращого між нами чоловіка".⁷

Очевидно, це оцінка Старосольського з перспективи трьох десятиліть.

7. Василь Стефаник. "Про ясне минуле". *Альманах Українського Студентського Життя в Кракові*. Краків, 1931, стор. 10-11.

З КНЯЖОГО ЯРОСЛАВА ДО КНЯЖОГО ЛЬВОВА

Звичайна, логічна дорога з Ярослава на високі студії вела до Кракова. Тому, не можна дивуватися, що й перші кроки Володимира Старосольського на університеті, відділ права, повели до Кракова. Було це восени 1895 р. Старий і славний Ягйлонський Університет давав нагоду до студій на високому рівні, але цей факт на шляху Володимирівського розвитку не став найважливішим. З погляду його життєвого спрямування, Краків став тільки перехідним етапом, психологічною підготовкою і, можна сказати, спрямував його на шлях у його дальше українське життєве призначення.

Новий світ, який відкрився йому тут, пішов далеко за межі формального вивчення права як професійної підготовки. Для нього юнацькі, а може ще й дитячі спостереження, почування, роздуми і міркування, починали тут оформлюватися у систематичні ідеї, що мали соціальний і національний зміст. Тут не був він уже самотнім шукачем розв'язок: тут були вже професори, колеги-студенти і книги в бібліотеках. А передусім, знайшов він тут, хоч невелике, але рухливе українське середовище, громадське (уже діяло Т-во "Просвіта") і студентський гурт. Тут зустрівся він і міг безпосередньо говорити з тими молодими людьми із серця Західноукраїнських земель, які були носіями українського змісту. Тут перебував Василь Стефаник, тоді ще тільки студент медицини, але вже з зародком співця долі галицького селянства. Тут був студент мистецтва Іван Труш, уже добре обзнайомлений з громадсько-політичними питаннями і досвідчений у дискусіях. З ним подружив Володимир ближче, і він згодом намалював портрет Володимира як студента.¹ Тут у

1. Я. Нановський у монографії *Іван Труш*, Київ, 1967, вид. "Мистецтво" так про те пише: "Однією з кращих робіт є портрет студента В. Старосольського, доброго знайомого Труша, виконаний у 1898 р. Портрет звертає увагу своїм композиційним задумом, глибиною розкриття внутрішнього світу людини".

Кракові, серед наукової атмосфери Ягайлонського Університету і громадської атмосфери української молоді поглиблювався і конкретизувався світогляд Володимира з чимраз виразнішою українською основою і соціальним, універсальним нашаруванням.

Але у Кракові не довелося Володимирові Старосольському остатись довше як один академічний рік. Мати продала їхній дім у Ярославі, де була самітня у великому домі: вони обоє переїхали до Львова і влаштувались там у кам'яниці на вул. Вінцента Поля.²

Восени 1896 р. Володимир записався на зимовий семестр юридичного факультету Львівського Університету. Але й тут, як побачимо, формальні студії для досягнення професії стали для нього тільки частиною життєвого зацікавлення. Після переломового року в Кракові, він стояв вже твердо на шляху свого національного громадського призначення.

Львів став під двома оглядами містом Володимирової долі, його — можна сказати б — життєвого призначення.

Поперше, там була українська земля, яку нарешті міг він відчутти зблизка. Там набирали практичних форм його теоретичні міркування і його українські мрії. Там реалізувалася політична, культурна й соціальна історія української Галичини, яка від Шашкевича і "Весни Народів", вступала на модерний історичний шлях і не тільки словами, але й громадською акцією, а то й відвертою боротьбою.

У Львові знаходилася еманція українського суспільства — люди, що стояли в проводі окремих його ділянок життя: релігійного, політичного, культурного, соціального, наукового, економічного. Туди проходила — живою кров'ю пульсуюча артерія, що поєднувала Львів з Києвом, Галичину з Центральною Україною, тобто вже тоді здійснювала ідею української соборності, яка була від зарання аксіомою Володимирового національного усвідомлення.

Саме тут судилося Володимирові стати представником молодого покоління між провідною верствою Львова.

І — подруге: там здійснилося Володимирове родинне щастя. Там зустрів він Одарку (Дарію) Шухевичівну, дочку відомого,

2. Дім у Ярославі продали купцеві Преторіюсові на пекарню, і його й досі популярно звуть "домом Преторіюса".

провідного діяча старшої генерації, Володимира Шухевича і одружився з нею. І може це було справді призначення, що цей молодий чоловік, якого рід по батькові, хоч і з галицьких українських міщан, поселився і жив на західних, досить спольщених окраїнах Галичини; якого мати походила з австрійських міщан з-під Відня і жила вже в другому поколінні в польському середовищі Західньої Галичини; який сам народився і виріс в спольщеному середовищі Ярослава, утративши батька-українця у ранніх роках його життя — тепер, за поривом серця, одружився з молододу дівчиною, якої рід коренився глибоко, твердо і безкомпромісово в українській землі і мав усі прикмети світогляду тієї землі, її прагнень, терпінь і змагань. Справді не можна говорити про Одарку, суджену Володимира, і її значіння для нього, а, може, і для нашої історії, без того, щоб не познайомитись з її родом.

Історичні дані про початки роду Шухевичів спираються на родинних переказах, записках та дослідженнях різних членів цього роду, а зокрема Володимира Шухевича.

Переказ говорив, що предок роду Шухевичів, Шух, козак прийшов у Галичину з Запоріжжя десь на початку 18-го ст. і поселився в Розвадові над Дністром. (Один переказ каже, що це в наслідок Полтавської поразки). Документальні докази вказують, що син того Шуха, Іван, званий "Іванцьо", шляхтич, жив у Розвадові і там помер 1850 р. маючи 115 років життя. Одружився з Марією Гутковською з Розвадова і мав трьох синів і дві дочки. Записка Володимира Шухевича каже: "один з синів (Іванця) пішов у Росію і прозався Шухов, другий — Мартин, пішов до Львова, де працював у фінансовому уряді і прозався "Шуховський", а третій — Евстахій Шухевич, "пішов у попи" — наш прапрадід. "Отож цей священик, о. Евстахій Шухевич, народжений в 1778 р. в Розвадові, висвячений 1804 р.,³ одружений з Марією Ленецькою, був парохом села Раківець над Дністром і там помер 1824 р. Мав семеро дітей: трьох синів і чотири дочки. Із хлопців один помер ще школярем, а два другі стали знову священиками: о. Юліян і о. Осип (Йосиф), були предками двох ліній Шухевичів.

3. Дані за книгою ординованих Курії Гр.-кат. Метрополії у Львові, том IV, стор. 61.

Предком Одарки був о. Осип, який народився в Раківці 1816 р., одружився з Анною, дочкою о. Шумило-Кульчицького, помер (як і його дружина) 1870 р. під час пошести тифу.

О. Осип Шухевич був високо освіченою людиною і активним громадським діячем, одним з тих, що в історії Галичини творили еру священиків. Був він товаришем і співробітником о. Маркіяна Шашкевича; у виборах 1863 р. був він кандидатом на посла до Галицького Союму, але програв. Через свою патріотичну діяльність мав він труднощі дістати відповідну парафію; врешті дістав її в Тишківцях в Городенському повіті. Це село стало на довгі десятиліття родинним осідком Шухевичів: після смерті о. Осипа перейняв парафію його син о. Зенон, який прожив там до 1930 р. О. Зенон купив у Тишківцях земельний маєток "На Пропадах", куди з'їздилася при всяких нагодах велика родина Шухевичів.

О. Осип Шухевич вславився найбільше тим, що перекладав літературні твори: з латини Вергілієву "Пісню про хліборобство" та з німецького Шульца, Гердера; написав теж "наслідування" Волтера Скота "Подорожний" та ін. Його син Володимир видав їх книжкою, як "Переводи і наслідування о. Осипа Шухевича" з передмовою Івана Франка, який підкреслював вартість книжки для збагачення нашої перекладної літератури і вказав на пильну уважливості автора праці до народної мови.⁴

У о. Осипа і Анни Шухевичів було дванадцятьоро дітей — п'ять хлопців і сім дівчат. Із хлопців уже тільки два стали священиками — о. Зенон у Тишківцях і о. Євгеній (батько відомого згодом отамана УСС адвоката Степана Шухевича) у Підберізцях під Львовом; три дівчини вийшли заміж за священиків: Марія за о. де-Ковблянського, Ольга за о. Величковського і Євгенія за о. Левицького (батька м.і. письменника Василя Софронова); дві дочки померли малими. Син Володимир — батько Одарки — став професором середньої "реальної" школи; другий син Ізидор — австрійським військовим лікарем, а дочка Модеста вийшла

4. *Переводи і наслідування Осипа Шухевича*. Посмертне видане. Львів, 1883. Накладом Володимира Шухевича. З друкарні Товариства імені Шевченка, під зарядом К. Беднарського. На сім місци складаю Добродієві Івану Франкови щиросердечну подяку за безкорисний труд коло приладження до печати рукописи покійного мого Батька, чим допоміг мені здвинути мому незабутньому Батькови нерукотворний пам'ятник. У Львові дня 24 марта 1883, Володимир Шухевич.

заміж за Миколу Козловського, гімназійного вчителя в Києві, а наймолодший син Микола став адвокатом у Львові. Отже, коли відрахувати дві померлі дівчини, то з вижилих десятиох дітей о. Осипа Шухевича тільки половина пішла знову на Галицьке село як священики чи попаді; інші вибрали міські професії. Освічена нова генерація із священичих родів здобувала пости в нових фахах.

У цій генерації цікавить нас Володимир Шухевич, батько Одарки, пізніший тесть Володимира Старосольського.

Він народився в Тишківцях 15 травня 1849 р.⁵ а помер у Львові 5-го квітня 1916 р. Виростав в атмосфері, в якій панував і старогалицький, типовий священичим родам консервативний світогляд і заразом свіжий дух поривів його батька, о. Осипа, життєвого філософа, вдумливого шукача суспільних розв'язок, які навіть вели його до політичних амбіцій. На тому тлі навчився Володимир Шухевич бачити свою суспільність в широкому вахлярі її життєвих явищ, а його дуже практичний сенс і підхід до справ, заангажував його як провідника — організатора в різних суспільних організаціях. Ще в середній школі, гімназії, а потім у Львівському університеті виступав він в гуртах студентів з відважною критикою системи і зате пішов про нього некорисний рапорт до міністерства.⁶ Внаслідок того не зміг він дістати бажаної праці учителя гімназії, але врешті дали йому посаду учителя в т.зв. "Реальній школі". Це була середня школа нижчого типу, ніж клясична гімназія. Але життя, якому присвятився Володимир Шухевич і в якому відзначився він в громаді, було куди ширше.⁷ Ось перелік його діяльності: був завзятим дослідником Гуцульщини, як етнограф, і написав основну працю *Гуцульщина*, яка вийшла в п'ятьох томах в українській мові, 1899-1908 рр. (видання НТШ у Львові), а в чотирьох томах у польській мові, 1902-1908 рр. (видання Музею ім. Дідушицьких у Львові); був

5. Це правдива дата взята з родинних документів; деякі джерела подають помилково 1850 р. Див. теж примітку до статті Арсенича, далі.

6. Про це і взагалі про Володимира Шухевича див. у статті Петра Арсенича "Дослідник Гуцульщини" у журналі *Народня Творчість та Етнографія*, ч. 5, вересень-жовтень 1970 р. В-во "Наукова Думка", Київ.

7. Стаття в *Календарі Просвіти* (р. ...) з приводу його смерті мала заголовок: "Чоловік діла".

працівником (кустосом) в музеї Дідушицьких у Львові; був основником і довголітнім головою культурно-освітнього товариства "Руська Бесіда"; був основником і головою співацького товариства "Боян", а згодом Музичного Товариства ім. Миколи Лисенка; був основником і довголітнім редактором журналу для дітей *Дзвінок*, в якому з його почину, друкували свої твори

Володимир
Шухевич

письменники з Наддніпрянщини і Волині (напр. Л. Глібів, Г. Барвінок, Леся Українка та інші); був редактором журналу *Учитель*; був організатором і провідником прогулянки 165 галицьких українців на Ювілейну Крайову Виставу в Празі 1891 р.⁸

Організував такі історичні події, як перенесення тіла М. Шашкевича з Підлисся до Львова (1893), ювілей Миколи Лисенка у Львові (1903), ювілей Тараса Шевченка у Львові (1914) та інші;

8. Про цю подорож і її політичні та культурні обставини — див.: Микола Пастушенко, "Подорож українців на Празьку Ювілейну Виставку в 1891 р.", *Український Православний Календар* за 1982 р., стор. 130. Вид. Українська Православна Церква в США.

був членом Дирекції Забезпеченого Товариства "Дністер" у Львові; був дійсним членом НТШ. В його домі бували, як приятелі: Митрополит Андрей Шептицький, проф. Михайло Грушевський, Микола Лисенко, Федір Вовк, Василь Гнатюк, Іван Франко. Володимир Шухевич особливо цінив зв'язки Галичини з Наддніпрянщиною і організував їх; інколи використовуючи поїздки для "пачкування" (потаємного перевозження) на Схід нелегальної літератури, у що включалися і його діти, зокрема Одарка.

Герміна
з Любовичів
Шухевич

Дружина Володимира Шухевича, Герміна уроджена Любович, була теж активною громадською діячкою та організаторкою жіночих товариств, була одною з ініціаторок і головою спілки "Труд", яка опікувалася дівчатами-ремісницями, вишколювала їх і zatrudнювала, була також головою "Клубу Русинок".

Герміна Шухевич з дітьми в одязі з Покуття. Зліва: Ірина, Осип, Дарія. Внизу, Володимир

У Володимира і Герміни було п'ятеро дітей, які були виховані в атмосфері міцної родинної єдності, батьківського авторитету та громадського наставлення. У порядку старшинства це були: Осип (Зенько) — нар. 1879 р. (згодом батько Романа — генерала Тараса Чупринки), Дарія (Одарка) — нар. січень 1881 р., Ірина (Лідка) нар. грудень 1881 р., Володимир (Братко) нар. 1883 р. і Тарас (Боба) нар. 1885 р. Хлопці, вже як студенти були дуже активні в товариському і громадському житті. Але нас тут особливо цікавить Одарка. В родині Шухевичів усі діти дістали

Родина Шухевичів. Зліва сидять: Володимир (мол.), батьки — Володимир і Герміна з Любовичів, Тарас; стоять: Дарія, Осип (батько Тараса Чупринки), Ірина.

музичну освіту.⁹ Одарка стала піаністкою, закінчила музичну Консерваторію у Львові з золотою медалею і згодом стала учителькою гри на фортепіяні (одною з трьох перших жінок-учительок) в Музичному Інституті ім. Миколи Лисенка у Львові. Виступала теж на концертах, аж поки не стала матір'ю.

Хочеться тут сказати, що музика була любов'ю і товаришкою усього її життя. Її діти пам'ятають, як "тягнула" їх на концерти або учнівські "пописи" в Музичному Інституті. Пам'ятають також, як у важких воєнних часах, коли батько був далеко на фронті і в хаті був сум, вона сідала за піяніно і з чуттям грала найчастіше Бетговеніві сонати — особливо сьому.¹⁰ Тоді вони троє сідали на канапу з високою спинкою, що стояла під стіною, і слухали тихенько, відчуваючи, що грала вона для себе і, може, для далекого їхнього батька. Але часом грала вона і для них. Тоді це

9. Батько був організатором музичного життя, мати була піаністкою, Осип грав на скрипці, Володимир на фортепіяні, Ірина була співачкою і піаністкою, а Тарас піаністом і вчителем музики, він був одружений з Ольгою Бандрівською (племінницею Соломії Крушельницької) теж піаністкою і вчителькою. Ірина, як співачка, виступала на сцені, Тарас концертував у краю і закордоном.

10. Opus 10 No. 3 Sonata No. 7.

були звичайно Грігові ліричні композиції, між якими були їхні вибрані: "моцно", "скоро", "сумно".

Але поза музикою, Одарка не була дома конформісткою. Закінчила середню дівочу школу, хотіла йти до університету. Але тоді, на переломі століть, це не було ще можливе і в неї виринали питання — чому? Отже ходила вона тільки як вільна слухачка на цікаві для неї виклади в Університеті (найбільше з філософії). Була учасницею Літніх Курсів Українознавства в 1904 р. у Львові, з такими вчителями, як І. Франко, В. Гнатюк, М. Грушевський (який був ініціатором цих курсів), Ф. Вовк і інші.

Один учасник цих курсів, родом з Наддніпрянщини, Володимир Дорошенко, так згадує і характеризує Одарку: "...Левко, як усі його знали (Ганкевич), познайомив (нас) із своїми галицькими колегами..., а передусім з красунею, "товаришкою Даркою", донькою відомого галицького патріота, проф. Володимира Шухевича... Дарка стала після Левка другим нашим приятелем і опікуном. Це була жвава, метка, енергійна, а до того всього весела дівчина, що своєю емансипантською бравадою викликала мало не страх, а в усякому разі "шокінг" серед жіноцтва. Але що була вона донькою дуже шанованого в громадянстві батька, ця бравада її репутації не шкодила. З Дарки була завзята й непосидюча партійна робітниця — вона скрізь бувала — на всяких забавах, вічах тощо. Вона приятелювала з Настею Грінченківною, донькою відомих наддніпрянських діячів — Бориса Дмитровича і Марії Миколаївни. Обидві вони стали нашими нерозлучними компаньйонками".¹¹

Може за прикладом батьків Одарка зацікавилася суспільними проблемами. Тільки пішла вона своїм шляхом, яким вели її нові поступові соціальні ідеї. Разом з Наталкою Будзиновською заснували вони в 1901 році "Кружок Українських Дівчат" (пригадаймо що її мати була ще головою "Клубу Русинок") і була його другою головою. В 1905 р. змінено назву товариства на "Кружок Українок". На вічі з цієї нагоди доповідала Одарка про ідеї емансипаційного руху.¹² В 1908 р. заходом "Кружка" почав

Зліва сидять внизу: Юрій Старосольський, Роман Шухевич (Тарас Чупринка), Володимир (Инко) Рожанковський; сидять Йосифа (Донька) Рожанковська, Ольга Бандрівська-Шухевич, Євгенія (Геня) Стоцька-Шухевич із сином Юрієм, (мати Тараса Чупринка), Герміна Любович-Шухевич із Ігорем (Шаньом) Старосольським, Володимир Шухевич, Ірина (Лідка) Шухевич-Рожанковська із сином Стефаном, Ярослав (Славко) Рожанковський; Стоять Тарас (Боба) Шухевич, Осип (Зенко) Шухевич — (батько Тараса Чупринки), Володимир Старосольський, його дружина Дарія (Одарка) з Шухевичів з дочкою Уляною, Ірина Кормош-Шухевич, її муж Володимир (Братко) Шухевич, Теодор Рожанковський. Дві внучки, які народилися пізніше це: Наталка — дочка Євгенії і Звонна та Дарія (Дада) дочка Ірини і Володимира (Братка).

11. Володимир Дорошенко. "В Галичині 50 років тому". Свобода, ч. 125, 1 липня 1955, стор. 2.

12. Олена Бережницька-Будзова "Кружок українських дівчат", *Нова хата*, чч. 5, 6, 7-8, 1939 р.

виходити перший жіночий журнал в Галичині *Мета* і Одарка стала "його редакторкою і душею", як записано в вищезгаданій статті.

Працювала для бідних дівчат, особливо тих українських селянок, що приходили до Львова працювати як служниці і що були дуже використовувані. Писала статті, нариси і поезії.

Таку Одарку, а через неї таку особливу родину зустрів Володимир Старосольський, коли переїхав з матір'ю на постійне до Львова. Це було наприкінці 1890-их років.

Оповідав дітям, як стояв він, удвох з його найближчим приятелем ще з дитячих літ Станиславом ("Сясьом") Людкевичем, біля ватрана в залі Народного Дому у Львові під час популярних тоді вечерниць, а танцюючі пари кружляли мимо. Сясьо показав Володимирові розвеселену красуню і сказав: "Оце була б для тебе пара". Може була в цьому інтуїція мистця. Володимир і Одарка зустрілись і "обмінялись серцями". А згодом, 24 квітня 1906 р. відгуляли весілля. Весільне запрошення від батьків молоді зроблено, за проектом батька молоді, у гуцульському стилі (див. ілюстрація).

А Сясьо — Станислав Людкевич, уже тоді відомий композитор, вневдовзі прислав їм дарунок: написав музику до слів Володимирового вірша "Чи тямиш ще?" і присвятив її "Дорогому Влодкові і його парі". (Див. далі стор. 40).

І так, не тільки з поклику крові й розуму, але й серця, Львів став містом дальшої долі Володимира Старосольського.

Увійшов у родину, з головою якої різнилися світоглядом, темпераментом, суспільними поглядами і взагалі усім тим, що ділить і відрізняє старшу і молодшу генерації.

Володимир оповідав дітям з веселою гордістю, як колись, очевидно перед шлюбом з Одаркою, він викликав на двобій старшого громадянина Володимира Шухевича за те, що у якійсь дискусії назвав тодішніх студентів-політиків "штубаками". Двобій, розуміється не відбувся, бо справу полагоджено "гонорово". Тоді ще діяв "гонор" у суспільстві. А при тому, Володимир аж ніяк не поривався до двобою, який був у повній незгоді з його поглядами. Пізніше вони мали один до одного почуття великої поваги і пошани, а їх з'єднання в родині відзначалося правдивою приязню.

Запрошення на весілля Дарії Шухевич і Володимира Старосольського.

Володимир Шухевич був справді патріархом у своїй родині. Великі свята, зокрема Різдво і Великдень, його діти з дружинами і дітьми (тобто ті, які жили у Львові, а інколи і Осип, який жив поза Львовом) святкували в домі Шухевичів на вул. Собіщина ч. 7 у Львові. Володимир Шухевич був справжнім головним організатором тих святкувань: напр. їздив на полювання і привозив всяку дичину, завжди здобував велику аж під стелю ялинку, яку сам оздоблював прикрасами і т.д. Але справжньою господинею вдома була завжди його дружина Герміна: усі це відчували, а Володимир дбав про те, щоб так було. Її місце було завжди на чолі святкового стола, а по вечері, коли Володимир — батько, а згодом дідо — сказав своє "дякую" з додатком "і перепрошую", усі діти, а головню внуки, йшли по черзі до Герміни (мами чи бабусі) і цілували їй руку.

Станислав Людкевич. ДОРОГОМУ ВЛОДКОВІ І ЙОГО ПАРІ

ЧИ ТЯМИШ ЩЕ?

Слова В. Старосольського

1902

Espressivo molto *p*

1. Чи ти́миш
 ще? Буа ве-чір ти-хий, в за-ду-м-ну ліс об-внв св, в за-ду-м-ну ліс об-внв св, а аві-ти
 2. Чу- до-твор-ні мрі-ї во-дні по-сві-ті мі-снєві бі-лім, йшла кві-ла
 3. ше? Ту-га без-кра-я в зем-лю вес-но-ю у-бнв ра-ла, ти-хо-ю

più misterioso *pp*

ten. *ten.*

colla parte *colla parte*

pp *pp* *dim.*

mf

В ча-рі-ний рай-сьний ве-чір ти-хий ча-рі-ний
 Вста-ва-ли чу-до-твор-ні мрі-ї і і-вс-ні
 у ча-рі-ні час-лю-бов сва-та-и, сва-ті-ї

pp *mf*

pp *dolcissimo* *cresc.* *Sostenuto* *rall.* *ten.*

май-сьний сон сн-ли-ва св над мно-ю
 зо-рі ме-рех-ті-ли над мно-ю то-бо-
 ру-ки про-ста-га-ла над мно-ю то-бо-

pp *rall. e dim. colla parte*

2. Чи ти́миш
 3. Чи ти́миш

pp *pp* *riten.* *calando* *ppp* *rall. Molto*

Одарка Шухевич

Для Володимира Старосольського були ці святкування зовсім нові та інші. Його діти пам'ятають, з якою приємністю і з яким тихо притаєним сантиментом він ходив до дому Володимира Шухевича. Це було для нього пізнання нового, нова зустріч з українським середовищем.

А Одарка? Вона не тільки була уособленням цієї української традиції, але й своїм поступовим соціальним наставленням, стала йому товаришкою в його суспільних починах.

Прийшли роки найщасливіші в житті Володимира Старосольського. Разом з дружиною був він у славному Гайдельберзі, в Німеччині, де він ще поглиблював свої студії соціології. Атмосфера університетського містечка, проходи "Дорогою філософів" і доріжками понад ріками Некар і Рен лишилися їм назавжди дорогими спогадами.

Володимир почав провадити успішну адвокатську практику (на вул. Коперника 14, на 2-му поверсі). Наукова праця, яка була

Володимир Старосольський

його мрією ставалась досяжною. В демократичній монархії під старим Францом Йосифом він міг реалізувати свої політичні погляди як словом, так і організацією. Прийшли діти: Юрій (1907), Ігор (1908) і Уляна (1912) і додали глибини і змісту його родинному щастю.

На тлі такого Львова і таких Володимирових персональних зв'язків з цим містом розгортався многогранний сценарій його біографії. Ми сказали вже, що з переїздом у Львів, він стояв вже твердо на дорозі свого національного і громадського призначення. І це призначення повело його від пасивного тільки усвідомлення своєї народньої приналежності до активного патріотизму, а світоглядом — від поняття народу до ідеї нації, а з нею до природнього особистого включення в історичний процес його власної нації.

Ми побачимо, що цей активний патріотизм і це включення в історичний процес стали основою його дальшого життя.

”МОЛОДА УКРАЇНА”

Нам треба повернутися до часу, коли Володимир переїхав на постійно до Львова.

У Львівському Університеті на юридичному факультеті студював він чотири семестри, тобто два академічні роки 1896/97 і 1897/98. Попередньо закінчив він уже у Кракові один академічний рік (1895/96), то ж це були для нього другий і третій роки студій.

Але він непосидючий: наступний академічний рік 1898/99 — застав його вже у Відні, у тамошньому Університеті, де він і закінчив формально свої студії права. Але й там не обмежився Володимир Старосольський до науки: відразу став членом славного студентського товариства ”Січ” і був його головою від 26 березня до 4 вересня 1899 р. Осталось йому ще здобути *Juris Utriusque Doctor*, що осягнув він у 1903 р.

Отож Львів став для нього домом, його психологічним доміцилієм. Навіть, коли покидав його надовше, як ось на студії у Відні, вертався до Львова ”додому”. Тут не був він уже несмілим захожим із провінції, як це було у Кракові, але став відразу у центрі як студентського, так і взагалі молодечого життя, а через те також дуже близько загально громадського життя.

В історії Західної України, зокрема Галичини, записані ери священиків, учителів, адвокатів. Завдяки ідейності, національній свідомості, професійному знанню та інтелектуальній якості цих суспільних станів чи груп вже від півсторіччя росло українське народне життя в усіх його політичних, культурних, економічних чи соціальних аспектах. Але в той час коли Володимир прибув до Львова на переломі сторіч, діяла вже інша суспільна сила: українське студенство. Вона не будувала шкіл, кооператив, банків; не мала політичної репрезентації. Але мала силу молодости з молодим ідеалізмом і завзяття; була об’єднана професійно, але з почуттям свого суспільного призначення, активна, а то й бойова. Була розкинута по містах, де студіювали українці: передусім у Львові (”Академічна Громада” і ”Основа”), у Відні (славна ”Січ”), у Чернівцях, Кракові, у Граці, у Празі... Щобільше,

її коріння сягало глибоко, бо аж у середні школи на українських землях.

Ця молода сила стала логічним середовищем активності для молодечих поривів Володимира, поривів, які виходили далеко поза межі професійних студентських організацій і їхніх потреб. Очевидно студенти були найактивнішою групою тодішньої молоді. Але для Володимира наголос стояв не так на студентстві як професійному стані, як радше на молоді як віком окресленій суспільній верстві. У ній він бачив зміст такий широкий, як життєвий зміст здорової суспільности, з її ідеями, потребами, змаганням до історичного самовиявлення.

Він теж знав, що таку органічну силу треба вбрати в рамки організації щоб її енергію змінити зі статичної на кінетичну. Це його переконання оформилось в ідею, а з неї постав восени 1898 р. історичного значення витвір під назвою ”Молода Україна”. Льонгін Цегельський пригадує, що ”честь почину Молодої України належала Володимирові Старосольському.”¹ Був це дуже особливий твір, який ледве чи мав ще подібний в нашій історії в тому чи іншому часі. За своїм змістом ”Молода Україна” це був ідеологічний рух молоді, яка вірила в ідею вільної, самостійної, соборної Української Держави і готова була служити цій ідеї. Реальною силою ”Молодої України” був глибокий ідеалізм і здисциплінованість її членів.

Формально була це організація без будь-якої легальної основи, беручи точно — прямо нелегальна і значною мірою законспірована, ще й ”знаменито”, як пише Л. Цегельський.² Її члени не були ніде записані, але їхнє число, включаючи учнів середніх шкіл, сягало тисячі (Цегельський). Організація ця не відбувала зборів, не переводила виборів управи, але мала усіма признаний Провід, т.зв. ”Комітет Десяти”. Не було у ній секретарів, не писано протоколів; зв’язок між членами був особистий, або через зустрічі і листування. Вона була поширена передусім по Галичині й Буковині. Директиви Проводу були виконувані точно, без протестів, з молодечим захопленням, як це показали такі акції ”Молодої України”, як боротьба за український університет, т.зв. сецесія, селянські страйки і т.д.

1. Л. Цегельський. ”Молода Україна” — історичний спомин, *Календар ”Провидіння”*, Філядельфія, 1948, стор. 70.

2. Там же, стор. 68.

Провід "Молодої України" був теж не абиякою особливістю. Один із членів "Комітету Десяти", Льонгин Цегельський, так описав його у вище згаданих споминах: "Управа створила себе сама, самостійно, дорогою особистого порозуміння десятюх найдіяльніших і найрухливіших тоді... провідників української університетської молоді у Львові. Їхній авторитет і моральний престиж серед товаришів студентів був такий, що нікому й в голову не приходило квестіонувати факт самозванчого складення і складу "Комітету Десяти"... Все, що від того "Комітету" виходило, було наче святим приказом..."³

Цей "Комітет Десяти" складався з членів п'ятох політичних партій, а саме: соціал-демократичної (Е. Косевич, В. Старосольський, В. Темницький), радикальної (О. Грабовський і А. Крушельницький), націонал-демократичної (М. Галущинський і Л. Цегельський), християнсько-національної (С. Горук), теоретично-анархістичної групи (Т. Мелень). Був у ньому ще один член, про якого хроніки не згадують. Головою "Комітету" вибрано (і це був взагалі єдиний "вибір") Остапа Грабовського, як каже в згаданому споміні Л. Цегельський — "щоб не було ні соціалам, ні націоналам".

Головним зняряддям організації був місячник *Молода Україна*, який скоро став дуже популярним серед української молоді і взагалі серед громади. Виходив він в роках 1900-1902, поки стало грошових засобів. В тому часі вийшло 33 числа цього видання. "Комітет Десяти" був теж формально редакційною колегією журналу, але дійсними редакторами були Старосольський і Цегельський. Володимир був особливо зацікавлений в тому, щоб мати статті з Наддніпрянської України. І так, через адвоката Миколу Шухевича, дядька нареченої Старосольського — Одарки, дістали вони славу брошуру Миколи Міхновського *Самостійна Україна*, видали її у Львові і "перепачкували" назад за Збруч. Володимир теж, заприятлившись з Лесею Українкою, містив у журналі її дописи.

Вище згаданий жидівський соціал-революціонер Розенбавм пише про це у згаданих вище *Споминах* так: "Мої турботи і монотонію, спричинену перешкодами в "пачкуванні" літератури, перервав приїзд панни Косач, української письменниці з псевдо-

3. Там же, стор. 69.

німом Леся Українка. Я читав з великою приємністю її новельки у львівському журналі *Молода Україна*. Я зустрів панну Косач у Старосольських і ми стали близькими знайомими".⁴

Потвердження цих живих видавничих зносин Володимира з Лесею Українкою знаходимо також у листах Михайла Васильовича Кривинюка⁵

Таким чином редакція *Молодої України*, ідентична з "Комітетом Десяти", була колегіяльним проводом близько чотирьох тисяч української патріотичної молоді з середніх шкіл та університетів. Журнал формував світогляд, пропагував ідеї, а "Комітет Десяти" організував акції і давав вказівки — накази.

В усьому був Володимир повний ініціативи, ідей та провідницького інстинкту. Він особливо виявив себе як добрий, ефективний, глибоко вдумливий промовець. Ця його прикмета стала на все життя його визначною і цінною характеристикою.⁶ Правдоподібно, першою його публічною промовою, яка звернула не себе увагу змістом, стилем і риторичною формою, було його слово на "Вічу студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії" у Львові 13 липня 1899 р. у справі українського університету, в якому взяло участь пів тисячі студентів. Володимир промовляв як голова і делегат Товариства "Січ" у Відні. *Літературно-Науковий Вістник* (т. VII, 1899 р.) широко інформуючи про це віче, у звітженні за підписом "В.Г." (Володимир Гнатюк) стверджує: "Найосновніша і найбільш ядерна була промова п. Старосольського.⁷ Дві ідеї цієї промови можна вважати

4. Розенбавм. *Спомини*, стор. 254.

5. *Леся Українка — Хронологія життя і творчості*, — авторства Ольги Косач-Кривинюк, вид. УВАН у США, Нью Йорк, 1970. Приклади стосовних записів: В листі з 29 вересня 1901 пише Леся Українка таке: "І.М. (Стешенко) каже, що Старосольський може містити його хрю в свій часописі", стор. 566; в листі з 26 грудня 1901 писав Старосольський до Михайла Васильовича таке: "Леся Українка умовилася зі мною щодо видання кількох речей...", стор. 585; В листі з 1 листопада 1901 пише Леся Українка до Михайла Васильовича таке: "з Гарматієм і Старосольським я буду вести літературно-видавничі справи..., а Вас прошу (як і всі товариші і Ліля), щоб Ви в Празі цих справ не розпочинали, бо в Празі дуже вже легко догадатись (кому не слід), від кого така діяльність походить" (стор. 639).

6. Його включено у збірку *Слово Плам'янем Взялось* — мистецтво живого українського слова, Торонто, 1972.

7. Стор. 144; див. теж у пам'ятковій книзі цього віча *Українсько-Руський Університет* — видав М. Крушельницький, Львів, 1899 р. Тут стор. 48

типovими для Володимира Старосольського. Перша з них, це "не лишатися позаду в культурному поході людскости...", "по силам своїм докинути щось до суми культурних добутоків людства..." і друге, що "рідний університет є... конечним кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є Україна ірредента".

Потреба і справедливість українського університету у Львові або взагалі в Східній Галичині, стала непохитною ідеєю Володимира. Він був ініціатором⁸ і одним з організаторів сецесії українських студентів Львівського Університету в 1901-1902 рр., як протест проти покарання університетською владою тих сту-

8. Каже Цегельський (*Молода Україна*, стор. 76), що "Старосольський був тим, хто піддав ідею сецесії".

ПРОМОВА В. СТАРОСОЛЬСЬКОГО НА ВІЧУ

13-го ЛИПНЯ 1899 р.

Український університет — стара мрія Острожського і Петра Могили, се ніби нута — відгомін давньої пісні, що звеніла колись на Україні, тай замовкла під гуком гармат зпід Берестечка та Полтави і під гамором тих безчисленних і неназваних боротьбів, що сумом і недолею покрили зелену Україну. Та, коли зпід попелу зруйнованої Січі встала наша національна ідея, встала разом з нею, як невідлучна її частина, потреба освіти й науки, а нині, коли ми перейшли усі низчі ступені культурного розвитку, став ся свій університет синонімом, символом наших культурних потреб. Отсе конечний вислідок нашого дотеперішнього розвитку.

Товариші! Ми свідомі наших народних прав — і сього доказ зложили ми в довгій і тяжкій боротьбі за ті права; сього доказ зложили мужики наші, що кров свою проливали за ідею і ті що сипали могили своїм мученикам. Та ми в рівній мірі свідомі своїх обовязків, а одним з них — се обовязок не лишитися по заду в культурному поході людскости, обовязок не лише не стояти низше загального культурного уровня, а по силам своїм докинути щось до суми культурних добутоків людства! А сили до сього в нас чималі. Я згадаю тільки, що се Українці писали права Литовцям. Українці творили золотий вік польської словесности, наші учені несли світло там, звідки іде нині варварський гнет, наш земляк збудив національну са-

дентів, які організували віча за створення українського університету, і взагалі проти шовіністичної політики цієї влади. У висліді цієї акції, яку широко підтримало українське громадянство, майже пів тисяч українських студентів покинуло Львівський Університет і пішли до інших університетів Австрії.

Були пізніше в громаді два погляди відносно доцільности й успіху сецесії. Один був, що сецесія насправді була "втеча з поля бою без бою" і тому була неуспішною. І був другий (який поділяв Володимир), що коли "бій" зводитиметься до протестів (навіть із бійкою) і до маніфестацій тільки на місці, у Львові, то він не матиме виглядів на успіх, як це й було досі. Проблема українського університету лишилася б лише льокальною, східньо-галицькою. Але об'єктивних виглядів на успіх не було. За те сецесія стала широкою пропагандою справи українського уні-

мосьвідомість у південних Славян, а навіть тепер ворожі нам Мадяри величають Українця родом своїм найбільшим генієм — поетом. Ті факти, се не наші гордощі але чужі. Товариші! Коли чужу рілю уміли наші люди орати, що добули би вони для культури, колиб на рідній почві були знайшли спосіб працювати! А конечними условинами до научної праці є для нас власний університет.

Товариші! Я не думаю єще мотивувати його потреби, бо-ж хиба нема ні на сій сали, ні на цілій Україні серця, щоб сеї потреби як найгорячіше не відчувало. Та я мушу піднести один болючий бік нашого життя, нашу хоробу, це плюгавство зради і ренеґацтва, що замутило русло нашого життя. Брак власних шкіл, а в їх числі свого університету, се головне їх жерело. Я не думаю, щоб аж науки треба до боротьби з ренеґацтвом, але я повірений глибоко, що там, де правдива наука і осьвіта, там вони самим фактом істновання виключають зраду і ренеґацтво. І тому ми Січовики і ціле наше студенство висших віденських шкіл, так глибоко відчуваємо потребу свого університету, — а ще й тому, що ми рідний університет вважаємо конечним кроком на дорозі, по якій ідуци ми мусимо дійти до ясного непорочно-чистого нашого ідеалу, за котрий кождий з нас готов душу й тіло віддати, а тим ідеалом є: "Україна Irredenta".

(Грімки оплески)

Передрук із збереженням мови і правопису. Літературно-науковий збірник НТШ 1899 р.

верситету, а за тим і української проблематики далеко поза межами Галичини, по цілій Австро-Угорщині, а то й за кордоном. Вже й саму організацію, здисциплінованість студентської молоді і активний та жертвенний відгук суспільности слід уважати успіхом, хоч тільки психологічним. Твердив уже з перспективи пів століття, Володимир Янів: "сецесія... спричинилася до пропаганди української справи й мала найбільше позитивне значення для створення настрою солідарности; цей настрій був початком багатой традиції боротьби за українське високе шкільництво".⁹

Іншою громадською акцією "Молодої України", в якій Володимир Старосольський брав активну участь, був великий селянський страйк проти визиску селян великими польськими землевласниками, т.зв. "дідичами", в 1902 р. Володимир був одним з чотирьох референтів цієї справи на студентському вічу в липні 1902 р. у Львові. Страйки проти дідичів мали мати не тільки соціально-економічний характер, але мали теж бути матеріальною відплатою полякам за їх становище проти українського університету. Студенти, а зокрема ті, які поверталися з сецесії роз'їхались по селах з пропагандою і організацією у співпраці з трьома українськими політичними партіями. Цей історичний і перший успішний страйк, який охопив біля 200 тисяч селян Галичини, був теж першим масовим страйком в Європі. Організація і дисципліна як молоді, так і селян були взірцеві. Практично, після рішення про страйк і вимаршу молоді "в поле", "до кількох днів уся Галичина від Збруча до Сяну і від Карпат по Сокаль та Броди загоріла аграрним страйком".¹⁰

Л. Цегельський, сам учасник тих подій, що був тоді навіть ув'язнений так завершує свою оцінку великого успіху страйку 1902 р.: "Сила польських панів-дідичів, а через те і Польщі в українській Галичині зістала підкошена. То був реванш "Молодої України" за сецесію, за університет".¹¹

Але ті, хто знали Володимира Старосольського, є певні того, що "реванш" не був у нього на думці: економічне поліпшення для українського селянського стану і послаблення ворожого і шкідливого нам польського землебагацького стану — це були реальні

цілі, не емоційні. Старосольський знав одначе, що емоції також можуть бути великою силою, реальною і практичною, зокрема в такій акції, як оця мала революція під назвою аграрних страйків.

І так, з ініціативи і під проводом "Молодої України" відбулася в Галичині історична, всегромадська, майже революційна, українська акція. Студентська молодь була її здисциплінованою армією, що станула поруч селян; а громада прилучилась як не фізичною участю, то зі зрозумінням, признанням і моральною та матеріальною допомогою. Молода сила, а в ній активно і молодий Старосольський, обернула картку історії Галичини.

Володимирова візія України включала від самого початку, органічну повну соборність усіх українських земель. Тому зв'язок з патріотами українцями з-під російської займанщини був для нього логічний і необхідний. "Молода Україна" встановила такий зв'язок: наскільки це було можливе і доцільне, був він легальний — з листуванням, відвідинами, зустрічами, але часто-густо він був підпільний. Головним партнером з того боку Збруча була "Революційна Українська Партія" (РУП), з якої членами були наладнані майже регулярні постійні зносини. Конспірація при тому була така, що навіть цілий "Комітет Десяти" не був поінформований про людей і шляхи цього соборницького підпільного спілкування. Цегельський називає чотирьох втаємничених: себе, С. Горука, В. Темницького і В. Старосольського.¹²

Очевидно, не тільки ці чотири займалися особисто переходами через кордон, налагоджуванням контактів чи "пачкуванням" літератури революційного змісту. З інших згадаємо одну особу: наречену Старосольського, Одарку Шухевич. На горішці дому її батька, проф. Володимира Шухевича на вул. Собіщина ч. 7 у Львові, без його відома переховувались революційні матеріали. (Цегельський твердить, що були там і скрині з револьверами, вибуховим матеріалом-екразитом, запальними сірчаними шнурками). В кожному разі, Одарка, тоді двадцятилітня дівчина, особисто перевозила друковані матеріали до Києва. Багато років пізніше вона розказувала дітям про свої небезпечні пригоди. Зрештою, оповідав дітям про цей підпільний шлях між Сходом і Заходом України теж Володимир. І була в тих батьківських оповіданнях якась романтична носталгія.

9. *Енциклопедія Українознавства*, т. I, вид. НТШ, Мюнхен — Нью Йорк, 1949, стор. 961.

10. Цегельський, стор. 77.

11. Там же, стор. 77.

12. Там же, стор. 79.

ЗА ДОЛЮ РОБІТНИЧОГО СТАНУ

Це були часи, коли не тільки розгорнулося широким помахом крил українське національне життя у різних його проявах. Українська суспільність, особливо студентська молодь, почала сягати своїм ідейним розмахом теж поза вузько національну проблематику. Соціальні і класові проблеми і ними породжені ідеї західних мислителів, ширились та знаходили відгук і на наших землях. Наше селянство, — найбільша тоді суспільна класа, а далі й робітництво, яке зростало у чимраз сильнішу класу, ставали об'єктами студій і важливими частинами народу, яким треба допомогти в розв'язуванні їхніх життєвих проблем. Не можна дивуватись, що Володимир, якого суспільне наставлення в тих роках щодалі то глибшало, опинився в колі соціально зацікавленої частини української громади, а особливо студіюючої молоді.

Володимир пристав до групи так званих соціал-демократів. Там знайшов він — і завжди підтримував — виразне поєднання національних і соціальних прагнень. Якщо йдеться про цю Соціал-демократичну партію, то помітив це виразно російський "соціал-революціонер", жид Менугін Розенбавм, який, в дорозі з Росії на захід зупинився у Львові для налагодження "контактів" і там зустрівся і близько познайомився з українськими соціалістами. У згаданих уже тут *Сломинах*¹ писав він про них: "хоч вони вважали себе соціал-демократами, вони не були такі односторонні, як російські марксисты. Вони добре розуміли велике значення селянської класи, до якої належала більша частина українського населення Галичини. Також їхній погляд на національні проблеми був значно ширший: вони розуміли важливість національних змагань українців проти пануючого польського населення. Одною з головних точок їх програми була рівність української мови з польською і німецькою... Українські соціалісти згуртовані біля журналу *Молода Україна* були активні в національному русі. Це

1. *Erinerungen*, стор. 191.

було поперше тому, що якщо соціалістична партія хоче здобути собі маси, то мусить брати участь в боротьбі за культурні інтереси народу і його честь...". Неначе потверджуючи цю останню тезу, він дав за приклад особу Старосольського: "Старосольський добре знав німецьку й російську літературу. Але він не хотів говорити іншою мовою, як тільки своєю. То невдовзі я став розуміти по-українському" (стор. 194).

Володимир остав ціле своє життя соціал-демократом, хоч події історії не дозволили йому на більше чим теоретичну участь у партійній дії. Але виступав він з промовами на робітничих святах, особливо Першого Травня (напр. серед українських робітників в нафтовому басейні Галичини) і завжди там, де це було потрібно. Він ніколи не вагався підкреслювати свою соціал-демократичну партійність. Очевидно, на студентському форумі було найбільше нагоди для теоретичних дискусій; в них брав Володимир живу участь. Він згадував пізніше товариський і культурний рівень цих реторичних змагань молодих прихильників різних доктрин.

У його домі, на полиці з книжками, стояла роками знімка відомого політика Льонгина Цегельського, зрештою близького приятеля Володимира. На звороті знімки був власноручний підпис: "Соціал-демократаві Влодзеві від націонал-демократа Льоня".²

Глибоке зацікавлення соціальними проблемами повело Володимира теж поза межі самого українського народу. Поляки й жидади мали теж подібні соціальні проблеми, особливо селянство польське, і ця спільна доля зводила їх змагання до співпраці, а бодай до взаєморозуміння у цій сфері суспільного життя. Володимир усвідомлював важливість цього взаємного розуміння і уважав, що його слід підтримувати шляхом партійних зв'язків для спільного добра. Згодом, уже за польської окупації Галичини, він розчарувався у своїх сподіваннях знайти розуміння і допомогу з боку польських і жидівських соціал-демократів. Але тоді, на початку століття, він вірив у них, так як теж вірили і його однодумці. Теж у колах "Молодої України", де соціальні проблеми

2. Льонгин Цегельський, член "Молодої України", видатний політичний діяч у Галичині, член Головної (згл. Загальної) Української Ради, член Уряду ЗУНР, від імені якого відчитував Акт Злуки цієї республіки з УНР у Києві 22 січня 1919 р., помер в Америці.

були актуальною темою, виявлялося таке переконання. Антін Чернецький, у своїх споминах про ці "кружки"³ пригадує, як під час з'їзду гуртків "Молодої України" у Львові, 1903 р., на якому він був делегатом від бережанського гуртка, коли він звітував про свою працю, Старосольський запитав його: "а скажіть, товаришу, які Ваші взаємини з товаришами поляками й жидами?" Видно, що були вони позитивні, бо автор пише: "очевидно, моєю відповіддю тов. Старосольський був задоволений".

Про таке лояльне, нешовіністичне розуміння соціальних проблем польського селянства у Володимира може свідчити теж факт, що у 1900 р. у серії "Живі струни" Антін Крушельницький і він видали власним накладом п'єсу польського поета Владислава Оркана, *Ніч* (у перекладі А. Крушельницького, з передмовою В. Старосольського).

В 1903 р. "Молода Україна", з різних причин, перестала діяти у своїй дотеперішній формі. А що Володимирові студентські роки скінчилися, бо він став доктором прав і пішов шляхом своєї професії і нової активності в громаді, як цього вимагав час і грядущі історичні події. Але він ніколи не покинув тих українських ідей, які були керуючим змістом "Молодої України" і які він сам помагав формувати.

Д-р Степан Ріпецький стверджує у своїй книзі *Українське Січове Стрілецтво*, що "майже всі... провідні члени "Молодої України" це — або майбутні визначні Українські Січові Стрільці в Першій світовій війні (М. Галушинський, В. Старосольський, С. Горук, Т. Мелень), або організатори і провідники довоєнного стрілецького руху (В. Старосольський, С. Горук, В. Гуркевич, Т. Мелень), або члени Української Боевої Управи (В. Темницький, В. Старосольський, В. Гуркевич), або передові члени Головної, а пізніше Загальної Української Ради (С. Баран, Л. Цегельський, В. Темницький, В. Старосольський, Т. Мелень), або співробітники Союзу Визволення України (Л. Ганкевич, Л. Цегельський, В. Темницький, Т. Мелень).⁴ Очевидно через помилку, Ріпецький пропустив з-посеред співробітників Союзу Визволення України

3. Антін Чернецький, "Сторінка минулого — До історії тайних студентських кружків Молодої України", *Календар "Провидіння" за 1948 р.*, Філадельфія.

4. Степан Ріпецький, *"Українське Січове Стрілецтво"*. Нью Йорк, 1956, стор. 345, прим. 5.

Володимира Старосольського. Насправді, Старосольський був у кожній з цих історичної ваги організацій.

У зв'язку з цим закінченням живої діяльності кружків "Молодої України" цікаво відмітити, що в листуванні Лесі Українки з В. М. Кривинюком, про яке згадувано вище, знаходиться під 1904 р. така записка: "4 травня Гриць Гарматій пише до М. В. Кривенюка, що він і Старосольський Володимир одсунулись від "конспіративних справ"...".⁵

5. Див. згадана вище книга *"Лєся Українка — Хронологія життя і творчості"*. Нью Йорк, 1970, стор. 727.

ІЗ СПОМИНІВ М. М. РОЗЕНБАВМА

(Стор. 187) — Я виїхав з Берна до Львова, щоб організувати транспорт літератури і перепачковувати (пересилати контрабандою) через австрійську границю.

(Стор. 191) — Я мав поручення до групи українських соціалістів у Львові. Була це група студентів, які видавали журнал "Молода Україна". Провідники цієї групи прийняли мене дуже приязно і з готовістю допомогти мені у моєму завданні.

(Стор. 192) — В пізніших роках значне число жидівських соціалістів прилучилось до українців. Але в тому часі 1900—1901 роки, більшість жидівської інтелігенції в Галичині вважала себе за польських соціалістів. Я пригадую собі з того часу тільки одного жидівського студента*, який належав до польської соціалістичної групи.

(Стор. 193) — Українська радикальна молодь була огірчена тим, що жидівські соціалісти були завжди з польською партією, але все таки, не було слідно анти-семітських почувань серед українських соціалістів.

Менахем Мендель Розенбавм. *Спомини соціал-революціонера*. т. 1-2, Нью-Йорк — Варшава, 1924. З жидівської мови (їдиш) переклала д-р Гізеля Вайнфельд, дочка власника дібр в Західній Україні (Коломия), якої стрийко (дядько) був перед 1926 р. міністром фінансів у польському уряді.

*Марко Бардах — студент права, був в організаційнім зв'язку з УСДП, брав активну участь у виборах Остапчука і Вітика. Тепер у Швейцарії. Інший жид Яша Могиланський родом з України, їздив з транспортом літератури до Росії і загинув.

ПЕРЕД БУРЕЮ — РОКИ ІДИЛІЇ У ПРОФЕСІЇ

Наступне десятиліття принесло, у великій мірі, зміну в стилі життя Володимира Старосольського. Воно стало, можна сказати, більше "нормалізоване", тобто достосоване до нового змісту його щоденного життя як професійної людини в мирних часах довоєнної Австро-Угорщини. Минув період юнацького "штурм унд дранг"-у, який так виповняв роки його студій. Тепер був він уже доктором прав, і почав адвокатську практику, для якої учився і яку вибрав як свою професію.

Він знав, однак, що його професія була не тільки засобом заробітку на щоденний прожиток, але теж службою суспільству. Суспільні й національні ідеї, які досі керували його молодечими діями, жили в його свідомості й надалі, але вони дозрівали і в'язалися прагматично з його адвокатською професією, у зустрічі з життям ставали більш конкретними. Політика була й надалі частиною його життя.¹

Згідно з тодішніми вимогами, Володимир Старосольський почав свою адвокатську працю як т.зв. "адвокатський аплікант" (практикант-стажист) у старшого стажем і досвідом адвокат.² Його патроном став відомий львівський адвокат д-р Грек. Пізніше згадував Володимир не раз свого колишнього патрона як правника високої класи й джентлмена як у суді, так і в приватному житті.

1. В листі з 24 вересня 1907 р. писав його дядько Василь до своєї дочки Леонки Тщцінської в Кракові (оригінал по польськи): "Був у нас Влодзьо, бо мав тут справу одного з клієнтів. Добре виглядає, але не покинув займатися політикою. Думає я, що його дружина відтягне його від політики, але бачу, що він її не слухається; а щодо політики, то зовсім не погоджується зі своїм тестем...".

2. В європейській системі ця вимога практикувати в досвідченого й поважного адвоката перед відкриттям власної практики, була загально прийнята. В різних країнах мінялись вимоги щодо років такої практики, але спільна їм була ідея, що необхідно забезпечити етичний і якісний рівень професії. Цікаво, що, напр. в Америці такої вимоги немає.

Уже в перших роках своєї практики виступав Володимир у справах з політичним підґрунтям, що стосувалися українських студентів, селян, а навіть учнів середніх шкіл,³ звинувачених за страйки, агітації, та демонстрації, звичайно проти польської політики в Галичині, підтримуваної австрійським урядом. Виступав формально як заступник д-ра Грека, але фактично діяв доволі незалежно, і підсудні були свідомі того, що це він, а не достойний старший адвокат, був їхнім оборонцем.

Вже здобував собі репутацію доброго оборонця в карних справах. Відкрив згодом свою власну практику у Львові на вул. Коперника 14, і його канцелярія стала скоро популярним прибіжищем для тих, хто потребував правничої помочі в судах. Став сам патроном кількох аплікантів (стажистів). Із них варто пригадати таких: д-р Євген Косевич, його приятель і партійний товариш (згодом адвокат в Коломиї, де незабаром помер), д-р Макар, який загинув один з перших на початку Першої світової війни, брати Василь і Петро Дідушки, обидва згодом старшини УСС, і інші.

Визначився скоро в політичних процесах, серед яких найбільш голосним і драматичним був карний процес (у двох наворотах) проти Мирослава Січинського за вбивство губернатора Потоцького 1908 р. у Львові. В тому процесі виступав він із такими старшими і вже відомими адвокатами, як посол д-р Кость Левицький, посол д-р Теофіль Окуневський, д-р Сидір Голубович, д-р Володимир Загайкевич. З документів процесу можна бачити, що Володимир Старосольський, наймолодший з оборонців, не сидів бездіяльно за плечима сеніорів, але виступав активно й самостійно.⁴

Можна було спостерігати, що зростав новий, добрий професіоналіст-правник, оборонець тих українців, яких патріотичні почування вели на лаву підсудних. І теж можна було спостерігати, що він, будучи на службі правосуддя, не йшов сліпо за "сліпою Темідою", яка розважувала на суді тільки добро і зло як їх

3. Див. спомина Петра Петрика. Стор. 58.

4. Див., напр.: *Як судили Мирослава Січинського*, зладили Ярослав Весоловський і Михайло Лозинський. Львів, накл. В. Бачинського, 1910; або ретроспективну статтю польського публіциста: Alexander Janta, "We Lwowie pewnej Palmowej Niedzieli", *Lustra i Reflektory*, Warszawa, wyd. "Czyteinik", 1982.

визначила літера закону, без уваги на особистість підсудних, їхні мотиви та ідейні спонуки. Він бачив на суді — і розкривав перед суддями — живу людину, а не тільки вчинок, і намагався відкрити очі Теміди на цю людину і на причинний зв'язок між її суб'єктивними рушійними силами і об'єктивним учинком. Визнавав він, тоді ще свіжу, модерну засаду суб'єктивізму в оцінці протизаконної дії, і засаду індивідуалізації у вимірі кари. Він знав і

ПЕТРО ПЕТРИК

МОЯ ПЕРША ЗУСТРІЧ З СУДОМ І АДВОКАТОМ СТАРОСОЛЬСЬКИМ

(Записано з усного оповідання кол. сотника (згодом майора) УГА, відомого громадського діяча у Львові, Петра Петрика, на 98-му році його життя.)

Не пригадую добре, чи було це 1905, чи 1906 року у Львові; теж не пригадую з певністю, з якої причини відбувались тоді в Києві великі українські маніфестації, правдоподібно в наслідок якоїсь царської заборони театральної вистави. Але пригадую добре, що тоді українська молодь Львова, особливо гімназійні учні, в солідарності з київськими братами, з розбурханими емоціями, демонстрували улицями Города Льва. Пригадую, що тоді відбували так звані у нас "москвофіли" свій бал у Народному Домі, а рівночасно відбувалася там і проба хору нашої Академічної Гімназії (проф. Вітошинський). Я був на цій пробі, і ми виходили вже з будинку, коли зблизилися по вул. Корняків перші лави крикущих маніфестантів. Ми, гімназисти, очевидно прилучились до них, помагали криком і кидали камінням на австрійську поліцію, яка намагалася розігнати натовп. Отож і я кидав каміння, але не бачив, що за мною, на тротуарі стояло кілька поліціантів. Один зловив мене за комір і тримав. Я почав вириватися, а побачивши поліціанта, вдарив його кулаком в зуби. Він пустив мене, і я побіг у браму Народного Дому, щоб перебігти дорогою, яку я добре знав, на Краківську або Вірменську вулицю. Але тоді обидві вихідні брами були позамикані, то мене зловили, арештували і повели до Дирекції Поліції.

Тоді арештували нас шестеро гімназистів. Вістка рознеслась по Львові, і нас згодом випустили на інтервенцію члена Крайово-

розумів силу любови і ненависти, прагнення волі, справедливости і людської гідности там, де вони були рушійними силами — як ось у політичних процесах. У них, але й поза ними, знаходив він своє призначення і завершення як правника. Багато пізніше, уже під Польщею, мав він велику, прямо історичного значіння нагоду йти шляхом того призначення.

го Відділу Івана Кивелюка. Але справа далеко не покінчилася: на другий день в гімназії шум, Шкільна Рада інтервенювала, і директор Харкевич допитував нашу шістку. Я не признався до того, що ударив поліціанта, але твердив, що тільки вирвався йому, бо він вхопив мене за комір без причини.

Пригадую, що опісля запросив мене до себе професор Білецький і я признався йому до усього, а він тільки запитав мене: "Чи добре ти його вдарив?" Двох студентів виключено тоді з усіх шкіл Австрії.

Але й моя справа не покінчилась і проти мене відбулась карна розправа в Окружному Суді на вул. Баторого. Боронив мене адвокат Володимир Старосольський, якого попросили про те мої батьки. Хочу тут сказати, що мої батьки жили тоді в Мервичах, де мали земську посілість і були, як на той час, доволі заможні. Я жив у Львові "на станції". Я добре тямлю мою першу зустріч з Володимиром Старосольським і те враження, яке він на мене зробив: стрункий, високий, поважний, але з особливою добротою на обличчі. Мій адвокат приготував мене до розправи і порадив зізнавати, що я зовсім не кидав каміння, а схилився не по каміння, а тому, що випала мені на землю хустина. Мою оборону потвердив теж "мій" свідок, учень інтролігаторства (оправлення книжок), член робітничого товариства "Зоря", Хом'як.

Трибунал — три судді окружні — звільнили мене від вини і кари.

Я пригадую, що схвилюваний прискочив я до мого оборонця, і хотів поцілувати його в руку. Але він не дозволив на те, а навпаки, сам поцілував мене в чоло. Забрав мене на каву до цукорні напроти будинку суду. Я хотів заплатити (батьки прислали мені троха грошей на цю справу), але д-р Старосольський заплатив сам. Теж не прийняв заплати за оборону.

Багато років пізніше ми зустрічалися нераз у Львові, у зовсім інших умовах. Але цю першу нашу зустріч я згадую з особливим сантиментом.

НА СЛІДІ ЖИТТЄВОЇ МРІЇ — НАУКИ

Професійна адвокатська праця Володимира Старосольського далеко не виповнювала його життя. Але вона допомогла йому вступити на шлях, який повинен був вести його до сповнення його життєвої мрії, якою була наука.

Трудно сказати, які життєві фактори ведуть людину до усвідомлення, що її життєве сповнення лежить у науці. Чому зацікавлює людину, напр., астрономія або археологія, або фізика чи ботаніка, з такою силою, що веде її до бажання посвятитися їх дослідженню? Де початок того зацікавлення, де основа тих настирливих питань, які не дають людині спокою, вимагаючи відповіді? Але здається нам, що у випадку Володимира ми можемо знайти слід того життєвого початку, який спрямував його на мандрівку питань і шукання розв'язок.

Бо ось предметом його наукового зацікавлення була — в широкому розумінні — соціологія, а вона, як студія розвитку, організації і проблем суспільності, а близько щоденного життя й середовища людини і дається у великій мірі спостерігати безпосередньо, без телескопів чи експедицій у далекі країни. А життя Володимира склалося так, що жив у соціально різному середовищі міщан і недалеко селян, українців, хоч мало, поляків і жидів, і купців багатих, що не сміялися радістю життя, і босоногих пастушків, його приятелів з села, убогих, але сповнених радості життя. Його цікавили ці різниці, а не мав батька, який давав би відповіді на його питання, задовільні, або хоч такі "на відчепись". Його спостереження викликували міркування, медитації і неспокій зацікавлення. І це був, можемо вірити — початок.

Тепер, коли покінчив свої правничі студії в Кракові, Відні та Львові, було йому ясно, що його мрією була наука, що вона єдина дала б йому життєве сповнення і вдоволення. Усе інше було тільки вислідом ситуації, життєвої чи громадської потреби. Він знав, що життєва дорога, наскільки її стерно було в його руках, вела в науку, науку "з великої літери". Він знайшов її і пішов нею рівночасно з професійною практикою.

Ще будучи молодим студентом не обмежувався Володимир до формального вивчення юриспруденції, але зацікавився теж соціологічними та філософічними аспектами права, головню державного. Почав дописувати до *Правничої Часописи* та *Часописі Правничої і Економічної* у Львові, містячи там головним чином рецензії та реферати. Написав тоді вже дві більші, наукового характеру статті, а саме "Причинки до теорії соціології" та "Реформа похатньої торгівлі в австрійським Законодавстві" (*Часопис Правничої і Економічної*, т. II, 1901). На їх підставі і завдяки професорові університету Станиславу Дністрянському (згодом старшому колезі в Українському Вільному Університеті в Празі) дістав Володимир державну стипендію на поглиблення своїх наукових студій. Так мав нагоду слухати найбільш видатних професорів права та соціології Австрії і Німеччини: у Берліні (1905/6) слухав викладів Зімеля, Ястрова і Бортока, в Граці проф. Гумпльовича (1907), а головню (1908 і 1911/12) проф. Єлінека в Гайдельберзі. Там була якийсь час з ним його молода дружина. Багато років пізніше вони обоє згадували з сентиментом Гайдельберг, проф. Єлінека, "Дорогу Філософів" і навіть пісеньку "О Гайдельберг, ду файне штатт...".

Тут можемо вказати на ще іншу причину подиву Володимира для Гайдельбергу. Наука була для нього не тільки особистим сповненням: вона, в його розумінні, була суспільною потребою, вимогою суспільного життєвого плану.¹ У своїй уяві він бачив малі, подібні (очевидно українські) містечка, в яких університет був би осередком і головним змістом життя, де студенти жили б наукою, як джерелом їх інтелектуальної діяльності. Легко розуміти, що Гайдельберг, з-посеред усіх німецьких університетських містечок, був для нього найкращим взірцем. Володимир уже вибирав у думці такі можливі українські міста й містечка. Він, напр. уявляв собі львівську цитаделю, цілу укріплену гору, перебудовану на університетський осередок: bastiони фізичної могутності, що стали bastiонами інтелектуальної могутності — науки. Пізніше, під час визвольної війни він відкрив таке місто своєї уяви у романтичному Кам'янці-Подільському, в якому був іменованим професором. Не здійснилася мрія, як і багато, багато інших мрій того часу.

1. Пригадаймо його промову, як голови Віденської "Січі" на Студентському Вічу у Львові, 13 липня 1899 у справі українського університету (тут же стор. 48).

У Львові, в довоєнному часі мав Володимир Старосольський на своєму науковому доріжку, крім згаданих вище статей, ще одну публікацію, яка була результатом його стипендійних студій, головним чином у Гайдельберзі, у проф. Єлінека. Цей професор видав був раніше працю про права меншостей;² тепер його студент Володимир Старосольський неначе доповнив проблему "другою стороною", написавши студію про права більшости,³ з присвятою своєму професорові.

Праця була закінчена ще до війни в 1914 р., але вийшла з датою аж 1916 р. Цікаво, а то й симптоматично для Володимира, звучить тут демонстративно-патріотична транслітерація його імени як автора; в тому часі, ледве чи було це у нашій практиці.

За словами критика проф. Бернаціка, ця праця становила "перше систематичне опрацювання проблеми"; вона й діждалася — крім Бернацікової — кількох інших дуже прихильних оцінок у німецькій літературі.⁴ Монографія Володимира була подумана як габілітаційна праця, яка давала надію на університетську кар'єру. І була це знову заведена надія: воєнні події спрямували наукову долю Володимира на інший шлях. Але, покищо, ми в цій нашій хроніці знаходимося ще в часах перед Першою світовою війною, хоч уже на її передодні.

2. Georg Jellinek. *Das Recht der Minoritäten*, Wien, A. Holder Verlag, 1898.

3. "Das Majoritätsprinzip". Dr. Wolodymyr Starosolskyj. *Wiener Staatswissenschaftliche Studien*, 15 Band, 2 Hekt. Wien und Leipzig, Franz Deuticke, Verlag, 1916.

4. Ще в останніх часах можна почути від студентів соціології німецьких університетів, що вони "Принцип більшости" вважають одним з клясичних джерел для студій у цій матерії.

НАПЕРЕДОДНІ СВІТОВОЇ ЗАВІРЮХИ. ПАЦИФІСТ З МЕЧЕМ

Ми згадували вже про те, що Володимир Старосольський не покинув політичної діяльності, коли пішов у професійну адвокатську практику. Проте нові політичні обставини змінили форму і зміст тієї його діяльності.

Політика, у своїй суті, не статична, а кінетична: її "рух" збігається з вічно змінними, живими обставинами суспільного середовища, в якому вона діє, або намагається діяти. Інакше, політиці не суджено жити й відігравати свою історичну роль.

Отож протягом того десятиліття життя В. Старосольського, в якому він пішов у професію, починав класти підвалини під вимріяну наукову кар'єру і втішався особистим родинним щастям, політична ситуація Австро-Угорщини швидко захмарювалась. Збройний конфлікт обох займанців української землі ставав правдоподібним, а згодом і неминучим. Все те створювало теж нову політичну ситуацію для українського народу Галичини. На внутрішньому фронті актуалізувалась загострена боротьба за автономні права, за поділ Галичини на східну — українську і західну — польську, за український університет у Львові і т.д.; на зовнішньому фронті замаюріла знову ж надія, що у випадку війни Австрії з Росією і сподіваної перемоги першої, може постати вільна, самостійна українська держава. Галицькі українці повинні були бути готові відіграти в тому історичному розвитку активну роль.

Хоч В. Старосольський був і далі активний у Соціал-демократичній партії, вузькопартійна дія відходила в нього тепер на дальший плян у всеукраїнському історичному процесі.

Він добре бачив ситуацію і передбачав можливі грядущі події. У них знайшов він своє особисте логічне місце і призначення. Був уже признаним "громадським діячем", активним у політичній ділянці. Отже, коли створено в Галичині 1-го вересня 1914 р. Головну Українську Раду, Старосольський став її членом.

Маючи всього 36 років життя, він став членом центральної і найвищої української установи, тобто єдиного і головного репрезентативного політичного проводу українського народу Галичини. Але політичне зацікавлення Старосольського, в якому був заангажований, з глибини свого переконання, не йшло по лінії дипломатичної діяльності, яка була основним засобом Головної Ради. Його діяльність була присвячена, вже від декількох літ організуванню української мілітарної формації в Галичині, як зародкові новітньої української національної збройної сили. А це не була легка справа.

Ідеї "Молодої України", які голосили клич незалежності, були щоправда живі. Але ідея української збройної сили ще не здобула собі була в той час (1912 р.) широкої популярності серед молоді, яка ставила за головну ціль своїх змагань створення українського університету і взагалі розбудову культурних вартостей і, в більшості, уважала зброю передчасною дитячою "примхою".¹ Не було вже тоді такого молодечого проводу, як "Комітет Десяти" колишньої "Молодої України", щоб розпалити молоді уми ідеєю збройної боротьби.

А тим часом Володимир Старосольський здивував тих своїх приятелів і знайомих, які знали його як психологічного, політичного, ідейного пацифіста в усій своїй істоті, тим, що тепер він ставив карту на збройну силу і приймав ідею війни як доцільний, сприйнятливий політичний засіб, а згодом став навіть ідеологом такої української збройної сили, як Українське Січове Стрілецтво.² Може йшов він за класичною дефініцією німецького філософа війни Клявзевіца, що "війна, — це тільки продовження дипломатії іншими засобами".

Трудно сказати, чому комусь подобається одна пісня більше, чим друга. Трудно уявити собі, чому бойова пісня "Марш Норманів" (Вахнянина) стала найбільш улюбленою піснею В. Старосольського: чи була це романтика — він же був романтиком — далеких походів "по морю, по морю" чи сувора реальність, яку маніфестував "меч гострий в руці". В кожному разі, цей "меч

гострий в руці" ніяк не годився, здавалося, з його індивідуальністю.³

Все таки, як би ми й не думали про це, Володимир Старосольський, як політик, був виразним реалістом: історія вчила його, що війни, в тому й революції неминучі, як засіб і дорога до мети, злої чи доброї. Він розумів, що коли в роки "Молодої України" панувало слово, як головний засіб дії, то тепер прийшов час на діло, можливо навіть зі зброєю — з модерним "мечем гострим" в руках.

Цю зброю, разом з військовим вишколом, можна було дати членам існуючих уже організацій — "Січей", які діяли від початку століття формально як руханково-протипожежні товариства, але по суті організації ведені в патріотичному українському дусі, головню по селах Галичини. Великий український патріот, засновник першої "Січі" в 1900 р. д-р Кирило Трильовський, — "січовий батько", а згодом Генеральний Отаман в "Українському Січовому Союзі" — розумів силу своєї організації (в 1913 р. було понад 900 Січей, що мали біля 80 тисяч членів) і хотів дати їй також військовий вишкіл. Тут Володимир Старосольський знайшов легко спільну мову з Січовим Союзом і з його Генеральним Отаманом. Тепер ішлося про те, щоб дістати у влади затвердження статуту для легальної організації "Січові Стрільці", зрештою на зразок існуючих уже польських парамілітарних організацій, які діставали зброю і право на збройний вишкіл. Старалася про те Стрілецька секція Січового Союзу; як можна було сподіватись, польський намісник Галичини (Бобжиньські) відкидав один проєкт статуту за другим, аж треба було справжнього підступу. Щоб він затвердив статут Товариства "Січові Стрільці", йому подано на розгляд статут одної з існуючих польських організацій, точно перекладений з польської мови, змінюючи тільки назву організації. Він його затвердив.

18 березня 1913 р. скликав д-р Трильовський засновні збори першого Товариства "Січові Стрільці" у Львові. Володимир Старосольський став його головою — Кошовим.

Це був початок: у січні 1914 р. засновано у Львові друге товариство, т.зв. "Січові Стрільці II", під головуванням д-ра

1. Ширше про те — див. С. Ріпецький, *Українське Січове Стрілецтво*, стор. 23.

2. Див. напр.: Іван Кедрин: "Володимир Старосольський (у 100-річчя народин)", *Свобода*, 28 січня 1978, стор. 2.

3. Побачимо згодом, що коли став він "канцлером" Лицарів Залізної Остроги при УСС-ах, його знаменем був великий меч.

*В. Старосольський — чотар
згодом сотник УСС.
Кошовий Товариства УСС
у Львові.*

Романа Дашкевича (пізнішого полковника СС) і так пішло даліше. Коли прийшла війна, в Галичині було вже 96 товариств "Січові Стрільці".⁴

Володимир Старосольський не служивши у австрійському війську, не мав вишколу мілітарного, фізичного чи — також важливого — психологічного. Він і не був ніколи фронтовим вояком. Але був готовий ідейним завзяттям. Одягнувши новий військового стилю стрілецький однострій брунатно-сірого кольору (хакі) і шапку "мазепинку" пішов у похід з Січовими Стрільцями під прапором української незалежницької ідеї. Кожне військо, навіть коли зформоване лише силою закону, потребує ідейного хребта. Це особливо стосується добровольців, яких саме ідейність покликана до зброї і які з власної волі послухались її. Цю ідею треба було одягати в зрозумілі і пориваючі слова; поглиблювати її для тих добровольців, які вже пішли на її поклик і поширювати для тих, які ще стояли осторонь, але, як громада, творили тверде запліччя. Від того запліччя мала йти моральна і

4. Див. Ст. Ріпецький, згадана праця, стор. 35 і даліше.

матеріальна поміч: тому мусіло бути в ньому зрозуміння ідеї, віри в неї і готовість допомогти тим, які вже пішли на її поклик. У тому секторі стрілецької організації було місце і завдання Володимира. Ми побачимо, що теж роки пізніше, коли йшов уже у воєнному поході з Українськими Січовими Стрільцями, він продовжував цю свою роль.

Тепер, коли починали вже гриміти гармати — покищо дипломатичні, і події гнались уперед швидким кроком, Стрільці мусіли негайно готуватись до правдоподібно збройної участі у конфлікті між займанцями. Товариство "Січові Стрільці", під проводом свого кошового Старосольського, було вже у вишкільному поході. Очевидно була проблема матеріального забезпечення і громада мусіла допомогти. Тут було завдання для Володимира.

Маємо один документ часу, правдивий джерельний матеріал, який дає свідчення про ідею, дію, конкретні завдання і — потреби Товариства "Січові Стрільці" у Львові. Це його "Обіжник і заклик до громадянства"; дата: Львів у березні 1914 р., а підпис: д-р В. Старосольський, кошовий і Ф. Королів, писар. Не можна сумніватися, що автором обіжника був сам кошовий Старосольський. Про те говорить типовий для нього стиль презентації, історичні аналізи і передбачення, політичні висновки і аргументація; це неначе промова до зібраних людей, а не формальний "обіжник" і "заклик".⁵

Обіжник вичисляє у вступі "ряд воєн, стрясень і переворотів" від Далекого Сходу до Африки й Європи і стверджує: що тепер "до міжнародних напружень прилучається ще національна проблема..."; що "ми бачимо, як на наших очах деякі поневолені народи добувають собі волю і як інші поневолені будяться з просоння, свідомі того, що про свою долю рішатимуть вони самі..."; що "серед поневолених народів починає рости нова сила... мілітарна сила". Обіжник передбачає (чи можемо сказати — Володимир Старосольський передбачає), що "після двох конфліктів між Росією і Австрією (1908-1909 рр. і 1912-1913 рр.), які вдалося полагодити без війни, стає ясно, що "прийде третій, і то не за Балкан, але за українську територію, або за українську

5. Текст обіжника опубліковано у книзі: *За волю України. Історичний Збірник УСС 1914-1918*. Нью Йорк, вид. Гол. Управи Братства УСС, 1967, стор. 92. Тут див. стор. 349

справу в Росії, або за російський рух в Галичині. У всякому випадку напруження поміж нашими займанцями з кожним днем кріпшає і може кожної хвили наступити вибух"... "Драма розіграється на нашій арені". Ледве чи хто інший передбачував війну так категорично, як кошовий "Січових Стрільців I".

І далі: "Україна стоїть напередодні нового життя. Треба поставити нову програму, приготувати силу, щоб в хвили, коли прийде час 'заліза і крови', Україна мала голос...". І ще далі: "Витворити ідеологію Самостійної України і її запоруку — мілітарну силу, — це задача найближчих днів... поки ще час...".

Обіжник говорить також про те, що виконує і планує Товариство "Січові Стрільці" у Львові, а саме: "22 березня закінчився перший курс школи, офіцерський курс піchnеться 4 травня...". Потрібно виєквіпування (екіпірування), бібліотеки, крісів, набоїв, мап, одностроїв... Товариство влаштовує табори для вакаційних вправ, на які "з'їжджається молодь з усіх усюдів" і "сьогорічні вакаційні вправи відбудуться в Чорногорі від 20 липня до 4 серпня..." необхідно вислати кількох людей до військових академій за границю на курси..., "якщо рух має бути серйозний і поважний, мусимо признати, що до його проведу не вистарчать капрالی, а навіть резервові офіцери...".

Справді "рух" мав бути серйозний: таке було планування Товариства "Січові Стрільці" і така була участь у ньому Володимира Старосольського. Твердження цього обіжника дають нам повний образ участі В. Старосольського у визвольному русі в роках напередодні Першої світової війни — його заангажування: громадського, патріотичного та ідейного.

Першим — (і останнім) — великим публічним виступом довоєнних "Січових Стрільців" була їх участь у історичному загально-галицькому Здвизі у 100-ліття з дня народження Тараса Шевченка 28 червня 1914 р.

Маршувало тоді вулицями Львова кільканадцять тисяч Січовиків і Соколів. На чолі п'ятох соток "Січових Стрільців", з яких велика частина була озброєна, їхав верхи на коні їхній кошовий — Володимир Старосольський.

Того самого дня упав у Сараєві постріл, який зрушив світ. Місяць пізніше Австрія виповіла війну Сербії і почалася світова хуртовина. Передбачування наших політиків, а зокрема передбачення "обіжника" "Січових Стрільців" за підписом В. Старосольського, стали реальністю. Почалася для України і укра-

Кошовий В. Старосольський на чолі походу "Січових Стрільців" під час Здвигу 28-го червня 1914 р. у Львові.

їнського народу нова сторінка історії. Почалася "Велика Пора".

Товариство "Січові Стрільці" було готове. Усього три дні після того, як — 28 липня 1914 р. — Австрія виповіла війну Сербії, об'єднана старшина "Січових Стрільців" I і II у Львові помістила у Львівському щоденнику *Діло* наказ до своїх членів зголоситись негайно до мобілізаційного пункту у Львові. Це був перший офіційний мобілізаційний наказ новітньої української збройної сили. Рівночасно почав діяти у Львові стрілецький Мобілізаційний комітет, до якого увійшли такі стрілецькі старшини: Володимир Старосольський, Іван Чмола, Олена Степанівна і Михайло Гаврилко. Цей Комітет зформував відразу першу бойову сотню Українських Січових Стрільців, яка відмаршувала у село Гаї під Львовом під командою сотника Івана Чмоли. Так почалась історична дія "Українських Січових Стрільців".

Почалась також нова сторінка в житті Володимира Старосольського.

СТРІЛЕЦЬКИМ ШЛЯХОМ

Багато років після цього історичного літа 1914 року, у промові на святі стрілецької пісні у Львові, Володимир Старосольський, філософуючи на тему цієї пісні, як символу вічного шляху-маршу, сказав, що стрілецьтво — "це був шлях у просторі і в часі, шлях з одної доби в другу".¹ Не має сумніву, що цей похід на шляху "з одної доби в другу" почався літом 1914 р., першим наказом старшини "Січових Стрільців" — в тому й Володимира Старосольського — і першим вимаршом стрілецької сотні. Ми можемо теж сказати, що це був шлях з одної доби в другу також в особистому житті Володимира Старосольського. Для нього не було і не могло бути інакше: кликав інших — своїх Січових Стрільців, щоб ішли в похід, то мусів і сам бути в ньому. Був це для нього неначе наказ долі, наказ самому собі. Але якже трудно було виконати мовчки такий наказ. Адже це не був іраціональний порив молодця, який покидав батьків, щоб іти за ідеєю-мрією. Володимир був вже зрілим чоловіком, мав молоду родину — дружину і троє дітей — хлопців віком сім і шість років та дворічну донечку; мав добру адвокатську канцелярію з найкращими професійними прогнозами, перед ним стояли дуже надійні наукові можливості. Але над усе, це була родина, яку покидав без опіки, без засобів на життя, дружину без чоловіка, дітей без батька. Роки, які прийшли, були для Володимирової родини справді не легкі. Одарка з дітьми мусіла покинути їх вигідне, модерне помешкання на вул. Коперника 14 і перенестись до дому батька, Володимира Шухевича, на вул. Собіщини ч. 7, поблизу "Високого Замку". Там перебували вони важкі місяці ворожої московської окупації, яка прийшла скоро після вимаршу "Усусусів" і тривала десять місяців. З нею прийшли труси, переслухання, спроба вивезти на Сибір, як закладника, Володимира Шухевича, як і цілий ряд видатніших українських громадян. Батько Одарки хворів поважно, і це врятувало його перед вивозом, але він

1. Див. "За волю України" згадано вище, стор. 32. Тут див. стор. 78

помер 15 квітня 1915 р. (Замість нього, прив'язаного до ліжка, вивезли москалі на Сибір його наймолодшого брата, адвоката д-ра Миколу Шухевича).

Було в хаті холодно й голодно. Жила там сестра Одарки Ірина з чотирма дітьми; її чоловік отам. Теодор Рожанковський був також з УСС-ами. Семеро Шухевичівських унуків — п'ять хлопців і двоє дівчат — як звичайно діти, не дуже турбувались війною, бо мали товариство до забави, тільки інколи нарікали на щоденний ячмінний "пенцак" і темний хліб. Обидві матері заробляли, як могли: Одарка пекла медівники для консуму-крамниці, де купували російські старшини; інколи віддавала в заставу дорожності за мізерні гроші. Так пережила Володимирова родина російську інвазію. Січові Стрільці повернулись у Галичину із-за Карпат, прийла вістка від Володимира, а згодом пам'ятна й щаслива довша зустріч.

Пісочна, 1917 р. Кадра УСС. Генерал Мирон Тарнавський з ад'ютантом Володимиром Старосольським.

Село Дроговижє, 1917 р. Володимир Старосольський на коні "Майорко", готовий до від'їзду.

Коли Вишкіл УСС-ів стояв біля Розвадова над Дністром у 1917 р., а Володимир, тоді ад'ютант генерала Мирона Тарнавського, стояв на квартирі в сусідньому селі Дроговижє, у пароха о. Юрика, там також перебувала ціле літо родина Старосольських. На все життя осталися у дітей спомини про ті хвилюючі місяці: кожного ранку сідав їх батько на свого бистрого коня з дивним ім'ям "Майорко", салютував по-військовому дружині й дітям і гальопом гнався дорогою до бараків біля Розвадова, збиваючи за собою куряву. А його сини, майже кожного дня мандрували за ним і потому дивилися з дороги, як відбувався ранішній "звіт" Вишколу і як їх батько, чотар, відбирав його з достойним генералом.² Згодом, був Володимир тільки двічі на коротких відпустках: раз — ще з Галичини, а вдруге з

2. Див. спомин Юрія Старосольського "Стрілець на варті", *Свобода*, Джерзі Ситі 6 травня 1955 р., стор. 3.

Херсонщини в 1918 р. Вертався Володимир у поле і з ним і його велика туга-журба. Її можна було читати й відчутти в його листах: що не міг дбати про них, коли голод загрожував, що не міг бачити як росли діти і не міг впливом своїм помагати їм рости. У споминах його дітей осталися такі образки-моменти, як їх мати відбирала такі листи від листоноші, з якимсь дивним усміхом, у якому був сум, як у поспіху, в якому було вагання, розривала коверт, а потім стояла тихо-тихесенько при вікні у великому дідовому сальоні і перечитувала писання, щохвилини відриваючи свій зір від нього, ніби шукаючи чогось у далекому небі; тоді діти мовчали, здалеку у кутку кімнати: вони не бачили материних очей, але знали — відчували, що були в них сльози. А потім мати сідала з ними на старій канапі і вони тулились до неї, як читала їм батькового листа. Були вони з печаткою "фельдпост" на коверті, і не було їх багато.

Зберігся в родині один Володимирів лист до старшого сина в день його дев'ятих народин. В ньому говорить Володимир про любов свою і матері до найстаршого їхнього сина, про їхнє щасливе життя разом і кінчав бажанням, яким хотів би бачити свого сина: "старайся... любити дуже свій український нарід. Тоді виростеш на гарного чоловіка...". (Гляди стор. 74).

Дивні шляхи нашої долі: на Великдень 1972 р. з датою Денвер Колорадо, Америка, 27 квітня 1973 р. прийшов окружною дорогою через редакцію *Свободи* Джерзі Ситі, дуже особливий і зворушливий лист до старшого Володимирового сина. Був писаний незвичною до письма старечою рукою, очевидно колишнього Січового Стрільця, галицького селянина п. Бойка. Щоб віддати зміст і настрої цього листа, переписуємо його тут без будь-яких змін: "...Батько на ім'я Володимир Старосольський —яко сотник при січових стрільцях і владів канцелярії щодо вишколу. Одного разу кличе мене запит мені дає чи я озгледню його прозьбу. Моя відповідь дуже радо тільки вчім річ мені невідомо і читає мені листа, що отримав від Подруги, що в хаті ні лишки муки чи круп ні пшона нема і спати пішли з юрцьом синком О СЛЪОЗАХ. Ми були на вкраїні коло Чорного Моря —Одеса. Сотник навантажив мені на плечі муки круп пшона і з плечей не годне було зняти Аж у Львові я відпочив".³

3. Лист в родинному архіві.

24.2.1916.

Людямти Юрку!

Примодити годъ твоих
угодни. Се все жевишь ити
мине, аки ти годив еи. Мелер
или бантани, поиди те
зрочутиши, но маме и не модино
твесе; все дохасно твои годя.
Денс уродни итмоду, аки годив
все ровик, на своити, кинте
ити маи все за слово. Наме,
Маме и мені итмоду не
уене твоя уродни, но неже
жевиши робани на ровани
еи исе то. дитино, маме
ман стирани, еи и. В оин
зит се буди итмоду бантани, аки
аки ити годя, аки ити титино еи

Лист Володимира Старосольського до сина Юрка.

модоро а расом и муфим.

Данно твои годя, модо
ти дуб все зоробити, думити,
весеити а нежежим, модо
ти дуб все годжим, ресити,
хорожим ровиком. Намити
Юрку, но ровик зоробити
таким итмоду еи, кинте
ити еи за модо. Моди ити
ити, аки еи все дити итмоду,
робити все итмоду, модити
не, твоих думити, модити еи
еи итмоду. Моди, Моди
весеити на ровано ровика.
Намити такон, но се
неити и соитино дити
модити маи итмоду.
Данно твои годя, модо
модо кинте твои
жити итти на итмоду
соитино еи за тебе,

але щоби ти вчиту з тебе
все розді і щепало, щоби
був все щастливий.
Цілую тебе щиро
Твій батько

24.2. 1916

Коханий Юрку!

Приходить день Твоїх уродин. Се вже девять літ мине, як Ти родився. Тепер Ти великий хлопчик та зрозумієш, що Мама і я любимо Тебе і все бажаємо Тобі добра. День уродин пригадує, як довго вже чоловік на світі, кілька літ має вже за собою. Нам, Мамі і мені пригадує ще день Твоїх уродин, що перед дев'ятьма роками нам народилася перша дитина, наш найстарший син. В сім дні я буду пригадувати собі, рік за роком, як ми тішилися Тобою, а часом і журили.

Бажаю Тобі Юрку, щоби Ти все був здоровий, дужий, веселий, а передусім, щоби Ти був все добрим, чесним, хоробрим чоловіком. Памятай Юрку, що чоловік звичайно таким лишається, яким стався за молодю. Тому Ти старайся усе бути пильним, говорити все правду, любити нас, Твоїх близьких і любити дуже свій український Нарід. Тоді виростеш на гарного чоловіка. Памятай також, що не гарно і соромно бути мазгайлом та нудярем. Желая Тобі Юрчику, щоби через ціле Твоє життя ніхто не потребував соромитися за Тебе, але щоби ми були з Тебе все горді і желаю, щоби був щасливий.

Цілую Тебе щиро

Твій батько

Боева Управа УСС-Відень, 1915 р. Зліва сидять: д-р Володимир Старосольський, д-р Теофіл Кормош, д-р Кирило Трільовський — голова, д-р Стефан Томашівський, Дмитро Катамай; стоять: проф. Іван Боберський — скрабник, Володимир Темницький — заступник голови, д-р Льонгин Цегельський

Чи можна дивуватись, що Володимир журився і тужив протягом років? Але зобов'язання його було на стрілецькому шляху. Ішов він по ньому від початку аж до листопада 1918 р., коли то, виконуючи місію УСС, попав у польський полон під Львовом.

Кожна людина найбільше корисна та успішна в дії, яка спирається на її природних здібностях, на вироблених життєвих поривах, на, можна сказати, її життєвій філософії. Володимирові Старосольському було призначено в великій мірі саме так служити Українським Січовим Стрільцям і з ними їхній історичній меті.

Організація Легіону УСС-ів і різні її зміни, залежні від становища австрійського уряду, створювали сподівані або й несподівані труднощі. Настрій серед стрільців змінювався теж від-

повідно до їхніх успіхів, а зокрема внаслідок несправедливого до них ставлення. До того, як знаємо, поруч із мілітарною місією, а навіть понад нею, мало УССтрілецтво ще й політичну місію, яку усі глибоко відчували. Усе те, труднощі, проблеми, складні ситуації, стали природним тереном для дій Володимира, який не був ніколи "фронтовим старшиною". Тут діяла політика, психологія, і навіть правні питання, які інколи виринали і тому тут було його логічне не-бойове покликання. Був з УССами всюди, де він їм був потрібний.

Як член Головної Української Ради і Бойової Управи у Відні, він був їх "представником з поля", зв'язковим і заступником стрілецьких потреб і бажань, фізичних і психічних. Продовжуючи свою дію ще з довоєнних "Січових Стрільців" (а, може, ще й з "Молодої України"), він був, передусім, ідеологом Стрілецтва.

Володимир Старосольський

СТРІЛЕЦЬКИМ ШЛЯХОМ

ПРОМОВА ВИГОЛОШЕНА НА СВЯТІ СТРІЛЕЦЬКОЇ ПІСНІ У ЛЬВОВІ 24-ГО ЛЮТОГО 1935 Р.

А дежбо-то ваші, панове молодці, та й тії рушниці?
Наші рушниці в царя у світлиці, ми самі в темниці.
А дежбо-то ваші, панове молодці, та й тії пістолі?
Наші пістолі у царя на столі, ми-ж самі в неволі.
А дежбо-то ваші, панове молодці, тай тії баскі коні?
Наші баскі коні в царя на припоні, ми-ж самі в полоні.
А дежбо-то Ви самі?

*Тисячі не відповідять, бо їх не стало. Спалилися у святім
вогні, згоріли, як згорів, наче відомий символ, наш полковник
Вітовський. І вже ніколи не стануть вони на збірці.*

*А знову тисячі розкинені далеко по своїй і чужій землі в
усіх частинах світу. А ті, що лишились, несуть на собі тягар і
двох десятків літ і тягар подій.*

*Колишні "чумарики-чубчики" похідних сотень, діти, що їм
непосильний був тягар кріса, перейшли вже сьгодні "середину
пути життя людського". Іншим посивіли голови.*

Степан Ріпецький, колишній безпосередній учасник і обсерватор тих подій, а згодом історик УССів, підкреслює важливість тієї ролі Володимира Старосольського, називаючи його і Дмитра Вітовського "найкращими ідеологами УССтрілецтва" і так характеризує різницю між ними: "Старосольський, як політичний мислитель, був блискучим теоретиком та аналітиком політичної дійсності, а Вітовський, як активний і більш практичний діяч серед народніх мас, умів популяризувати ті принципи визвольної політичної думки серед УССтрілецтва. Оба тішилися безмежним довірям усього УССтрілецтва і завжди на нього заслуговували".⁴

Коли стрільці святкували на Закарпатті, ще у дефензиві, своє перше воєнне Різдво, з ними був і до них промовляв Володимир Старосольський. Згодом, у березні 1915 р. у Шевченкову річницю, він знову промовляв до них на терасі славного замку у Вар-

4. Див. *УССтрілецтво*, стор. 322.

*Оглядаємося позад себе. Хто ми були? Прийшли після
виходу в поле УСС речі й події великі, — такі великі, що
закривають собою почин УСС, що виорали в свідомості та
відчужанні мас борозди куди глибші. Але одне є певне. УСС
були початком лявіни. Хоч лявіна яка велика, хоч її маса куди
більша від — бути може, — малої тільки жмінки, з якої вона
почалася — проте: оця жмінка, про що слід завжди тямити,
була початком лявіни. Та цього не забудеться і тоді, коли
"згине в сірій мраці слід по журавлях".*

*Оглядаємося на пройдений стрілецький шлях. Дивний шлях!
Він почався відступом на південь, за Карпати. Та цей відступ
завів саме на ту частину України, що, здавалося, була пропаша,
що майже забувалася. І для відродження цієї країни цей
відворот став наступом, бо перебування УСС там, за Карпатами,
було животворною, плідною в наслідки подією. З тієї власне
окраїни почався стрілецький похід зі зброєю в руках, похід
майже по всьому просторі України. Крізь звори і хребти Карпат,
Підгір'я, лани і яри Поділля, і Чорне "Руське" море, і вгору
Дніпром, Січ, Великий Луг і Запорізькі степи. І Київ, де Січові
Стрільці, кість од кости і плоть од плоти УСС, значили своєю
кров'ю однодушну і однастайну волю усїєї Нації. І досягнув
цей шлях Волині, де значився творенням рідної школи.*

*На межі двох діб буття нації почався цей шлях. Кінчається
одна доба, що в ній усі зусилля були звернені на збереження
існування та добуття кращих умовин для існування в межах*

палянці⁵ А коли Стрільці — вже знову в Галичині — святкували (між іншим проти волі австрійського начальства) проголошення III Універсалу Української Центральної Ради, то це знову був чотар Володимир Старосольський, який вітав їх святковим словом.

Намагався він теж бути помічним у різних поточних потребах стрілецтва, маючи при тому особливе зрозуміння для почувань і бажань "простих" стрільців. Так ось, напр. у своєму листі-звіті з Закарпаття Українській Бойовій Управі у Відні з Варпаланки, датованому 11 травня 1915 р., він критикуючи програму стрілецького альбому, який у Відні підготовляли, питається: "...де (в альбомі) самі стрільці? Для них нема місця в альбомі, а прецінь вони повинні там бути передусім. По можності кожний стрілець, не лишень поляглі, з назвиськом. Вони ж є в більшій мірі стрільцями, як старшина, яка переважно складається з офіцерів армії, а не добровольців... на першій місці повинні стояти портрети стрільців, тоді альбом буде тим, чим повинен бути". У тому

5. Паланка або Варпаланка, замок Коріятовичів б. Мукачева з XIV ст., там був кіш УСС, гл. *Українська Загальна Енциклопедія*, Львів-Станіславів-Копонія, під редакцією І. Раковського. Том другий.

чужих держав. Тимто й розуміння завдань та призначення УСС збоку старших поколінь було ще зв'язане з тією добою. УСС в розумінні того старшого покоління мали бути доказом лояльності відносно Австро-Угорщини, і в доказ лояльності вони мали скріпити наше положення в чужій державі. І в цьому було джерело трагічного непорозуміння. Бо зовсім інакше розуміли це УСС. Вони вважали себе за вияв активності Нації, за маніфестацію її волі творити самій свою долю, бути співтворцями подій, що тоді йшли. І стрілецький шлях повів нестримно від одного розуміння до другого, від одної доби у другу.

Чи тямте відхід перших сотень у поле? Чи тямте ті гонведські вишивані штани, що їх мусіли надягати стрільці? Чи тямте ті сльози стрілецькі, що полились тоді в темну ніч при світлі смолоскипів? А далі: змагання зазначити свою окремішність, своє власне обличчя також назовні. І появились спочатку зелені галузки на стрілецьких шапках, далі — жовто-блакитні кокарди, далі — шапки мазерпинки, герб, у якому зв'язані були в одно герби Львова і Києва. А врешті — власні однострої, а на шапках тризуб. Це був шлях у просторі і в часі, шлях з одної доби в другу.

ж листі-звіті він твердить, що альбом, так як він запроєктований "не скаже нам нічого більше як тільки се, що в австрійській армії творили українці окремий відділ. А Стрільці, це прецінь Українська Армія і альбом мусить бути альбомом Української Армії, а не інакше".

Він зауважив, що написи на печатках "Военного Музею" є тільки по-німецьки. Питається, чи Боева Управа згідна з тим, і якщо так, то чи вона не думає, "що нам крихітка пошани самих себе таки не завадить?" Цілий цей лист-звіт починається одначе ствердженням, що загальний настрій у стрільців піднісся наслідком поправи воєнного положення і передусім "наслідком внутрішньої еволюції стрільців..." і кінчає: "Підношу це з натиском тому, що внутрішній зміст стрілецького життя уважаю справою не менше важною, як зовнішні виступи стрільців".⁶

Годиться теж згадати, що Старосольському приходилось справді бути і практичним адвокатом стрільців. Приходили до нього з довір'ям і діставали поміч і пораду. Інколи сама стрілецька старшина кликала його до адвокатської помочі у справах, яких було, на жаль, чимало, коли — внаслідок інтриг або й

6. Текст із *За Волю України*, стор. 389-390.

На тому шляху родилася і — вона, пісня, стрілецька пісня. Бо це йшли ті, що "як ідуть в бій, то співають і зі співом умирають". Народилася стрілецька пісня.

Чи є у ній щось, що вирізняє її, що призначає їй окреме місце? Чи можна знайти у ній якийсь пануючий тон, мотив, що завжди повертає і надає їй окремий, власний зміст?

Вслухайтесь у стрілецькі пісні, а знайдете, що майже всі вони зв'язані з ідеєю походу.

"Машерують стрільці добровольці" — у пісні про червону калину — "Гей видно село", а там "Ідуть стрільці, січовії стрільці до бою". Навіть особисті переживання, зв'язані з ходом, рухом. Хочби пісня про любов товариша Федька (Черника — прим. автора) малює його, як "тепер він десь манджає в далеку Сибір і очі все здіймає до ясних-ясних зір".

А колективні найглибші переживання, також зв'язані з походом. "Ой та зажурились стрільці січовії, як Збруч річку проходили". І знову "ми йдем вперед, за нами вітер віє і рідні нам кланяються жита". Це-ж два епізоди походу і з ними зв'язані глибокі переживання. А пісня, що безконечно глибоко

непорозуміння — ставали стрільці перед військовим судом. Згадує, напр., легендарний Василь Вишиваний — полк. Вільгельм Габсбург, тоді командант УССів з часів побуту в Україні таке: "Тоді вже був у нас д-р Володимир Старосольський, що його стрільці і я дуже любили... Я мав тоді плян збільшити бойовий стан УССів і тому утворив новий курінь, командантом якого став д-р Володимир Старосольський. Я все працював спільно з ним і нам на спілку вдалося врятувати життя деяким українцям, які вже були засуджені на смерть".⁷ Що більше, між його "клієнтами" були теж мешканці, головню селяни — тих станиць, де стояли УСС-и. Вони зверталися до УСС зі скаргами, проханнями та порадами. Ті справи полагоджував Володимир Старосольський, який не раз виїздив на села перевіряв надужиття, писав протоколи і допомагав селянам інтервенціями в команді Дивізії".⁸

Коли УСС маршували уже степами України і вже налагоджували живий контакт з населенням,⁹ Володимир Старосольський

7. Василь Вишиваний, "Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії" (Передрук з *Календаря "Запорожець"* на 1921 рік), *Новий Шлях*, 5 березня 1956 р.

8. *Українське Січове Стрільцтво*, стор. 196.

9. Про те, напр., писала Софія Тобілевич: *Рідні Гості*, 2-ге вид. Нью-Йорк, В-во "Червона Калина", 1954.

лежала в стрілецькій побуті, "видиш брате мій", — чи-ж не каже вона, що "мерехтить в очах безконечний шлях"? Це просто візіонерське відчуття того, як "похід" сильно і сутньо зв'язаний з життям стрілецьтва. Похід не в значінні маршу, тільки фізично-го руху, але похід, як ідея, як елемент життя, як стихія.

Цю ідею походу я стрічав уже висловлену в іншій області мистецтва на чужині. Стоїть на Вацлавському Наместі в Празі пам'ятник св. Вацлава. На високому цоколі постать св. Вацлава на коні, нижче по чотирьох углах чотири постаті. Всі вони в русі. Всі йдуть. А коли глядіти на пам'ятник, маєш вражіння, що вони несуть на плечах кивот — кивот чеського народу, св. Вацлава. Несуть його крізь століття.

Така є ідея походу "мерехтить в очах безконечний шлях", шлях для Нації. Йдемо ним. Йдемо і несемо на плечах, високо над головами — кивот.

За волю України, — історичний збірник УСС. Видання головної Управи Братства Українських Січових Стрільців. Нью-Йорк, 1967.

брав нераз участь у цій місії, головню даром свого слова сповненого соборницького ідеалізму. Напр. Б. Попович у "Спогаді з Минулого"¹⁰ описує таку подію з 1918 р., з часів перебування на Україні: він зустрів свого знайомого Любарського, до якого саме приїхала дочка Оля "панночка говірлива, що щебетала по-українськи". Вона оповідала, що "учительство з Єлисаветщини мало свій з'їзд і зустріч з Січовими Стрільцями. Варили традиційну кашу в степу, цілу ніч до місяця співали, а якийсь старшина, якого всі кликали чомусь "пан меценас" (Старосольський) виголосив довгий ідеологічний реферат. Всі були захоплені".¹¹

Володимир був теж включений активно і дипломатично (а також, можна сказати, психологічно) в іншу критичну проблему Стрільцтва. Це була проблема головних Командирів. Приходили до УСС професійні австрійські старшини, для яких національні українські питання були байдужі або й чужі. Це, очевидно, викликало труднощі для стрілецьких старшин і розчарування для стрільців. Нових командирів треба було "перевиховувати". Між такими, які мали це завдання був Володимир Старосольський, "професійний ад'ютант" кількох командирів Легіону УСС

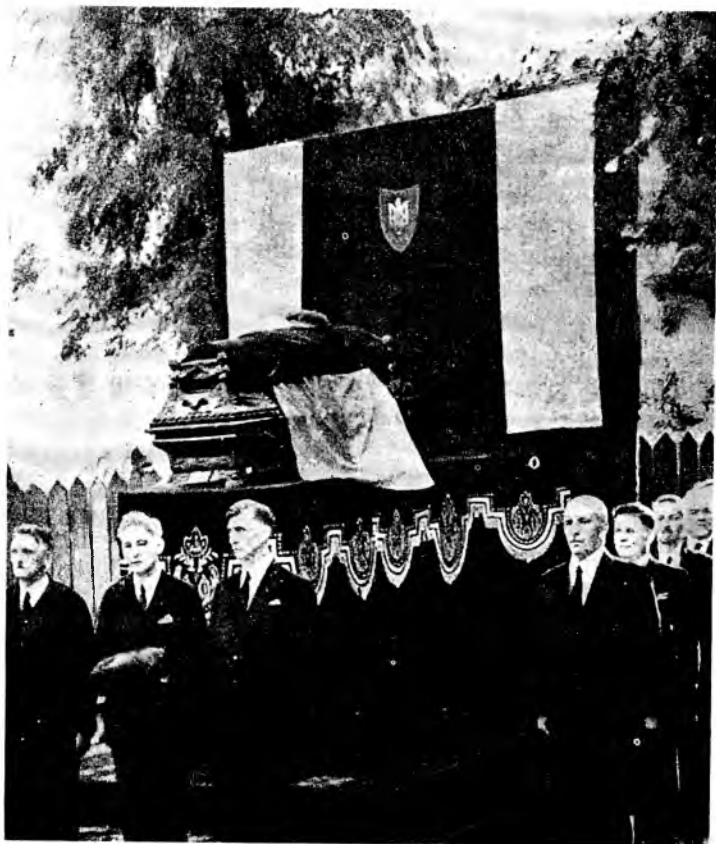
Пише про це близький обсерватор цього процесу, Андрій Кігічак:¹² "Все змінювані команданти навчали нас військового діла, а наші старшини 'обрихтовували' їх на свідомих українців. Спецом від того був д-р Володимир Старосольський, 'професійний' ад'ютант кількох командантів Легіону, який, своєю небуденною інтелігенцією, ніжним характером, при тому послідовно терпеливістю, 'брав' своїх 'учеників', яких згодом старшини не пізнавали". З деякими, наприклад з генералом Мироном Тарнавським або з Василем Вишиваним (трохи несподівано) єднала Володимира надовго особиста приязнь. Коли помер 29.VI.1938 р. у Львові генерал Тарнавський, то на його похороні з-під катедри св. Юра, його колишній ад'ютант Володимир Старосольський ніс шовкову подушечку з військовими відзнаками померлого, а опісля пращав його словом на Янівському кладовищі.¹³

10. *Америка* (Філядельфія) 18 травня 1971.

11. "Меценас" — це чемностевий титул адвоката, вживаний в Австрії, головню в Галичині. Він пристав до Старосольського теж у його стрілецькій службі і був інколи причиною гумористичних ситуацій.

12. Андрій Кігічак, "Прогавлена нагода. Причинок до історії УСС", *Новий Шлях* (Вінніпер), 30 серпня 1954, стор. 2.

13. Див. REBUS IN ARDUIS, *За волю України*, стор. 228. Тут див. стор. 346

Похорон ген. Мирона Тарнавського, з-під катедри св. Юра у Львові. Червень 1938 р. Перед домовиною зліва: Дмитро Паліїв, Володимир Старосольський, Роман Купчинський

Воєнні роки, які Володимир Старосольський провів на "стрілецькому шляху", були для нього роками збройної боротьби великих держав, у які був включений український народ. На тлі цієї боротьби і розвитку подій виростала зовсім реальна можливість, що незалежність його народу могла здійснитися у власній державі. І для нього, мислителя і теоретика, ця можливість була викликом і зобов'язанням. Майбутня держава вимагала форми і змісту: їх треба було приготувати. Володимирові наукові аспірації були все живі: вони вже тоді несли в собі зародки

пізнішого твору його життя — *Теорії Нації*. А покищо — коли бував у Відні, відвідував бібліотеки; коли їхав цілими днями поїздом до стрілецького місця постою, його розум працював і шукав розв'язок, а коли дозволяли на це вільні хвилини від фронтової служби — він писав. У висліді дав у тих роках кілька політичних публікацій, як напр. "Думки про демократію", "Національний і соціальний момент в українській історії"¹⁴ або полемічну статтю "Ще в справі орієнтації"¹⁵ у відповідь на статтю Донцова п.н. "Катова вечерея", *Шляхи*, Львів, ч. 3-4, 1916.

14. *Вісник Союзу Визволення України* (Відень), лютий 1915, стор. 13 і *Видання Союзу Визволення України* (Відень), 1915.

15. У журналі *Шляхи* (Львів), 1916, ч. 9-10; уривок, п.н. "Віра в безсмертність нації" поміщено у *За Волю України*, стор. 57.*

* ВІРА В БЕЗСМЕРТНІСТЬ НАЦІЇ

Допущення такої можливості, що ми могли би бути ким небудь засуджені на національну смерть, стоїть проти погляду, що джерело нашого життя безсмертне, та, що наша доля лежить передусім у наших руках.

Фіхте в найтяжчу для своєї батьківщини пору... в основу своїх означень поклав переконання про безсмертність нації. Це переконання, ця віра, вяже народ в одну велику цілість, вона є товчком руху, праці, походу вперед... Нема народу без віри в його безсмертність. З вірою цею нація родиться і з утратою її мусіла би умерти. Бо не тільки віряться в це, чого бажається, але і бажати, хотіли можна лише цього, в чого здійснення віряться. Нема справжньої волі без переконання про увінчання її успіхом. Діяльна, жива воля нації, родиться з віри в її безсмертність, в це, що будучина належить до неї.

В круговороті тепершніх подій більше чим коли небудь треба нам вірити, що будучність наша, що ніхто не в силі нам її відібрати.

Йдеться в цій війні про це, коли і в якій мірі здійсняться наші бажання і домагання. Мусимо зробити усе, щоб вони здійснилися в як найбільшій об'ємі у слушнім відношенні до безмежних жертв, які поклав наш нарід. Не сміємо допустити думки, будьто би йшли справа про наше життя. Якщо б навіть скривдила нас ще раз історія, то це не принесло би нам загибелі. Це значило би лишень, що хвилинка відпочинку, спокійної творчої праці для нас ще не прийшла, що шлях до перемоги ще далекий, але і цей шлях ми перейдемо переможно.

Лицарі Залізної Остроги. Пісочна 24.II.1917 р. Зліва: Роман Купчинський, Василь Панчак, Льоньо Лепкий, Михайло Девосєр, Гринько Трух, Іван Цяпка-Скоропад, Володимир Білозор, Роман Каратницький, Володимир Старосольський, Микола Стронський, Ілько Цьокан, Володимир Щуровський

В. Старосольський з його вродженим сенсом романтики й гумору, знайшовся скоро в гурті тих стрільців, які поклонялися веселій музи. Коли створився в Кадрі славний "Орден Залізної Остроги", то між його творцями був Володимир Старосольський: біля "Великого Комтура", — легендарного Цяпки Скоропадського, станув його "Канцлер" — Володимир Старосольський, і той переконаний пацифіст дістав у руки відповідну відзнаку — великий залізний меч. Збереглася досі у нащадків УССів популярна весела пісня "Не сміє бути в нас страху, ні жодної тривоги, бо ми є лицарі грізні "Залізної Остроги"". Але ледве хто пам'ятає ще цю стрічку, яка йшла після "Наш славний Комтур Скоропад...", а в ній було таке: "А Канцлер наш Володимир, Лицар з Старої Соли, Пред ним дрижать держави всі і хиляться престоли". Стрілецька муза додавала сили стрільцям.

Прийшло для УССів завершення їх походу: наближався листопад 1918 року і з ним Великий Зрив Галичини. Стрільці готувались у тайні перед австрійським командуванням. У Львові

Січові Стрільці на скелях Бубнища 1915 р. Посередині ген. Мирон Тарнавський, третій на ліво від нього чотар Володимир Старосольський.

постав таємний "Український Генеральний Військовий Комітет". Володимир Старосольський і Дмитро Паліїв стали в жовтні 1918 р. його членами від УСС.

Кіш УСС стояв тоді уже на Буковині. Звідти післано В. Старосольського залізничним паровозом до Львова, як делегата УСС. Під містом напали на цей паровіз польські частини і Володимир Старосольський попав у полон. Його відставили до Домб'я під Краковом, де вже був табір Українських полонених. Так закінчився "стрілецький шлях" Володимира Старосольського; з ним і великі, чудові мрії.

Але там, де творилася держава, не забули його: в жовтні 1919 р. шляхом через міжнародній Червоний Хрест, виміняли Володимира Старосольського за полоненого польського політика — графа Дідушицького. Повезли Володимира під ескортою, під крісом з багнетом, через Львів, місто його долі і мрії. Дозволили тільки зупинитись одну добу в родині. Передали його опісля через Збруч в руки української влади — Української Народної Республіки. Був іменованій товаришем міністра закордонних справ в уряді Ісаака Мазепи. З урядом УНР перейшов Володимир увесь його трагічно трудний, практично безнадійний шлях, що остаточно завів його на чужину. Для Володимира особисто найбільш критичною справою в тих місяцях була справа Варшавського Договору, укладеного в квітні 1920 р., який залишав за Польщею західноукраїнські землі. Були поголоски і деяка критика його становища в цій болючій справі. Може додасть ясности його заява під час дискусії у Місії УНР до Варшави щодо пропонуваної Деклярації. Після критики формулувань Деклярації, якою "ми даємо дуже багато другій стороні, однак від неї не одержуємо нічого певного", він казав... "після цілого ряду уступок полякам, наші потреби висловлюються в формі бажання, в той час, коли ми повинні ставити їх як услів'я, невиконання яких потягає за собою уневажнення цілого договору... Особливо один пункт Деклярації є цілком неможливий до прийняття нами — це пункт про Галичину. Придніпрянська Україна нині не може допомогти Галичині, але і шкодити їй не мусить. А зазначеним пунктом Деклярації Уряду українського відбирає з-під ніг ґрунт єдиному клаптику української землі, який вже дістав з боку Антанти певне міжнародньо-правне положення... не знаємо, що чекає Україну в найближчому часі. Отже при скрутному положенню України — Галичина знову могла би відіграти роль українського Піємонту..."¹

Ясним проблизком у захмарено-темній дійсності того часу було для нього йменування його професором державного права у Кам'янецькому Університеті. Згадував про це багато років пізніше з сентиментом. Не довелось йому одначе здійснити цього

1. Олександр Доценко, "Матеріали й документи до Історії Української Революції", том II, книга 4. *Літопис Української Революції*. Київ-Львів, 1923, стор. 57.

Українці-полонені (жовніри і політики) в Домбю 1919 р. Зліва сидять: Кирило Студинський, полк. Гнат Порохівський, Володимир Охримович; стоять: четвертий Микола Загайкевич, Володимир Старосольський, Андрій Сабат, Євген Щуровський, Володимир Бачинський і "інтерновані" із Надднірянщини

"Інтерновані" в Домб'ю (журнари і політики) 1919 р. Зліва сидять: Дмитро Катамай, Володимир Бачинський, Лев Бачинський, Володимир Старосольський; стоять проф. Андрій Сабат, Кирило Студинський, Н.Н., Євген Щуровський, Теофіль Шухевич

принагідного призначення. Але любов для старовинного Кам'янця Подільського зосталася в нього назавжди.

Натомість сам він, шляхом нашого уряду, так як котилася історія — опинився у Відні. І там почалась знову нова доба його життя.

З ЖУРБОЮ РАДІСТЬ

Володимир Старосольський згадував Відень завжди з особливим сантиментом: там — на переломі століть — був він студентом і головою славної "Січі", повний молодечого завзяття, сили і хвилюючих уявлень майбутності. Тепер ця величезна — дуже завелика — столиця нової маленької Австрії, прийняла його як вигнанця з батьківщини, члена побороного народу і його уряду без території. Але діяла ще в цьому місті віденьська "Gemütlichkeit", гостинність й прихильна чемність. Там ті, що знали його позицію в нашому уряді, титулували його "ексцеленцією". Був рік 1920-ий і трагедія втраченої волі тяжіла великим сумом над настроями і думками; час і зміст життя неначе зависли в повітрі. Але Володимир Старосольський переживав тоді щасливо зустріч з ріднею. Наперед привезли йому давні знайомі (дружина Теофіля Кормоша з Перемишля) його старшого сина Юрка. Жили

"ЧИ ТЯМИШ ЦЕ?"

Коли мистець маляр творить портрет людини, він відтворює те, що бачить та те, що відчував в тому, що бачить, або інтерпертує бачене своєю мистецькою інтуїцією. Подібно й суспільство творить у своїй уяві портрет людини передусім з того, що бачить і як інтерпретує її видимі назовні суспільні дії.

Для суспільства був Володимир Старосольський політиком-патріотом, адвокатом, вченим професором, бо в тих ділянках суспільного життя виступав він активно, в них було його "видно" в них відчувалася назовні його індивідуальність. З цього творився його "суспільний портрет". Але він зовсім неповно віддзеркалював його "приватну сферу" ідей, прикмет чи зацікавлень. В ній дискретно ховався його "флірт з музами".

Володимир, наприклад, залицявся до музи поезії, і то ліричної. Його дружина, Одарка, яка й сама писала та публікувала скромні вірші, оповідала про більше чим одну таку Володимирову поетичну спробу. Десь пропали вони в завірюсі подій. Але одна спроба осталась і під неї його приятель з дитячих літ, Станислав Людкевич, підклав мелодію (дивись стор. 40). Ось вона: "Чи тямиш це?"

вони тепер удвох спочатку в готелі Губертгоф на Йозефстедтерштрассе (у 8-му бецирку Відня), а згодом у курорті Маріяцель на границі Стирії, у пансіоні Шобер, де теж жив тоді кол. полковник УСС Василь Вишиваний, кузен останнього австрійського імператора Карла з Габсбургів.¹ Згодом переселилися вони до містечка Рабенштайн над рікою Піллях у Долішній Австрії, де, крім Василя Вишиваного, жили вже теж його кол. адъютант граф фон Рубен-Ляріш (стрілецьке ім'я "Лярішенко"), полковник Гемпель і ще деякі кол. члени українського уряду. Туди приїхала теж решта родини Володимира. Були це, хоч тільки протягом короткого року, щасливі часи з'єднання родини, мандрівок на руїну замку Рабеншайн, веслування по річці Піллях і розмов з цікавими людьми, у першій мірі з веселим Василем Вишиваним. Але скоро всі ці люди роз'їхалися, а Старосольські переселилися ближче Відня, до містечка Кальтенлойтгебен.²

1. Про цю зустріч див. "Чи тямий ще?" стор. 93

2. Див. "Чи тямий ще?". стор. 93

*"Чи тямий ще? Був вечір тихий,
В задуму тужну ліс обвився,
А квіти плакали росюю.*

*В чарівний, райський вечір тихий
Чарівний майський сон схилився
Над мною і Тобою.*

*Чи тямий? Чудотворні мрії,
Водив по світі місяць білий,
Йшла казка тихою ходою.*

*Вставали чудотворні мрії
І ясні зорі мерехтіли
Над мною і Тобою*

*Чи тямий ще? Туга безкрая
Землю весною убирала,
Тихою плакала сльозюю.*

*У чарів час любов святая
Святії руки простягала
Над мною і Тобою."*

* Дивись стор. 40.

Володимир Старосольський їздив майже щодня до Відня, а вдома робив коректу гранок своєї книжки "Теорія Нації". Недалеко, у містечку Родавн, жила тоді вся родина Антона Крушельницького, давнього приятеля Володимира; він познайомився там з австрійським письменником Гугом фон Гофмансталом, з яким вони інколи зустрічалися на цікаві розмови. Коли Володимир зі своїми синами, мандруючи хребтом гори, прибували до Родавну, хлопці бавилися з "Данушком", Тарасом та "Пушком" Крушельницькими, а їхні батьки, а часто і Гуго фон Гофмансталь, розмовляли на веранді.

Але й ця родинна радість не тривала довго; доля розлучила їх знову — тим разом у три різні краї. Одарка з десятилітньою Уляною вернулися з тяжким серцем до Львова: там учила вона гри на фортепіані — в Музичному Інституті ім. М. Лисенка і переживала знову роки самотньої туги. Хлопці — Юрко та Ігор — поїхали на південь Австрії до бенедектинської школи в Ст. Павль у Каринтії; там жили і вчилися два роки у суворій клясиці

*І була друга муза: вона зацікавила Володимира в мистецтві олівця й пензля. Його старший син пригадує свою першу зустріч з цією батьковою музою. Це було ще в переддень Першої світової війни, в мешканні на вулиці Коперника 14 у Львові на горішньому, третьому поверсі (на ліво). Він, син, увійшов до кабінету батька і побачив його на балконі на кріслі з бльокното-том на колінах. Володимир рисував бастіони львівської Цитаделі, які було видно понад дахами палати Потоцького. Синові, як можна було сподіватись, дуже сподобався рисунок і вони — батько і шестилітній син — говорили про мистецтво рисування. Багато піт пізніше, ці бастіони львівської Цитаделі з'являлися в іншій ролі, в іншому аспекті життєвих мрій Володимира.**

Володимир любив ескізи олівцем: вони помагали йому неначе записувати принагідні ситуації й події. Був у родині один такий ескіз — бараки в польському таборі Домб'є, де він був полоненим в 1918-1919 рр., та інший мурів Кам'янця Подільського, де згодом був професором університету. Обидва вони пропали; осталися тільки два ескізи мистця Усусуса Лева Геца з табору Домб'є.

Пізніше, вже після Першої світової війни і нашої програної, коли він, ще як останній Товариш Міністра Закордонних Справ УНР, жив біля Відня в Маріяцель, в 1920-1921 рр., знову зі

* Дивись стор. 61.

гімназії (до якої колись ходили також і члени Габсбурзького роду). А Володимир, якому покищо не було безпечно вертатись у польський Львів, подався з Українським Вільним Університетом з Відня до Чехо-Словаччини; з журбою чергової розлуки обнялась радість: життєва мрія — наука. Знову заграла доля свою дивну гру.

У Відні опинилась чимала громада українських емігрантів, між ними члени кол. Уряду і взагалі політичні діячі, вчені (напр. М. Грушевський), письменники і т.д. Опинились на чужині, яка, крім ласкавого дозволу на перебування, не давала їм ані опіки, ані надії не неї. Австрія сама опинилась на краю голоду. Не було вороття, не було виглядів на життя. Не можна дивуватися, що в даній політичній та господарській ситуації, безнадійність була зовсім реально виправдана, а проте ті, що опинились там на еміграції, не впали в розпач, не здали зброї вогнепальної, а тільки заміняли її на іншу: зброю слова. Були там такі, що вміли нею володіти і нею будувати нову українську надію. Вона полягала в голошенні світові про українську історичну кривду,

старшим сином, мали вони свої ескізівні бльоки ("шкіцівники") і малювали акварелями гірські краєвиди, кожний по своєму, він в м'яких водяних фарбах. Там вони знову обмінювалися думками, досвідом і критикою. І мали вони тоді цікавого товариша їхніх малярських виправ: Василя Вишиваного, архієпископа Вільгельма Габсбурга, який жив тоді разом з ними в Пансіоні Шобер. Василь Вишиваний був одним з трохи неправдоподібних приятелів Володимира: з одного боку архієпископ цісарського роду, з другого український соціал-демократ. Але війна творить дивні приязні та спирає її на сильніших основах як соціальне походження або політичне переконання. Василь примістився в тому ж пансіоні Шобер. Він також був аматором малярства: мав аж два "шкіцівники", в яких містились його гірські краєвиди в живих, гарячих акварельних барвах. Він приходив день у день до кімнати Старосольських і вони взаємно показували один одному свої малюнки. Часто, коли Володимир не мусів їхати до Відня, до уряду, вони ходили у трьох зі сином Володимира — Юрком у гори і там сідали, малювали й розмовляли. А було про що їм розмовляти, бо ж Стрілецьку епопею*

* Вишиваний згадує їхнє відношення у своїх споминах "Українські Січові Стрільці з Весни 1918 р. до перевороту в Австрії", Календар "Запорожець" 1921 р. — взято з передруку.

українську правду — справедливість вимоги українського місця у світовій політичній констеляції. З цієї словесної дії логічно випливала віра в ту силу, якою була наука. Її треба було дати тим молодим українським воїнам, що втратили мечі-кріси і опинились на чужині. Тепер з перспективи понад пів століття, ми можемо подивляти цю, таку негайну, зміну фронту дальшої боротьби, що була заміною кріса на книжку, а разом з тим тих людей українських, що цю зміну тоді зрозуміли й її доконали.

Вже діяв у Відні Український Соціологічний Інститут, в якому і В. Старосольський брав участь (там публікувалась його *Теорія Нації*), там теж було зорганізовано Товариство Українських Письменників і Журналістів, в якому гуртувались інтелектуальні сили наших вигнанців з батьківщини.

З-поміж них вийшла в січні 1921 р. ідея та ініціатива покликати до життя Український Вільний Університет. Це мала бути особлива культурна інституція. Можна думати, що в історії нашої культури не досить сильно підкреслено факт постановня УВУ: адже він започаткував і був зразком для інших вільних уні-

переживали разом... Старший син Володимира добре пригадує, з яким захопленням слухав.

Він теж пригадує, як одонго дня, саме коли Володимир поїхав до Відня, Василь Вишиваний узяв Володимирову, романтичну картину мряк над смереками недалекої гори, додав сам кілька своїх мазків і в низу підписав: "Мряка доктора Старосольського". Це була алюзія до політики Володимира; той широким сміявся, коли вернувся увечері додому. Обидва "шкіцівники" — ескізні бльоки Василя Вишиваного та ще інші обох Старосольських зберігано в родині, як цінні пам'ятки цікавих днів. Жаль, що вони пізніше у Львові пропали.

І ще один мистецький спомин: рік пізніше, коли Володимир, вже з родиною, яка приїхала зі Львова, жили в містечку Кальтенльойтгебен під Віднем. Вже працював Український Соціологічний Інститут у Відні, а Володимир переводив коректу "Теорії Нації". Інколи переривав. Напроти, на закруті дороги, стирчала стрімка скеля, трохи фантастична формою, багатокольорова різнорідними породами і зломами каменю. Ця скеля стала об'єктом акварельної конкуренції між Володимиром і його старшим сином. Поставали картини скелі в різному освітленні, в різних порах дня, у сонці і в хмарах. Не мали великої мистецької вартости: їх творці знали це добре. Для них — вартість була у баченні і відчуженні краси, у студіюванні її та в

верситетів у світі (напр. Балтійський Університет у Гамбурзі, Німецький Вільний Університет в Берліні).³

Відкриття першого (зимового) семестру УВУ відбулось урочисто, з усією повагою гідною університету. Причинився до того факт, що між професорами були такі відомі вже в світі постаті, як М. Грушевський, С. Дністрянський, Ф. Колеса, В. Липинський і інші. Але новому університетові довелось провести у наддунайській столиці тільки один семестр.

Добра доля і людина особливої культури — президент Тома Масарик — проклали зовсім новий шлях Українському Вільному Університетові на майже чверть століття. Володимирові Старосольському довелось відіграти в тому визначну роль. Про це писав пізніший ректор вже еміграційної повоєнної доби УВУ проф. Іван Мірчук так:⁴

3. Іван Мірчук, "Український Вільний Університет"; Науковий Збірник УВУ. Ювілейне видання, Мюнхен, 1948, стор. VII.

4. Згадана стаття, стор. VII.

спробі відтворити її. А теж у "мистецько-філософичній" дискусії на їхньому тлі між батьком і сином.

А в споміні осталась свідомість наявности краси у життєвій філософії Володимира, того — здавалось, прозаїчного у своїх діях політика, адвоката, професора. І остався в родині теж малий рисунок мистця Лева Геца, — зображення бараку в таборі в польському Домб'ю, де тримали його і Володимира як полонених Усусусів в листопаді 1918 р. (дивись рисунок). Під рисунком, рукою Володимира записана його думка про істоту мистця:

"Бурею бите народне море:
Ревуть буруни і плаче горе.
Пірнув юнак у хвилі темні,
Виносить з моря скарби таємні.
Се є мистець."

Домб'є 20/VIII 1919

Д-р В. Старосольський.

"Літом 1921 року поїхав професор нашого університету Старосольський до Праги на міжнародній з'їзд соціалістичної партії, де зустрівся він з чеським соціалдемократом інж. Нечасом, референтом для українських справ в канцелярії президента Масарика. Коли вечером зішлись обидва ці політики в ресторані "Беранка", інж. Нечас спитав проф. Старосольського про життя-буття нашої еміграції у Відні. При цій нагоді Старосольський розказав також про постання університету і про невідрадливі умови дальшого його розвитку на віденському ґрунті. Тоді інж. Нечас спитав проф. Старосольського, чи університет не мав би охоти перенестися до Праги: він сам

І. Сусус. Бурею бите народне море:
Ревуть буруни і плаче горе.
Пірнув юнак у хвилі темні
Виносить з моря скарби таємні:
Се є мистець.

Домб'є 20/VIII 1919

Картка з альбому мистця Лева Геца. Архів УВАН, Нью Йорк

зreferує на другий день цю справу Президентові Масарикові і думає, що цей визначний чеський філософ і політик погодиться на таку концепцію. Старосольський покищо від себе заявив, що таке вирішення справи було б корисне для обох сторін, так, що інж. Нечас мав вільну руку в канцелярії президента. Протягом слідуєчого дня справа була полагоджена. Масарик з захопленням прийняв цей план і дав доручення президентові міністрів Чорному вести переговори з українцями для здійснення цього плану. Наш університет дістав формальне право азилю на

території Чехословаччини на підставі рішення міністерської ради цієї держави, отримав відповідну матеріальну підтримку, викладові залі на чеському університеті і численні стипендії для нашої молоді, що мала студіювати на нашій alma mater. Тим самим були положені правні і матеріальні основи для дальшого розвитку УВУ в Празі протягом дальших років.⁵⁷

5. Згадана стаття І. Мірчука.

С В Я Т О Ч Н А І Н А В Г У Р А Ц І Я

УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ.

Відбудеться в неділю дня 23. жовтня с. р. о 10 годні 10. перед полуднем у великій залі ПРИРОДОПІСНОГО ІНСТИТУТУ КАРЛОВОГО УНІВЕРСИТЕТУ на Альбертові ч. 6.

ПРОГРАМА:

1. *Інавгураційна промова* ректора Українського Вільного Університету професора Д-ра. Олександра Колесси.
2. *Привітти.*
3. *Народні гимни:*
 - а) чеський і словацький.
 - б) український.відспіває українська академічна молодіж.

На се культурне свято маємо честь запросити за Сенат Українського Вільного Університету:

Проф. Др. Олександр Колесса,
ректор.

Проф. Др. Стан. Дністрянський, Проф. Др. Степан Рудницький,
декан правничого факультету. декан філософичного факультету.

Проф. Др. Володимир Старосольський,
продекан правничого факультету і секретар Сенату.

INAUGURAČNÍ SLAVNOST

UKRAJINSKÉ VOLNÉ UNIVERSITY V PRAZE

konati se bude v neděli, dne 23. října t. r. o 10. hodině dopoledne ve velkém sále PŘÍRODOVĚDECKÉHO ÚSTAVU KARLOVY UNIVERZITY na Albertově č. 6.

PROGRAM:

1. *Zahajovací proslov* rektora Ukrajinské Volné University profesora dr. Alexandra Kolessy.
2. *Privítání.*
3. *Národní hymny:*
 - a) česká a slovenská.
 - b) ukrajinská.řednese ukrajinská akademická mládež.

K této slavnosti dovoluji si uctivě zvát
za senát Ukrajinské Volné University:

Prof. Dr. Alexandr Kolesa,
rektor.

Prof. Dr. Stanislav Dnistranský, Prof. Dr. Štěpán Rudný,
děkan právnické fakulty. děkan filosofické fakulty.

Prof. dr. Vladimír Starosolský,
prodekan právnické fakulty a tajemník senátu.

Запрошення на святочну інавгурацію Українського Вільного Університету

в Празі, яка відбулася 23 жовтня 1921 р.

Очевидно, разом з УВУ переїхав до Праги також Володимир Старосольський і це почало нову, чергову, добу його життя. Оце вперше простелилася перед ним дорога повної, а не випадкової чи короткочасної педагогічної та науково-дослідної праці. Назовні пішов він нею без вагання, з почуттям, що ось сповнюється його життєве призначення. Але справді, ми можемо вважати, що в серці його було деяке вагання, бо ось знову віддалявся від родини: це була його журба; але йшов в науку — і це була його радість. Чомусь так укладалося його життя, що ці два його життєві почуття йшли поруч одне одного, чи як казав поет: обнімалися.

В Празі знайшов В. Старосольський культурне, політично зрівноважене середовище. Стара культура країни, панівний правдиво демократичний світогляд населення надавали тону життєвому стилеві столиці.

В. Старосольський замешкав у малій, умебльованій кімнаті, яку винаймала у своєму мешканні "слечна" (старша панна) Кромгольцова на вул. Юнгмановій (згодом Фошовій) ч. 83, недалеко від славної Вацлавої площі і Національного Музею.

Після напливу української еміграції, Прага стала найбільшим осередком культурного і політичного життя, поза межами батьківщини. Навіть персонально Володимир зустрів старих знайомих і приятелів з передвоєнних часів: проф. Дмитра Антоновича, кол. члена РУП, з милою родиною, та проф. д-ра Бориса Матюшенка, теж кол. члена РУП, які були, мабуть, найближчими йому по товариській лінії. Очевидно другий плян усьому давав неабиякий інтелектуальний рівень професорського складу УВУ. Наприклад, про один тільки Правничий факультет звітує кол. ректор Іван Мірчур так:⁶

"Правничий факультет нараховував у своїх членах визначного цивіліста, проф. львівського університету Станислава Дністрянського, члена кореспондента петербурзької Академії Наук, Федора Щербину, великого нашого теоретика і діалектика європейської міри Володимира Старосольського, заслуженого професора київського університету Оттона Айхельмана, бувшого професора варшавського університету за царських часів Олексія Одарченка, дослідника українського права Яковлева, окрім цього

6. Як вище, ст. VIII.

Перший сенат УВУ в Празі. Зліва сидять: Ст. Смаль-Стоцький, Ол. Колесса, Ст. Дністрянський; стоять Дм. Антонович, Мих. Лозинський, Вол. Старосольський

молодших представників науки, як Лозинського, Лашенка та інших."

Мистці (постала згодом тут "Студія Пластичного Мистецтва"), поети (як О. Олесь, Є. Маланюк і ряд інших), вкінці й партійні товариші, робили життя повнішим і цікавим. Володимир Старосольський мав зв'язок теж з чеськими соціал-демократами й іншими політиками і навіть зустрічався з президентом Масариком.

Та понад усе була йому принадою зустріч з молоддю — студентами — кол. вояками українських Збройних Сил, досі інтернованих в таборах Йозефова та Яблонного, пізніше теж політичними втікачами з Польщі і т.д. Був він для них учителем і товаришем. Як педагог "старався впоювати в молодь зацікавлення до теоретичних питань, в їх зв'язку з практикою життя — з метою впоїти в них свідомість, що цей зв'язок теорії з практикою нерозривний, та що розуміння його є конечне для теоретика і для практика".⁷

7. Так, імовірно за його власним формулюванням, подано у статті "Наші професори права" у виданні: *Ювілейний Альманах Союзу Українських Адвокатів*, Львів, 1934, стор. 133.

Професори, доценти, і лектори УВУ в 1921/22 ак. р. Зліва 1-ий ряд сидять: Ст. Дністянський, Ів. Горбачевський, Ол. Колесса, Ст. Смаль-Стоцький, Ф. Щербина; 2-ий ряд Аг. Артимович, Дм. Антонович, Б. Матюшенко, М. Носкова-Бочковська, М. Позинський, К. Лоський, Дм. Дорошенко; 3-ій ряд: В. Старосольський, В. Щербаківський, Ст. Рудницький, Р. Лащенко, Вол. Тимошенко

Як товариш, старший колеґа, залишив у багатьох зі своїх студентів (аж дивно, що у стількох), через роки нової війни, тюрем і скитальщини, спомини сповнені подиву, любови, пошани... або прямо вдячності за цінні змістом, приятельські розмови.

Від 1922 р. був теж професором державного права в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, куди доїздив з Праги поїздом.

Змінився стиль Володимирового життя на тлі академічного середовища, але був цей стиль його власний, згідний з його вдачею, навіть трохи богемістичний. Він став навіть предметом розмови між знайомими. Як правило, кожного вечора після викладів в УВУ або після повороту з УГА в Подєбрадах, вступав він до каварні "Електра" або "Ніцца" на каву й зустріч з колеґами професорами і студентами. Там читали часописи, розмовляли про події дня, творили вірші, готувалися до іспитів. Кельнери знали більшість з них, вітали і прощали "на сгледану" (до

побачення завтра). Один по одному гості йшли додому, тільки Володимир не спішився, часто був останнім гостем. Тоді ішов додому і починав працювати до сірого ранку. Не тільки готувався до лекцій, але й писав. Уже в перших роках опублікував друком дві менші праці: "Партія в Чехословацькій Конституції" (*Науковий Збірник УВУ*) і "Методологічна проблема в науці про державу" (*Збірник на пошану проф. Дністрянського*). Але великою працею В. Старосольського тих років була *Держава і Політичне Право* част. I (599 стор.) і част. II (464 стор.), Подєбради, Вид. Видавничого Т-ва при Укр. Господ. Академії, 1924 і 1925. Його наукова і педагогічна праця стали підставою для іменування його дійсним членом НТШ у Львові 29 березня 1923 (*Хроніка НТШ* за 1923-1925 рр.).

Володимир їздив теж доповідати до Українського Наукового Інституту в Берліні, де мав доповідь на тему: "Bohdan Kistiakovskij und das russische soziologische Denken".⁸

Так плили роки і з ними Володимирове життя, повне інтелектуальної праці і участі в культурному житті української Праги (напр. виступи та промови на наукових зборах, святкування в честь Шевченка і т.д.).

Починав виїздити до Галичини для оборони українських політичних обвинувачених перед польським судом. Чи не першим Володимировим виступом в Галичині була справа Мельничука і Шеремети, кол. старшин кївської армії, які провели відчайдушну військову диверсійну акцію по південно-східній Галичині 1922 р. Обох підсудних засудив польський суд на смерть і присуд виконано (в присутності оборонців). Був це трагічний вступ до довголітньої пізнішої Володимирової драматичної оборончої практики у Львові.⁹

Впродовж одного року (акад. рік 1925/26) мав Володимир у себе члена своєї родини: старший син його, якого поляки не прийняли на студії архітектури у Львові, записався на Чеську Політехніку в Празі. Від осені 1925 р. до кінця весняного семестру 1926 р. жив з батьком у "слечної" Кромгольцової. Були

8. *Abhandlung des Ukranischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*, Band II. Berlin & Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1929, стор. 117-118.

9. Диви промова Володимира Старосольського на Святі в пам'ять розстріляних Мельничука і Шеремети (а теж погіблого Цепка) у Празі, 12 грудня 1922 р. "*Український Скиталець*", ч. 1 (23), Відень, 1923 р., стор. 48.

це для обох місяці неначе нового пізнавання, довгих розмов, які вони вели неначе доганяючи втрачений час. Були це розмови сповнені питань, але не синових до батька, а навпаки: це батько ловив і відкривав зміст і життєві проблеми дітей своїх з тих часів, коли вони росли без нього. Для Володимира це був не тільки час звичайної радості з відвідин сина, але й час жалю за втраченим спільним життям. А син відчував, що в його батька протягом тих років радість сповнення в науці мандрувала обнявшись тісно з журбою розлуки з родиною.

Минули ще два роки і Володимир Старосольський попрощав Прагу, УВУ, УГА, демократичну країну мирного життя, богемістичні вечори в "кафейках" і пішов за покликом родинного життя і професійно-громадського обов'язку. Вернувся на постійне до свого "не свого" Львова. Був рік 1927.

Українська група членів міжнародного бібліографічного конгресу в Празі 1926 р. Зліва сидять: Ів. Калинович, Ст. Сірополко, Кл. Панкєвич, Дм. Антонович; стоять: В. Саніцький, Ол. Кандиба, П. Зленко, Юр. Тищенко, В. Старосольський, Дм. Чижевський, В. Біднов

ЗНОВУ У ЛЬВОВІ: "СПОВНИТИ ОБОВ'ЯЗОК УКРАЇНСЬКОГО АДВОКАТА"

Так ось опинився Володимир Старосольський знову у Львові — "місті його долі", як ми це раніше назвали. І знову, ця доля була йому тільки на половину щасливою: стала щасливою його родинним життям, яке було ще від 1914 року розірване в часі і просторі, але не була щасливою в його життєвому прагненні-науці, яку мусів покинути разом з Прагою.

Ми згадували вже, що під час Першої світової війни, Одарка, оставшись сама з дітьми, перебралась на мешкання до кам'яниці Соломії Крушельницької на вулиці Крашевського ч. 23. Тепер у двох кімнатах цього помешкання, на другому (горішньому) поверсі, відкрив Володимир Старосольський свою адвокатську канцелярію.

Так ось, у цьому мешканні, в історичній тепер кам'яниці славної співачки, напроти старого Єзуїтського парку у Львові з'єдналися два нові аспекти нового життя Володимира: родина і адвокатська професія; перша сповнила його довголітню тугу, друга здійснила громадське призначення долі. Дружина — сповнена тугою, запрацьована, і діти, які від малечку росли без нього нарешті з'єднались в родинному житті. Воно ж відчувається в безперервності спільного життя, в причетності до виховання дітей, в обсервації та відчуванні зростання дітей, у журбі щоденній, у допомі їм у щоденній науці. Це все спочивало досі на хоробрих Одарчиних плечах: відтепер мало бути спільне. Тільки, що діти вже доростали й дозрівали і батьківський провід не був уже повчанням, а радше порадою і прикладом. Володимир, як батько не вчив, не картав він цього й не умів. Але його діти добре знали й глибоко відчували його науку — його життєву філософію, суспільні погляди, моральні засади, життєвий оптимізм і навіть романтизм. Усе те не потребувало повчальних слів: воно неначе променіло з його індивідуальності, з його

Родина Старосольських у Підлютому — 1926 р. Зліва: дочка — Уляна, Володимир і Одарка, сину — Ігор і Юрій

тихого, спокійного стилю життя, з доброти серця і співчуття до людей, а, може, найглибше з приятельських — як рівний з рівним — неформальних розмов десь на прогулянках гірськими пляями в Підлютому, або таки вдома за вечірнім столом, освітленим лампою.

Найстарший син, Юрко, той, хто перебував один академічний рік з батьком у Празі, тепер студіював право у Львівському Університеті, готуючись йти батьковими слідами. Він і працював помічником у канцелярії. Молодший син, Ігор, теж закінчив гімназію матурою, студіював технічні науки (архітектуру) у Львові. Третя — дочка, Уляна — ще кінчала українську гімназію УПТ,¹ а згодом переїхала ген на захід, до Познаня на університетські студії права і журналістики, бо там, здавалося батькам, подалі від політичного неспокою і переслідувань, мала кращу нагоду спокійно вчитись.² Але у перші роки після Володимирового повороту до Львова вона жила разом і була, тому, що наймодша, ще й дівчина, під особливою опікою усіх старших.

1. УПТ — Українське Педагогічне Товариство "Рідна Школа".

2. Так склалося, що саме в Познані довелося Улянці відсидіти в тюрмі кілька місяців "за політику", тобто одноразово довше, чим обом її братам у Львові.

З приїздом Володимира Старосольського до Львова, змінилося життя родини, повеселішало, наповнилось радістю, щастям і новим змістом. Смуток спричинений ворожим пануванням і режимом, був неначе назовні, не перебивав мурів дому. Мамина туга і журба за хліб насušний зникла з її чола і повернувся усміх, що колись був їй такий притаманний. Коли увечорі збирались усі вечеряти за великим, круглим дубовим столом у їдальні, під лампою з великим шовковим абажуром, під яким клубився дим з татових (а інколи і маминих) цигарок, то це була неначе віднайдена, сильно об'єднана, щаслива родина. Батько читав газету, а молоді вчилися. Уляна писала шкільне завдання, а якщо вивчала вірш, то усі мусили її слухати й критикувати. Коли Ігор рисував якийсь архітектурний проект, то це була спільна творчість усіх, від мами починаючи; не одна родинна ідея попала у його цей чи інший проект. А над усім був гумор, жартування один з одного, т.зв. "натягання", і щаслива веселість.

Правда, не завжди так було: мури дому не здержували відлуння того, що діялося назовні. Вістки про арешти приятелів, засуди, "пацифікація", спричиняли вдома сумний настрій, сповнений мовчазних хвилин, що говорили без слів. Коли В. Старосольський боронив у трагічно безнадійному процесі, а то й мусів відпроваджувати засуджену людину на смерть, то усі його рідні вдома переживали це разом з ним: нервова мовчанка кругом вечірнього стола, говорила багато. Були й хвилини тривоги й турботи за дітей.

Політична ситуація Західньої України під Польщею і підпільні українські рухи — УВО, потім — ОУН — ставили особливо важкі вимоги до молоді того часу. Політичні суди давали Володимирові глибоке й проникливе розуміння цих психологічних процесів молоді, що виростили з патріотизму, юнацького романтизму, а то й нерозваги. Своєю інтуїцією і батьківським серцем, бачив він у цих процесах і своїх власних дітей. Але усе це було у мряці конспірації, яка не дозволяла на розмови, звірювання, питання чи поради. В наслідок того в його ставленні до дітей мішались водно його любов і зрозуміння для них з тривогою про них і почуттям особистої безсильності супроти необхідного. Це тим більше тому, що всі троє його дітей відсиділи вже в польських тюрмах свої дні, тижні, а то й місяці, завжди тільки політично запідозрювані, а ніколи під формальним обвинуваченням і судом.

*Володимир
Старосольський у
судовій залі, як
оборонець в процесі
В. Атаманчука, І.
Вербицького і тов.,
за вбивство
куратора
Собінського*

У такі моменти, коли по одного чи другого приходили поліцейні агенти, родина відчувала особливу близькість: ті, що лишались, стояли чомусь притулені одне до одного. Одарка плакала тільки серцем, але усі знали, що на самоті плакатиме і живими сльозами. Але тоді була хоробра. Вона — мати того, кого забирали тільки казала: "Я знаю, що так мусить бути; коби тільки не били". І були це хвилини, коли Володимир відчував особливо глибоко — може як ніколи від багатьох вже років — суть родинного життя й щастя. Нехай тільки сумного щастя... Ті, хто ще був за вечірнім столом, летіли тривожною думкою у келії "Бригідок".³

Але життя йшло далі. Усі троє дітей були завзятими членами молодечої Пластової організації, їздили по таборах, мандрували по карпатських верхах, плавали човнами по Дністрі, Бузі, чи

³. Славна тюрма у Львові на вул. Казимирівській.

поліських водах. Для їх батька все те було цінним, позитивним виповненням життя молодих; вони відчували як переживав він з ними їхні пригоди та проблеми. Коли бував улітку на відпочинку в Підлютому, де річка Лімниця пробивається долинами між хрептами Аршиць у Карпатах, тоді відвідував пластовий табір на "Соколі", і там він завжди зустрічав когось зі своїх дітей.

Змінився стиль Володимирових буднів. Не було богемістичних зустрічей з академічними колегами, як бувало в Празі, тепер тільки інколи заходив він до "Віденської каварні", де сидів "Сясьо" Людкевич і львівські адепти муз. Виступав Володимир як промовець на громадських святкуваннях, на наукових сесіях НТШ, Союзу Українських Адвокатів і т.д. Незабаром був іменованим членом Головної Адвокатської Палати у Варшаві, і їздив туди на засідання.

Володимир був змалку, ще від юних літ життя, ще напівсиротою в Ярославі, дуже товариською людиною: любив товариство і та любов була взаємна. Тепер, у Львові, в новому стилі його життя, не було для товариства багато доброї нагоди. Не було в домі Старосольських парадних товариських "прийнять" ні частих відвідин приятелів старшої генерації: гості заходили звичайно "за ділом", а знайомі адвокати з провінції, або старі приятелі з війни, з'являлись при нагоді їхнього перебування у Львові. Два такі "воєнні" приятелі лишилися особливо в пам'яті: кол. стрілецький капелян ("курат"), веселий отець Пшепюрський зі своєї парафії на провінції, та кол. джура Володимира, тепер статочний господар з Липиці Долішньої (?) — Івась Скобель. Йшли спомини і сучасні проблеми. І наче бачиться, як Івась з особливим сантиментом і повагою засідав до обіду або вечері з родиною свого колишнього чотаря УСС.

Володимир дбав особливо про те, щоб підтримувати зв'язки — особливо святкові — по лінії Старосольських — кузен суддя Станислав з матір'ю й сестрами, або Шухевичів: Шухевичі, Рожанковські, Вергановські... Раз у рік старався Володимир відвідати на "польські свята" спольщену кухню Світальську, якої син Казімерж був предсідником сенату і навіть прем'єром польського уряду.

Радо, якщо дозволяв час, бував на політично-товариських зустрічах у д-ра Дмитра Левицького, приятеля з молодих літ, тепер видатного політика, посла до польського Сейму, голови УНДО — якого, зрештою, і доводилось Володимирові "витягати"

з тюрми, коли був арештований польською владою.

Зовсім іншого роду були зустрічі у професора Вацлава Морачевского, того, хто був колись Василеві Стефаникові — за того ж словами — "дорогою в світ".⁴ Це була в більшості польська група інтелектуалів, яка збиралася у Морачевского. Володимир старався не пропускати таких зустрічей у цього старого польського культурного діяча, з "широким європеїзмом", як казав про нього Стефаник. Володимир відчував тут аполітичну атмосферу сповнену філософічної, гуманістичної, естетичної тематики і це давало йому, хоч на час, момент розумового відпочинку.

Але його дні-будні виповнювала адвокатська практика. Для неї він колись вчився, і для неї повернувся тепер до Львова; вона мала бути для нього засобом заробітку на "хліб насушний", сповненням обов'язку супроти родини. Але була вона для Володимира куди більшим обов'язком. Раз говорив він про це перед польським судовим трибуналом у Львові. Тоді боронив він на суді молодого підсудного за спробу політичного атентату. До оборони зголосилась більшість українських адвокатів Львова. Суд відмовився прийняти усіх. Володимир говорив тоді у протесті: "ми з'явилися тут, щоб дати свідоцтво правді, щоб сповнити той обов'язок, який лежить на українцеві-адвокатові, коли він є членом (українського) суспільства".⁵

Очевидно щоденна практика включала теж звичайні судові справи, цивільні й карні, починаючи від т.зв. "писківок" — образливих сварок, спорів селян за межу і т.д. такі та подібні справи, які велися в судах Гродським-Міським (Львів-місто), Гродським заміським (Львів-повіт) та Окружнім Суді — відповідно до юрисдикції, були в руках Володимирових співробітників-стажистів, т.зв. адвокатських "аплікантів". Одні були вже старшими, досвідченими правниками, яким треба було ще закінчити приписану

4. Вацлав Морачевський, професор біології на Ветеринарії у Львові, був одружений з українкою Софією Окуневською, з якою разом студіював медицину у Швейцарії і яка стала згодом першою жінкою-лікаркою в тодішній Австро-Угорщині.

5. Процес Миколи Лемика. Про політичні процеси в Галичині за Польщі і участь у них Володимира Старосольського, див. зокрема: В. Мартинець, *Українське підпілля. Від У.В.О до О.У.Н.* Вінніпер, 1949; Петро Мірчук, *Нарис Історії О.У.Н.* Т. I, Мюнхен — Лондон — Нью Йорк, 1968; Юрій Старосольський, "У Безконечній Черзі", *Сучасність*, Мюнхен, 1983, ч. 9, стор. 76 і далі; Зиновій Книш: *Справа Східніх торгів у Львові*, Торонто, 1965.

Володимир
Старосольський,
1930-ті роки

практику, для самостійної адвокатської праці. Інші — початківці, які, осягнувши ступінь магістра прав, починали практичну науку. До перших, старших віком і досвідом і вже з громадським стажем, належали д-р Іван Рудницький і д-р Кость Паньківський.⁶ Обидва вони працювали з Володимиром Старосольським відносно недовго і відійшли на власну практику. Теж недовго був тут мгр. Євген Жизневський. Найдовше і до самого кінця діяльності канцелярії Володимира Старосольського працювали там молоді магістри права з Яворівщини Лев Бобинський (брат поета Василя Бобинського) і Володимир Масюк. Канцелярським співробітником був довгий час Олександр Хомяк. Всі вони були дуже

6. Д-р Іван Теодор Рудницький, кол. сотник УГА, активний член таємного Військового Комітету, який підготовляв перебрання влади в листопаді 1918 р., командир корпусу у Львові, член проводу УВО; д-р Кость Паньківський, з родини визначних громадських діячів Костя і Йосипи, сам студентський активіст і член ряду харитативних та спортивних товариств; пізніше під час війни політичний діяч, заст. голови УЦК, голова Адвокатської Палати у Львові, заступник голови уряду УНР в екзилі.

віддані своєму шефові (і його родині). Доля занесла їх до Америки, де й помери: Лев Бобинський і Олександр Хомяк. Теж син В. Старосольського Юрій, який ще студентом працював у канцелярії батька, здобувши ступінь магістра права у Львівському Університеті, став також членом канцелярського правничого персоналу.

Володимир був для усіх, старших і молодших, не тільки формальним патроном, але й постійним учителем адвокатської справи і — зокрема — особистим приятелем і опікуном. Це відчували усі і це створювало особливо дружню атмосферу в канцелярії.

Ця атмосфера гуманності відчувалась теж у справах, які велись у канцелярії Володимира Старосольського.

Люди, які приходили, хай це бідні селяни або міщани усіх соціальних і освітніх клас, потребували допомоги. Розуміння і відчуття тих потреб було основою ставлення В. Старосольського до клієнта; на ньому будувалася правна й психологічна сторінка справи і процесова стратегія. Можна легко зрозуміти, що це мало особливе значіння в політичних процесах, у яких національно-українське підґрунтя було основою кожної справи.

Обвинувачений перед карним судом був не "числом справи" записаним у реєстрі, але живою людиною з усіма прикметами такої людської істоти, добрими і злими, сильними і слабкими: тому, при оцінці його вчинку і при шуканні справедливого присуду, слід було брати усі ці прикмети, "цілу людину", під увагу. Не лише об'єктивний наслідок вчинку, але й суб'єктивне ставлення до цього наслідку (як ось велика мотивуюча сила любови до батьківщини, що психологічно "наказує" дію) повинні б рішати про вину, а вслід за тим і про кару підсудного. Така сказати б, "філософія" шукання справедливості снується червоною ниткою крізь Володимирову історію карних оборон, передусім політичних справ.⁷ Володимир вірив у право як засіб, що має служити відвічній ідеї й потребі справедливості, вірив у суд, як інструмент здійснення такого права. На суді він часто аналізував і інтерпретував ідеї матеріального і формального права, а ці його виступи, інколи професорського стилю, стали популярними в Окружному

7. Пригадаймо його, чи не першу, таку політичну судову розправу проти Мирослава Січинського, тут стор. 57.

Зелені свята у Львові. 1939 р. відправи на могилах Січових Стрільців на Янівському цвинтарі. Зліва: Микола Заячківський, Володимир Старосольський, син Юрій, Н.Н.

карному Суді у Львові і навіть притягали на залю розправ, як слухачів, інших адвокатів і суддів, і навіть студентів, в тому й польських.⁸ Письмові відклики — "касації" до польського Найвищого Суду у Варшаві служили як матеріал на студійних семінарах польських суддів і прокурорів.

В. Мартинець, один з ряду тих, хто пізнав Володимира Старосольського як оборонця на своєму політичному процесі, писав таке: "Д-р Старосольський мав особистий "шарм", що ним просто полонив своє оточення. Своім тактом, своєю милою

8. Розповідав синові Володимира Старосольського на еміграції один поляк, професор Джорджтаунського Університету у Вашингтоні, колишній студент права у Львові, як він з групою товаришів ліберально-демократичного напрямку відвідували українські політичні процеси в Окружному Суді у Львові, особливо щоб слухати промов Старосольського. "Щойно тоді і там, казав він, ми, польські студенти, побачили і почали розуміти українську проблему в Польщі..." (диви "У безконечній черзі", *Сучасність*, 1983, ч. 9, стор. 86).

поведінкою, своїм м'яким голосом і всією своєю зовнішністю він мусів здобути собі симпатію кожного... Людина високої культури й освіти, ерудит на полі права, він і свої судові промови тримав на високому рівні й у своєму стилі... І він мав успіх...".⁹

Подібно затямив собі свого оборонця підсудний із зовсім іншого середовища — Данило Шумук з Волині, якого судили за приналежність до КПЗУ (Комуністичної Партії Західної України): "Очолював оборону доктор Володимир Старосольський зі Львова — лідер української соціалістичної партії, оратор і знавець права...". "...Останнім з адвокатів виступав Старосольський. Це був виступ людини впевненої в силі свого слова. Він заволодів увагою всієї залі, навіть судді заслухались в його виступ, ніби в добре виконувану пісню. Старосольський усю провину за наші вчинки переклав на суспільність взагалі й на уряд зокрема. Свій виступ він закінчив такими словами: Доки доля українського народу не буде передана в його руки, доти не може бути мови про якусь там справедливість на західніх землях України".¹⁰

Адвокатська канцелярія В. Старосольського і з нею і мешкання містилися спочатку, як уже згадано, в кам'яниці Соломі Крушельницької на вул. Крашевського ч. 23, а за кілька років були перенесені під ч. 19 цієї ж вулиці, а з весною 1938 р. до мешкання, де раніш містився чехо-словацький консулят, на вул. Уейського 4, і яке звільнилося в зв'язку з політичною ситуацією. Там дожила вона свого кінця у 1939 р.

Дивлячись з людської точки зору, Володимир Старосольський міг мати особисту сатисфакцію з суспільної і професійної позиції, яку здобув своєю повною посвятою, успішною адвокатською працею, яка придбала йому прямо історичне місце в житті нашого народу і вдячність підсудних українських патріотів.

Але якщо була така сатисфакція, зовсім неправдоподібна при його скромній вдачі, то не затьмарила вона напевно його життєвої, несповненої мрії — науки. Не було в його розмовах натяків на цю вічну тугу. Але його рідні знали, що в самоті його адвокатського кабінету вона відзивалась глибоким сумом. Старший син Володимира, тоді вже його співробітник у канцелярії,

добре пригадує дрібну подію десь у тридцятих роках. Він увійшов до кабінету батька, щоб обговорити судові справи на наступний день. Володимир сидів при столі, акти справ були нерушені, а він читав пошту з того дня. Студіював заглиблено запрошення якогось міжнародного наукового товариства до участі в науковому конгресі, а здається і в конкурсі на працю з якоїсь ділянки соціології. Син сів мовчки на крісло поруч, чекаючи. За хвилину, Володимир, дивлячись кудись у порожнечу (здавалося в життєву порожнечу), сказав притишеним голосом: "а це саме моя спеціальна ділянка". Обидва відвернули обличчя один від одного, напевно, щоб не показати вологости у своїх очах. Це був кінець мрії-туги: на столі лежала дійсність у вигляді судових актів. Роки пізніше, під новим режимом, як правдива іронія долі, ця мрія з'явилась йому наче темна комета у дорозі у темну путь. Була осінь 1939 року.

9. В. Мартинець, *Українське підпілля. Від УВО до ОУН. 1949*, стор. 243.

10. Данило Шумук: *Перевжите і передумане*. Видавництво "Українські Вісті", Дітройт, 1983, ст. 83, 85.

УЛЯНА СТАРОСОЛЬСЬКА

AVE CAESAR, MORITURI TE SALUTANT*

Підлюте, над бистрою, холодною Лімницею, в суворих горах Горґанах, це улюблена місцевість і околиця родини Старосольських.

Одарка, дружина Володимира, залюбки згадувала, як наприкінці минулого століття, коли вона була ще підлітком, її батько Володимир Шухевич організував вакації в домі побережника в Підлютому. З родиною Шухевича їхала туди теж заприятелена родина Бережницьких. Зі Львова поїздом до Рожнітова, там нічліг, а тоді підводами до Підлютого. Володимир Шухевич, один з перших фотоаматорів в Галичині, залишив світлини: ось його дружина Герміна з книжкою, під парасолькою, що охороняла від сонця, сидить на "цикотах",¹ при плаю,² мабуть при тому, що веде з Підлютого на Лютюшари; або Одарка — підліток, а за нею її браття в солом'яних капелюхах.

*. Ave Caesar, morituri te salutant — Вітай Цезаре, призначені на смерть здоровлять тебе.

1. Цикоти — великі камені-скелі.
2. Плай — стежка-доріжка в Карпатах.

Одарка Шухевич — підліток, за нею браття — у Підлютому. Фото Володимира Шухевича.

Герміна Любович-Шухевич у Підлютому. Фото В. Шухевич.

Внизу:
Шухевичі з друзями на прогулянці в Підлютому. Зліва, 1-ий ряд: перша Одарка, третя Лідка; 2-ий ряд: перший Володимир (мол.), шоста — Герміна; 3-ій ряд: другий Зенко. Фото В. Шухевича. Кінець XIX ст.

Тепер треба було їхати поїздом до Брошнева (осередку тартаків), там ночувати, а раннім ранком вглиб Горганів вузькоколіійною залізничкою. Її завдання привозити з далеких лісів-пралісів дерева для тартаків. Але заодно вона перевозить на "льорах",³ або в окремому вагоні т.зв. "сальонці" дроворубів, інженерів-лісників до Підлютого, Кам'янця, а згодом пластунів до таборів на Соколі чи Остодорі.

По цій стороні вздовж Лімниці "добра" — маєтності Митрополита Андрея Шептицького. В Підлютому височіє на пагорбі його кедрова палата, а внизу дерев'яна церковця оточена кедрами, будинки для гостей-лікуванців, світлиця, будинок для мінеральних купелів, джерела мінеральних вод. Бо Підлюте стало лікувальною, купелевою місцевістю — курортом.

Туди від багатьох років їздить родина Старосольських. Живуть інколи у палаті Митрополита, бо в часі його неприсутності кімнати віддають часом деяким гостям. Іншим разом

3. Льора — платформа вузькоколіійної залізниці.

Підлюте, 1936 р. перед мінеральним джерелом. Зліва: Станіслав Старосольський, Ольга Паньчишинова, Марія Донцова, Н.Н., Володимир Старосольський,... Перший справа Мирон Левицький.

В. Старосольський в гостині у свояків: Слави і Мирона Левицьких, в Ангелові б. Підлютого. Внизу зліва друга Віра Левицька, побіч неї гості Н.Н. Другий ряд зліва: перший і третя Н.Н., друга Євгенія Левицька, четвертий Мирон Левицький із сином Софроном. Третій ряд зліва: Ігор Старосольський із дружиною Іриною, Слава Левицька, Марійка Левицька-Кінаевич, Володимир Старосольський.

родина Старосольських перебуває в одному з поближких будинків. Згодом діти стали їздити до пластових таборів на Соколі чи Остодорі (Митрополит Шептицький віддав парцелі в тих місцевостях для Пласту). Інколи родина їздить до лісничівок недалеко Підлютого, до Ангелова, де лісничим родич Мирон Левицький, або на Чуту до заприятельованих Мирошніченків. Все це над Лімницею, близько залізнички.

По тому боці Лімниці т.зв. "камеральному" (державні маєтності) доріжка вздовж Лімниці, якою члени родини любили гуляти, часто співаючи пісень.

Цього, 1939 р., Володимир Старосольський перебував на купелях у Підлютому. Коли одного дня, в товаристві дочки, ішов улюбленою дорогою по "камеральному" боці річки, її вразила його мовчазність та задума. Правда, він часто бував заглиблений у думках, наче несвідомий того, що кругом нього діється, але на цей раз у його задумі був якийсь особливий смуток. Дочка

декілька разів хотіла почати розмову з батьком, бо якже рідко бували вони разом на дозвіллі. В глибокій задумі ступав він по каміннях бистрого потоку Кузьмінця. На спроби пробити цю стіну задуми — відмовчувався. Про що думав? Може було в нього передчуття, що це востаннє йде цією гірською дорогою?

Останній тиждень вакацій, при кінці серпня, перебув Володимир Старосольський у рідні в Ангелові.

До Львова повернувся в останніх днях серпня. Атмосфера неспокою, непевности. Вересень. Війна. Німецькі бомби. Львів залюднюється втікачами із Заходу. Повно їх в кам'яниці, де живуть Старосольські. Часті алярми, пересиджування в сховищах-підвалах.

На переломі другого і третього тижня війни у Львові настає повна непевности тиша.

Митрополит Андрей Шептицький запрошує Володимира Старосольського до своєї палати, для того, очевидно, щоб говорити про ситуацію у світі, а передусім про становище нашого народу.

Якраз в тому часі доходить несподівана вістка про те, що поляки, щоб не віддати Львова німцям, рішили відкрити кордон для Червоної Армії. Дня 17-го вересня радіо передає вістку — промову Молотова, про те, що "Червона Армія перейшла кордон, щоб подати руку братам білорусинам і українцям". Син Старосольського, Ігор, біжить до палати Митрополита, щоб повідомити про те, що у Львові треба очікувати Червоної Армії.

Нема сумніву, що дізнались про те, що Львів переходить в руки большевиків, Митрополит Андрей Шептицький і Володимир Старосольський говорили про те, що не можна всім покидати наших земель, а зокрема Львова на "призволяще большевикам". Провідні прошарки, в тому теж священики повинні остатися із своїм народом.

Володимир Старосольський висловив переконання, що поляки, віддаючи Львів Радянському Союзові, вже ніколи не будуть тут панувати.

В місті настав час без влади, отже без-ладдя. Польські вояки, які ще кілька тижнів тому бундючно маршували, чи їхали верхи на баских конях в парадному поході вулицями міста, тепер кидали зброю куди попало. Якраз напроти помешкання Старосольських був парк бібліотеки Баворовських. Члени сім'ї могли з балкону бачити, як польські вояки, підстаршини й офіцери

кидали через залізну огорожу кріси, всяку зброю, шоломи, частини мундирів. Деякі наші молоді люди збирали цю зброю, шоломи й частини одягу, і тоді ставали на сторожі перед такими будівлями, як Політехніка, Університет та інші установи.

До складів із харчами, одягом і всяким іншим добром, які осталися без сторожі, сунули валки людей жадних заpastися харчами і всяким добром, які під ту пору були нічії. Пропозиція сусідів, які заохочували молодих Старосольських, щоб піти, напр., на Цитаделю, де були військові магазини, хоча б із цікавості тільки, подивитися, зустріла небувало гострий спротив як батька, так і матері.

Невдовзі у Львів увійшла Червона Армія.

Незабутній вид Червоної Армії, яка маршувала головними вулицями міста у вересні 1939 р. Довгі шинелі, часто завеликі, або замалі на даного вояка, з полами, з яких звисали торочки, кріси перевішені на шнурках через плече. Дивні шпіці шапок. Деякі вояки тягнули на шнурках за собою кози, інші двигали якісь незугарні пакунки.

Заметушилися втікачі із Заходу, не знаючи куди йти, де безпечніше. Не тільки вони, але неодні мешканці Галичини старалися виїхати на Захід. У багатьох це не була втеча до німців, а, радше, втеча від большевиків. Постали окремі комісії, з участю німців, які оформляли документи і перепустки на Захід, передусім, хоч не виключно, для тих, хто був кровно споріднений з німцями. Інші переходили на Захід власним промислом.

Володимир Старосольський не осуджував нікого, особливо молодих, які покидали Львів і околицю, але уважав, що українці не повинні вести політичних дій на корінно польських землях, а особливо не повинні співпрацювати з німцями.

Рішення не покидати рідної землі не було винятковим. Не тільки Митрополит Андрей Шептицький, але й самі священики уважали, що не повинні залишати своїх вірних. Багато суспільних діячів, членів різних партій, професіоналів лишилося з почуття обов'язку.

Вперше Західня Україна знайшлася в границях Радянського Союзу, а теж вперше українці із центральних та східних земель увійшли у західний, європейський світ. Зустрілися українці з двох різних світів. Поняття про західний світ було уформоване в Радянській Україні довголітньою пропагандою, без інформації

про те, як живуть, думають, відчувають люди Західньої України. Та й мешканці Західньої України небагато знали про тих земляків і умовини життя поза східнім кордоном.

Вслід за армією почали прибувати цивільні урядовці і, очевидно, службовці НКВД. Радянська влада перебрала правління міста і його різних установ.

Як сказано, в часі розпаду Польщі, українська молодь створила самочинно міліцію, щоб зберегти лад і охоронити населення від грабунків. На третій день після приходу большевиків до Львова НКВД зарядило реєстрацію міліціонерів добровольців — тоді вони розбіглися.⁴

Провід Української Соціалістичної Партії з участю В. Старосольського вирішив офіційно її розв'язати, щоб радянська влада не мала правної підстави для карання її членів, які адже на терені Радянського Союзу не вели ніякої діяльності. В. Старосольський, як і інші члени цієї партії були свідомі того, що комуністична влада вважає якраз їх своїми головними, найнебезпечнішими противниками.

Галичани бажали створити умовини для дальшої співпраці. Створено українську репрезентацію під назвою "Український Допомоговий Комітет". Подібні установи створили теж польські і єврейські меншини. Репрезентація цього комітету під проводом вісімдесятьрічного д-ра Костя Левицького прибула до генерала Іванова, представника військової влади, а він скерував їх до тов. Міщенка. Цей вислухав промови д-ра К. Левицького і запевнив, що все, що було досі, пускається в непам'ять, а советська власть вимагає тільки лояльності. Не зважаючи на таку заяву, д-ра Костя Левицького вкоротці арештовано і відіслано до Москви.⁵

В часі наступу німців на Польщу, поляки відносилися до українців з посиленою ворожістю, особливо в менших містечках та селах. Можна сказати, що свідомість власного безсилля супроти німців, перетворювалася у лють на безборонних. Члени парамілітарної організації "Strzelcy" арештовували, знущалися, вбивали особливо молодих мужчин. Тож не дивно, що розвал

Польщі прийняло українське населення з полегшою.

На мешканців Львова (як, напевно, і інших міст та сіл) неабияке вражіння справляла зовнішня українізація: написи, оголошення українською мовою, що за Польщі було рішуче заборонено, а згодом теж мистецькі виступи, рідне слово, що звучало із сцен чи трибун, тощо.

Вслід за службовцями, військовиками і іншими, почали приїздити їхні родини.

Спершу мешканців Львова вражало зовнішнє, матеріальнє: вбогий одяг прибулих, брак у них предметів першої щоденної потреби, їхнє здивування і захоплення тим, що можна було свобідно купувати все потрібне в крамницях (до часу заки розкуплено всі запаси в крамницях). Львів'ян разила теж поведінка, манери, насичені пропагандою не тільки промови, але й розмови.

Згодом появились журналісти, письменники, мистці, а теж науковці. Їхня поведінка, з малими винятками, була гладша і більш стримана.

На приїжджих, особливо інтелігентів, неабияке вражіння робили зустрічі з Галичанами. За Польщі не було вправді дозволу на зовнішні прояви українства (написи на інституціях, назви вулиць, офіційна мова тощо), були теж ограничені доступ до університетів, різних посад і професій, але все ж існували від десятків років такі поважні інституції, як "Просвіта", "Наукове Товариство ім. Т. Шевченка", "Рідна Школа", музеї, кооперації, тощо. Вороже ставлення і переслідування польською владою не сприяло асиміляції, навпаки будило опір і підсилювало патріотизм.

Прибулі відносилися до мешканців Львова спершу з недовір'ям, але скоро переконувалися, що цей західний світ не такий, як його малювала пропаганда. Бувало, що на місце недовір'я приходило почуття єдності із західнім паростком одного народу. Інколи були вияви якби подиву, мовляв: "ви не говорите чистою літературною мовою, але ви всюди говорите рідною мовою". Ця зустріч українців "з двох світів" залишила на завжди слід у їхніх душах і, може, була зародком пізніших рухів відродження в Україні. Про багатьох, в тому і про ректора Львівського Університету ім. Івана Франка, Михайла Марченка, говорили, що він приїхав більше комуністом як українцем, а виїхав навпаки, більше

4. Мирослав Прокоп: "Україна і українська політика Москви", *Сучасність*, 1981, стор. 104.

5. Мирослав Прокоп. "Україна і українська політика Москви", *Сучасність*, 1981 р., ст. 101-102.

українцем як комуністом. Колишні студенти Університету ім. Франка розказують, як ректор не раз рятував їх перед якимсь зарядженням, певно ризкуючи своєю безпекою. А це ж внук Михайла Івановича став жертвою большевицького правосуддя за свій патріотизм, який напевно одідичив від свого діда.

Про вражіння, яке справляв український Львів на приїжджих, пише Юрій Шевельов у вступній статті до книжки "Не для дітей":⁶ "Львів приголомшив утікачів гостинністю прийняття, дружньою посмішкою, простягнутою рукою любови, атмосферою солідарности, буянням творчого життя, наголошенням українськості побуту, духового підсоння, ідеологій і дискусій. Те, що для місцевих людей не раз було рутинною, прибульцям сходило за свято у кожному будні. Гра амбіцій, підступів, а часом і зрад не розкривалася гостям. Це було суцільне свято, в первісному сенсі слова, від *святій*. Жовті будинки Львова здавалися сліпучо білими, місто було не просто містом, воно було соняшною оазою духа, мостом між минулим і майбутнім, обіцянкою і майже виконанням. Місто здавалося початком здійснення мрій і візій. Юрій Шерех вперше був на Україні".

Вправді це, про що пише автор, відноситься до його перебування у Львові дещо пізніше, але напевно обставини не дуже змінилися. Мирослав Прокоп в книжці "Україна і українська політика Москви" на ст. 123 пише: "Постава священиків і вірних Західньої України не оставалася без впливу на українців з центральних і східніх земель, що працювали в Західній Україні. Вони крадькома давали хрестити своїх дітей (це траплялося також серед комуністів), часто вінчалися і брали участь у Богослужбах".⁷

Львівяни із щирістю приймали українських мистців, хоч згодом зрозуміли, що не все, що назовні, сягає глибше в суть українського буття. Все таки годі забути перший виступ співачки Оксани Петрусенко в залі Інституту ім. М. Лисенка. Коли присутні, які виповнили залю по береги, почули у виконанні співачки "Україно, моя Україно", почали вставати, наче б то був гімн.

6. Юрій Шерех: "Не для дітей" — Літературно критичні статті й есеї, стор. 12-13 Видавництво "Пролог". 1964 р.

7. Мирослав Прокоп: "Україна і українська політика Москви". *Сучасність*, 1981, стор. 118-124, стаття "Наступ на українську церкву".

Співачка з трудом, здержуючи сльози, закінчила спів. У відповідь на бурю оплесків, вона, втираючи сльози долонею, кланялася публіці.

Про те, чому Володимир Старосольський і його дружина не виїхали на Захід, є різні коментарі і здогади, включно з такими, нібито він вірив, що радянська влада змінила свою настанову і через те йому не загрожує ніяка небезпека.⁸ На ділі він був вповні свідомий небезпеки, яка йому загрожувала. У Львові повторювали його слова на одному з мітингів, де він сказав: *Ave Caesar, morituri te salutant*.

За старшим сином Юрієм, який був адвокатським аплікантом, шукали нові окупанти, як і за багатьма молодими українськими правниками. Юрій випадково довідався про те, і не ночував уже того дня у помешканні, в якому жив разом з дружиною Оксаною, а наступного дня вони вирушили вдвох за Сян.

Коли діти Старосольських пропонували батькам, щоб і вони виїхали на Захід, вони обоє відмовились. Ця сцена вбилася глибоко в пам'ять присутніх: Дарія і Володимир сиділи тоді у їдальні, чомусь близько дверей, за якими недавно зник — відійшов їхній старший син. На пропозицію, щоб виїхати, впала відповідь: "Ми вже не багато можемо у своєму житті зробити для нашого народу, але можемо бути тут потрібними, можемо остатися тут і вмерти для нього".

Такі патетичні слова дивно і потрясаюче звучали з уст осіб, які ніколи у щоденному родинному житті не вживали таких пишномовних висловів.

Роки пізніше лист Володимира Старосольського із лагерь потвердив таку настанову.⁹ Можна її по різному оцінювати. Рідні напевно воліли б, щоб їхні батьки не терпіли таких жорстоких переслідувань, щоб не мусіли вмирати так скоро та ще й у таких нелюдських обставинах. Але ж невідомо, що ждало б Старо-

8. Ф. Мелешко у споміні про В. Старосольського п.н. "Вчений і людина", пишучи про нього і д-ра Стронського, називає їх наївними, якщо йдеться про їхню оцінку москалів та їхній витвір большевизм: "Дуже можливо, що саме та наївність та незаперечна чесність пізніше їх погубила". І ще: "я довідався, що все було зроблено, щоб восени 1939 р. вся родина могла виїхати зі Львова на Захід".

9. Гляди далі в цій книжці, текст листа на стор. 134.

сольського, — оборонця політичних в'язнів, соціаліста — під німецьким фашистським режимом.

Львівський Університет ім. Яна Казімежа став українським університетом ім. Івана Франка. Формально, на зовні, сповнилося те, за що боровся разом з іншими студентами Володимир Старосольський вже від початку століття, коли вони домагалися українського університету у Львові. Для В. Старосольського це не була тільки молодеча, давноминула мрія. Він ніколи не змінив своєї думки і переконання, що український університет у Львові це важлива проблема повноцінного народу, один, сказати б етап на дорозі до самобутнього існування народу. Хоч наукова праця була його основним життєвим зацікавленням, то він колись не прийняв посади професора на Краківському Університеті, що пропонував йому ректор Лер Сплавінські. Не прийняв, бо уважав, що він може бути професором тільки українського університету. А тепер, коли такий університет є у Львові, виїхати, оставити все, значило б віддати станицю без бою. Ще цеї ж осени на професорів покликали ряд науковців, в тому Володимира Старосольського. Сповнилися дві його мрії: був український університет у Львові, а в ньому мав він вести педагогічну, а передусім наукову працю. І не вперше в житті це була іронія долі, бо сповнення мрій стало наче "темною кометою в дорозі у темну путь".

Життя ішло вперед. У помешканні Старосольських жили тепер батьки, Дарія і Володимир та наймолодша дочка Уляна. Дарія Старосольська продовжувала вчити гри на фортепіані в Музичному Інституті ім. Миколи Лисенка. Цю працю мусіла перервати, бо при якихсь господарських зайняттях зранила палець на лівій руці, наслідком чого була інфекція. Потрібна була операція і хоч не була вона легкою, бо потрібна була наркоза, перевів її дома д-р Ярема Малис. Очевидно це не дало змоги вчити далі гри на фортепіані. Дочка Уляна, яка працювала досі в Ревізійному Союзі Українських Кооператив (РСУК) в редакції *Господарсько-Кооперативного Часопису*, змінила працю і перейшла до секретаріату Медичного Інституту. Син Ігор, інженер-архітект, став асистентом в Політехнічному Інституті, де працював чотири дні в тижні. Жив він з дружиною Іриною і синком в Стрию, так що повертався додому на три вільні від праці дні.

В грудні 1939 р., саме перед латинським Різдвам, померла Герміна Шухевичева, теща Володимира Старосольського. В день її похорону, 25-го грудня ранком, ректор Університету, Михайло Марченко, прислав по В. Старосольського авто і просив прийти до нього в Університет. Нічого злого не передчуваючи, Володимир вдягнувся, як звичайно поволі і, домовившись з родиною, що прийде прямо до каплиці на похорон, поїхав в Університет. Тіло покійної спочивало в каплиці костьола Бернардинів. Дивним збігом долі у сусідній каплиці лежала померла Анна Шуман Старосольська, тітка Володимира (дружина Константина, мати Михайла і Станислава, про яких була згадка в попередніх розділах).

Володимир Старосольський не з'явився на похороні, не було його теж удома, де родина зійшлася після похорону. Обдурюючи самі себе, члени родини телефонували зразу в Університет, а тоді до шпиталів, із запитом, чи не було якогось випадку. Не хотілося вірити, що в запрошенні ректора хоч, може, не з його волі, ховався якийсь, може й вимушений підступ. Після, якже важкої, ночі, дочка пішла в Університет. Йдучи туди, зустріла адміністраційного директора Володимира Калиновича, який розповів їй, що у ректора ждав уже на Старосольського агент НКВД і тим же автом, яким його привезено, відвезли його на вул. Пелчинську, де тоді мало своє приміщення НКВД. Секретарка ректора, з якою дочка зустрілася опісля, розказала, як Старосольський привітавшись з нею, як звичайно з ввічливим усміхом, увійшов до кабінету ректора. За хвилину він вийшов звідти, поважний і без слова ішов за службовцем НКВД у цивільному.

Якже важко було дочці нести цю вістку додому!

Почалися пошукування, намагання довідатися, де перебуває, черги до прокурора, від якого крім грубостей не можна було нічого почути. Згодом дізналися, що його перевезли до тюрми при вул. Замарстинівській.

Деякі з його давніх клієнтів, в тому теж члени КПЗУ, Комуністичної Партії Західної України, а теж робітники й міщани¹⁰ не хотіли вірити й були безмірно обурені, що арештовано таку

¹⁰ В. Старосольський був, наприклад, правним дорадником тов. сторожів "Воля".

людину. Збиралися інтервенювати, протестувати. Перед ким? До кого звертатися?

Дружина й дочка передавали до тюрми речі, їжу та за кожним разом тремтячи чекали на зворот записки з підписом ув'язненого, яким він стверджував, що передачу одержав. Це ж було знаком, що він ще тут. Майбутнє непевне, не віщувало нічого доброго. Треба було постаратися про теплу одіж-куртку, коц, відповідний для в'язничої обстановки.¹¹

Настали для родини важкі дні, тижні, місяці. Одну кімнату в помешканні при вул. Уейського, якраз цю, де була канцелярія, зайняли для енкаведиста. До другої прийняли троє знайомих дівчат: Ольгу Терлецьку — магістра фармації, приятельку дочки Володимира, Уляни, Лідію Сось — піаністку, яка вчилася у Тараса Шухевича, брата Дарії Старосольської і Славу Адріянович — фармацевтку.

Дружина Володимира Старосольського старалася, щоб життя родини, принаймні назовні, пливло в міру можливості нормальним річищем. Але ніхто і ніщо не могло, не було в силі зменшити смутку й турботи про мужа й батька.

Особливо сповненими турботою і неспокоєм були дні, коли можна було нести передачу до тюрми на вул. Замарстинівській. Питання — чи приймуть передачу, а тоді очікування на карточку з його підписом, потвердженням, що її одержав. Знак, що він ще тут. Це очікування об'єднувало усіх, хто приніс передачу, від дружини якогось важливого жидівського рабіна, родин українських, польських ув'язнених інтелігентів і робітників.

Одного дня, у лютому, передачу прийняли, але почуття полегші замінив біль. Прийшлося чекати довше ніж звичайно, а тоді передачу звернули. Його вже тут немає. Ніяких дальших пояснень не можна було добитися. І знову дочка йшла до дому з великим тягарем — вісткою, що його вже нема у львівській тюрмі. Був мороз, але ішла вона, сповільнюючи кроки, на так добре знаній алеї "Єзуїтського" парку, щоб відсунути хвилину зустрічі з матою і братом, але сам її вигляд сказав їм усе, без слів.

11. Родина заховала у вдячній пам'яті д-ра Сайкевича і інших, які допомогли здобути відповідну куртку і коц.

Йшли, минали дні, сповнені журби і тривоги.

В неділю, 8-го квітня 1940 р., Ігор грав на віолончелі при супроводі піаністки Ліді Сось, коли почувся дзвінок і до помешкання увійшли два цивільні НКВДисти, домагаючися розмови з Дарією Старосольською сам на сам. Решта всі ждали у сусідній кімнаті. Але врешті діти таки увійшли до вітальні, де сиділа стривожена мати. Розмова НКВДистів — це були тільки образливі тиради і справді важко було уточнити, чого саме вони хотіли. Щойно пізніше, може й запізно, присутні усвідомили собі, що це був лише вступ до того, що наступило.

Недільна гра-вправи, це був наче пращальний концерт.

13-го квітня у п'ятницю вранці до дверей раннім ранком заgrimали озброєні вояки. Привели зі собою теж, як свідків двірника і власника кам'яниці. Вони поставили усіх членів родини під стіну і заявили, що вони мусять за пів години зібратися.

Син-Ігор, який за годину мав від'їздити до своєї сім'ї, дружини й синочка до Стрия, зумів увійти до кімнати, де жив енкаведист-льокатор Старосольських. У висліді цієї розмови льокатор-енкаведист виеднав дозвіл збиратися в дорогу довше чим пів години. Він теж обіцяв Ігореві, що дозволить родичам забрати деякі меблі, а головне акти, книжки, писання тощо (справді деякі предмети найшлися опісля в Осолінеум).

Дарія Старосольська виявила неабияке опанування і цілковите самовладання. Зуміла взяти із собою дещо з харчів, що пригодилося не тільки родині, але й іншим товаришам недолі.

Помагали збиратися усі присутні. У тишковецьку верету, якою був накритий стіл у їдальні, вкидали різні речі, як згодом показалося деякі потрібні, і деякі зайві.

Три молоді жінки, які жили в помешканні, забрали на міліцію, чи НКВД, а заарештованих Дарію, Ігоря і Уляну повели під штихами до вантажного авта. Останній погляд у коридор помешкання зупинився на конику-іграшці, якого Ігор купив і мав завезти синочкові Влодкові до Стрия.

Марітчакова, дружина адвоката, розказувала опісля, що саме переходила вул. Уейського і бачила арештованих на платформі вантажного авта. Особливе і незабутнє враження залишила у її пам'яті Дарія Старосольська, яка гляділа прямо перед себе, з дивною усмішкою, яка наче застигла на її обличчю.

Дарію Старосольську, дружину Володимира, його дочку

Коли В. Старосольський одержав першу посилку від дружини, він був певний, що це зі Львова. Лист, який все вияснявав, був для нього болючим ударом. Нечислені листи В. Старосольського виявляють не тільки його ставлення до рідних, але й до того переважного, що йому довелося пережити. Уже в першому листі подав він вістку про свою долю — в'язня.

26-го лютого 1940 р. перевезли В. Старосольського зі Львова з тюрми на вул. Замарстинівській до Києва, де примістили його у "Внутрішній тюрмі НКВД". Там перебував він до 25-го жовтня

ЛИСТ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО ІЗ ЛАГРУ В МАРИНСЬКУ ДО ДРУЖИНИ — ДАРІЇ СТАРОСОЛЬСЬКОЇ ДО КОКПЕКТ, КАЗАХСТАН

3.VI.41

Мої!

Вчора зовсім несподівано я дістав листа від Льо з 23.V.41. Я писав перед кількома днями, але не памятаю дати. Сьогодні довідався, що злодії розбили ящик і вкрали пошту з кількох днів, яка ще не була вибрана. Треба припускати, що і мій лист (оплачений на 60 к. як заказное) постигла такаж доля. Мушу його повторити.

Отож перш усього я просив Вас знати, що мої думки все з Вами були, також у найтяжчі моменти. Далі просив я дітей, щоби Вони усе щиро взаємно себе любили. Хай твердо переvedуть те, щоби і слідуєче покоління було для себе не кузинами, але рідними. Я горяче хотівби, щоби було більше внуків, зокрема в Оксанів.

Далі писав я, що хоч мені дуже сумно, то я помирився з цим, що так як сталося зі мною, було видно потрібне, та що я вірю в ясне майбутнє. Були часи, коли я не сподівався можливості усе те Вам безпосередньо сказати, тому я просив різних співв'язнів з Вами скомунікуватися якби мене не було, та усе те Вам переказати. Тепер пишу те саме вдруге. Я Вас дуже, дуже люблю і хочу щоби Ви те знали.

Далі ціла довга черга питань. Яка була Ваша їзда, коли Ви довідалися кудя ідете та що ідете взагалі, чи приготувалися до дороги, що і як застали на місці. Як Ви забезпечені матеріально. Чи будете оставати на місці. Чи маєте товариство, тай яке. Мене вradувала дуже відомість, що маєте що читати, тільки я хотівби знати, в яких напрямках головно читаєте. Читайте журнали як "Большевик", "Красная Нов" і т.д. Вони дають перегляд умового життя.

1940 р. Цей період ув'язнення був для нього замітний тим, що він мав там змогу читати, а це ж було для нього дуже важливим. 25-го жовтня 1940 р. прочитали йому присуд "Особого Совецання" на 8 літ ув'язнення в Новосибірських лягерях, Ст. (54) 58 а. 4 (Початок реченця 25.XII.39). Тоді перевезли його в Лукіянівську тюрму т.зв. етапну. Там зустрів він і перебував разом з колишнім членами УСП Порфіром Буняком і Іваном (званим "Асьом") Квасинцею, а теж і з кн. Любомірським. Разом відбули вони дорогу, яка почалася 14-го січня 1941 р., а вела етапами до

Що зі знайомими — Асом, Остапом?

Які гарні люди оба лікарі.

Хоч це другорядне, напишіть, що сталося з річима, чи і що осталося. Що з моїми документами та записками, може вони разом з бібліотекою. Перш усього пишть про Себе, Мами здоровля, чи була лік. опіка на місці і т.д. Які маєте вигляди.

Що до мене, то я подався. В мене є велика втрата сил, порок серця (вада) і склероза. Схуд я дуже. Усе те протягом перших місяців. Я страшенно втратив пам'ять і пережите уявляється мені як хаос різних місць, людей і переживань. Запам'ятав, що був у Львові до 26.II.40. Тоді повезли до Києва де я сидів у "Внутрішній Тюрмі Н.К.В.Д." до дня 25.X.40. Тоді читав багато хоч не систематично і я манив себе, що і далі так буде — на жаль є інакше. Згаданого дня мені прочитали приговор "Особого Совецання" (8 л. заключен. в Новосиб. лягерях) і перевезли в Лукіянівську Тюрму (етапну). З Києва виїхали ми 14.I.40* етапами до Дніпропетровська, Харкова, Сизрані, Ново-Сибірська, Маріїнська (приїхали сюда 10(?)III.40* і я зараз до Тебе написав. 21.III.40* перевезли до Орлова-Розова, а 17.V.40* назад до Маріїнська. Я дуже хотівби щоби не рушали мене звідси.

В Лукіянівці я зустрівся з Порфіром, відтак з Асьом і Любомірським. Разом були ми до Харкова включно, відтак нас розділили. Не знаю де вони. Про Ася мав я відомість, що в грудні він був в Москві у больниці тяжко хорий.

Зразу в Орлові я працював, але не міг і тепер я визнаний інвалідом. Що якийсь час стаю перед комісією і дістаю менший пайок як ті, що працюють. Клімат тут дуже гострий. Про усе те напишу.

Посилку від Тебе згл. від Вас я дістав 23.V.40 і був певний що вона зі Львова. Аж лист розяснив всьо і це був великий удар. Повтаряю, що посилку висипали не руки Ваші тільки серця. Не витрачайтеся! прошу тільки сухарів, цибулі що дешевше (махорка, паперці, голка, нитки, щіточку до зубів) на цукор і товщ не витрачайтеся. Боби посилка люксусова — це

* Помилка — повинно бути 41.

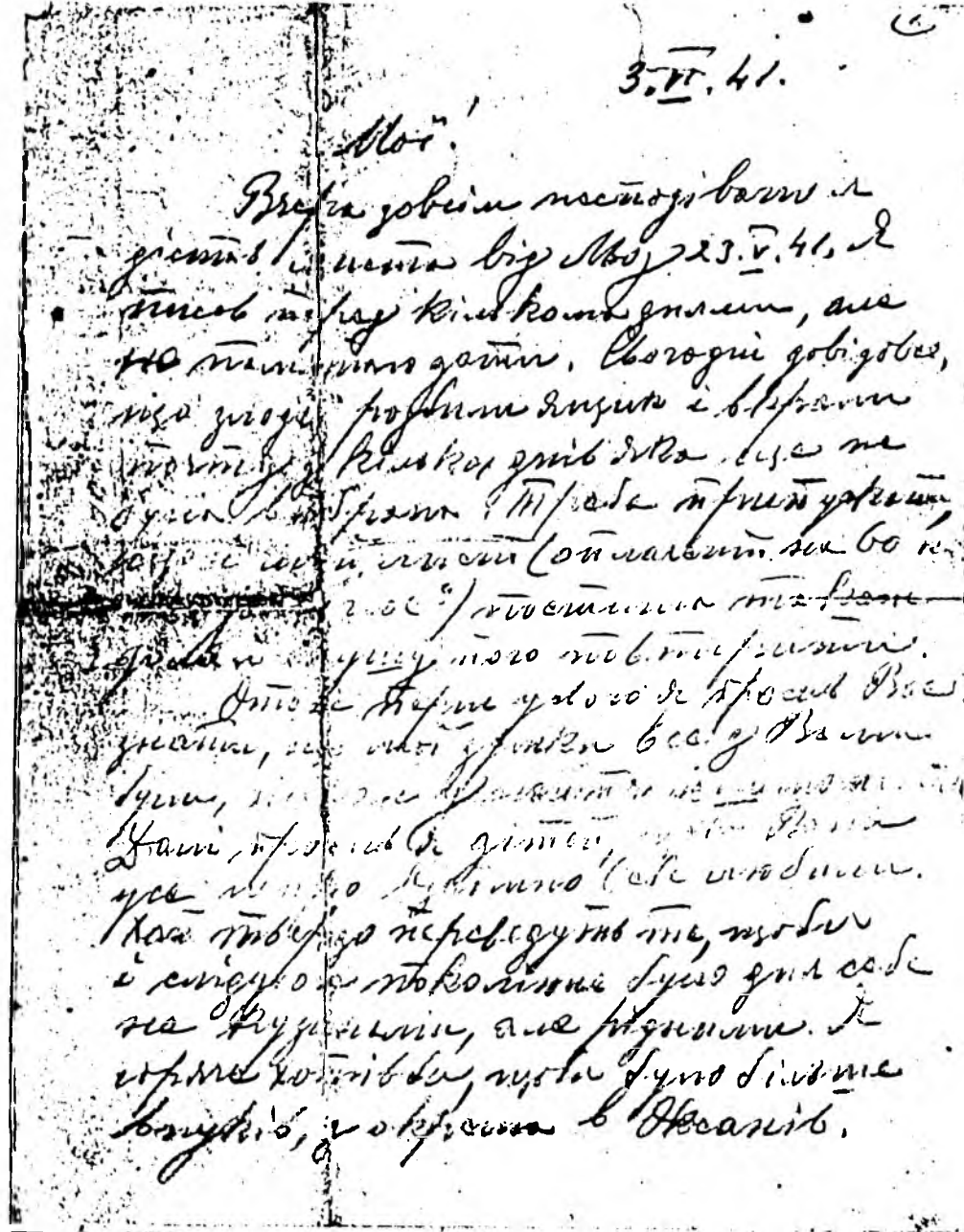
Дніпропетровського і Харкова, де їх розлучили. Дальша дорога уже самого В. Старосольського вела через Сизрань, Новосибірськ до Маріїнська, куди прибув він 10-го березня 1941 р. Тоді написав він цього першого листа до дружини, про який ми вже згадали. 21-го березня перевезли його до Орлова-Розова, а 17-го травня знову до Маріїнська. Якийсь час у Орлові-Розові працював, але скоро його визнали інвалідом, наслідком чого одержував менший пайок їжі.

на яких 2 тижні в мене солонини і цукру буде. Розкіш справила кава "Пражін" і не до описання був твій цвібак і смак кави. Подякуй йому. Пришліть кореспондентки бо скорше доходять. Доси гроші не прийшли. Дуже, дуже горячо цілую Вас

Володимир

Відбитка з оригіналу листа В. Старосольського.

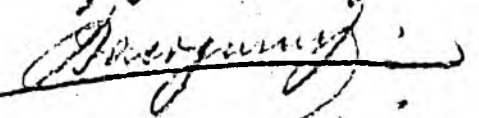
Дани тисоб д, що хотіли зупинити
справу, що і промисловці у цьому, що
такі як стародавні фантом, були
було промислова, що що в бітні
в існує мандути. Тому мені, тому і
не сподобався новим бізнесу час мнє
Вам сподобався старому, тому і
спробувати бізнесу сподобався і Вам
сподобався бізнесу старому тому і тому
мнє бізнесу старому сподобався. Мнє і
мнє бізнесу старому сподобався. І Вам
бізнесу старому сподобався і бізнесу старому
мнє бізнесу старому.

Дани бізнесу старому сподобався
Іка бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і

мнє бізнесу старому, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і
бізнесу старому сподобався, тому і

Що і бізнесу старому - тому і бізнесу старому.
Іка бізнесу старому сподобався.
Хотіло бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому
бізнесу старому сподобався, тому і бізнесу старому

Але мені подобався, що є ще
 відома сторінка ані до того,
 щоб довести мені на
 отриманні його висвітлення.
 Навіть коли я був в'язнем
 в тюрмі. Він мав одержати.
 Одного разу я потрапив до тюрми
 в'язнів і це м'яко висвітлює.
 Навіть я був в'язнем. У мене
 були не тільки.
 Навіть я був в'язнем. Тут
 був в'язень 20-й 40 тисяча в'язнів.
 Єврейська справа усе ж таки
 в'язнів, до міста туди в'язнів.
 Як в'язнів. Сьогодні туди

Вибухла німецько-радянська війна. Наслідком її був договір
 радянського уряду із польським генералом Сікорським. Приніс
 він обіцянку звільнення в'язнів, що були колишніми польськими
 громадянами, а для засланих можливість переїзду в інші околиці
 СРСР. Генерал Андерс організував польську армію, до якої
 деякий час приймали українців, яких родини могли тоді виїздити
 слідом за армією поза границі Радянського Союзу. Ця можливість
 для українців згодом, наслідком натиску радянських чинників,
 перестала існувати.

Почали приїждати до своїх родин звільнені в'язні, бувші
 польські громадяни. Прибули й такі, які зустрічали Володимира
 Старосольського на "етапах".¹² Як страшно звучали розповіді
 про те, що цю людину, яка не була здібна, навіть в обороні,
 вдарити чи штовхнути, на "етапах" — "урки"¹³ викидали з ле-
 жанки, може, видирали кусок хліба. Недаром писав, що хоч як
 воно важко у лагері, то все таки легше ніж "на етапі".

Приїхав до Кокпектів адвокат Олександр Зеленецький, якого
 звільнили з того ж Маріїнського лагеря, де перебував В. Старо-
 сольський. Він висловив переконання, що звільняють в'язнів не
 всіх зразу, то ж прийде черга на нього. Розказував про те, що
 знали вже з листів: його визнали інвалідом і він одержує дуже
 малі пайки їжі.

Село Кокпекти, де в ту пору жили Старосольські, було
 віддалене від станції Жангіз Тобе біля 150 кілометрів. Родина
 постановила скористати з того, що тепер можна було переїхати в
 інші райони, ближче залізничної станції. Вибиратися подальше, у,
 можливо, кращі кліматичні умовини, не хотіли, щоб не стратити
 зв'язку з батьком. Він знав, де вони живуть, і тут легше буде
 йому віднайти їх. При тому ж шляху, 30 кілометрів від станції
 жили в Георгієвці, Жармінського району, засланці зі Львова,
 знайомі — родина Дурбаків. Вони теж сподівалися, що їхній
 батько і чоловік інж. Павло Дурбак буде звільнений і приїде до
 них. При їхній допомозі Старосольські найшли кімнату на вул.
 Стенки Рязіна і переїхали туди 1-го листопада 1941 року.

Зразу після приїзду Дарія Старосольська, яка вже й попе-
 редньої зими важко хворіла, тепер занедужала на легені. На
 солом'яному сіннику, який ранив її тіло, у хаті вологій і холодній,

12. "Етапи" — перевоження в'язнів від тюрми до тюрми.

13. "Урки" — в'язні, кримінальні злочинці.

або повній диму із печі, в якій топилося теж соломкою, вона пролежала два місяці. Ще попередньої зими д-р Маріян Паньчишин, який бував, як депутат, у Москві, прислав відтіля дожилні інъекції. Місцевий лікар не хотів, чи й не вмів їх стосувати. Евакуйована з Ленінграду лікарка жидівка, сповнена доброю волею, приходила до хворої. В місцевій аптеці ліків не було, хіба зрідка появлялася аспірина,¹⁴ але лікарка погодилася стосувати інъекції. Крім зимна, вологости, а теж чаду, був брак ліків і відповідної, достатньої їжі.

14. Див. світлина.

Перед нами стаття з брошури, виданої у 1915 р. Її автором — Дарія Старосольська. Чи думала вона тоді, чи передчувала, що за 25 років її везтимуть у тому ж самому напрямі, на схід, у сибірську частину Казахстану?! Правда, везли не на возах, запряжених кіньми, а у вагоні-теплуці, запечатаному. Хоч інші були мундури, інша зброя, а замість двоголового орла знаком була червона зоря, але сторожа цією ж мовою і такою ж лайкою відганятиме тих, що безуспішно намагалися хоч іздалеку поглянути на близьких, передати страву, перекинутися словом. Ніхто не проважав їх, бо нікого й близько не допускали.

У ДАЛЕКУ ПУТЬ

*Ми проводили своїх з тюрми за місто.
Вони сиділи на возах по двох, трьох, а то і більше.
Побіч тих йшли салдати з наїженими багнетами та доньські чубаті козаки з нагайками.
Ми йшли, хто мовчки, хто перекидуючи ся словами з в'язнями.
Ішла і мати старенька і діти малі.
Було так сумно, так неказано сумно.
Ось і кінець міста, а за містом біліє дорога. Все більше і*

більше віддаляє ся від нас сумний похід аж зникає за курявою, що знялась на дорозі.

Якісь безрадні, безпомічні стояли ми все ще, начеб ждали чого.

— За весь час пробування наших в тюрмі, жили ми надією побачити їх знова вольними між собою. Обітниця Мезенцева і других жандармських скріпляли надію. Та ось розвіялись наші бажання і ми остались самітні сумні.

— Терплю — сказала раз Малицька — терплю дуже, та коби хоч знати, що з того терпіння прокину ся в щасливий день, та коби хоч знати що не зруйнують не здавлять усе, чим жили ми тут.

Нині, коли вернули для нас повні надії дні, коли вільні, свобідні ждемо дальших побід, ми не забули про Вас, Не-вольники!

Нам хотілось би передати Вам в далекий Єнісей вістку про щасливий день, хотілось би відняти терпіння велике, зняти журбу із зболілих Ваших душ. Ми клонились перед Вами, Ви неволеві за слово, за працю на рідній землі, клонимось перед Вашим горем. Та заки настане для Вас день волі заки вернетесь в рідний край, прокиньтесь з терпіння, йдуть щасливі дні. Будете вільні!

Заживем в сімі "вольній, новій..."

Д. Старосольська

1915 р.

Вже важко хвора Дарія Старосольська написала листа до д-ра О.Мишуги до Америки. Листа передали через від'їжджаючих поляків і він через Москву та Лондон дійшов до адресата та був поміщений у щоденнику "Свободі", якого він тоді був редактором, рік після написання.¹⁵

Хвора і терпляча, все жила надією, що ось, ось, приїде її чоловік. В одній із рідкісних хвилин, вільних від болю і кашлю, сказала своїм дітям, що коли думає про своє життя, особливо про життя з Володимиром Старосольським, то стверджує, що коли б їй було даним ще раз жити, то вибрала б цю саму життєву дорогу з ним, не зважаючи на те, що була вона нелегка, а повна трудів, турбот та й терпінь.

15. Див. лист, який був поміщений у "Свободі".

А перед нами теж "Свобода" з 2 вересня 1942 р. І там, таких же розмірів як і стаття з 1915 р., стаття "Голоси засланців з Сибіру", в яку включено листа, що його написала Дарія Старосольська неповних три тижні перед смертю.

ГОЛОСИ ЗАСЛАНЦІВ З СИБІРУ

Через Польський Червоний Хрест в Лондоні переслано листа, що його переслала польська амбасада в Москві, який она одержала до вислання до Злучених Держав і "Свободи" від пані Дарії Старосольської, жінки д-ра Володимира Старосольського, українського соціолога, члена Української Соціал-Демократичної Партії й визначного українського суспільного діяча, що був в останніх роках польської влади у Галичині адвокатом у Львові, відомим ще й з знаменитих оборон українських політичних в'язнів. Советська влада заслала його з родиною на Сибір, в Казахстан.

Дослівний текст листа, що перейшов британській цензуру, є такий:

Високоповажаний Пане Докторе!

Користаю з нагоди і передаю листа, щоб Вас повідомити про те, де ми, що з нами, та яке наше неминуче будуче.

Живемо серед страшних снігів, морозів і вітрів. Поза картоплею, картоплею і дуже дорогою мукою тут нічого дістати не можна.

Померла вона 28-го грудня 1941 р., не дждавшись свого чоловіка. 30-го грудня повезли з трудом здобуту труну з тілом матері на цвинтар. Показалося, що у могилі, яку теж з неабияким трудом викопано у замерзлій землі, уже був хтось похований. Це робітник, замість копати нову могилу, для когось, хто вмер у поблизькому шпиталі, використав уже готову. Прийшлося зложити труну в цю ж могилу, а наступного дня шпиталь після робітника, щоб викопав нову, в яку діти разом з приятелями перенесли труну матері. Над цією могилою росло одиноке на цвинтарі дерево, що давало можливість завжди, навіть після років віднайти могилу матері. Ігор і Уляна весь рік вишукували по селі і в степу камені, якими обложили гріб, щоб забезпечити його.

Досі люди мали річі і продавали їх чи міняли, та тепер усе вже кінчається. У одних скорше, у других пізніше.

Тут є шість наших родин, переважно по три особи. Усі наші спільні знакомі.

Чи існує яка можливість допомогти? Чи радше рятунку грішми чи провіантами?

Особисто, я хвора на важкий бронхіт з горячкою до 40 ступнів. Донька Уляна газдує, а син Ігор шукає праці. Вистоює на базарі, чи де часом чого не привезуть.

Володимир (д-р Старосольський. — Ред.) ще в лягері. Ми робили і безнастанно робимо старання, щоб його до нас стягнути.

Наша адреса: Казахская С.С.Р. — Семипалатинская область. Жарминский район. Георгиевка, ул. Стенки Разина 36.

Може Ви знаєте яку польську родину, яка заопікувалась би тут одною жінкою з малою дитиною. Вона вже на вискінченні. Називається Ада Антонович Боровец і живе тут при вулиці Ст. Разина 142.

Пишу так багато, хоч поправді не знаю, чи воно має яку ціль, але коли ніж на горлі...

Здоровлю Вас щиро

Дарія Старосольська

До цього додамо, що лист висланий ще 2 грудня 1941 року, а одержаний нами 29 серпня 1942.

Свобода, 2.IX.1942, ч. 184, стор. 3

Могилка Дарії Старосольської в Георгієвці, Казахстан

В річницю...

Скиглять піски у вічному відчаї,
Без краю самота в безкраїм полі.
На обрії таємні Гімалаяї,
А бурани співають пісню долі.

Самітне деревце — і хрест самітний,
Під ним могилка — каменем пририта,
Твердиня від вовків в землі привітній,
Неземною вже вічністю сповита...

Самітне деревце, мов на засланні,
Могилка й хрест присипані пісками,
Неначе в триєдиному єднанні
Стоїть свята святих — могилка Мами.

Далеко за морями, за світами.
Під казахстанським небом, в дикім полі
Стоїть сама-одна могилка Мами,
А бурани співають пісню долі.

А ще недавно: "Сину мій синочку..."
Рука шовкова на шорсткій чуприні,
Любови океан в очах вологих
і теплі, тихі сльози материні.

За вікнами сільвети мурів Львова,
А далі — світ порізаний шляхами,
Порізана шляхами наша доля,
Мережана розстаннями, тюрмами...

Ішли роки, ішли десятиліття,
А незабутнє вчора — все, як нині,
І незабутнє: "Сину мій, синочку..."
Рука шовкова на шорсткій чуприні.

Батька все ще не звільнили. Польський уряд Сікорського мав своїх представників в Барнаулі, а в інших місцевостях існували "делегатури", які мали опікуватися колишніми польськими громадянами, а теж допомагали при організуванні армії Андерса, помагали виїздити вслід за армією родинам мобілізованих тощо. Розділювали теж харчові продукти, які присипали допомогіві організації з Америки.

Дарія Старосольська коротко перед смертю дістала телеграму від проф. Кота про його інтервенції в справі звільнення В. Старосольського, згідно з амнестією для бувших польських громадян. Згодом місцева "делегатура" одержала письмо від представників польського уряду, щоб допомагати родині Старосольських. Мати, якій допомога була б дуже потрібна, уже не жила, а дочка і син не спішили користуватися цією допомогою для себе самих. Було ж багато старих і хворих, яким вона була більш потрібна.

Після смерті матері син і дочка чекали ще місяць, надіючись, що батька таки звільнять. Але не було ні батька, ні вістки про звільнення. Тоді вони постановили, що переїдуть в Красноярський край, і там оселяться вблизи Маріїнська, що дасть змогу помагати батькові, а, може, й бачитися з ним. Розміркувавши, рішили, що покищо поїде туди Ігор, бо коли б поїхали обоє, то могли б з батьком розминутися, якщо б його таки звільнили. Ігор буде добиватися, щоб батька звільнили, а як це не вдасться, тоді переїдуть туди обоє.

Зібрали цінності, які ще їм осталися, попродали ще деякі речі, щоб мати гроші на дорогу і ще якісь кошти. Місцева польська делегатура видала Ігореві довіреність, що він діє і в їхньому імені.

Поїхав Ігор Старосольський в другій половині лютого 1942 р. в далеку дорогу, через Новосибірськ до Маріїнська, а дочка Уляна осталася в Георгієвці, щоб ждати вістки, а згодом повороту брата, а, може й батька.

Ігор перервав подорож в Новосибірську, щоб побачитися з прокурором і дізнатися, чому досі не звільнили Володимира Старосольського, хоч амнестія стосувалася усіх колишніх польських громадян. Відповідь була: "Таких не звільняють!".

25-го лютого о півдні прибув Ігор Старосольський до Маріїнська. Поки добрався до Управи лагерьа, йому там сказали, що в

день його приїзду, майже в цю ж саму годину, Володимир Старосольський помер в лагерному шпиталі. Видали посвідку смерті, де як причину смерті подана була — "пеляґра", або, просто кажучи, виснаження голодом. Начальник лагерьа, який мав посвідку підписати, відібрав її і велів написати іншу, де причиною смерті подано "порок серця", тобто серцевий удар.

Посвідка від польської делеґатури дала Ігореві змогу увійти до лагерьа, щоб поговорити з тими колишніми польськими громадянами, яких ще не звільнено. Мав тоді можливість бути в бараці, де перебував батько. Донський козак, що лежав на сусідній "причі", розказав, як В. Старосольський відчував постійний голод, бо ж діставав, як інвалід, малі пайки. Розказував, як сидів латаючи собі одержу, як відбирали йому кожний кусок паперу й олівці, що було додатковим знуцанням, над і без цього знищеною людиною. Синові віддали теж деякі речі батька, куртку, де в кишені знайшов зубок часнику й кусок шнурка.

Управа лагерьа категорично відмовилась видати тіло покійного.

Всю ніч просидів син на цвинтарі у колибі сторожа. Просив видати тіло батька. Пили його горілку, але все-таки тіла не видали, а вкинули до спільної могили. Карточка з іменем покійного, прив'язана до стопи, була знаком, хто він. Для сина зробила тільки те, що на місці поховання вбили гілку в сніг. Знак — це тут! Ранком син обміряв площу цвинтаря, зробив плян, на якому зазначив місце поховання, в надії, що колись приїде сюди, знайде тлінні останки батька й поховає їх у власній могилі, може, на своїй землі.

Коли після років переїздив через цю місцевість, намагався найти місце, де був похований його батько, але там знайшов ледве слід цвинтаря, бо на тому місці вже поселення таке, яких багато в тій країні, побудованих на людських кістках...

II.

НАУКОВІ ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ МО- МЕНТ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Серед програм, які від часу розгрому князівської доби аж по нинішній день висувалися на перший плян політичного життя України, відграють і відгравали питання суспільного характеру найвизначнішу роль. Можна це сміло сказати: питання української державности, самостійного політичного буття зв'язане історично з питанням суспільного положення українського демосу сильніше, безпосередніше і тісніше, ніж у котрій іншій національній спільноті.

Завдяки спеціальним умовам, географічному положенню та політичним відносинам східньої Європи, не змогли створити та удержати української держави ті чинники, що таку велику роль відгравали в історії державности інших народів. Династичний чинник, який в первопочинах нашої історії зазначився в початках цього тисячоліття кількома блискучими успіхами, скінчив свою роль банкрутством після перших татарських набігів на Україну. Наступні століття аж до половини тисячоліття принесли Україні постійний нестримний перехід її вищих суспільних верстов в чужі національні табори. Родова та земельна українська аристократія записалася в історії свого народу іменами кількох своїх визначних заступників одиничними безперечними та чималими заслугами. Ці вчинки, як і ціла діяльність найвизначніших діячів старої української аристократії, коли згадати лишень ім'я князя Константина Острозького, — надихані сумом трагічної долі героїв, що гинуть на пропачій позиції. Вони драматично гарні та великі — та духова їх велич, як високий приклад для грядучих поколінь, це майже одиноке, що змогли вони внести в наш національний дорібок. Вони ж не змогли припинити ходу історії, яка торощила безпощадно українське національне життя, не тільки його політичний, але й чисто культурний зміст. Колективні виступи стародавньої української аристократії обмежилися скоро

Передрук із журналу *Вільна Україна*. Збірник ч. 53, 1967 р. Вперше друкуюно у віденському *Віснику Союзу Визволення України*. Січень, 1915 р., ч. 7-8.

до області виключно віроісповідного життя. Безперечно віроісповідне питання зоставалося часто в тісному зв'язку з питаннями національно-політичного характеру, а віроісповідні домагання бували часто фірмою, в якій проявлялося національне життя та його постуляти. Не інакше було і з виступами української шляхти в Польщі в XVI та XVII століттях. Все ж таки політична думка, а властиво патріотичне чуття, які у них проявлялися, не формулювалися ніколи в ясных політичних домаганнях, як це сталося пізніше, коли козацтво виписало віроісповідні домагання на своїх прапорах. Оці виступи шляхти стають в XVII столітті рідші — нарешті втрачають самостійне значення і роля шляхти в XVII столітті цілком кінчиться, маніфестуючися одиничними виступами її репрезентантів під прапорами, які розвинули і держали вгорі кріпкі руки козаччини. Так перервалася традиція, яка зв'язувала українську політичну думку з політичною ролею князів-династів та стародавньої родової шляхти.

Відродження цієї думки довершилося протягом XVII століття зовсім самостійно, стихійно серед цих шарів народу, що колись не відгравали в його житті ніякої ролі: серед українського демосу.

Полишена фактично сама собі, без ніякого захисту проти татарського лихоліття, українська народня маса почала сама з себе, без якої-будь підмоги з боку держави витворювати власну збройну силу. Українська козаччина, безнастанний ріст якої виповнює українську історію XV і XVI століття, є стихійним витвором народньої маси. Зв'язане тісно з масою, українське козацтво зістається довго лишень побутовим проявом життя цієї маси не виділюючися з неї соціально в окрему верству. Українська народня маса — селянство та міщанство — була в рівній мірі козацькою, як козацтво було зв'язане з нею в органічно одну цілість. Традиція цього тісного органічного зв'язку зісталася по нинішній день живою в народній масі, доля якої була протягом кількох століть зв'язана з історією козаччини. Перехована в народніх піснях оцінка козаччини народом характеризує політичний світогляд народу в минулому і містить елементи, які по нинішній день зісталися складниками цього світогляду. Та на відворот: відношення козацтва до широкої народньої маси рішало на всім протязі його історичної ролі про його долю, силу та значення. Чим тісніший був цей зв'язок, чим вірнішим та щирішим заступником народніх потреб та домагань було козацтво, тим більшою була його сила, тим вищою роля, яку воно відгравало

в історії України, і навпаки — всі його невдачі та занепад зв'язані з віддаленням його від народньої маси, з фактом спроневерення інтересам цієї маси.

Скоро та нестримно росла українська козаччина протягом XVI століття — дарма, що мала проти себе систематичні зусилля польського правительства, щоб здавити її, а бодай приборкати, втиснути в рамки польської рації стану. Всі законні постанови, звернені проти козацтва, показалися без жодного виїмку безсильними. Оружні розправи з козацтвом, як от війни 1583, 1591, 1593, 1596, 1625, 1637 років, хоча й кінчилися мілітарно для козаків нещасливо, не то що не спиняли в нічому росту їх сили та значення: ні, по кожному неурядному мілітарному зриві, по хвиливім обезсиленні, ставала козаччина ще дужчою, ще сильнішою, ще більше самопевною. Тайна цього розвою лежить в тодішнім відношенні козацтва до народньої маси. Зріст політичної його сили та значення є безпосереднім зовнішнім проявом внутрішньої еволюції, яку переживало козацтво. Бувши в своїх початках лише цією частиною народньої маси, що зверталася проти східного її ворога — татарів — козаччина стає чимраз виразніше та свідоміше заступником і подвижником суспільних та політичних інтересів цієї маси. Політика козаччини утотожнюється зі соціальною політикою української маси. Два постуляти зістаються через увесь цей час на чолі козацьких домагань: узнання козацьких "вольностей" та необмеженість козацького реєстру. Перший постулят означав свободу від усіх економічних та правно-політичних тягарів, наложених польським державним ладом на селянство та міщанство. Само собою це домагання "вольностей" мало для козацтва чисто становий характер: воно було домаганням станового привілею для самого тільки козацтва. І річ зовсім певна: якщо б розходилося тільки про цей один постулят козацьких вольностей, порозуміння між козацтвом і Річчю Посполитою було б наступило дуже скоро і дуже легко були б покінчилися криваві конфлікти козацтва з Польщею. Неможливість покінчити цей конфлікт мирно впливала з обставини, що вищезгадане домагання йшло завжди в парі з другим домаганням: козацтво домагалася постійно, і з огляду на свою позицію мусіло домагатися, разом з признанням станових своїх привілеїв також поширення козацького реєстру, а в дійсності необмежування його. Цей другий постулят відбирав першому характер становости, який він формально носив. Бо ж річ ясна, коли б кожному, або

майже кожному, можна було стати козаком, тоді козацтво перестало бути окремим "станом" і козацькі "вольності" ставали уділом усїєї народної маси. Таким чином, домагання козацтва стали формою для соціальних домагань українського демосу, а козаччина не чим іншим, як тільки ж найактивнішою, найсвідомішою передовою частиною цього демосу.

А рівночасно з тим, як козацтво виписало на своїх стягах соціальні постуляти української маси, ставало воно в чим раз тіснішій злуці з інтелігентними кругами України тим чинником, серед котрого росла та кріпшала політично українська самосвідомість. Коли виступи козацтва були первісно політично нічим незамітні, слідно у них, почавши з кінця XVI століття, політичну думку і поширення політичного світогляду. Козацькі провідники та діячі стають політичними провідниками та діячами України, стаючи чимраз виразніше заступниками її політичної незалежності — аж найбільший з-поміж українських гетьманів, Богдан Хмельницький, став зовсім певною ногою на ґрунті української національної держави.

І ось трагізм української історії: її лінія, що по руїні і по розпаді князівської держави, почавши з половини XVI століття йде постійно і дуже скоро вгору, заломлюється майже нагло якраз в моменті, коли політична думка дійшла врешті до повної самосвідомості і коли на услугах цієї думки стала, як здавалося, сила, якої ніколи ще перше не розвинула Україна. Після світлих збройних перемог, на вершинах сили, слави і міжнародного значення заключає великий гетьман союз з "восточним царем" і цей союз, що, не зважаючи на всі застереження і без огляду на основну свою концепцію, був резигнацією з великих плянів і думок, був кінцем великого, титанічного розмаху і початком нової руїни.

Дарма шукати причини цього трагічного закінчення найбільшого з усіх народніх поривів України в самій тільки дипломатичній помилці керманіча української політики. Договір з Московщиною не був би потрібний, а наслідки його не були б так нещасні, якщо б не це явище, яке під той час склалося в соціальній історії України та найшло свій вислів у внутрішній її політиці. Цим явищем було виділення козаччини, а бодай її вищих шарів в окрему соціальну верству — виділення, яке хоча ще й не було повне, однак зазначилося вже внутрішнім роздором, спроневеренням інтересам маси, що була досі живущим джерелом

козацької сили. З оцим моментом, коли козацтво ступило на шлях станової політики, коли подумано серйозно про обмеження козацького реєстру, поза яким мала би зостатися маса селянства в соціальнім поневоленні, проти котрого так довго і так завзято боронилася, з цим моментом була на довгий час рішена доля України.

Розчарована маса не давала вже достаточної сили опору для самостійної політики українських керманічів. Само козацтво поділилося: демократичніша його частина з Запоріжжям на чолі стала в опозиції до забаганок козацької старшини. Слідом за соціальним роздором ішла неможливість витворити одноцільну, систематичну, політичну програму і з'єднати для її переведення всі сили України.

На цім роздвоєнні поміж старшиною і демосом розбиваються всі зусилля керманічів української політики після Хмельницького. Виговський паде, бо не вмів і не міг добути собі так конче — в час недовершеної ще нової організації — потрібного довір'я маси. Дорошенко мусів боротися ввесь час з затіями старшини, що серед невпорядкованих державно-політичних обставин доходила своїх станових прав та особистих інтересів: і не було вже тієї стихійної сили, що могла б, як великий народній зрив часів Хмельницького, звести усі народні сили до одного спільного знаменника і поставити їх на службу свідомої своїх цілей національної політики Дорошенка. Тому і помер Дорошенко на чужій півночі, не здійснивши своїх великих плянів, котрим стільки присвятив заходів, для яких здійснення виявив стільки дипломатичного хисту та політичної бистроумности. Найбільше може трагічний упадок Мазепи, з іменем котрого зв'язана остання перед Руїною велика спроба вибороти волю України. Ні далекосяглий політичний зір гетьмана, ні залізна послідовність його заходів, ні ввесь його розум і енергія не змогли вирятувати великої справи, за яку він боровся, бо цей великий політичний діяч України зостався чужий народній масі та її змаганням. І ця маса покинула Мазепу в рішальнім моменті і навіть ім'я його переховала з докором в своїй традиції, наділяючи своїми симпатіями його противників, в яких бачила своїх заступників.

Добачили мабуть Орликові очі, в чім лежала тайна політичної сили України. В його нездійсненій, на жаль, "хартії вольностей" 1710 р. звучить вже думка про забезпечення простого козака і селянина. Але цей замір, бодай в обмежених границях дати

стрим соціальної політиці, не зміг уже бути переведений в діло. Вже зломана була народня сила, вже страчена була для України козацька старшина, змушена дивитися на Москву як на охорону загарбаних своїх соціальних привілеїв. Протягом кількадесяти літ мріяв Орлик про оживотворення закутої народньої сили — та помимо всіх заходів не довелось йому понести своїх кличів на Україну. Надто вже сильною ногою стала тут Московщина, надто слабе було розуміння московської небезпеки в союзників, до яких звертався Орлик, і — головне — надто розбита була вже власна сила України. А зломило цю силу не що інше, як тільки розбрат української політичної думки з інтересом народньої маси. А дало силу "восточному царю" не що інше, як умілість консеквентно побільшувати цей роздор та використовувати його для цілей своєї політики. Не мілітарна перевага Москви віддала їй під ноги Україну — перечать цьому 40.000 московських трупів на конотопським полі, а Полтава не була б мислима без української помочі цареві. Не рішала культурна перевага, бо вона виросла щойно на руїні України. Не перемогла Москва дипломатичним розмахом, бо міждержавні відносини склалися переважно проти неї, а договори з Польщею проти України були швидше наслідком перемоги, ніж її причиною. Ключ російських успіхів на Україні лежав в її внутрішній політиці. Ця політика, що консеквентно зосталася по нинішній день, лежала в тім, що царське правительство помагало постійно заводити на Україні панські порядки, протегувати всіма способами заходи української старшини коло закріпощення простолюдю, а разом з тим виступало супроти української маси в ролі її оборонця, використовуючи в рішачючі для себе хвилини її недовір'я та опозицію до старшини. Цій політиці не спроневірилося царське правительство ніколи. Вона зосталася такою ж самою і в часі по переяславським договорі, і тоді, коли в часі Коліївщини одною рукою подавало свячені, а другою кривавою громило збунтовані ватаги, і тоді, коли в XIX столітті вертало селянам зрабовану свободу руками царя "освободителя".

Білянс цієї політики був згідний з тим, що намірено. Українські вищі верстви були зденаціоналізовані, відорвані від рідного пня і пішли на службу чужій державній ідеї. Зосталася тільки народня маса — закріпощена, темна, безсильна, що тільки десь в глибині душі заховала пам'ять про минуле, про колишні соціальні та політичні змагання і пориви.

Такою застало Україну XIX століття.

І от, здавалося б, на повній руїні почала жевріти іскра нової доби і вибухла ясным полум'ям в поезії Шевченка. Це заговорила знову стомлена душа народу, що почала будитися до нового життя. І заговорила вона зразу ж усіма болями і муками, та всім досвідом, усім пережитим, минувшиною. Величним синтезом виступає в Тиртея сучасної України пов'язання суспільного і політичного ідеалу. Можна сперечатися про те, які були суспільні ідеали Шевченка і пробувати підтягнути їх, як і політичні його кличі, під знаменик різних політичних та суспільних програм, але певне та неоспориме зостанеться те, що домагання суспільної рівності і повної політичної волі становлять найглибший, основний тон його творів. Апостол соціального визволення селянства, Шевченко є рівночасно Прометеєм політичного визволення України. Соціальний та політичний його ідеал зв'язані в одну нерозривну цілість. Коли він каже, що "встане правда, встане воля", то віщує загибель тій самій силі, що й соціально замінила в пекло тихий рай українського села й політично стала "катом України". Тому й визволення з-під цієї сили не може бути одностороннє, а зокрема політичне визволення України не уявляється Шевченком інакше, як рівночасно з воскресінням соціальної правди на Україні. Здійснити цю правду, це велика місія, яку сповнити має вільна Україна. Україна бо не тільки "встане", але "встане...", світ правди засвітить і помоляться на волі невольничі діти". І це основа політичної думки сучасної відродженої України, альфа і омега всіх українських земель. Нема української політичної партії, ні напряду, що не будував би свого погляду на будучність на основнім положенні, що політична воля України дасться здійснити лишень при щирім та глибокім розумінні та узглядненні положення широкої народньої маси. Це положення не є ані академічною тезою, ані романтизмом народництва. Воно є впливом глибокого і непохитного, опертого на зрозумінні минулого та теперішнього, переконання, що без приєднання народньої маси немислимий на Україні який-небудь політичний широкий рух та що лишень той зможе знайти ключ до душі народу, хто зискає його довір'я, як щирий заступник його інтересів.

В даний момент набрало порушене тут питання окремого практичного значення. Воно має спеціальну актуальність та вагу.

Мільйони українців за російським кордоном ждуть подій грядучих днів. Ці мільйони стогнуть під ярмом соціальної неволі.

Їх тровить голод землі, яка зрошена їх потом і кров'ю, опинилася в далеко переважній частині в руках володільців чужих національно масі простолюддя, в руках казни та царської сім'ї. Ці мільйони терплять нужду і кидають рідний край, щоб у далекому Сибіру глядіти собі можливості людського життя. В зайнятій московським військом території завдає собі многомільйонна селянська маса питання: хто ті, що мають прийти за розбитими царськими арміями, та що вони для неї з собою принесуть. Відповіді на це питання — таке накипіле, таке великоважне, не почує український люд з уст своїх провідників, бо вони стогнуть тепер в тюрмах і їм відобрано можливість зійтися з масою та до неї заговорити. Відповідь можуть дати самі лишень ті, кого виждають там: свідомі з нетерплячкою, несвідомі ще й до того темні — з сумнівами та певно й з виплеканим московською демагогією недовір'ям.

Українська селянська маса мусить почути у відповідь, що тепер будуть справді "загоєні рани віків", що загарбана земля опиниться в руках українського селянства. Ця відповідь рішить про відношення маси до нового ладу. Що так є, найновішим свіжим доказом цього події останніх таки часів, перших літ ХХ-го століття. Селянські рухи 1902 р., що в своїй основі були наскрізь стихійним висловом соціальних болів селянської маси, набрали зараз же і з непоборною силою політичного характеру. Вони висловилися дуже скоро цілим рядом політичних постулатів і з ними тісно зв'язаний початок зорганізованого політичного, революційного руху "Революційної Української Партії" (Р.У.П.), діяльність якої була так многоважна, багата наслідками для цілого сучасного політичного українства.

Більше ще, бо вже зовсім свідомо, передумано доказав правдивість нашої тези революційний рух 1905 р. Лишень ті течії серед українського громадянства змогли відограти в ньому свою роль, що були висловом також соціальних інтересів суспільного низу, і вони то змогли також по упадку великої революції зберегти українську політичну думку. Не пора тут переходити докладно історію революції, якої перший акт відогрався 1905 р. Нехай можна буде нам пригадати, що інтелігентські круги України з'ясували собі ціль боротьби не інакше, як зробив це поет тих кругів в одній з бойових своїх пісень:

"Ми здобудемо волю і землю
І загоїмо рани віків."

INSTITUT SOCIOLOGIQUE UKRAINIEN

Théorie de la Nation, par V. Starossolsky

Володимир Старосольський

ТЕОРІЯ НАЦІЇ

1922

Заграничне бюро і склад видань у Відні: VII., Hamerlingplatz 4/7, Y. Saiisniak

Передрук без змін мови і правопису.

ТЕОРІЯ НАЦІЇ

ВІД УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛЮГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Книга проф. В. Старосольського репродукує його виклади, читані в ряді курсів, уряджених Українським Соціологічним Інститутом у Відні в лютім-березні 1921, — так само, як і виданий недавно курс проф. М. Грушевського "Початки громадянства".

Появу в друку цієї книги її читачі завдячують звісному авторі "Україна іредента", Юліянові Бачинському в Вашингтоні: книга виходить на гроші пожертвувані ним Українському Соціологічному Інститутові в минулому році, за котрі цей складає на цім місці щиро подяку шановному жертводавцеві.

I. ВСТУПНІ ЗАМІТКИ

1. Трудности соціологічного дослідю. Цілий ряд причин складається на се, що суспільні науки стрічають на своєму шляху трудности, яких не находить людська теоретична думка на інших царинах досліджування.

В найгрубішій формі виступає тут небезпека свідомої або несвідомої сторонничости, спокуса приноровлювати істину до власних бажань та інтересів. Сказав мабуть Юм про твердження, що сума кутів трикутника рівняється двом прямим кутам, що воно ніколи не було б признане неспірним, колиби воно порушало чиенебудь право власности. Очевидно, згадане твердження може, в своєму практичному приміненню, виявити себе дуже невідгідним для чийогось права. Але річ в тому, що шлях від проголошення його до практичного приміщення пр. землеміром дуже далекий, а звязок поміж конкретним інтересом і теорією дуже посередний, а через те неясний та непевний. Инакше в науках,

яких предмет суспільне житте. Тут майже кождий погляд, теза, таке чи инше розумінне явищ зачіпають більше або менше ясно, коли не "чиєсь право власности", то його становище в людській громаді або відношенне одної людської громади до другої і звязані з сим інтереси та почування. Небезпека, яка впливає із сеї обставини, є тим більша, що якраз "актуальні" теми, отже найтіснійше звязані з життем питання, найпекучійше домагаються розвязки від теорії.¹

Але не тільки в сій грубій та примітивній небезпеці лежить трудність, з якою мусить боротися соціологія.

Як кожда наука так і вона мусить в безконечній різноманітности явищ шукати незложеної простоти правлячих законів; із добутого нею матерялу, вона мусить творити власну будівлю, якої цементом мають бути відкриті нею природні звязки поміж явищами, отсі правлячі закони. Але матерял, який вона збирає, вже не сирий, необроблений. Сим матерялом є суспільне життя людини, себто витворені самимиж людьми взаемини. Людська думка стрічається, таким чином, з чимсь, на чому вже раз, хоча з иншою метою і в иншій ролі, вона клала своє тавро. Людина-дослідник перебирає предмет для своїх дослідів від людини — практичного творця. І звідси пливе дальша трудність, далеко більша та глибша від першої.

Відповідно до предмету дослідю, ся трудність виступає не в однаковій мірі. Вона майже не існує, коли йде мов про первісні стадії суспільного життя людства. Ще надто сильно й ясно сі стадії находилися під виключним панованнем "сліпих сил природи". Сі "сили природи" ділають не тільки із вні. Також внутрішне єство суспільних взаемин первісної людини зовсім "природне". Воно нічим не відрізняється від такихже взаемин у звіринному світі. Питанне про "суспільности звірів", яке свого часу займало видне місце в соціології та природописних науках, було поставлено неправильно. Воно казало шукати в світі звірят людських форм громадського життя, коли в дійсности, форми звірячої череди сягають далеко ще в царство "homo sapiens" і ще по нині не перевелися в ньому. Первісна людина є людиною

1. Див. Dr. Franz Oppenheimer, "Die rassentheoretische Geschichtsphilosophie" (Verhandlungen des Zweiten Deutschen Soziologentages), 1913. Стор. 130 і слід.

зміслів,² а первісна людська суспільність стоїть виключно під панованнем психічних сил, інстинкту "гону" та почувань.³

Згодом змінюється картина. Під впливом розвиваючих та ускладнюючих умов життя, головнорозродженням рільництва, з осілістю виринають побіч "первісних" інстинктів, інстинкти "другого степеня": звичаї, традиція. Зароджується світ суспільних правил. І тут ще усе те, чим удержується та чим правиться людська громада, по своїй істоті дуже зближене до первісних громадотворчих сил. Як первісні так і другостепенні інстинкти представляють собою в головному психологічні явища — привички, наслідування, погличення одиниці громадою і т.д. Для теоретичного розслідування вони не представляють особливих труднощів. Закон причиновости виступає тут ще зовсім ясно, нічим не закритий ані затемнений.

Але далі приходить момент, коли розвій, диференціяція (зріжничкованне) викликає принципіальні зміни. Побіч інстинктів, появляються спроби свідомо, розумово опанувати громадське життя, свідомо та розумно ставити для його цілі та стремити до них. Появляються суспільні "ідеї". Розуміється, неможливо означити межі, де кінчиться чиста стихія — інстинкт, а де починається усвідомлений — інстинкт у формі ідеї. Се і не важно. Важно те, що в розвиненій суспільності бачимо побіч діланья стихійних сил суспільної психології, діланья других ще сил, в яких проявляється свідомо людська думка. Се обставина, що має не тільки безмежне практичне значінне. Для наукового досліджування вона стає основою, на якій виростають найтрудніші філософічні та методологічні проблеми: монізму — дуалізму, матеріалізму — ідеалізму, раціоналізму — волюнтарізму та усіх інших великих антитез, що від тисячів літ ворухать передові мозки людства. Історія філософічної думки се у великій мірі історія змагань, зрозуміти та погодити внутрішню накладуваний отсею обставиною дуалізм в думанню.⁴ В тісному з ними звязку, в кожному випадку, де приходить розв'язувати якунебудь поодинокую проблему соціології, мусить дослідник його розв'язати передусім питанне

2. Th. Sternberg, "Allgemeine Rechtslehre", 1904, I, стор. 57.

3. Див. Durkheim, "De la division du travail social", 1893, стор. 73 і слід.

4. Див. м.и. Max Adler, "Kausalität und Teleologie" (Marx-Studien, Wien 104, I) і його ж "Marx als Denker", Wien 1921.

методу. Чи ставить він виразно методологічні питання як окремі, передвступні у відношенні до властивої своєї теми, чи ні, однаково обійти їх він не може. І кожне поясненне суспільних явищ є zarazом і конкретним приміненнем певної розв'язки основних питань світогляду. Воно все мусить заняти якесь становище до сих питань, ставати на бік одної із наведених вище великих антитез.

В повній гостроті виринає така конечність, коли за предмет досліджування вибираємо суспільне явище, яке в дійсності життя поставлене так сильно, майже всеціло, під знаком "ідеї", як питанне нації. Необхідна потреба показує попередити розгляд самого питанья замітками, що виходить поза його межі. А що тут не місце на методологічну студію, то хай заступить її "визнання"⁵ сих поглядів, які з методологічного боку були провідниками в отсій праці.

2. Роля свідомости в суспільній творчости. Суспільна ідея. Приступаючи до питанья про націю, Карл Реннер каже: "Неодин читач, привикши до т. зв. матеріалістичного, природописного, реалістичного, емпіричного, індуктивного методу, здивується введенням в наукове досліджування "постулатів", "ідеї" і т. д." І відповідаючи на майбутні заміти виводить, що людина стоїть під законом причиновости, що сей закон "ділає також внутрішньо, людські змісли помічають його, людська думка розуміє, людська воля заставляє ділати і людина кидає камінь. Що має причиново ділати в людському суспільстві, мусить увійти в голови людей"... "Що в зовнішній природі є потрібним, являється в суспільності розумним; що на вні є наслідком, мусить тут стати перш усього ціллю, щоби стати ділом і через те дійсністю. Люде творять самі свою історію, але не творять її свобідно, а на основі пізнаної, а через те бажаної конечности". Врешті каже, що "ідея це ніщо инше, як впорядкована система людських цілей, впорядкована після одної найвисшої ціли".⁶

Се розумінне ідеї наскрізь раціоналістичне. Правда, людська думка вязана по ньому природним законом причиновости, якого не може обійти. Але "ідею" творить сама тільки ся думка, по

5. Див. G. Radbruch, "Grundzüge der Rechtsphilosophie", Leipzig 1914, ст. 2.

6. K. Renner, "Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen", I. T., Leipzig-Wien 1908, стор. 86-87.

правилах формальної логіки. Картина суспільности та суспільного життя, яку ми одержалиби розвиваючи далі сей погляд Реннера, мало ріжниласяб від картини, мальованої раціоналістичною філософією "суспільного договору" та "права природи". І тут і там виступає людське думанне як центральна, одинока творча, самовладна сила.

Між тим не те говорить дійсність. Тільки в далекому, далекому майбутньому, може не близшому від нас як доба, в якій людська думка родилася, може займе вона колись таке пануюче становище. В минулому та й сьогодні її роля зовсім не така пишна. По нинішній день елемент розуму знаходиться в безстанній і важкій боротьбі за панованне з нераціональними моментами. Ся боротьба приносить врешті решт все виграну думки, але тільки поволи. В поодиноких битвах та сутичках уміють її противники корити собі чисту думку, а вже що найменше змушують її до уступок та компромісів з ними. Житте одиниці і в більшій ще мірі житте суспільностей стоїть під панованнем передусім нераціональних чинників — вони, а не тільки "думка", рішають про суспільні форми співжиття, напрями його, боротьби і замирення. І сього факту не змінє обставина, що сі араціональні елементи виліваються часто у раціоналістичну форму. Відома німецька пословиця каже, що "бажанне є батьком думки". Вона вказує на необхідність питати в кожному випадку, наскільки думка є справді тільки думкою, а не формою, в якій проявляє себе бажанне, і питати далі, в якій мірі породила її логіка, а в якій араціональні, природою дані чинники.

Усе те відноситься до суспільних ідей та до питання, в чому лежить їх справжня істота.

Термін "ідея" має для науки про суспільне життя відмінне значінне від того значіння, яке він має етимологічно. Суспільна ідея се не тільки думка. Се вислів бажання, стремління, домагання — одним словом, се понятте моторичного змісту. Те саме ще не відбиралоб ідеї раціоналістичного характеру — в такому виді виступає вона в Реннера — але досвід вчить, що ідея се не тільки вислід логічної чинности ставлення цілей та підпорядковання близших дальшим. В життєвій дійсности ся логічна чинність, людська думка, йде майже все "в хвості" ідеї, тягнеться за нею спізнена, старається надробити те, що було зроблене без неї. Але закони життя це не тільки правила логічного думання. Зпоміж численних примірів, які виказують дру-

горядне значінне свідомої думки для суспільної творчости, вистарчить вказати на питанне про ціль держави. Дві тисячі літ триває нескінчений досі спір на сю тему — а тимчасом держава існує не вижидаючи вирішення питання, яке з логічного боку повинно було бути вирішеним перед її утворенням. Очевидно, чиста логіка не була будівничим держави. Її зродили поодинокі, конкретні цілі, незв'язані логічно підчиненням під одну, досі невияснену найвищу. Поодинокі, іноді суперечні між собою ідеї, давали почин до поодиноких суспільних рухів, яких вислідом була держава. Ясно, що се тільки "ex post" теоретизуюча думка хоче вложити раціональний зміст в події, які з більшим правом можна зрозуміти як ділання стихійні, араціональні.⁷ А не можна забувати, що держава є найбільш раціоналістичним суспільним твором. Ніюдин інший не має за собою стільки передуманої, свідомої людської діяльности як держава.

3. Труднощі розслідування явищ зв'язаних з ідеєю. Як соціологічний факт характеризується ідея ось чим.

З історичної точки погляду, се первісне стихійне змагання, до якого прилучилася свідомо людська думка, убираючи в означену форму ціль змагання та мотивуючи її. Се стихія, з додатком людської думки, — усвідомлена стихія, раціоналізована стихія. Думка не виперла стихії, вона тільки прилучилася до неї. Історію розвою людських "ідей" можна розуміти як поступаючу їх раціоналізацію, але сей розвій далеко ще незакінчений. Все ще "ідея" в значінню суспільного товчка є перш усього стихійним бажанням, стремлінням в означеному напрямі, а щойно в другій лінії, усвідомленим стремлінням до означеної думкою цілі.

До такого самого висліду дійдемо коли розглядатимемо "ідею" з емпіричної точки погляду. Чиста думка сама собою не в силі стати товчком суспільного руху. Для сього треба, щоби вона до певної міри "араціоналізувалася", щоби стала не тільки предметом розумового переконання, але також предметом почування, віри, недискутованим вже гаслом, яким люди захоплюються та переймаються. Сеж публична тайна практичного успіху всякої в найширшому розумінню агітації, що вона мусить бодай в рівній мірі ділати психологічно як логічно, мусить уживати не тільки

7. Jellinek, "Allgemeine Staatslehre", 3. Aufl., Berlin 1920. Ст. 184, слід. 230 і слід.

раціональних, але і араціональних засобів. Розуміється, відношення між обом не все однакове. Воно залежить від різних обставин, від предмету, від духового розвитку осередку, від даного настрою і т. д., але все виступають в "ідеї" оба моменти, раціональний та араціональний.⁸ Сей момент араціоналізації має на увазі Ролянд, коли каже, що ідеї панують не як ідеї, а як сили, не своїм розумовим змістом, а живою силою, яка з них бе.⁹ Іншими словами, думки панують не тільки через свій логічний зміст, а коли прилучиться до них ще нераціональний, психологічний момент.

Се перемішання в суспільній ідеї обох чинників становить для соціологічного дослідження окрему трудність.

Зв'язані з якоюнебудь "ідеєю" суспільні явища, се не сірий, неторканий ще матеріал для дослідження. Се матеріал, який вже раз був оброблений людською думкою. Теорії приходиться передумувати наново те, що вже раз було передумане. Кожда суспільна ідея се звичайно спроба "самоозначення" суспільної стихії, спроба означити не тільки її практичні цілі, але й теоретично пояснити основи. Сі спроби удаються тільки в деякій мірі. Можна признати за аксіому, що успіх та значіння ідейних рухів тільки в частині залежать від наукової правдивості самих ідей. Ідеї, які показали помилковими, також нераз зродили великі та побідні рухи. Ярким для сього приміром є політичні рухи XVII та XVIII століть. Теоретично, вони ґрунтувалися на концепції суспільного договору та права природи, які не остаялися перед науковою критикою. Критика виказала теж помилковість сформування практичних їх цілей, як пр. домагання "поділу властей". Влучно, називає Жорж Сорель символами тільки те, що уважалося іноді абсолютними цілями визвольного політичного руху XVIII століття.¹⁰ Не зважаючи на се, сей рух сповнив свою, таку переломову історичну роль, він виконав не тільки завдання, які свідомо ставив собі, але і інші ще, яких не передбачив, та для яких став несвідомим виконавцем, бо сповнення їх було йому наложене об'єктивними умовами.

8. Gustave le Bon, "La psychologie politique" (Paris-Flammarion).

9. Romain Rolland, "Johann Christof am Ziel" (нім. перекл.), 1917, стор. 222.

10. G. Sorel, "Materiaux d'une theorie du proletariat". Paris, 1919, стор. 6, 26.

Таким способом те, як "ідея" сама себе означає не має абсолютного значіння. Воно не вистарчає для пізнання суспільного прояву, який стоїть під знаком ідей. Але з другого боку суспільна ідея всежтаки один з найважливіших засобів для пізнання прояву, який виступає під її формою. Кождий суспільний рух все таки хоч до деякої міри є сим, за що подає себе. Треба тільки тямити, що саме тільки "самоозначення" якогонебудь суспільного прояву — те, що говорять та голосять його носії — не вичерпує його істоти; бо поза сим лежить ще область невідомою, неусвідомленою, може навіть більше суцільна та характеристична для даного суспільного явища, як його "самоозначення".

Із сказаним в'яжеться ще один момент. Се динамічний характер усіх суспільних явищ. Суспільні рухи і суспільні форми усе мінняють свій зміст. Головне, вони змінюють цілі, яким служать і функції, які сповняють. Звичайно діється се поволі та непомітно, але приходиться момент, коли різниця стає очевидною. Суспільні установи як держава або родина змінилися згодом до того, що коли порівнати пр. стару орієнтальну з сучасною державою, або мішане подружжя з моногамічним, можливо питати, чи мається ще до діла з одною і тою самою установою. Крім сього, життя розвивається і родить нові форми, нові явища. Розуміється, не абсолютно нові. В них є елементи старого, але в новому, небувалому укладі. Особливість суспільних явищ лежить власне у становищі серед цілості суспільних відносин. Такесаме на перший погляд явище, пр. означена суспільна форма, на полі різних відносин не буде тою самою. Се треба мати на оці, коли порівнується установи та форми різних суспільностей. Сіммель виказав, як дуже небезпечно для теорії, переносити наші власні суспільні поняття на відносини минулих, далеких від нас суспільних епох.¹¹ Отож в суспільній практиці стрічаємо протилежний прояв змагання нав'язувати сучасне до минулого, находити в минулому суспільні форми та ідеї, яких там не було. Се змагання має свій психологічний підклад і має практичне значіння. Культ класичного Риму на переломі XVIII та XIX ст., а далі зворот до середньовіччя, в часах романтизму, зв'язані тісно з практичними змаганнями часу. Але для теоретичного пізнання вони небезпечні тим, що убирають сі змагання у форми віджитих періодів, що на-

11. G. Simmel, "Die Probleme der Geschichtsphilosophie", 3. Aufl., 1907.

магаються проводити їх під чужою фірмою, що подають їх не за те, чим вони дійсно є, а за явища інші, аналогічні, частинно з ними схожі, але не ідентичні. Вони можуть довести до сфальшовання, дати народин даного явища, а через те закрити його звязок з обставинами, серед яких та через які воно виникло.

4. Труднощі розслідування у відношенні питання про націю.

Помимо неметодологічної мети сеї праці треба було порушити повисші моменти тому, що мало для якого може другого питання вони мають таке значінне, як для проблеми нації.

Поминувши небезпеку, яку представляє політична тенденційність, утрудняє теоретичний дослід нації в великій мірі те, що національні рухи звичайно відбуваються в супроводі ідеології, яка не тільки старається означити їх практичні цілі, але zarazом теоретично означити суть національного руху, виказати, що ці цілі покриваються з цілями національного руху взагалі. Таким способом зродився ряд теорій, занадто безпосередньо звязаних з політичною практикою, щоб могли претендувати на абсолютне значінне як теорії — які одначе через ту свою звязаність та практичне значінне, мають для досліду чималу вартість як факти, як суспільні прояви. Але в сьому характері, розглянені на тлі загальних обставин, вони вносять світло в питання про ество нації.

В такийже спосіб треба віднести до прояву, що майже скрізь національна ідеологія не тільки старається віднести початок власної нації в можливо далеке минуле, але добачує в далеких від неї історичних добах ті самі суспільні феномени, які тепер бачимо як нації та національні рухи. З методологічного боку, ці спроби належать до помилок, перед якими остерігає Сіммель, — але рівночасно вони дуже характеристичні для зрозуміння проблеми нації. Оскільки стають вони на перешкоді неупередженому розслідові як теорія, остільки як факт, як прояв звязаний тісно з усіма проявами національного руху, вони мають чимале характеристичне значінне.

Отсі уваги методологічного характеру розуміється зовсім неповні. І не претендують вони на повноту. Їх метою звернути увагу тільки на деякі моменти, які здавалися мені особливо важними з огляду на теоретичний розгляд проблеми нації. Висказані тут методологічні погляди вяжуться тісно і безпосередньо із самим розуміннем нації. В самому методі лежить бо звичайно і розвязка ставлених питань.

II. АТОМІСТИЧНЕ РОЗУМІННЄ НАЦІЇ.

1. Практичні основи такого розуміння. Як скрізь в людському думанню про суспільне життя, так і в погляді на націю виступають дві основні антитези, два принципово противні собі способи розуміння її ества.

Перший з них требаби назвати атомістичним. Його суть в тому, що розуміє він націю як суму, як просто збірну назву для якоїсь кількості людських одиниць, що відзначаються від других спільними собі прикметами. Так Ле Фюр дефініює державу — а рівночасно і націю — просто як "вигідний вислів, шоби не казати кождочасно, пр. з огляду на Францію, про сорок мільонів живучих власне французів".¹ Не так ясно та рубом висказане, лежить се атомістичне розумінне в основі численних теорій та спроб, подати дефініцію нації. Вже найстарші теоретичні міркування про націю розуміють її по суті атомістично. Монтеске в 19. кінці свого "духа законів" розбирає відношенне законів до основ "які становлять загально дух, звичаї та обичаї націй".² Питанне, для нас тепер так близьке і так тісно звязане з темою його твору, питанне про відношенне нації до держави, для нього не існує — і не може існувати, бо для Монтеске нація се тільки загал однакових до певної міри одиниць, а не якась вища, обєднуюча ці одиниці цілість. Майже рівночасно Вольтер пише "Essai sur les meurs et l'esprit des nations", при чому виходить рівно з такогож як і Монтеске розуміння нації. Оба стоять, в погляді на націю, зовсім на ґрунті пануючого у XVIII століттю атомістичного розуміння суспільних явищ.

XIX столітте, се таке багате умовою творчістю столітте, відвернулося від соціологічних концепцій попереднього. Воно, збагачене в рівній мірі вислідами дослідів природописних наук, як і суспільних, приняло в основі протилежне до атомістичного розуміння суспільних явищ. Проте атомістичне розумінне нації і сьгодні це і в практиці і в теорії не належить до минувшини.

Воно було майже пануючим в політичній практиці та, безпосередньо звязаній з нею, теорії, головнож в теорії політичного права аж до 1914 р. та розпочатих сим роком подій. Політично та

1. Le Fur в "Zeitschrift für Völkerrecht u. Bundesstaatsrecht", I., 1906, ст. 222.

2. Dr. Friedrich Meineke, "Weltbürgertum und Nationalstaat", 5. Auflage, 1919, стор. 34.

юридично се проявлялося розумінням права "нації", як одиничного права горожан, головно права уживати в публичному життю рідної мови. Се була в XIX століттю майже одинока форма, в якій позитивні законодавства підходили до національного питання та розв'язували його. Законодатна творчість мішаних національно держав Австрії, Угорщини, Швейцарії та Бельгії, яка розвивалася на тлі "прав мови", не знала іншого підмету права як одиницю.³ Технічно іноді дуже в подробицях вироблені закони, запевняли горожанам право уживання рідної чи взагалі свобідно ними вибраної мови "в суді, школі та публичному життю". Практична політична боротьба зводилася головно до питань про "права мови" і література яку ся боротьба зродила, оберталася в головному в межах сих питань.⁴ При сьому вихідною точкою була концепція "прав людини та горожанина". Право нації не існувало поза індивідуальним правом горожанина. Часто обговорювана 19 ст. основного австрійського закона, проголошувала вправді право нації як такої, але в практиці вона була без ніякого значіння, бо нація як правний субект не існувала.⁵

Що се атомістичне розумінне нації було найтісніше звязане з політичним відношенням сил, сього не треба окремо доказувати. І поправки до його були безпосереднім наслідком політичної боротьби. Житте поставило на місце питання про "право мови", питання національної автономії в її двох формах: територіяльної та культурно-персональної автономії. Заведенне "національних курій" належить до проб рішення національного питання, котрі принципіально ріжняються від усяких законів про права мови. Нація як суспільна індивідуальність находила в них своє юридичне, хоча й неповне та недостаточне, визнання. А житте йшло вперед. Його закони сильніші, чим політично-правні концепції. Сі останні мусіли покоритися силі законів розвою — і один з останніх державно правних актів Австро-Угорщини, маніфест ціс. Карла з

17 жовтня 1918 каже: "Австрія має відповідно до волі її народів стати союзною державою, в якій кожний нарід становить на своїй області поселення власну державну одиницю".⁶ Сей невиконаний вже маніфест, се одно з найбільш може пророчистих "signa temporis" для початку XX століття: династична, многонаціональна держава покидає сцену історії, а прощає її проголошенням майбутнього державотворчого принципу самовизначення націй.

Так на шляху політичної практики нація чимраз то виразнійше ставала як індивідуальна цілість "героем історії". Війна та революція зробили врешті її право на політичну самостійність пануючим та взагалі визнаним гаслом. Се впливало, розуміється, і на теорію — але навіть приймаючи та обстоюючи видвинені життем практичні домагання, теорія не все зуміла пірвати з атомістичним розумінням нації. Навіть Реннер, який в літературі по національному питанню займає безперечно дуже видне місце, і який виступає як противник атомістичної концепції, по сути не всюди пірвав з нею. В цитованій вже основній праці про самовизначенне націй виходить вправді з заложення, що нація є масовим явищем,⁷ але не скрізь переводить сю думку послідовно до кінця. Іноді маємо вражінне, що для нього існують тільки національні інтереси одиниць і тільки неможливість здійснити їх власними засобами одиниць, без законної організації усеї нації, викликає потребу такої організації.

2. Суть атомістичного розуміння. Невисказане ясно, лежить атомістичне розумінне нації в основі числених теорій, які в однім або в кількох разом признаках добачують об'єктивні критерії для установлення нації. З огляду на те, що сі теорії звертають увагу, коли не виключно то передовсім на емпірично дані "признаки нації", названо теж напрям, який вони представляють "емпіричним".⁸

Ся назва дає справді влучну характеристику згаданих теорій. Вони не тільки звертають головну увагу на безпосередній досвід, але звичайно і не йдуть далі його. Вони констатують тільки, що

3. Snitko, "Zarys pojęć o narodzie", Lwów 1910.

4. M. P. Lukas, "Territorialitäts und Personalitätsbegriff im österreich. Nationalitätenrecht" (Jahrbuch d. öff. Rechtes, II, 1908, стр. 333 і снід.). Wyszewiański, "Über die formalrechtliche Behandlung der Nationalitäten in der modernen Gesetzgebung", 1909.

5. H. v. Herrenwitt, "Nationalität und Recht, dargestellt nach der österreichischen und ausländischen Gesetzgebung", 1899. Bernatzik, "Über nationale Matriken", 1910.

6. "Die Verfassungsgesetze der Republik Deutschösterreich", herausgegeben von Dr. Hans Kelsen, 1. Teil, Wien 1919, стр. 3.

7. "Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen", стр. 52.

8. Н. А. Рубакинъ, "Національный вопросъ" ("Среди книгъ", т. III, ч. 1), стр. 104.

пр. окрема мова є звичайно явищем, що товаришить феноменови "нація" і підносять се поміченне до значіння загального правила. Тим відзначаються вони з точки погляду методу. Атомістичність характеризує сам зміст їх учення.

Теорії сього типу найбільш поширені, поміж собою різняються в подробицях в тому, який власне чинник уважають найважнішим. Досить одностайно вони висувають момент мови та раси, а далі культури, території та історичних традицій. Усі ті "об'єктивні критерії" нації зібрав в одно С. Рудницький в означенню, яке дає в статті: "До основ нашого націоналізму".⁹ Дякуючи сьому ся стаття як типовий приклад атомістичного розуміння нації дає нагоду розглянути усе, що для сього розуміння істотне та характеристичне.

В теоретичній частині статті, стрічаємо двічі дефініцію нації. Одна загальніша говорить: "Нація (самостійний нарід) це одна з відмін породи 'чоловік' (Homo sapiens)".¹⁰ Далі означає Рудницький докладніше націю ось як:

"Самостійним народом або нацією зовемо більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, котрі вяжуть усі індивідууми цієї групи в одну цілість. Ці прикмети є:

1. Антропологічна расовість (своєрідна будова і вигляд тіла);
2. самостійна серед інших мова (з літературою, наукою і т. д.);
3. питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному і т. п. полях);
4. питома культура (так матеріальна як і духовна) й поспільні культурні стремління;
5. питома суцільна національна територія, на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава.

Усі ці основи самостійного народу разом дають із усіма своїми підосновами й парастами це "поспільне загальне почуття, цей поспільний плебісцит, продовжуваний з дня на день, котрий творить націю, цю велику спілку, що опирається на свідомости жертв, котрі поспільно понеслися й котрі поспільно готувиться в

будучині понести, цю спілку оперти на згідности й виразно висказаному бажанні вести дальше поспільне життя" (Ренан)".¹¹

Ся дефініція містить тавтології, які треба справити. "Відміни людської породи" це не що інше, як група людства, що відзначається наведеною в першій точці антропологічною расовістю. Зноваж матеріальна та духовна культура містить в собі вже й мову з літературою, наукою і т. д. — значить 1. точка дефініції є зайва, а 2. точка міститься в 4.

Далі випадалоби виправити стилістичну неясність дефініції. Вичислені по точкам "прикмети" нації називаються далі "основами" її. Ся неточність вислову переходить відтак у внутрішню суперечність. Власне дефініція Рудницького добуває ество нації в об'єктивних прикметах даної "відміни людства". З виїмком згаданих в 4 точці "поспільних культурних стремлінь", є і расові прикмети, і спільна культура, і традиції та змагання минулого, територія об'єктивними чинниками. Натомість Ренан кладе усю вагу на суб'єктивний момент: "поспільне загальне почуття", "постійний плебісцит", "свідомість" спільних жертв в минулому та майбутньому, "бажання вести поспільне життя". Перехід від дефініції Рудницького до дефініції Ренана зовсім несподіваний і немотивований. Розумінне нації обома авторами зовсім ріжне, і більше як ріжне: воно суперечить одно одному.

Се видно ясно вже з наведеного Рудницьким цитату. Але Ренан яснійше ще виказує зовсім противні дефініції Рудницького думки. Так він каже: "Людина не є рабом ані своєї раси, ані мови, ані своєї релігії, ані течії рік ні на пряму гірських хребтів. Велика громада (agregation) людей, здорова духом та горяча серцем становить моральну свідомість, яка називається нацією".¹² Так для Ренана уся вага лежить в суб'єктивному моменті, докладнійше, в моменті волі, бажання належати до себе, становити одну колективну цілість. Противно, розумінне нації Рудницьким наскрізь атомістичне. Усі наведені ним прикмети, вказують тільки на однаковість членів даної "відміни людства" в означеному напрямі: будови тіла, уживання однакової мови, памяти однакового минулого, однаковости культурного типу, переживання на одній території. Отож сама однаковість людей — навіть як би вона існувала рівночасно в усіх вичислених Рудницьким напрямках, —

9. Див. віденський тижневик: "Воля", 1920. Т. II, ч. 5. — Т. III, ч. 9.

10. Тамже, стор. 240.

11. Тамже, стор. 296.

12. E. Renan, "Qu'est se qu'une nation", 1882, стор. 29.

не значить ще, що вони становлять сю суб'єктивну цілість, про яку говорить Ренан. І не тільки не становлять її самі собою, не тільки однаковість людей не творить з них заразом і *eo ipso* суб'єктивної, понадодиничної, колективної цілоти. Вона також не становить основи, на якій з конечністю мусілаби виникати така цілість. Їхнє значіннє як основ для утворення нації не абсолютне, воно тільки релятивне, зглядне, залежне від інших рішаючих чинників.

Вчислених Рудницьким "основ" не можна признати істотними прикметами нації. Не можна принципіально тому, що се давалоби тільки атомістичне її розуміннє. По ньому нація, булаби тільки збірною назвою для людей, що відзначаються від інших наведеними прикметами. Крім сього засадничого згляду, досвід, факти опрокидують правдивість дефініції, про яку бесіда.

Значіннє вчислених Рудницьким чинників як основ, буде розглянуте далі, тут треба піднести їх нестійність як суцних прикмет нації, головнож двох поміж ними, які в літературі про націю займають найвидніше місце. Се є раса та культура, а зокрема мова.

3. Раса як об'єктивний критерій нації. Проблема раси належала в свій час до наймодніших питань як наукової так передусім політичної літератури. Особливо остання розрекламувала з чималим практичним успіхом "расову теорію". Література, що виникала в зв'язку з сією теорією, не тільки велика, але й багата на блискучі, головнз естетичного погляду, сміливі розмашисті концепції.¹³ На жаль як раз у відношенню до сього питання суб'єктивні політичні моменти запанували вже надто ясно і надто сильно над об'єктивним теоретичним думаннєм. Сьогодні не треба сього окремо доказувати. Научнаж теорія мусить зачислити сьгодні проблему раси до найбільше спірних і трудних.¹⁴

Поминаючи усі другі зв'язані з поняттєм раси питання, об'єжимося тут виключно питаннєм, чи можна антропольогічну расовість признати істотною прикметою нації.

13. Передусім J. A. de Gobineau, "Essai sur l'inegalité des races humaines", 1853-1855 — та Chamberlain, "Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts", 4. Aufl., 1903.

14. Franz Boas, "Kultur und Rasse", 1914, стор. 228 і слід.

Вже висше вказано, що се давалоби виключно атомістичне розуміннє нації. Таке розуміннє вяжеться тісно з некритичним примінюваннєм понять добутих в області природописних наук до питань про форми та прояви суспільного життя. Очевидно, помилки лежать ось в чому.

Єство феномену, який називаємо "нацією" лежить безперечно в тому, що одиниці породи *homo sapiens* вяжуться з собою в означений спосіб і живуть зв'язані з собою "в суспільности", анальогічно як се роблять одиниці деяких інших пород. Твореннє націй людьми, є отже одною з форм співжиття одиниць даної породи, якою іншими формами є пр. звіряча череда та усі "суспільности" звіринного світа. Таким чином, зі становиска научної системи не можна проблеми нації ставити на одній площині з проблемою раси, тільки треба зачислити його до питання, про способи співжиття з собою, "усуспільнення", які стрічаємо в різних породах. Описуючи породу *homo sapiens*, мусимо сказати м. и., що належачі до неї одиниці творять м. и. нації, як питомі, своєрідні суспільні зв'язки.

З уваги на се застереженнє, не можна ставити питання так: чи нація се "відміна людської породи"? Можна питати тільки чи границі націй покриваються з межами відмін людської породи, чи нація твориться тільки в сих межах та чи в сих межах вона мусить неминучо створитися.

На се питаннє відповідає расова теорія нації потакуючо.¹⁵ Ще Фр. Шлегел твердив, що чим старшим, чистішим та менше перемішаним якесь племя, в тим більшій мірі є воно нацією.¹⁶ По нім висказували те саме і більше категорично ще другі. Сьогодні супроти незбитих вислідів науки треба прийняти як аксіому, що як взагалі не має чистої, неперемішаної раси, так зокрема немає чистої, в антропольогічному розумінню, нації.¹⁷ З повним правом каже Єллінек: "чим вище розвинена якась нація, тим з більш різнородних частин вона складається. і так походять сучасні Італійці від Етрусків, Римлян, Кельтів, Греків, Герман, Сараценів; Французи від Римлян, Галійців, Бритів; так є Москалі мішаниною

15. Про це м. ін. Бочковський, "Національна справа", Відень 1920, стор. 28 і сл.

16. "Vorlesungen" von 1804/6, стор. 2, 259, 358.

17. Boas. цит. тв. стор. 229, 231.

числених славянських та неславянських племен. Але передусім Американці, в яких можна найти кров майже усіх рас є доказом, що громада об'єднана спільністю раси не є ідентичною з нацією"¹⁸ Сильнійше ще, як наведений Єллінеком примір північної Америки, говорить про тесаме примір південної Америки. Не підлягає сумніву, що там відбувається, а то і кінчиться процес утворення нових та сильних націй, що антропологічно виникли з перемішання так далеких від себе рас, як біла й червона, з перевагою то одної з них, то другої.¹⁹

На основі усіх відомих фактів Челлен робить висновок: "Ми констатуємо тільки загальновідомий вислід, коли підносимо, що генеологічна точка погляду не вистарчає, щоби розв'язати загадку нації".²⁰

В новітні часи в расовій теорії відбулася засаднича зміна. Замість чистої раси, поставлено поняття історичної або культурної раси, с. т. раси, яка історично витворилася шляхом перемішання різних, чистих та вже перемішаних рас.

Се поняття формулує Ратценгофер ось як: "Говоримо про окрему расу там, де під впливом постійного інтересу одідичені нахили, на протязі поколінь та при допомозі добору, так примінилися до конкретних умовин життя, що існує якась гармонія поміж нахилами та умовинами життя, та де шляхом годівлі нахили так закріпилися, що релятивно тревало опираються діланню змінених життєвих умовин".²¹ Належить отже запитати, чи в сьому сформулюванні антропологічна расовість не становить прикмет нації?

Се питанне моглоби бути вирішене позитивно тільки на основі точних антропологічних дослідів і тільки тоді, колиб було установлено, які власне антропологічні прикмети становлять сущні критерії раси. Само тільки сконстатованне, що кожда нація різниться від другої сумою своїх антропологічних прикмет тут не вистарчить, бо тесаме можна констатувати відносно ґруп людства, вибраних на якійнебудь довільній основі — території,

заняття і т. д. Тільки тоді булаб доказана теза, що нація се антропологічна раса, хочби в наведеному, змодифікованому розумінню, колиб було доказано, що кожда нація виникала шляхом витворення покриваючоїся з нею антропологічної відміни та що антропологічні різниці її частин між собою є менші чим такі різниці між цілою сею нацією та іншими. Тимчасом факти говорять що інше. Існованне нації з правила є незалежне від антропологічних процесів, які відбуваються в ній. Німецька нація змінила, безперечно, на протязі тисячоліття свій антропологічний тип, принявши в себе числені чужі, славянські, пруські, литовські елементи. Але вона стала нацією не щойно тоді, коли витворилася з неї антропологічна відміна, яку представляє вона тепер. Не расовість була тут творчим елементом нації, але противно, німецька нація своїм історичним розвоєм витворила нову антропологічну відміну. З другого боку, чи Німці з-над Рену, альпейські верховинці, Німці з Прусії не представляють з антропологічної точки погляду таких між собою різниць, що з меншим правом можнаби зачислити їх до одної антропологічної відміни, як уважати окремими?

Врешті не може удержатися згадана теорія проти факту, що нації безнастанно змінюють свій "стан посідання", зменшуються або поширюються на користь або коштом других. Сі зміни викликають, розуміється, і зміни антропологічного складу націй. Расова теорія мусілаби послідовно прийняти, що сей процес є все процесом занепаду одної і утворювання другої нації. Тим часом нація остає собою помимо сих змін. Вона остає сеюж самою нацією, хоч антропологічно і є не такою сьогодні, якою була вчора. Колиж расова теорія прийме ще в поняття "історичної" раси і момент змінчивости, тоді вона тратить для питання про ество нації усяке пояснюоче значінне. Бож для неї важне не те, що нація представляє також антропологічно окрему індивідуальність. Вона твердить, що ся антропологічна окремішність є чинником, що творить націю, основою або одною з "основ самостійного народу". А се є помилкою.

Помилкою також, і то помилкою дуже "старої дати", є припущенне, що антропологічні ґрупи покриваються з лінгвістичними.²² Особливо захопленне в свій час добутками порівнюючого

18. Dr. G. Jellinek, "Allgemeine Staatslehre", 3. Aufl., 1920, стор. 118.

19. Garcia-Calderon (F.), "Les democracies latines de l'Amérique", Paris, Flammarion.

20. Rudolf Kjellen, "Der Staat als Lebensform", 1917, стор. 107.

21. Ratzel, "Soziologie", 1907, стор. 37.

22. Див. м. и. F. Schlegel.

мовознавства причинилося дуже до поширення сеї помилки.²³ Сьогодні не підлягає ніякому сумнівови, що поширення мов не йшло по лінії антропологічних споріднень та різниць, але незалежно від них,²⁴ через те й не можна класти обох прикмет побіч себе в дефініції нації. Вони не мусять сходитися з собою і життє вчить, що не все сходяться.

Сказане тут не значить, що нації не різняться поміж собою з точки погляду антропології. Такі різниці поміж ними є безперечним фактом. Річ іде тільки про значінне сього факту. Щодо його існує повна аналогія поміж фізичною та гуртовою одиницею. Фізичні людські одиниці різняться теж поміж собою своєю будовою, ростом і т. д. Але не в сьому безперечному факті існуючих поміж людьми фізичних та духових різниць є основа їхнього існування, як окремих одиниць. Якби найшлися люди навіть в найбільших дрібницях і з кожного погляду однакові, то проте вони не пересталиби бути окремими одиницями. Те саме відноситься до націй, як гуртових одиниць. Кожда з них різниться від інших як різняться поміж собою і людські одиниці, але причина, чому вони є окремими одиницями лежить не в сьому факті й сей факт не пояснює тайни їх самостійного існування побіч себе як окремих гуртових одиниць, розв'язка сієї тайни лежить в чому іншому.

4. Культура як об'єктивний критерій нації. Побіч расової теорії нації, займає концепція культурної нації окреме місце.

Зовсім помилково Рудницький відносить народження її до "двадцяти літ тому назад", коли "тільки Кірхгоф несміло ставляв побіч державних націй так названі культурні".²⁵ Власне розумінне нації як культурної індивідуальності належить до дуже давніх. Висше вже згадано обох великих письменників Франції XVIII століття. В Німеччині кінця XVIII та початку XIX століття можна назвати розумінне нації як культурної окремішності пануючим в колах найбільших її мислителів та творців. Вистарчить згадати Гумбольдта, Фр. Шлегеля, Новалиса.²⁶ Фіхте поклав таке власне

23. Voas, цит. тв., стор. 101 і слід.

24. Friedrich Meinecke, "Weltbürgertum und Nationalstaat", 1919, стор. 58. Friedrich Hertz, "Moderne Rassentheorien", 1904.

25. "До основ укр. націоналізму", стор. 295. Взагалі весь початок 8 розділу статті не відповідає історичним фактам.

26. Meinecke, стор. 39 і сл.

розумінне нації в основу своїх "Бесід до німецького народу".²⁷ Тай взагалі се розумінне так правильно повторяється в теорії та в практиці національних рухів, що Бочковський, подаючи свою схему фаз національних рухів, каже загально, що "перша фаза національного пробудження має суто культурний характер".²⁸ При пояснюванні нації "питомою культурою" вдаряє в більшій ще мірі, як при расовій концепції, неозначеність та непевність поняття, яким означено істотну прикмету нації. Питання про суть культури досі не вирішене. Доволі багата література про поняття культури — духової та матеріальної — і цивілізації дає кілька самостійних та відмінних дефініцій сих понять і переводить не все однаково розмежування поміж ними.²⁹ Але не зважаючи на сю непевність в теоретичному означенні поняття культури, не можна зрентися права користуватися ним. Св. Августин сказав був про право: "коли питаєш мене, що є право — не знаю, коли ж не питаєш, знаю". Те саме з поняттям культури. Помимо недостатці в точній та неспірній дефініції, можемо говорити про культуру не розходячися в розумінню, яке вкладаємо в се слово.

Зв'язок поміж нацією й культурою треба признати очевидним. Національні рухи майже все видвигали культурні гасла. Часто утотожнювали вони себе з культурним рухом, не ставили крім культурних інших домагань, а то і виразно зрікалися від яких-небудь стремлінь поза культурними. Чи було се свідомим, диктованим практичними зглядами, промовчуванням інших напрямів національних стремлінь, чи необхідним етапом в розвою національної свідомости, як кажуть Бочковський та Реннер,³⁰ треба прийняти, що емпірично життє нації проявляється на полі культурних стремлінь. Ішлоб тільки про виясненне ества взаємин між нацією і питомістю культури. Докладніше, треба питати: чи культурна окремішність є істотною прикметою нації в тому розумінню, що культурна окремішність мусить витворити націю, що кожна нація мусить представляти собою також культурну окремішність?

27. "Reden an die deutsche Nationalität" (Reciam), особливо бесіди 4, 7, 8.

28. "Національна справа", стор. 31.

29. M. Vierkandt, "Naturvölker und Kulturvölker", 1896 його ж "die Stetigkeit im Kulturwandel", 1908. — Dr. Alfred Weber, "Der soziologische Kulturbegriff" (Verhandlungen des 2. deutschen Soziologentages), 1913.

30. "Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen", стор. 90.

Для розв'язки так поставленого питання неминучо треба мати на увазі ось що:

З одного боку можливість перехрещування не тільки в певній людській групі, але також і в кожній одиниці різних культурних кругів. Ся обставина має для питання, про яке тут річ, принципіальне значіння. Якби культурний круг рішав з кончеюстю про націю, то послідовно требаби прийняти можливість бути рівночасно членом різних націй — а тому, що рівночасна приналежність до різних культурних груп є явищем доволі поширеним, то й національна ріжнотанітність одиниць повиннаби бути також звичайним явищем. На ділі ми бачимо щось якраз протилежне. В протиставленню до культури, яка допускає існування рівночасно побіч себе різних "культурних впливів", дозволяє їм перехрещуватися, модифікувати та доповнювати, нація в сьому напрямі абсолютно нетерпима. Вона жадає для себе цілої людини і виключає другу націю від якихнебудь прав до неї. Читання поміж приналежністю до різних націй не може бути вирішене інакше, як тільки абсолютним рішенням на користь одної з них.

Емпірично маємо цілий ряд випадків, в яких цілі частини нації належать до іншого культурного кола, як її решта. Так Поляки з Познанщини культурно безперечно ближші до Німців, як до Поляків з б. Росії — і то без огляду на спільність мови — проте національно, вони Поляки. Для українців Збруч і Карпати становлять межі, по яким на протязі довгого часу витворювалися відмінні культурні типи. Помимо всього відемного практичного значіння для нації, ніхто одначе не може на сій основі признати існування 3 українських націй. Коли про небезпеку такого поділу можна говорити, то зовсім не ізза існування окремих культурних типів, тільки по зовсім іншим причинам.

Далі не можна поминути ось якого засадничого та загального факту. "Національна культура", в розумінню одностайної культури всеї нації, досі ніде не існувала та не існує. Під назвою її досі розуміється культуру одної частини нації, пануючої повсякчасно кляси, яка виступає в характері носія національної ідеї та національної культури. Се відноситься не тільки до країн, таких типових з сього боку як Росія, де бездонне провалле ділить культурні низи від верхів, де по оба боки сього провалля жили незалежно від себе ріжно культурні світи. Найбільше культурні країни світа виглядають з сього боку не інакше. Вистарчить

згадати Англію. Пешель³¹ каже, що в безпосередній близькості Льюдону сільський зарібник знає та уживає всього навсього кілька сот слів англійської мови, проти пересічно 20.000, які становлять засіб слів освіченого Англійця. А праці та анкети про положення робітничої кляси в Англії в першій половині XIX століття малюють яркими красками безодні, які розтинали тоді культурно англійську націю.³²

Річ не тільки в "скількості" культури. Нація, а особливо кожда розвинена нація, розпадається на культурні круги, які ріжняються поміж собою власне якістю своїх культурних типів. Їхні межі йдуть передусім на межах суспільних кляс. Поділ суспільства на кляси відбивається дуже виразно в культурній сфері. Він витворює культурні круги, які розбивають до певної міри культурну єдність суспільности нації, та наближують до себе культурно ті самі кляси різних націй. Феодальна родова аристократія до недавних часів становила інтернаціональну культурну суспільність, з одною спільною мовою, однакою "способом думання" та відчущання, побутом, кодексом життєвої моралі та звичаю — суспільність, яка охоплювала своїх членів далеко сильніше, як їхні національні суспільства. Тесаме кляса буржуазії в розвинутих капіталістичних країнах. Її спосіб думати, її своєрідна культура настільки одмотанітна та незалежна від впливів нації, що можна і треба говорити про "питому" культуру сеї суспільної кляси.³³ Селянство теж виявляє скрізь своєрідні, незалежні від нації культурні прикмети. Врешті сучасний пролетаріят становить безперечно, в дуже великій мірі одноцілу поміжнаціональну культурну громаду. Штамлер ставить слушно питання, чи культурна єдність сильніша поміж клясами в межах нації, чи протилежно в межах кляс, поміж її ріжнонаціональними частинами.³⁴

Раз так, раз ріжні "питомі культури" існують не тільки побіч себе, але перехрещуються в одиницях та групах, то про рішаючу творчу роль культури для нації, про те, що "питома культура", хотяйби з іншими "основами", разом "давала" націю — не можна

31. Peschel, "Völkerkunde", 5. Aufl., 1881.

32. Fr. Engels, "Die Lage der arbeitenden Klasse in England", 4. Aufl.

33. Werner Sombart, "Der moderne Kapitalismus".

34. B. Stammer, "Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung", 2. Aufl., 1905.

говорити. Зв'язок поміж нацією і культурною своєрідністю, зв'язок дуже сильний, безперечно існує, але його ество не в тому, в чому добачує її теорія культурної нації.

В кінці на одну ще обставину треба вказати. Культурне зближення не завжди, не абсолютно та не конче йде в парі зі зближенням та об'єднанням взагалі. Історія дає численні докази, що власне боротьба давала товчок до культурного зближення, уподібнення поміж противниками без того, щоби в міру сього культурного зближення затихало загострення боротьби. Тард³⁵ сформулював се в окремих закон "суспільного наслідування". В приміненню до питання "культура і нація" треба зауважити, що майже все боротьба націй веде до зближення поміж противниками в царині культури. Се діється не тільки шляхом насильства з боку сильнішого, але є одним з наслідків самого факту боротьби. Приміром може бути переняття Українцями східньої ноші та зброї в процесі довголітньої боротьби з Татарами та Турками.

З другого боку, культурне зближення, навіть коли воно пішло так далеко, що можнаби оспорювати існування різних культур, не мусить стопити різні нації в одну. Прикладом є Англійці та Ірландці. Навіть як загальне правило можна помітити, що національне ворогування проявляється якраз в частинах нації, найбільше зближених культурно до противника. Так германофільські настрої Польщі були сильніші серед елементів російської Польщі, ніж в знімченій культурно Познанщині. Українське громадянство, зближене культурно до поляків Галичини, все представляє у відношенню до них непримиримий напрям, а зближена культурно до москалів Придніпрянина, такийже напрям щодо Росії.

Розуміється, сі непримиримі настрої не наслідок культурного зближення. Але вони доказують, що культурна схожість не мусить впливати об'єднуюче, що значить, вона не мусить бути жерелом сего суспільного об'єднання, яким є нація.

Усе, що сказано тут про культуру, відноситься зокрема теж до мови, як одного з чинників культури.

І спільна мова творить тільки в певнім напрямі однаковість уживаючих її людей, але не більше. Вона становить безперечно один з найважливіших засобів для об'єднання, але не становить ще самого об'єднання. Тому розуміння нації, як частини людства,

35. Tarde, "Les lois de l'imitation", стор. 167 і слід.

що уживає тої самої мови, так само атомістичне,³⁶ як і обговорені висше. Навіть якби правдою було, що кожда нація різниться від другої "самостійною" мовою, та що вся нація уживає тільки одної мови, навіть тоді повисше означення нації не означувалоби її ества, а тільки вказувалоби на явище правильно зв'язане з феноменом нації.

Теорія, по якій мова становить суцню, а то і одну істотну прикмету нації, належить до найбільше поширених.³⁷ Се і природне з огляду як на велике значіння мови в життю націй, так і на обставину, що мова становить сей здавалосьби одинокий об'єктивний зовнішній критерій, по якому можна пізнавати існування нації. Так Челлен каже: "Коли можна уважати процес творення нації покінченим так, що нація доспіла до особовости? Відповідь можна знова шукати по об'єктивному, як і суб'єктивному боці. Перша (відповідь) звучить: тоді, коли дотичній народній групі повелоса сотворити власну мову. Тут показується зв'язок між національністю і мовою в новому світлі: як причина та наслідок. Коли отже акліматизація дійшла до того, що долішньонімецький говір можна означити як голяндський, а кастилійський як португальський, тоді маємо певний знак, що нові нації виділилися...".³⁸ Головно знова з практичних причин, але теж шукаючи за об'єктивним критерієм нації, підносять правники та практичні політики мову до значіння рішачого чинника.³⁹

Між тим факти говорять яскраво, що зв'язок між нацією і мовою не є необхідно такий, як твердить повисша теорія. Маємо нації з кількома мовами і різні нації з одною мовою. Колиби навіть оспорювати окрему національність Швайцарців з трьома та Бельгійців з двома різними мовами, то трудно заперечити

36. Так уже Jakob Grimm в "Kleinere Schriften", VII, 1884, стор. 557, називає нацією людей, що говорять тою самою мовою.

37. В. Левинський, "Народність і держава", 1919, стор. 8. Бочковський, "Нац. спр", стор. 18, 76, 78. Kjellen, "Der Staat als Lebensform", стор. 123. Ludwig Mises, "Nation, Staat und Wirtschaft", 1919, стор. 7 і сл.

38. Цит. твір, стор. 123.

39. Dr. Ferdinand Schmidt, "Das Recht der Nationalitäten", (Verlag des 2. Deutschen Soziologentages), 1913. S. 55. H. v. Herrmann, "Nationalität und Recht dargestellt von der österreichischen und ausländischen Gesetzgebung", 1899. Bernatzik, "Über nationale Matriken", 1910, того ж "Die Ausgestaltung des Nationalgefühls im 19. Jahrhundert", 1912. A. v. Onclul, "Zur österreichischen Nationalitätenfrage, 1899. Renner цит. твір, стор. 62 і сл.

існування французької нації з її дуже глибокими поділами щодо мови. А вже зовсім неспірним останеться факт, що існують різні нації, які не різняться між собою мовою. Це Американці і Англійці, Хорвати та Серби і Флямандці та Голяндці, так отже емпірія мовою фактів побиває повищу теорію.

Не менше побиває її ось яке принципіальне міркування.

Розрізняювання поміж самостійною мовою та говором не спирається на ніякий певний та непохитний критерій. Не знаємо, яка скількість та якість своєрідних прикмет потрібна, щоби в данім конкретнім випадку можна говорити не про говір, а про самостійну мову. Зовсім певно можна вичислити признані самостійними мови, між якими різниця не більша, або не дуже більша, як поміж діалектами одної мови, хочби взяти голяндську та діалект німецької мови. Буває, що зовсім не філологічні моменти рішають про "самостійність" якоїсь мови. Неначеб відповідаючи на наведені висше слова Челлена про Голяндців, каже Трайчке про них та про їх мову: "Вони долішньонімецьке племя, як Сакси та Вестфальці". "Сьогодні голяндська мова перестала бути німецьким діалектом...". "Се є моряцький діалект, призначений висловлювати тільки найнище та найбуденнійше; коли він хоче підвестися до понять вищої культури, то мусить винести на вижину вислови, що були первісно тривіальними. Се в найвищій мірі поучаюче, бо бачимо як міняється народність. Що сьогодні Голяндці не є Німцями, цього не можна не добачити."⁴⁰

І справді, сей примір поучаючий. Він доказує, що в данім випадку не самостійна мова рішила про утворення нації, але навпаки. Викликано історично виділення одного з долішньонімецьких племен в "самостійний нарід", в націю, мало рішаючий вплив для утворення з діалекту самостійної мови. А додамо — не тільки мови, а й усеї окремої, нової національної культури.

Обговорюючи питання про взаємини між мовою та літературою з одного, політичними відносинами з другого боку, Майнеке каже загально: "Але ще частійшими є випадки, що політичні впливи та інтереси пособили утворенню спільної мови та спільної літератури, а то навіть і були причиною для нього".⁴¹

40. Heinrich v. Treitschke, "Politik", I. B. 4. Aufl., 1913, стор. 277.

41. "Weltbürgertum und Nationalstaat", стор. 3. Гляди також Mitscherlich, "Der Nationalismus und seine Wurzeln", (Schmollers Jahrbuch 36, 1295). Юліян Бачинський, "Україна Ірредента", 1895, стор. 59.

5. Територія як "прикмета" нації. Окреме місце займає питання, яке значінне має для нації справа власної території. Особливо в звязку з конкретним питанням, чи Жиди нація, було воно широко обговорюванім. Але теорія, по якій територія власно належить теж до об'єктивних прикмет нації, не становить сієї прикмети на одному ступени з іншими. Відносно території не було спроб аналогічних до ученій, по яким нація се частина людства відрізнена від інших расою, мовою або культурою. Територію визначуювано тільки побіч других критерій в нації. Питання відносно території звучить так: чи нарід, який має інші прикмети нації се нація, коли не має власної території? Значить, територію уважано все тільки додатковою прикметою, яка не сама, але як додаток до інших складає ество нації. Питання в тому, чи сей додаток необхідний.

Питання відносно території можна ставити ще инакше. Можна питати, чи територія означеної якості, пр. територія з данім підсонням, територія одної водної системи, замкнена горами або водою область і т. и. не мусить викликати серед даних умовин витворення усіх інших національних прикмет. Значінне і вплив території в сьому напрямі очевидні. Антропогеографія та історія дали давно потакуючу відповідь на так поставлене питання. Але для згаданих вище теорій важне значінне території не з сього боку. Для них важне не питання, як впливала територія на витворення нації. Вони питають, чи даний нарід актуально, тепер поселений так, щоби міг назвати якунебудь територію своєю власною.

Сієї різниці в ставленню питання не помічує тонкий дослідник нації Житловський. В полеміці проти названих теорій він каже: "Легко доказати, що територія не може бути основною ознакою національності. Вже той факт, що кочові племена, що не мають власної території, виказують національні різниці, що всяке кочове племя свідоме своєї різнородности від інших і своєї приналежности до одного племені; що воно таким чином розв'язує всі завдання своєї нескладної культури для себе й багато з них инакше, — а навіть свідомо инакше — як інші, вже сей один факт показує нам можливість існування національності без території. І серед культурних народів ми замічуємо дві нації, цілком позбавлені території. То — Жиди й Цигани. Про Циган нема що говорити: їх національність досі ніхто не оспорював.

Але й Жиди, ті кочовники висшої культури, без сумніву представляють окрему національність".⁴²

Житловський, який стоїть на ґрунті об'єктивних критеріїв нації, ледви чи мігби доказати національність Циган. Колиби поставити побіч себе Циган Азії та різних європейських країв — Угорщини, України, Іспанії — виявилосьби, що кожді з них носять на собі виразний "смак землі", по якій кочують. Щож до Жидів, то тільки дякуючи розмірно високій культурі й особливому своєму положенню, "належать всі сі маси жидівського люду, що замешкує Польщу, Литву, Угорщину, Буковину, Румунію, Україну, Уайтчепльський квартал в Лондоні й жидівське "ґето" в Нью-Йорку",⁴³ до одної нації. Вони виїмок і zarazом доказ, що культурні дані можуть перемогти до певної міри вплив та значінне природних даних. Але як виїмок, приклад Жидів не перечить фактові, що територія впливає на витворюванне об'єктивних народніх прикмет. Але не в сьому значінне території для нації. Воно висказане тезою, яку Житловський оминув: що кожда нація мусить мати власну територію, щоби бути нацією.

Яка доля правди міститься в сій тезі?

Знова треба піднести методологічну помилковість, що проявляється в поставленню території на одній площині з іншими "прикметами" та в самому зачисленню її до "прикмет" нації. "Прикмети" можуть лежати в самій тільки нації. Натомість коли мова про територію, то діло не в "прикметі", тільки у відношенню нації на вні, в данім випадку до території. Якого рода се відношенне і яким воно мусить бути, про се буде сказано далі. Тут треба підкреслити сам факт, що згадані теорії уважають територію чинником для нації необхідним. Несвідомо, вони в дефініцію нації вкладають практичне домаганне, постулять, який нація мусить видвинути дякуючи самій своїй істоті.

Що значінне території для нації власне практичного характеру та що території не можна уважати необхідною прикметою її, се впливає теж з прикладів, які дає життє. Факт, що емігранти уважають себе далі членами нації, хотя й покинули її територію; факти існування областей з національно-мішаним населенням

— доказують, що звязок між територією і нацією не є абсолютний. Теоретично можна уявити собі випадок, що уся нечисленна нація покидає свою дотеперішню територію і переселюється або й розходиться по світі: через те саме, вона ще не пересталаби бути нацією. Вона пересталаби нею бути тільки шляхом утрати усього, що вяже її в окрему цілість. Рішаючим бувби для сього не факт виселення, але психічно-суспільний, звязаний з ним процес.

Огляд поодиноких "прикмет нації" дає передусім неґативний результат, що ані ніяка з них сама, ані усі, чи деякі з них разом не дають істоти нації. Поясненне самої істоти нації, треба шукати поза ними.

Се не значить, що сі моменти для нації не мають значіння. Вже простий досвід вказує, що хоч не з математичною точністю, хоч з численними виїмками та відхиленнями існуванне націй та їх життє йде рівнобіжно до проявів в царині мови, культури і т. д. Існує, очевидно, звязок між нацією та сими чинниками, і пояснити його істоту є завданням теорії.

На сьому місці слід згадати про концепцію, яка в розвою поглядів на націю відіграла дуже видну роль. Подумана як чиста теорія, вона була рівночасно основою, на якій побудовано найпоспідовнішу радикальну програму розвязки національної проблеми. Се ученне про націю одного з найвизначніших її теоретиків, а разом одного з найвидатніших теоретиків міжнароднього права С. Манціні. В славній вступній лекції читаній на нововідкритій для нього катедрі в Турині (1851), Манціні розкладає поняттє нації на ось які складові чинники: географічний чинник, або край; етнографічний, або раса; раціоналістичний чинник, або мова; релігійний чинник, або віроісповіданне; традиційний чинник, або звичай, побут та історичні спомини; правовий чинник, або суспільні закони та установи. "Понад усіми сими чинниками стоїть моральний чинник, якого жерелом є національна свідомість, себто почуванне приналежности до себе, без якого усі другі чинники мусять остати хиткими та непевними".⁴⁴

Манціні кладе отже натиск на суб'єктивний моральний чинник, якому признає більше значіння як усім другим. В його

42. X. Житловський, "Соціалізм і національне питанне" (переклад з московського), 1915, стор. 36

43. Тамже.

44. Dr. Robert Michels, "Die historische Entwicklung des Vaterlandsgedankens" ("Verhandlungen des Zweiten Deutschen Soziologentages"), 1913, ст. 162.

представленню йде тільки про перевагу морального чинника над іншими. Теоретично стоять у Манціні усі ці чинники на одній площині так, що різниця поміж ними тільки кількісна, відноситься до їх більшого або меншого значіння як складового чинника нації. Всежтаки в сій концепції бачимо перехід від спроб, означити націю виключно тільки об'єктивними її прикметами, до розуміння її як суб'єктивного явища. Акцентований Манціні моральний чинник відбирає його теорії характер чисто атомістичний. Він справляє, що нація перестає бути тільки сумою однакових з погляду раси, мови і т. д. людей, а стає суб'єктивною цілістю.

Всежтаки теоретично, се сформулювання недостаточне. Принципально не можна ставити на одній площині річевих та суб'єктивних моментів так, як се бачимо в Манціні. Істота нації може лежати тільки в об'єктивних її прикметах, або мати суб'єктивний характер. В останньому разі — до сього становища наближається Манціні — подані ним об'єктивні моменти не "складові чинники" нації, тільки чинники, які так або інакше впливають на витворення сього суб'єктивного стану, який сам рішає про існування нації. Таким способом існує поміж наведеними чинниками засаднича різниця, а не тільки різниця степені з огляду на їх практичне значіння.

До речі, практичний політичний напрям, якого теоретичним речником був Манціні стояв послідовно на тому, що тільки суб'єктивний момент є рішачим для національної проблеми. Його прихильники проголосили плебісцит методом національного принципу. "Через те, стає національність актом волі",⁴⁵ поза яким питання раси, мови, релігії тратить усяке значіння. Практично проявився сей погляд в 1870-71 році з нагоди питання Альзатії. Уся демократична Європа домагалася тоді плебісциту для забраних у Франції провінцій, без огляду на обставину, що момент раси та мови вказував на національну приналежність бодай Альзатії не до Франції, а до Німеччини.

45. Тамже, стор. 164.

III. НАЦІЯ ЯК СУСПІЛЬСТВО.

1. Поняття суспільства. Гостре та принципальне протиставлення до розуміння нації, як загалу одиниць означеної якості (питомої раси, культури і т. п.) становить погляд, що бачить в нації окрему цілість, окремий суб'єкт, "особовість" з власним життям, волеватністю та власною долею.

Термінологія практичного життя давно та по правилу говорить про нації як про особовости. Не тільки поезія персоніфікує нації, але і проза політичних рухів говорить постійно про права націй, про їх стремління, домагання, боротьби і т. д. І діло тут не тільки в "догідному скороченні", як думає Ле Фюр. Номенклатура в сьому випадку вірний вислів суспільного факту, з яким мусить числитися практика та який признати мусить теорія.

Так каже Реннер, зі становища практичних завдань політики: "Питання про правний суб'єкт, про зміст та санкцію права, які законодавець мусить ставити собі при кожній нормі, коли вона має успішно впливати на суспільне життя, підноситься також у відношенні до національної цілоти та її органічних частин. Хай ніхто не говорить про національний закон, поки не вияснить собі сих основних точок. Так як не можна виминути консеквенції, що породи є колективною цілістю та що з ними як з такими муситься поступати в державі національностей, то — як бажаною не булаби ся консеквенція — не лишається нічого іншого, як числитися з цією голою обставиною".¹ І справді, практика давно хоча й не зовсім рішучо вступила вже в б. Австро-Угорщині на шлях признавання особовости націй.

Щодо теорії, то розуміння нею нації як суб'єктивної цілоти є дуже старе. Хотя й невисказане ясно, лежить воно в основі численних теорій, почавши від Фіхте. Недавно висказав сей погляд Челлен. Він каже, що "зроблено політичне відкриття більше, як якенебудь інше від відкриття одиниці християнством: що в історії є ще одна особовість, нація". "Нація а не одиниця є справжнім героєм історії".² Останній погляд, який переносить утворення нації на сам початок історії, не можна прийняти без застережень, але що нація є, хотя і не самотнім, "героєм" історії,

1. "Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen", стор. 115.

2. "Der Staat als Lebensform", стор. 127.

що становить вона особовість і як індивідуум виступає, се факт безперечний.

Переведений на мову соціології сей факт означає, що нація є згуртованнем людей, "групою", "суспільством" в широкому значінню сего слова.

І назва і поняття суспільства належать до дуже спірних.³ Безперечно, воно становить одно з осередних понять, і в звязку з сим і осередних проблем соціології. Відповідно до різних соціологічних систем, уживається його в ріжному значінню, а в звязку з сим міняється і обєм поняття і його зміст. Тут означає "суспільство" кожде, якенебудь згуртованне (група) людей, без огляду на його якість та рід. Суспільством в сьому широкому значінню є отже і держава, і родина і толпа, і суспільна кляса, і релігійна секта, і племя, і рід, і кожний людський гурт, оскільки він виступає як цілість, а не проста тільки сума обнятих ним одиниць. В такому значінню уживає сього слова пр. Вундт, на означенне "цілоти живучих в релятивній едности зносин та звичаю людей, яка звичайно ділиться відтак на більшу або меншу скількість частин, як обнятих собою поодиноких форм".⁴

Признанне, що людський гурт, суспільство, становить своєрідну цілість, якої житте та вчинки є ріжні від життя та вчинків складаючих його одиниць, становить одно з основних придбань соціології. Воно становить, до певної міри, оправданим її існування, як окремої царини людського знання. Тому власне, що суспільство становить як понадодинична цілість щось нове, то і наука, яка ним займається є самостійною дисципліною, з власним предметом досліду. Навіть названо її наукою про суспільні групи (Гумплович).

Питанне про те, що становить суть сеї понадіндивідуальної едности суспільства находило дуже ріжні відповіді. Абстрагуючи від виразно метафізичних пояснень, давало воно почин до містичного в сути річи розуміння, що існує "збірна душа", як

окрема, власна душа громади,⁵ не менш містичною, є в своїй сути теорія "суспільного організму" в її численних нюансах.⁶ Вільна від сего містицизму розвязка, бачить в суспільстві вислід ділання складаючих його людських одиниць. Волі одиниць творять волю суспільства, взаємно впливаючи на себе, модифікуючи себе так, що результат представляється як відмінна і иноді протилежна навіть до волі поодиноких її співтворців, формально самостійна в порівнанню до сих воля загалу. "Тут лежить... точка, де розвій індивідуальної волі переходить в розвій волі загалу. Таким способом добуває воля в найширшому значінню сього поняття своє найвисше здійсненне в волі загалу, яка одержує свої змісти від одиничної волі... і впливає назад на її саму в її розвою, звязуючи її витвори в самочинну, творчу цілість".⁷ Так воля одиниць є одиноким жерелом волі суспільства — але ся остання є, незважаючи на се волею не одиничною, але волею нового, понадодиничного, колективного творця, волею суспільства.

Передовсім теж само існування гурту, суспільства, є вислідом, волі його членів. Воля (в найширшому розумінню) се той чинник, який означену скількість людських одиниць перетворює в гуртову цілість в суспільство. Ніяка їх якість, ніякі фізичні чи моральні їх прикмети самі собою не можуть сего зробити. Ясно видно се на ось якому прикладі. Родина се суспільство, оперте на спільности походження. Чи се значить, що сама спільність походження творить родинну суспільність? Зовсім ні. Коли людська пара розійдеться з собою, а сплоджені нею діти живуть окремо, так, що приміром і вони й їхні батьки взаємно не знають про себе, то, помимо факту кровного звязку, родина як суспільство не існує. Бо суть родинної суспільности лежить не в самому факті походження дітей від батьків, але в свідомости сего факту та почуваннях, які на йому основуються. В загальний спосіб се проявляється в суспільному явищі "материнського права".⁸ Фізичне існування батьків не перешкоджає тут тому, що вони нахо-

3. З багатої літератури див. м. ін. Spenser, "Die Prinzipien der Soziologie", 1877. I. W. Dilthey, "Einleitung in die Geisteswissenschaften", I. 1883. K. Gumplovicz, "Grundriss der Soziologie", 2. Aufl., 1905. G. Simmel, "Das Problem der Soziologie", (Schmoller, Jahrb., 1894. S. 257 ff. 1301 ff.). Каръевъ, "Введение в изучение социологии".

4. Wilhelm Wundt, "Völkerpsychologie", IX. B. "Das Recht", 1918, стор. 3.

5. M. Lazarus, "Das Leben der Seeie", 3. Aufl., 1883-1896.

6. Albert Schäffle. "Abriß der Soziologie", 1906. "Bau und Leben des sozialen Körpers". 2. Aufl., I-II, 1896.

7. Wundt, цит. тв., стор. 356.

8. Іде тут про сам факт сеї суспільної установи. Питанне про поширення і т. д. для обговорюваного питання без значіння.

дяться поза скобками суспільного зв'язку, що ґрунтується на походженню власне тому, що недостає суб'єктивного моменту свідомості та зв'язаних з нею почувань.

Іншим прикладом є суспільна кляса. Вона існує як твір і наслідок означених суспільних відносин зразу тільки потенційно. Щойно свідомість цих відносин, свідомість спільних інтересів, величезний психичний процес, який відбувається в головах учасників стоплює їх в одну гуртову цілість, творить ефективну групу, клясу, суспільство. Сей суб'єктивний, психичний момент та його пізнання становить суцільну тему соціологічної теорії Маркса та Енгельса і лежить в основі їх науки про суспільні кляси.⁹

І так скрізь, суб'єктивний чинник бажання, волі, становить суть зв'язку, силою якого якась скількість одиниць стає суспільним гуртом, суспільством, з власним понадодиничним буттям. Таким шляхом виникає "громада великий чоловік", як герой суспільних рухів та властивий предмет суспільних наук. Так виникла і нація, і Ренан має рацію, коли бачить її ество в "повсякденнім племіні".

Загальне означення нації як суспільства і менш загальне означення волі як чинника, що творить суспільність, не є ще розв'язкою питання про ество нації. Але на тлі цих означень воно є поставлене конкретніше. Воно звучить тепер: чим відрізняється суспільство, яке називаємо нацією від інших? А разом є вказаний шлях, на якому треба шукати суцільних прикмет, для ближшого означення суспільства-нації.

2. Спільнота і спілка. Усі безконечно чисельні форми людських суспільств можна звести до двох протилежних типів, яким Теннес¹⁰ признає основне значіння. Се є "спільнота" (Gemeinschaft) і "спілка" (Gesellschaft). Основою розрізнення поміж ними двома типами суспільства є розрізнення між двома

типами людської волі, між "стихийною волею" (Wesenswille) та "свідомою волею" (Willkür).¹¹

Стихийна воля, се безпосередній, змістовий, непередуманий відрух, історично первісний тип волі. Вона найтісніше зв'язана з почуванням, має на меті заспокоєння найближчого відчутого бажання, а не досягнення свідомо поставленої цілі. В цьому значінню можна сказати, що стихийна воля не знає і не має цілі, а має тільки напрям. Її істота араціональна, бо жерелом її психичний стан, а не раціональне думання. Через те вона "стихийна".

Її протиставленням є тип волі, яку за браком іншого терміну називаємо "свідомою". Се воля, яка визволилася з під психичної стихії. Вона вже не безпосередній вислів почувань та настроїв, але наслідком праці думки, яка "свідомо" означає та вибирає цілі та засоби для їх здійснення, вона має не тільки напрям, але й означену ціль. Рішачу роллю в ній має елемент раціональності, правильне думання.

В засадничий спосіб займається проблемою цих двох типів волі Фіркандт¹² і ґрунтує на розрізненні між ними свою теорію культури. Перевага "свідомої волі" над "стихийною", "граючою енергією", над енергією поставленою на службу доцільності, се по ньому ество культури, а розвій людства характеризується власне витисканням стихийної волі свідомою.

Прикладом обох проявів волі є з одного боку дикий мисливець, що убиває звірину в кожній порі та при кожній нагоді без огляду на те, чи потребує її чи ні; з другого сучасний мисливець-раціоналіст, бо виконує мисливецьство з обмеженням, які йому "диктує розум", хоронить звірину і т. д. У першого воля тільки вплив інстинкту і ним зовсім опанована; волею другого править розум. Поведення першого є проявом стихийної волі, у другого бачимо свідому волю.¹³

9. Про сей бік "марксизму" див. м. ін. Max Adler, "Marxistische Probleme", 4. Aufl. "Marx als Denker", 2. 1. 1921. "Engels als Denker", 1921.

10. Tönnies, "Gemeinschaft und Gesellschaft", 1887. В слідуючому виводі сеї книжки розходяться в дечому з поглядами Tönnies-а, але в головному особливості щодо засадничого розрізнення між "спільнотою" та "спілкою", годяться з ними.

11. Дословно требаби переводити Willkür через "своєвільє", але се не відповідало би своєрідному, технічному значінню, в якому уживається тут се слово.

12. Vierkandt, "Natur- und Kulturvölker", 1886.

13. До дефініції культури Vierkandt-а зближена дефініція Lippert-а, який уважає "передбачення", головне в економічному життє, критерієм культури.

Дуже ясно виступає різниця поміж обома типами волі у відношенні до неприятеля. Для первісної людини є неприятель доконче ворогом, себто людиною, до якої відносимося з означеними почуваннями ненависти, відрази, бажання знищити її і т. д. Відношення до "ворога", чисто емоціональне, зводиться до почувань означеного відемного напрямку. Зовсім не таку картину дає відношення розвитої, культурної людини до неприятеля. У неї емоціональний елемент зведений до мінімуму і на перший план висувається доцільність. Для неї неприятель передовсім (коли не виключно) тільки "противник", що погрожує означеними її інтересам. Вона може зводити боротьбу без ніякої ненависти до противника. Поза боротьбою з її раціонально означеною ціллю, може вона відноситися до противника зовсім байдужо, а навіть симпатично. Відношення до ворога — прояв стихійної волі, у відношенні до противника, проявляється свідомою волею.¹⁴

Розуміється тут говориться тільки про два протилежні типи волі, до яких довів розвій — зрізничованне первісного інстинкту. В дійсності, ці типи виступають рідко в повній чистоті. Кождий конкретний прояв волі має в собі, звичайно, елементи обох типів: психологія та логіка, почування та холодний розум, араціональне та раціональне перехрещуються в житті одиниць та людських громад на кождому кроці. Між обома існує внутрішній зв'язок. Воля стихійна з правила викликає прояви свідомої, і змінює свій первісний характер раціоналізуючися і навпаки, свідомою волею провокує созвучні з собою емоціональні прояви, стає в більшій чи меншій мірі стихійною. Відносини до "ворога" раціоналізуються згодом, але у відношенні до "противника" маємо все наклін бачити в ньому і ворога. Така є практика життя з безконечною плутаниною усяких можливих комбінацій. Завданням теорії є вносити в сю плутанину простоту незложених типів і на їх основі порядкувати її та зводити в систему. В цьому лежить суть теоретичного пізнання.

Аналогічно до обох обговорених тут типів волі, маємо і два протилежні собі типи людських суспільностей.

Стихійна воля, яка зв'язує людський гурт в одноцільну громаду, творить інший тип суспільства, як громада зв'язана свідомою волею своїх членів. Стихійною волею зроджене суспільство, се

спільнота. Її характер наскрізь араціональний, стихійний. Силою, яка удержує в ній цілість є виключно тільки психологія: інстинкт, "почуття" приналежності до себе, психічні розположення та настрої членів гурта. Раціональний момент має для спільноти все тільки посереднє, а іноді дуже підрядне значіння. Так пр. "толпа" є ярким прикладом араціональності спільноти; її родить виключно тільки стихійний, психічний гін, а недостача якогонебудь раціоналістичного моменту в її утворенні та житті належить потрібно до характеристичних рис "толпи".¹⁵ Араціональному характерові спільноти не перечить обставина, що її існування є об'єктивно оправдане, має свою об'єктивну "рацію буття". Так усі первісні форми суспільної організації були спільнотами, хоч об'єктивно їх існування можна раціонально оправдати тодішніми умовинами; бо держалися вони не силою раціоналістичного думання, а переважно психологією своїх учасників. Так родина, рід, племя і племінна держава були побудовані "стихійною волею", психологією, силою якої одиниця була погложена громадою і держалася її усіма своїми інстинктами та почуваннями. Тому існування спільноти та належність до неї була простим і неоспорюваним фактом і питання про ціль та доцільність існування суспільства не могло взагалі виникати. Його поставлено у перше щойно тоді, коли одиниця усамостійнилася супроти громади, с. т. коли "стихійна воля" стала невистарчати для беззглядного підпорядкування одиниці суспільству. Тоді зродилися перші міркування про ціль пр. держави.¹⁶ Їх поява означає раціоналізацію державного суспільства, перехід його від спільноти до протилежної форми, до "спілки".

Спілка, се суспільство, в основі якого лежить не "стихійна", а "свідомою" волею. Її жерелом є не внутрішня, психічна схильність учасників, але воля, яка стремить свідомо до означеної цілі. Спілка може бути і накинена, примусова. І тоді воля учасників спілки належати до неї не тратить раціоналістичного характеру: вона мотивована переконанням про конечність коритися перед примусом. Оскількиж сей, хто покидає примус зуміє, дякуючи пр. своїй авторитетові, витворити не тільки се переконання,

15. G. le Bon, "Psychologie des Fouies", Paris. Михайловський, "Герои и толпа", ("Общее собрание сочинений", т. I).

16. Robert v. Mohl, "Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften", 1858. Bd. III. S. 529 і снід.

14. G. Simmel, "Soziologie", 1908. "Über soziale Differenzierung", 1890.

але й стихійну волю оставати в спілці, остільки спілка стає спільнотою. Такий процес представляє початкова історія всіх держав, які утворилися шляхом підбою і тільки він довів до того, що успіхи завойовань були тревалі.

Чистим типом спілки є добровільна спілка. В ній виступає ясно те, чим вона різниться від спільноти: її раціоналістичний характер та все, що з ним вяжеться. Перш усього, підкреслений Теннесом зовнішній, чисто механічний характер спілки. Спільноту можна назвати організмом,¹⁷ з огляду на її власну внутрішню силу, яка творить та удержує її.¹⁸ Протівно, спілка є типовим механізмом, частини якого зв'язані з собою тільки зовнішньо і можуть бути довільно виділені. Також зріст та розроджування спільноти і спілки відбуваються, по аналогії організму та механізму, там шляхом внутрішнього розросту, тут способом зовнішнього прибуття та поділу.

Найглибша різниця прибуття ось в чому.

Тому, що почування відноситься все до цілої людини, то і суспільство, основане на почуваннях своїх членів, охоплює цілу їх особовість. Се є тенденція кожної спільноти, яка впливає з самої її істоти. І навпаки, кожний член спільноти має наклон, належати до неї цілим собою, "з тілом і душою", в усіх напрямках думання, почувань та поведіння. Не так спілка. Її родить не почування, а раціональна потреба об'єднання для означеної цілі. Через те вона не потребує охоплювати собою людини більше, як цього вимагає означена ціль і поза сим оставляє людині повну волю.¹⁹ Типовою спілкою є "товариство для означеної цілі", "Zweckverein",²⁰ з обмеженою строго областю усупільнення своїх членів. Таким чином, члени спілки належать до неї не всею своєю особовістю, а тільки обмежено, означеним її напрямом, а поза сим лишаються свободними, оскільки не є членами інших спілок. Сіммель уважає сей момент безконечно важним для розвою одиниці. Його праця про суспільне різнювання присвя-

чена переважно значінню усупільнення шляхом спілок в зв'язку з раціоналізацією та індивідуалізацією життя. Варто пригадати, що питання про обмеження державної влади, отже про вільну від неї сферу життя одиниці, зв'язане з питанням про цілі держави, отже з розумінням держави як "спілки".²¹ В сьому виступає теж ясно обговорювана прикмета спілки.

Те, що сказано про волю, відноситься теж до обох описаних форм суспільства. Вони представляють два крайні типи, які в життю рідко виступають в повній чистоті. Наведеному вже прикладові толпи з одного боку відповідалоби пр. акційна спілка, з другого, як чистий тип суспільства, — спілки. Тільки в таких ясных і неперемішаних формах виступають вони дуже рідко. З правила, кожде суспільство носить в собі чинники як спільноти так і спілки і тільки наближається до одної чи другої, в міру того, які елементи в ньому переважають.

Теннес представляє відносини між спільнотою та спілкою так, що історично друга форма суспільства витискає першу та що тенденція розвою йде до того, що колись спілка стане одинокою формою усупільнення. Сей погляд, безперечно, однобокий. Немає сумніву, що для первісних періодів життя людства спільнота представляла одиноку форму суспільного гуртування та що, в міру раціоналізації життя, форма спілки ставала чимраз частійшою, поки не стала пануючою, а для сучасности характеристичною. Але се не значить, що форма спільноти тратить своє значіння. Протівно. Багато "спілок" набирає згодом деяких прикмет спільноти, а незалежно від сього, на полі нових, багатіших на всякі форми умовин, родяться почасти на розвалинах старих, почасти побіч них нові, незнані досі спільноти.

Так зокрема сучасні суспільні рухи дали почин до народження спільнот, якими є — особливо в моменти загостреної боротьби — суспільні кляси. В засаді суспільна кляса се не спільнота, а спілка. Її батьком є спільний інтерес та раціональна конечність об'єднання для боротьби за сей інтерес. Але власне примір кляс показує помилковість погляду Теннеса. Суспільне життя, се не тільки раціональна техніка. В ньому родиться почування, розбухується море психічних сил і спілки стають спільнотами. Два чинники, стихійна воля з одного, "чистий розум"

17. Етимологічно, організм значить те саме, що механізм. Тільки згодом, в великій мірі через забуття його первісного значіння, набрав він значіння, в якому ужито його тут. Гл. Kistiakowskij, "Gesellschaft und Einzelwesen", 1899, стор. 19 і слід.

18. G. Radbruch, "Grundzüge der Rechtsphilosophie", 1914, стор. 105.

19. Simmel, "Soziologie", "Über soziale Differenzierung".

20. O. Gierke, "Das Deutsche Genossenschaftsrecht", Bd. III. S. 221 і раніше.

21. O. Gierke, "Johannes Althusius", стор. 280 і слід.

з другого, правлять життям людства, доповнюють себе, виправляють, і представляють собою його два різні обличчя. В царині філософської думки відповідає їм дуалізм волюнтаристичних та раціоналістичних концепцій. В практиці історії можна помітити свого рода чергування, раціоналізоване то знова волюнтаризоване життя. Рим часів імперії, середньовіччя — і знова раціоналістичні століття XVIII та XIX і волюнтаристична хвиля початку XX століття²² — се не розвій по лінії, яку намічує Теннес, але величава ритміка. Згідно з нею спільнота не є засудженою на загибель формою суспільства. Теннес узагальнив тільки тенденцію, що в звязку з розвитком капіталізму була пануючою в західній Європі почавши від XVIII століття.

3. Нація се спільнота. Признаючи націю одною з форм усупільнення, вязання людських гуртів в гуртові цілоти, в суспільства, належить запитати, до котрого з описаних обох типів суспільства вона належить. Чи є нація механічним твором направленим до означеної ціли, "свідомої волі", чи органічним, споеним психічно, а не тільки логічно, суспільством, спільнотою?

Інстинкт мови розв'язав здавна се питання на користь спільноти. Говориться тільки про національну спільноту, ніколи про спілку. Навіть без відношення до технічного соціологічного значіння обох слів, установленого Теннесом, просте почуття підсуває для нації назву спільнота. Се, розуміється, не є аргументом, але воно всежтаки вказує на те, як відчувається характер національного суспільства як спільноти. І се почуття не помиляється.

Творчим чинником нації є, очевидно, "стихийна", а не "свідомая" воля. Серед численних теорій та концепцій на тему нації не стрічаємо ні одної, яка пробувалаб вивести її із доцільного людського думання. Коли пр. відносно держави виникла величезна література про її "ціль", то питання про ціль нації ніхто не пробував навіть ставити — так очевидно неумістним, було б таке питання. Питання про історичні завдання нації, що займали свого часу особливо в німецькій філософії та історіософії таке визна-

чне місце та мають визначну роль в практичному житті націй, ставляться на іншій площині. В них не йде про ціль суспільного явища нації, як при питанні про ціль суспільної установи — держави. Сі питання виростають на простому і повному признанні факту, що нації існують. Признання сього факту, се вихідна точка для питання про завдання, історичну місію і т. д. поодиноких народів. І зовсім слушно називає Челлен народження нації чисто і виключно тільки біологічним процесом, а про волю, яка творить націю, каже, що вона "по своїй істоті чисто природний гін і остає ним також на високих степенях культури".²³ Тесаме висказане іншими словами значить, що нація є твором стихійної волі та що в звязку з сим вона є "спільнотою" в технічному значінню сього слова, яке надав йому Теннес.

Принціпіяльне значіння сього факту не все було вповні оцінене та рідко коли потягнуто усі його консеквенції. Так у Челлена і Реннера, що оба підкреслюють характер нації як спільноти,²⁴ затемнюється значіння сього признання помилковим та неясним уживанням ними поняття організму. Вони оба відмовляють нації характеру організму, а признають його державі. Так Реннер каже виразно: "природописно нація не органічна цілість. Кождий знає, що є нації без одноцілої державної організації і деякі нації, що становлять різні держави або заселяють їх разом з іншими".²⁵ Челлен підкреслює сильно органічність держави, а не нації. Коли уживати терміну "організм" виключно тільки для означення "організованости", тоді — як зазначено вже вище — сей термін означає тесаме, що "механізм" і ужиття його говорить дуже мало. Але в науці уживається сього слова не в тому первісному значінню, а власне, як протиставленне до механізму. Не зважаючи на неясність та іноді прямо містичну закраску, яку надається сьому слову, воно має всежтаки свій конкретний зміст. Воно підкреслює власне стихійність, якою виникло та держиться далі суспільство, його не штучний і не механічний характер, обставину, що воно не служить ніякій зовнішній, посторонній цілі, але само в собі находить ціль свого існування, як кожда жива одиниця. Отож, коли уживати слова організм в

22. Alexander Bessmertny, "Zur Soziologie des Arbeiterrates" ("Die Parteien und das Rätssystem", 1919), стор. 11 і сл., характеризує слушно зворот від "демокартії" до системи рад, як зворот від спілки до спільноти.

23. "Der Staat als Lebensform", стор. 116.

24. Renner, цит. тв., стор. 7, 9, 35, 69, 100, 101 і сл., 130.

25. Renner, цит. тв., стор. 67.

сьому розумінню, то тільки націю, а не державу можна назвати організмом, бо піднесені тут риси організму, се прикмета спільноти, а не спілки. Попереджуючи розгляд питання про відносини між нацією і державою, вже тут треба зазначити, що протиставлення обох, це протиставлення нації — організму держави, механізмови, а не навпаки.

Невидержаність становища, про яку згадано, доводить до помилкових висловів не тільки про суть національного суспільства, але і про конкретні прояви його життя.

Стихийний характер волі, яка творить національну спільноту, заключає в собі її араціональність. Вже висше вказано на значінне сього моменту взагалі — тут приходиться вказати, як він характеризує зокрема націю.

Свідома воля, се воля спрямована до означеної ціли. Через се ся воля є предметово означена, вона є обмежена сею ціллю і не сягає поза неї. Стихийна воля не знає ціли, вона має тільки напрям; через те вона не знає обмежень, які існують для першої. В царині суспільного життя се має далекосягле принципіальне значінне. Як чинник суспільних об'єднань, свідома воля може переводити об'єднання обмежені до означеної ціли чи цілей. Стихийна воля не знає таких обмежень, вона об'єднує для самого об'єднання людей не іп abstracto, як носіїв означених інтересів, не людей в означеному напрямі їх діяльності, але конкретних, живих людей, нічого з них не полишаючи поза межами об'єднання. Як в негативному відношенню до людей, свідома воля знає "противника", який поза межами конфлікту остає для неї байдужим, так в позитивному, вона входить з ним як союзником в стичність теж тільки в межах спільної ціли. А стихийна воля бачить в першому випадку "ворога" в цілій його особовості — в другому "свого" теж в цілості, а не тільки в означеній та обмеженій сфері.

Усе те відноситься до нації як типової спільноти.

Національне об'єднання се не об'єднання для означеної ціли, отже воно не є обмежене річево сею ціллю. Воно розтягається, або має тенденцію розтягатися на цілу людину, не полишаючи ніякої необнятої собою сфери її життя. "Ідеалом є все: нерозірвана національна спільнота життя в усіх суцільних цілях буття"²⁶

— каже Майнеке, а Рімелін каже про приналежність одиниці до різних суспільних зв'язків: "але наша душа все відчуватиме занепокоєння і болітиме по причині такого поділу та заломання нашого построю; її товаришом буде все тиха туга за повною, одноцілою життєвою спільнотою. Перед нею буде все ідеальною метою центральна, обіймаюча всі цілі життя група".²⁷ Се бажанне та стремління впливає із самого ества нації, як спільноти. В житті воно не все здійснене. В міру поступленої раціоналізації і само почування зрікається з усяких областей, заявляючи, що до них "незаінтересованність" з боку нації. Так сталося подекуди з релігією — але далеко не скрізь та не всюди. В принципі нація, як "одиниця в потенції" (Челлен), як "макроантропос" (Майнеке) каже про себе: "homo sum et nil humanum alienum a me esse puto".

Томущо нація є твором психології, а не витвором раціонального думання, то і значінне "інтересу" є для неї інакше, як для доцільно утворених спілок. Для останніх має інтерес безпосереднє і рішаче значінне — він рішає про ціли, для яких утворюються спілки, отже про їхнє утворення та межі. Для утворення спільноти значінне інтересу посереднє: інтерес впливає на витворення спільноти тільки шляхом витворювання настроїв та почувань і тільки в міру того, як витворює їх. Він пособляє її створенню, або спиняє його в міру того, як впливає на стихийне, араціональне національне почуття. Раз виникши, спільнота стає до певної міри вже незалежною від впливу інтересу.²⁸ Навпаки, тепер вона рішає про існування нових інтересів, яких вона сама стає носієм. Зокрема економічні інтереси мають для справи нації таке власне значінне. Сам факт існування спільних або суперечних економічних інтересів та само зрозуміння сього факту може безпосередньо дати почин до створення суспільности-спілки. Для створення нації він не вистарчає. Тільки там, де на тлі викликаної економічними противенствами боротьби витворилася відповідна психологія, стихийна воля становить зв'язану цілість-спільноту, тільки там виникла нація. Вона виникає на тлі економічних інтересів, а не як їх безпосередній вислів.

26. Meineke, Weltbürgergertum und Nationalstaat", стор. 11.

27. H. Rümelin, "Über den Begriff des Volkes", (Aufsätze, I. 103).

28. Fr. Lenz, "Staat und Marxismus", 1921, стор. 39 і слід.

Два приклади, в яких економічний підклад виступає явно, доказують це. З одного боку, Північна Америка. Економічний конфлікт з метрополією довів Сполучені Держави до розриву з нею. Але не через противенство інтересів виникла американська нація. В першу чергу викликає воно бажання та спроби полагодити конфлікт інтересів не розриваючи звязку з метрополією. Що це було засадничо можливим, цьому доказом історія інших англійських колоній, які знаходилися та знаходяться досі в положенню, в основі не інакшому, як положення Сполучених Держав в XVIII столітті. Помимо цього Канада і Австралія не пішли шляхом відірвання від метрополії. Економічні їх інтереси не покриваються з інтересами Великої Британії, а через відмінні умовини життя витворюється в них окремий людський тип, окрема об'єктивна "народність". Але через доцільну та послідовну політику, суб'єктивний процес не йде в них по лінії відділення. Противно, помічується еволюція англійського патріотизму в напрямі поширення його на всю величезну імперію, так як колись поширилося було горожанство Риму. Бодай покищо, ся течія затісняє суб'єктивну єдність названих колоній з метрополією.²⁹ Усе це доказ, що не сама протилежність інтересів з метрополією зродила окремішність американської нації. Зродила її щойно боротьба, що виявилася неминучою проти непримиримого становища Англії. Її суспільно-психічним продуктом є почуття своєї суб'єктивної окремішності від метрополії, його висловом, бажання не тільки улаштувати вигідно для себе свої відносини до неї, але стати супроти неї політично-самостійними.

Так виникла нова нація. Замітне, що виникла покищо без об'єктивної основи, яку дає окрема "народність". Окрема американська народність зродилася щойно пізніше, як доповнення психологічного процесу, якого початком неминуче була боротьба за самостійність американських Сполучених Держав. Так спілка перетворилася в спільноту, держава дала почин до утворення нації. Другий приклад, більш наглядний, бо приклад недокінченого процесу, представляє Бельгія. Тільки спільний економічний інтерес удержує єдність країни, заселеної двома ворожими собі та більш менш рівно сильними націями. Він настільки сильний, що хоронить державу від розпаду — але далі

не сягає його сила. Усі спроби та зусилля витворити одну "бельгійську душу" та спільну батьківщину остали без успіху. Г. Шарріо, який присвячує історії цих зусиль три перші розділи своєї цікавої книжки про Бельгію, змушений заключити: "Нема бельгійської душі, але є бельгійська свідомість".³⁰ Причому розуміє він сю свідомість, як "здоровий розум, сучасну форму античної мудрости".

З другого боку, нація сама стає центром інтересів. Раз заістнувавши, вона справляє, що противні собі економічні інтереси зводяться до спільного знаменника, або інтереси однакові розходяться відповідно до приналежності їх носіїв до одної, або до різних націй. Так економічні інтереси б. Росії ділилися територіально; і зовсім певно інтереси України йшли в розріз з економічними інтересами корінної Росії. Помимо цього, існував інтерес російського капіталу як окремий, спільний цілій Росії. Згадані суперечності інтересів не встигли поділити російської буржуазії на національно ворожі табори, вона почувала себе російською також на терені України. З другого боку, в Галичині інтереси польської та української буржуазії були об'єктивно однакові — а одначе молода і слаба ще українська буржуазія не тільки з польською не зливалась, але знаходилася з нею в гострій боротьбі. І взагалі, в міжнародних відносинах виступають "національні" економічні інтереси, себто інтереси тих самих економічно-пануючих класів різних націй, як окремі інтереси. Це вказує, що нація є тим центром, довкола якого економічний інтерес кристалізується в окрему цілість. Вона рішає про те, що на арені світа появляється суб'єктивний інтерес пр. англійського, французького чи німецького капіталу, як окремий чинник. Натомість "об'єктивні" економічні інтереси хоча й мають для народження нації безперечне значіння, але те значіння тільки посереднє.³¹

Що сказано про економічні інтереси, відноситься до всіх інших. Вони всі мають на створення нації посередній вплив та значіння. Але раз народившись, нація як спільнота стає самостійним їхнім центром та носієм. Вони стають, або можуть стати

29. K. Kjellén, "Die Großmächte und die Weltkriege", 1921, стор. 89, 96 і слід.

30. Henri Charriaux, "La Belgique moderne", Paris, 1910, стор. 75.

31. Питання про значіння економічного інтересу для життя нації поставив в осередку своєї книжки Юліан Бачинський, "Україна Ірредента", 1895, ст. 66 і сл.

інтересами нації. А томущо нація по своїй істоті обіймає цілих людей з "усім що людське", вона може признати кождий без виїмки інтерес за свій. Через те принципово недопустимо і практично безвиглядно означати якунебудь сферу інтересів як "національну", а інші признавати за положені поза межами її заінтересовання. Конкретно може нація не проявляти в даному напрямі ніякого заінтересовання, але се буде все тільки випадковим; викликаним спеціальними умовами. Тесаме питанне, яке в однім випадку лежить поза межами інтересів нації, в другому може бути предметом її найживішого заінтересовання. Так, релігійне питанне не будить ніякого національного інтересу для Французів, Англіїців і т. д., але воно має велике значінне пр. для Ірляндців, Хорватів, Поляків, для Німців на їхній східній периферії, для Греків³² та для Українців. Дрібні самі по собі питанна азбуки, правопису можуть набрати в даних умовах значінне великих національних питань.

А priori про ніякий інтерес не можна сказати, що він не стане колись національним. Таку помилку робить м. и. Реннер — всупереч власному своєму розумінню нації як спільноти. Він каже: "Національним інтересом є такий, який можна відділити організаційно від економічних та суспільних загальних інтересів: феодалний великий земельний власник уважає себе членом чеської нації, а одначе сидить разом з німецьким великим земельним власником в земельному зїзді. Праський цукорник не перестав бути Чехом, коли спільно з німецькими цукорниками старається боронитись перед подорожіннем свого засобу продукції".³³ Безперечно, ані великий земельний власник, ані цукорник не перестають в цім випадку бути Чехами. Але се не доказує зовсім, що можна національний інтерес відділити органічно від економічних та суспільних. Якраз наведений примір доказує, що се неможливе. Власне земельне питанне має для різних націй, в тім числі і для Чехів, першорядне національне значінне та становить один з найживіших національних інтересів, як пр. для Українців.

Нема ніяких своєрідних "національних інтересів", які відповідалиби пр. економічним, політичним чи якимнебудь иншим.

32. А. Heisenberg, "Neugriechenland", 1919, стор. 110.

33. "Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen", стор. 70.

Національність не є об'єктивною прикметою, як економічне життя, культура і т.п., по якій можнаби ділити інтереси на різні їх роди. Нація се суб'єктивний центр, що як такий має власні інтереси і то в основі та потенціально інтереси всіх можливих родів. Можна, таким чином, говорити про національні інтереси тільки в значінню "інтересів нації", а не в значінню окремого рода інтересів. В такому значінню говорить про інтереси нації Житловський.

На його думку, нація "то гурт осіб, що протягом багатьох поколінь розв'язав усі культурні завдання людства для себе, при чім деякі з них розв'язав він инакше, ніж то роблять інші гурти людей, з котрими він стрічався, або порівнюється, наслідком чого в нім виробилися окремі, "національні" форми творчості"³⁴ Сим "моментам, що складають істоту національності, відповідають три різні роди національних інтересів: інтереси національної незалежності, інтереси національних творчих "форм".³⁵ Се інтереси, яких предметом є незалежність, відріжненне від чужих та розвій власної творчості. Не зважаючи на неменклятуру та на "емпіристичне" розумінне нації Житловським, він говорить не про окремі "національні" інтереси, але про інтереси нації як індивідуального їх носія. І всі три роди інтересів можна звести до одного: "інтереси" зберегти та розвинути свою індивідуальність.

Недобаченням або недоціненням сього основного факту є доволі поширений поділ націй на "культурні" та "політичні".³⁶ В його основі лежить погляд, що існують два роди національних інтересів, культурно- та політично-національні, та що нація може вдоволитися тільки одним з них, стаючи, таким чином, або культурною, або політичною нацією. Історично сей погляд був пануючим в Німеччині на переломі XVIII та XIX століття.³⁷ Але власне історія Німеччини доказує, що се розрізнуванне було з одного боку, тісно зв'язане з пануючими політичними відносинами, чужою інвазією та політичним поділом Німеччини, з друго-гож, що воно було тільки проявом незрілості національної ідеї

34. "Соціалізм і національне питанне", стор. 30.

35. Тамже, стор. 31.

36. Fr. J. Neumann, "Volk und Nation", 1888, стор. 132, 140. А. Kirchhoff, "Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität", 1905, стор. 52 і сл. Meinecke, цит. тв., стор. 3.

37. Meinecke, цит. тв., розділи III-X.

та неповного її розуміння. Життя Німеччини блискуче перейшло до порядку під сим поділом. І власне твір Фіхте, з його наскрізь культурницькою концепцією нації,³⁸ став так дуже сильною зброєю для здійснення політичних ідеалів німецької нації — її визволення та її політичного зєднання.

Така конечність, а zarazом помилковість поділу націй на культурні та державні стає очевидною, коли тільки взяти під розвагу значінне вислову "культурна нація". Не можна розуміти під ним чого іншого, як нарід, що має ріжну від інших культуру, при чому йде, очевидно, не тільки про так зв. матерьяльну, але теж, і то в першій мірі, про внутрішню, духовну культуру. Отож духовна культура се не що інше, як внутрішня прикмета, внутрішня індивідуальність, яка проявляється в життю народа. Натомість державність, се не внутрішня прикмета, але суспільна установа. Не можна протиставити державности — культури, бо се не однородні поняття. Державність нації не є протиставленням її культурного життя. З одного боку, вона є проявом і витвором культури, з другого, вона як організація влади дає можливість впливати на життя, вливати його в свідомо бажані форми, розвивати творчість, в найважніших його напрямках — а все те не відбувається поза культурою, але становить її вислів та розвиває її. Значить, і нація, і держава живуть культурою. Якеж значінне може мати розрізнюванне поміж культурною та державною нацією, коли "культурними" є обі? Очевидно, йде тут мова тільки про державні та недержавні нації. Питанне можна поставити тільки так: чи може недержавна нація відректися від державницьких стремлінь?

Коли розуміти культуру як внутрішню індивідуальність нації, то се питанне значить тільки: чи може нація зректися проявляти свою культурну індивідуальність в усіх тих напрямках життя, в яких іде діяльність держави? Досить вказати на вагу таких напрямів державної діяльності, як її творчість в царині права, освіти, господарського життя, щоби мати відповідь. Культурне життя, яке розтягалось на всі ці напрями булоб життям неповним, скривленим, без глибокого змісту та без вигляду на розвій.

Розумів се добре "культурник" Фіхте. В дванадцятій своїй бесіді він говорить спеціально про літературу: "яка се може бути література, література народу без політичної самостійности? Чогож бажає розумний письменник і чого може він бажати? Нічого іншого, як тільки встрявати в загальне та публичне життя та перетворювати і переробляти його на свій образ; а коли він не хоче всього сього, тоді вся його мова є порожнім звуком для подразнювання лінивих ушей. Він хоче первісно та з глибини душевного життя думати для тих, що так само первісно ділають, т. є. правлять. Тому він може писати в такій мові, якою думають також ті, що правлять, в мові, в якій правиться, в мові народу, що творить самостійну державу. Якаж мета всіх наших зусиль навіть в найбільше абстрактних науках? Нехай, що найблища мета сих зусиль розвивати науку від покоління до покоління та удержати її в світі; але для чого маєтсья удержувати її? Очевидно, для того, щоби в слушний час впливати на загальне життя та весь людський лад. Се є їх остаточна мета; посередньо отже, нехай аж в далекому майбутньому, служить кожде научне змаганне державі. Коли вона знехтує сю мету тоді гине все її достоїнство та її самостійність. Але хто має перед собою сю мету, мусить писати в мові пануючого народу".³⁹ Хоч сей уступ, як усі "бесіди", має передовсім програмовий характер, він містить вірний, також з точки погляду теоретичного пізнання, погляд. Практична неможливість для нації замкнутися в межах тільки культурних інтересів впливає з самої її істоти. Незалежно від якихнебудь міркувань, нація, оскільки вона справді нація, мусить проявити тенденцію запанувати над своїм життям в усіх його напрямках.

Се стремлінне стрічається з боку політичної практики з ріжнородною оцінкою. Для політично пануючих націй представляє воно небажаний прояв, оскільки відноситься до визвольних змагань поневолених націй. Зовсім незалежно від сього його відношення до світа існуючих політичних інтересів, треба признати се стремлінне природним та впливаючим із сути феномену нації. Се і признає теорія, хоча не без виїмків. Так каже один з сучасних дослідників проблеми: "На означеному ступені свого культурного розвою, змагає кождий обєднаний мовою нарід до ондоцілої організації і через те уважає кожде обмеженне сеї

38. "Reden an die deutsche Nation", бесіди 4, 5, 7, та головно 8.

39. "Reden an die deutsche Nation", стор. 205.

організації як обмеженне своєї волі. Коли нарід досяг єдноти мови та взаємин, домагається правової державної єдноти як природного доповнення". Нація є "психичним феноменом, що відповідає переведенню культурного стану в державний". Се "плутанина, коли ставиться побіч себе як рівноправні поняття" "культурна" та "державна" нація, коли в дійсности вони тільки різні стадії розвою того самого організму, остання се "розвинена стадія" першої.⁴⁰

Практична оцінка не може змінити існування сього факту і практичній політиці не остає нічого, як тільки числитися з ним як з фактом. Не тільки в даному моменті, культурна нація все мусить переступити межі "тільки культурних" інтересів (Німеччина, Україна і т. д.), також і навпаки, політична нація переступить межі тільки політичної спільности (північна та південна Америка), щоби стати повною нацією. Обі категорії не є самостійними родами нації, а тільки станами її розвою, є формами нації, яка не розвинулася ще до кінця. Так розуміє їх і Бочковський⁴¹ і тільки в такому розумінню розрізнення між культурною та політичною нацією є оправдане.

4. Стихійний імперіялізм. Месіянізм. Рівнобіжною з сією універсальністю інтересів, які нація може признати за свої, йде можливість проявляти активність незалежно від існування якихнебудь усвідомлених раціональних інтересів. З сього боку нація як спільнота пригадує одиницю. Як одиниця, так і нація підчинена діланню вітальних, араціональних гонів — інстинктів. Під їхнім впливом вона може як і одиниця просто "виживатися" в якомусь напрямі, не для осягнення якоїсь ціли, а виключно з внутрішньої, психольогічної потреби.

На сьому тлі виростає і розвивається "безпредметовий", "чистий імперіялізм, що виступає незалежно від якоїнебудь конкретної причини... використовуючи так добре ту чи иншу нагоду". "Не так задля користей, які дає здобуттє і які є часто більше чим сумнівні, які також часто марнуються неухажно, він цінить його, а тому, що воно є здобуттєм, успіхом, діяльністю. Тут не доводить до нічого поясненне конкретними інтересами в

40. Dr. Ludo Moritz Hartmann, "Die Nation als politischer Faktor" ("Verhandlungen des 2. deutschen Soziologentages"), 1913, стор. 81-82.

41. Бочковський, цит. тв., стор. 30 і сл. Гляди м. и. Renner, стор. 89 і сл.

нашому розумінню. Противно, змаганне волі побіджати само вимагає вияснення".⁴² Для нащої теми вистарчить загальне не так поясненне, як сконстатованне, що як одиниця так і нація, стає центром не тільки інтересів, але і соціяльних почувань та взагалі психичних станів.

На сьому примірі імперіялізму виступає ясно різниця поміж стихійною та свідомою волею, поруч з різницею поміж спільнотою та спілкою. Імперіялізм державний є звичайно мотивований, скерований на означену ціль, згідну з інтересом держави, для пануючої її класи. Але тоді, коли державна спілка є заразом спільнотою, або коли держава остає зовсім в руках фізичної особи — деспота, може вона проявляти також немотивований, "чистий" імперіялізм, бо тоді існує психичний одиничний чи гуртовий центр, в якому родиться отсей стихійний гін, незалежний від ніякої доцільности.⁴³ Майже всі народи переходили, або переходять в своїй історії такий період імперіялізму. Колиж мати на увазі спеціально національний імперіялізм, то неможна не помітити одного: що він проявляється найяскравіше тоді, коли нація вступає в стадію довершення свого внутрішнього формування. Блище про се буде мова далі. Тут треба згадати тільки про сей біольогічний феномен: Англія в час Кромвеля розпочинає національний наступ на Ірляндію, Франція в час великої революції і так само Росія в періоді своєї великої революції розвивають безмежний імперіялізм, якого елементи без сумніву є араціонального, чисто стихійного характеру. Сей характер скривається за конкретні гасла та кличі, які намагаються мотивувати завойовницькі затії, але їх дійсний характер не знаходиться з сими спробами в ніякому звязку.⁴⁴

Зовсім тотожним по своїй соціольогічній сути з національним імперіялізмом є прояв, охрещений назвою месіянізму. Се є

42. Josef Schumpeter, "Zur Soziologie der Imperialismen", 1919, стор. 5.

43. Тамже, стор. 18 і сл.

44. Література на тему імперіялізму дуже широка. Нас інтересує тут питанне імперіялізму тільки остільки, оскільки воно кидає світло на явище нації. Для сього интересна не так теоретична література про імперіялізм, як визнання практичних політичних діячів — імже ність числа. Дуже широко висказує зазначену тут психольогію м. ін. Theodore Roosevelt, "Die Moral der Individuen und der Nationen", deutsche Übersetzung v. J. Sachs, 1909, стор. 16 і слід.

переконав про окрему, виїмкову роллю, про спеціальну історичну "місію", яка припадає на долю власної нації та робить її "вибраним" поміж іншими народами. Як при стихійному імперіалізмі так і тут се переконав, чи властиво віра прибирає різні мотиви і проявляється в різних формах — і як суть стихійного імперіалізму так і суть месіанізму є від цих форм та узасаднень незалежна та має наскрізь стихійний характер. Тут як і там стихійно проявляється життєва сила, енергія, самопевність спільноти не тільки в моменти успіхів та підйому, але також в часи лихоліття та невдач. Предтечі модерних націй, народи старого світу знали сього рода концепції: Жиди уважали себе вибраним народом, а Греки протиставляли себе "варварам" з такоюж вірою в свою вишність над усіма другими народами. В XIX столітті, разом з "національним відродженням", підіймається в Європі могутно хвиля національного месіанізму особливо в Італії, Німеччині та у Славян — Поляків, Москалів, Українців. В сей тон ударив Леонарді в славній "Оді до Італії". В Німеччині вже Шіллер проголосив, що "кождий нарід має свій день в історії, але день Німців є жнивом усіх часів". Тесаме проповідувала німецька романтика устами Новаліса і Фр. Шлегеля, те саме висказував Фіхте і правник Савіні і ціла плеяда письменників першої половини XIX століття.⁴⁵ На сьому тлі виросла велика філософська концепція Гегеля і Карл Маркс не був вільний від впливу сього німецького месіанізму.⁴⁶ Польський рівнож як і московський месіанізм XIX століття є загально відомими явищами. Український, крім численних уступів у Шевченка, найшов клясичний вислів у Костоморова "Книгах битія Українського Народу".⁴⁷

В новій формі та з новою силою виявився національний месіанізм в найновіші часи там, де з точки погляду абстрактної логіки найменш слідби було його сподіватися: в революційній Росії.

Його поява така характеристична, що треба навести її просто як "шкільний приклад", а якому стихійність національних почу-

45. Meinecke, цит. тв. P. Joachimsen, "Vom deutschen Volk, zum deutschen Staat", 2. Aufl. 1920, стор. 33 і слід.

46. В. Левинський, "Соціалістичний інтернаціонал і поневолені народи".

47. Надруковані в журн. "Наше минуле", 1918 та окремою книжкою в "Новітній бібліотеці", 1921.

вань, їх глибоке єство проявляється не зважаючи на свідому волю і ставлені нею ціли. Ніколи розумова концепція політичного руху не була так різною від його психичного змісту, як ідеологія принята російською революцією від психології національного месіанізму. Французька велика революція голосила права нації, націю уважала носієм прав, за які боролася (народня суверенність) і героєм революційної боротьби. Російська революція поклала в основу своєї ідеології право трудового люду всього світа і сей люд, всесвітній пролетаріят, признала своїм героєм. Сей герой російської революції, се логічно запереченне думки про "націю", як замкнену суб'єктивну цілість. Логічно ідеологія всесвітньої соціальної революції ділить людство не на нації, тільки на борючіся суспільні кляси, з яких кожда, без огляду на національні межі всесвітня одноціла спільнота. Такій концепції відповідавби послідовно тільки психічний прояв клясового, а не національного месіанізму. Колиж сталося инакше, то се доказ непереможної сили стихії. Вона не вяжеться з формальною, розумовою логікою. Вона — прояв сил, що ділають "причиново" по законам гуртової психології. Через се власне національний месіанізм російської революції особливо інтересний і заслуговує на те, щоби приглянутися йому блище.

Програмово своїми політичними кличами революційна Росія пірвала всі звязки з минулим; одним із перших її вчинків було відреченне від почувань старої, "національної" Росії з усіма її побажаннями та стремліннями. "Товарищъ, винтовку держи, не трусъ! Пальнемъ-ка пулей въ Святую Русь"⁴⁸ — було домінуючим тоном революції. А стихійно, шляхом нестримного біологічного процесу, стара російська національна спільнота не то, що не розпалася під ударами революції, але безперечно скріпилася, поглибила свою самосвідомість та розвинула нечувано свою життєву енергію. Революційний месіанізм, яким надихані твори найвизначніших поетів російської революції, — а власне поезія найбільш безпосередній, отже і найщиріший та найвірнійший вислів дійсних настроїв та почувань — є в своїй істоті щиро та глибоко національним. В сьому напрямі не може бути ні тіни сумніву.

48. Александръ Блокъ, поема "Двѣнадцать", стор. 57, в вид. "Скифы", 1920.

"О Русь, Приснодѣва, поправшая смерть!"⁴⁹ захоплюється Есенін і кличе земляків: "Ей, Россіяне! Ловцы вселенной. Не водомъ зари, зачерпнувшіе небо — трубите въ трубы!"⁵⁰ Чиж се не стара пісня про вибраний нарід? Подібно відзивається Ключев: "Китай и Европа" і "Съверь и Югъ"

"Сойдутся въ чертогъ хороводомъ подругъ,
Чтобъ Бездну съ Zenитомъ въ одно сочетать.
Имъ Богъ — Воспреемникъ, Россія же мать"⁵¹

Росія тут і там, скрізь осередком, довколо якого обертаються події світу, скрізь вона месією, носієм нових правд, нового ладу не тільки для себе, а для всіх народів.

Найяснійше може висказує сю думку чи радше віру А. Белий. У вірші "Родина" він каже просто: "И ты, огневая стихія — Безумствуй, сжигая меня, — Россія, Россія, Россія — Мессія грядущого дня!" Тойже поет в поемі "Христосъ воскресе" присвячує Росії ось які слова: "Россія, — Страна моя — Ты — та самая, — Облеченная солнцем Жена, — Къ которой — Возносятся Взоры... — Вижу явственно я: Россія, — Моя, — Богоносица — Побѣждающая змія..."⁵² Врешті у згаданого вже Блока в поемі "Скиты" національний месіанізм звонить напятою на найвищий тон струною національного самопочування, яке переходить нескрито в стихійний національний імперіялізм. Росія на рубежі двох світів, Європи та Азії, Росія рішаюча про вислід віковичного бою між ними обома — Росія, що вибивається отсею спеціальною місією на тлі усього світу, се тема поєми. Але головне в ній не питанне, як сповнить Росія сю свою місію. Вона може виконати її так або инакше — для Блока найважніше не се. Для нього головне, що се власне Росії припала отся рішаюча роля, що Росія держить в своїх руках долю світу, що вона непобідима.

"Мильоны — васъ. Насъ — тьмы, и тьмы, и тьмы.
Попробуйте, сразитесь съ нами!
Да, скиты — мы. Да, азіаты — мы,
Съ раскосыми и жадными очами!"

49. Сергій Есенинъ, "Триптихъ" (Изд. "Скифы"), 1920, стор. 8.

50. Тамже, стор. 27.

51. Н. Ключевъ, "Пъень солищеносца" (Изд. "Скифы"), 1920, стор. 7.

52. Андрей Бѣлый, "Христосъ воскресе" (Изд. "Скифы"), 1920, стор. 57.

Так починається поема. І не в історіософії, а власне в сих словах лежить її суцний зміст: се визов Європі, диктований почуттем своєї окремішности, почуттем істновання Росії як окремої субективної цілости та почуттем її нічим неодолимої сили. "Скифы" се стихійна маніфестація стихійної життєвої сили російської національної спільноти, голос російської нації.

Месіанізм як основний тон у найвизначніших поетів російської революції підносить критик Іванов-Разумнік в статті, під характеристичним заголовком "Россія и Инонія".⁵³ В сій статті, а більше ще в статті "Испытанія въ грозѣ и бурѣ"⁵⁴ Іванов-Разумнік стає сам речником учення про Росію-Месію. Особливо интересна друга з названих статей. В ній виводить автор генезу думок, висказаних наведеними тут поетами, особливо ж генезу "Скифів". І не помиляється, вказуючи на жерело, з якого вийшли "Скифи". Се те саме жерело, з якого брав Пушкін натхненне, пишучи "Клеветникам Росії", з якого пив Тютчев, яке дало Вол. Соловійову натхненне для "Панмонголізму", "Дракона" і "Трьох розговорів".⁵⁵ Так є, помимо всіх ріжниць викликаних зміненями обставинами. "Два вороги стоять лицем в лице: московський 'скит' і європеєць-міщанин, нова Росія і стара Европа. І як що має Росія місію, то ось вона: розірвати з середини старий світ Європи своїм 'скитством', своїм духовним та соціяльним 'максималізмом' — зробити те саме, що колись старий світ зробив в противному напрямі з духовним та соціяльним максималізмом християнства. Старий світ увійшов в се 'варварство' та розірвав його з середини: він оміщанив собою християнство. І ось тепер місія нової Росії — напоїти духом максималізма 'культурний' старий світ"⁵⁶ Так доповняє критик, думки поетів. Правда, він застерігається, що як "скити" так і "міщане" є интернаціональні. Але се застереженне не в силі закрити національного і то суто національного жерела, з якого пливе весь російський месіанізм. На протязі століття лишився він незмінним по суті, помимо змінених, а то і на-відворот перевернутих відносин. І ся власне обставина показує, що він узасаднений не ними, не річевою раціональністю, а пливе

53. Изд. "Скифы", 1920.

54. Изд. "Скифы", 1920.

55. "Испытанія", стор. 23 і слід.

56. Тамже, стор. 37.

з суб'єктивного стану спільноти, є проявом її араціональної стихійної волі. В цьому напрямі, справді "національні прояви, се прояви експанзії".⁵⁷

Можність мати і проявляти таку власне волю характеризує націю виразно як стихійний, біологічний твір, як "спільноту" в описаному вище технічному значінню цього слова.

5. Ексклюзивність нації. В зв'язку з експанзивним характером нації та з обставиною, що вона — се суб'єктивна спільнота людей, а не спілка для означених об'єктивних цілей, є її ексклюзивність. Межі спілок можуть перехрещуватися безконечно, а приналежність одиниці рівночасно до кількох спілок є правилом. Натомість нація, як кожна спільнота не може ділитися своїми членами з іншими націями. Вона домагається їх виключно для себе. Погляд, що можна належати рівночасно до двох або й більше націй не дається погодити з поглядом, що нація се спільнота. Він може вирости тільки на ґрунті атомістичного розуміння нації або розуміння її як спілки. Таку можливість признає Мізес. Він уважає навіть звичайним явищем, що люде належать рівночасно до двох націй. Він каже: "Такий випадок не заходить вже тоді, коли (хто) говорить двома мовами, але тільки тоді, коли він опановує дві мови до того, що в кожній з них думає і говорить та присвоїв собі цілком спосіб думання, яким відзначається кожда з них".⁵⁸ В дійсності такий випадок був би приміром культурного, а не національного утравізму дотичної одиниці. Національно така одиниця мусіла б або рішитися пристати до одної з націй,⁵⁹ або лишилась би національно-індіферентною, в ніякому випадку не могла б бути дійсно членом обох націй.

Ся ексклюзивність нації як суспільної спільноти, проявляється не тільки супроти інших націй. Її помітно скрізь, де нація стрічається з іншою якоюнебудь спільнотою. Так поміж нацією і родиною існує свого рода тихий конфлікт суперництва, таке само, як поміж людством, в розумінню найширшої спільноти, та

нацією або родиною (Слова Христа, що усі люди є однаково братами). Сеї обставини не слід забувати при оцінці відношення до національної справи з боку соціалізму. Не тільки соціально-демократія,⁶⁰ але усі соціалістичні партії та концепції⁶¹ відзначаються негативним відношенням до нації. Безперечно, це відношення впливає з раціоналістичного становища, спільного всім соціалістичним системам, яке теоретично не може погодитися з таким виразно араціональним явищем, як нація. Але крім цього теоретичного мотиву ділає тут ще другий. Соціалізм є не тільки теорією. Він є кличем боротьби — а в боротьбі не вистарчає сама розумова солідарність. Її учасники з практичною konieczністю мусять злитися з собою психично в одну цілість, мусять ставати "спільнотою". Борючийся соціалізм мусить стреміти до об'єднання своїх борців в спільноту. А тому що кожда спільнота з природи своєї є ексклюзивною, то кожда конкуруюча з соціалістичною спільнота, ставала для соціалізму небажаною.⁶²

Се є соціологічна основа, на якій виростало нехтування національних справ соціалістичним світом. Се нехтування було безпосереднім висловом суперництва двох спільнот, психологічною реакцією на невгоди і труднощі, які приносило для соціалізму, течії по своїй суті космополітичної, існування національного питання. Життя показало, що шлях нехтування не є шляхом, що веде до усунення цих невгод. А тому що усунення їх лежить глибоко в інтересі соціалізму, то теоретична і практична розв'язка національного питання мусіла стати черговим його завданням. Се завдання лежить м. и. в тому, щоби признавши існування націй як факт, знеутралізувати відемні наслідки конкуренції між національними спільнотами і міжнародною спільнотою борців соціалізму.

57. Johannet, цит. тв., стор. 120.

58. L. Mises, "Nation, Staat und Wirtschaft", 1919, стор. 11.

59. Клясичним приміром цього є голосний в своїм часі "перехід" Костя Сроковського, культурного українсько-польського утравіста, до польського національного табору. Сроковський, який був українським письменником, став відтак видним польським політиком та письменником.

60. Masaryk, "Nova Evropa", стор. 100 і слід. В. Левинський, "Соціалістичний інтернаціонал і поневолені народи", стор. 19. Див. "Socialni demokracie a otazka narodnosti", Praha.

61. Anton Menger, "Neue Staatslehre", 1903, стор. 48 і сл.

62. Robert Michels, "Die historische Entwicklung des Vaterlands-gedankens (Verh. d. 2. deutsch. Soziologentages)", стор. 170 і слід.

IV. ДІЙСНЕ ЗНАЧІННЄ "ОБ'ЄКТИВНИХ" ПРИКМЕТ НАЦІЇ.

I. Раса. Теорія, яка бачила єство нації в її "об'єктивних" прикметах визначається з методологічного боку некритичним емпіризмом. Вона вдоволяється самим поміченням, що чинники раси, культури, зокрема мови, повторюються по правилу в суспільнім феномені названім "нація". На основі сього помічення, незважаючи навіть на прогалини в сій правильности, утотожнює вона сам феномен з отсими обявами, в товаристві яких він звичайно виступає. Отож се не вистарчаючий метод. Поміченням не кінчиться завдання науки. Не вистарчає само надавання назв та рубрикування досвіду, але належить перш усього перевірити, в чім його істота.¹ Так треба віднести критично і до вгаданих висше помічень і запитати, в чому лежить суть звязку між нацією з одного, та расою, культурою і т. д. з другого боку. При тім треба для кожного з сих чинників ставити се питання окремо і окремо рішати його, бо инакше погрожувалаб небезпека неоправданої генералізації.

Вже вище сказано, що раса се не об'єктивний критерій нації.² Помимо сього, елемент раси не є для життя нації байдужим. Не будучи творчим чинником в тому розумінню, що існування расових окремішностей рішалоб про народження та існування нації, чинник раси має, без сумніву, значінне для життя нації. Існування расових окремішностей не можна заперечити, а раз признається їх, то муситься признати, що фізична та моральна якість одиниць, з яких складається суспільство, мусить впливати і на його якість як гуртової цілости. Так внутрішнє життя нації, як і її доля в зносинах з другими, безперечно є залежні від расових прикмет. Усе, що сказано про значінне расового чинника для держави,³ відноситься і до нації. Разом з иншими раса впливає на те, як нація живе. На сьому тлі виникають питання наскрізь практичного для нації значіння: як зберегти себе перед фізичною

кволістю, якими засобами піднести расові прикмети своїх членів, питання популяційні і т. д. Між ними займає видне місце нерішене досі питання про наслідки расового перемішування і т. д. Дехто з учених йде так далеко, що уважає сам тільки расовий момент рішаючим для долі нації.⁴ Сього рода питання лежать поза межами нашої теми. Для неї вистарчить тільки зазначити, що для кожної нації, має побіч инших і расова проблема своє практичне значінне.

Натомість для питання про істоту нації важна расова проблема в иншому звязку. Треба сконстатувати ось яке цікаве явище. В історії кожної майже нації стрічаємо оповідання про спільне її походження звичайно від означеної людини, бога чи героя. З дивною точністю повторюються сі оповідання та вірування, скрізь вються червоною ниткою через раси та суходоли.⁵ Конкретний їх зміст змінюється в залежности від умовин, типу та степені культури, але сущним і постійним в ньому є все вірування, в спільне походження, а значить і кровний звязок усіх членів даного суспільства. Трайчке каже про се явище: "звязок права мусить відчуватися заразом як природний, даний самою спільнотою крови, звязок; дійсним або мнимим спорідненням, бо щодо сього, знаходяться народи в дивних ілюзіях. Мало що не всі благородні народи, як Атонці, називають себе майже усі помилково туземцями та чваняться, що є чистокровними. Власне державотворчі породи є сильно перемішаними, як Римляне та Антіїці".⁶ Так отже правильність яку помічуємо відносно звязку між нацією та расою є иншого рода, як голосить расова теорія. Не йде в ній про об'єктивний звязок між явищами нації та раси, а виключно про суб'єктивний. Не об'єктивне існування окремої раси вяжеться з існуванням нації, тільки суб'єктивне переконавання, яке живе в нації, про окрему, власну расовість. "Почутте є всім. Почутте раси у власній груді установлюється найвищим суддею", каже Оппенгаймер про Шамберлена⁷ А се "почутте" та переконавання таксамо як і його практичний успіх та практичне

1. W. James, "Pragmatismus", Leipzig, 1908, стор. 107 і сл.

2. Dr. Em. Redl. "Rassové theorie a narod", Praha. 1918, стор. 15 і слід.

3. Див. м. и. Kjellen, цит. тв., ст. 94 і сл. "Grundriss zu einem System der Politik", 1920, стор. 81 і сл. "Die Großmächte und die Weltkrise", стор. 11, 27, 38, 59, 82, 113, 137, 158. Dr. Jindrih Matiegka, "Plemeno a narod", Praha, 1919, стор. 12 і слід.

4. Gustave le Bon, "Les lois psychologiques de l'évolution des peuples", 1895. "La psychologie politique" (Paris, Flammarion).

5. R. Johannet, "Le principe der nationalités", 1918, стор. 45 і слід. 204 і слід. 290 і слід. 365 і слід.

6. H. v. Treitschke, "Politik", B. I., 1913, стор. 278.

7. "Die Rassentheoretische Geschichtsphilosophie", стор. 116.

значінне, є зовсім незалежні від його правдивості. Теорія "ясно-волосої бестії", як типу німецької раси, теорія яка увійшла в інвентар націоналістичного німецького арсеналу, є звязаною якраз з рішучо негерманськими антропологічно частинами німецької нації.⁸ Трайчке, який цілим своїм світоглядом склоняється скорше до перецінювання значіння раси,⁹ мусить констатувати: "Ніхто не схоче сказати про (сі) неперемішані германські племена, що тут лежала державотворча сила Німеччині. Властивим носієм культури та провідником на шляху був для Німеччини в середньовіччя південно-німецький наріз, що має сильну кельтійську домішку, а в новій добі історії перемішані з слав'янами північні німці. Тесаме відноситься в Італії до Пемонту. У Франції тільки ще в Бретонії мається чисту кельтійську кров". Але "ніхто не захоче приписати сьому народцеві (Бретонцям) державотворчої сили".¹⁰ Правда, тут говориться скрізь про державну, а не національну творчість, але в звязку, в якому одно з другим обговорюється в "політиці", оба поняття зовсім зливаються.

Отож зовсім самостійно, зовсім незалежно від своєї правдивості, думка про спільне походження та окрему расовість повторяється правильно та має чимале практичне значінне в житті націй. Роля таких думок в історії всіх майже народів настільки відома, що немає тут потреби окремо доказувати її. Ся правильність становить сама по собі факт, і теорія мусить віднести до неї як до факту та запитати, в чому лежить її значінне та що вона доказує.

Перш усього находимо тут ще один з доказів, що суть національної спільноти лежить не в об'єктивному, а в суб'єктивному моменті. Але ся думка, про кровне спорідненне членів нації, дозволяє нам ще глибше вглянути в суть національної спільноти. Вона є безпосереднім висловом того, як нація, такби мовити, сама себе розуміє, а властиво відчуває чим в її очах є те, що робить з неї одноцілу суспільну одиницю — з якого жерела виводить само себе національне почуття. А томущо жерело, з яким звязує себе якесь почуття, означає рівночасно і сам рід і

зміст сього почуття, то посередньо одержимо і поясненне самого змісту почуття, про яке розходиться.

Коли майже кожда нація уважає себе не чим иншим, а безмежно поширеною родиною, то се значить, що почуття національного звязку є по своїй суті поширеним почуттям родинного звязку. Розуміється наслідком самого поширення на круг безмірно ширший від родинного, се почуття є відповідно слабше. Вже Вольтер казав: "Чим більшою стає батьківщина, тим менше любимо її, бо ділена любов ослаблюється. Неможливо є любити щиро надто численну родину, яку тільки мало знаємо".¹¹ Тільки в деякі моменти "національного підйому" воно стає більше інтензивним, члени нації почувають себе "братами" і т.д. Але такі моменти збільшують тільки інтензивність національного почуття, а не змінюють його істоти. Самож почуття, без огляду на ступінь свого напруження, є такимсамим, як "родинне". А тому що якраз родинне почуття в своєму первісному виді є тільки "поширеним еґоїзмом", то такимжесамим є по своїй первісній натурі і національне почуття. Воно є поширенням власного "я" на широкий, обнятий ним круг нації; поширенням еґоїзму, а в парі з ним альтруїстичним, злиттям себе з нацією. Стихийність, чиста біологічність та араціональність національної спільноти виступає в цілій ясності власне в сьому навязуванню національної свідомості до спільного походження, в сьому основуванню себе на кровному звязку.

Висловом сеїж психології національного почуття є і мова. Терміни як "батьківщина", "родина", "ojczyzna", "Vaterland", "patrie", "patria", назви "рідної" чи "матерної" мови, всі вони навязують до родини — находячи її сферу найбільше підходячою для означення понять, що відносяться до життя нації. І само слово нація теж підкреслює момент родин, отже навязує до кровного звязку.¹²

І врешті, одинока яку маємо спроба дати філософічну розумову і раціональну основу національному почуття вказує теж на поширення власного "я", як на найглибший зміст любови батьківщини. Основна думка осьмої з "бесід до німецького

8. Інтересне з сього боку є твердження, що сам Ніцше є польського, а не німецького походження.

9. Див. цит. тв., стор. 271 і сл.

10. Тамже, стор. 219.

11. Michels, "Die historische Entwicklung des Vaterlandsgedankens", стор. 153.

12. René Johannet, "Le principe des nationalités", Paris, 1918, стор. 15.

народу" Фіхте, є така: "Чим є нарід в вищому значінню слова, та чим любов батьківщини". Одиниця знаходить в своїй нації поширення себе, а в безсмертності нації власну безсмертність на землі. "Так було все... Що одушевляло благородних поміж Римлянами, ... до трудів і посвят, до терпінь та страдань за батьківщину. Вони сами висказують се часто і виразно. Се була їхня дужа віра в вічне істнування їхньої Роми, та їх самопевне сподівання, що вони самі далі житимуть в сій вічності (Роми) у хвилях часу.¹³ Правда, що дефініція нації, яку дає Фіхте не зводиться до самої тільки кровної спільності. Нація по Фіхте, се загаль людеї, що живуть з собою в суспільності та плодяться природно та духово, загаль, що остає під якимсь окремим законом розвивання у себе божеськості.¹⁴ Але в основі се всежтаки та концепція продовження власного життя одиниці в слідуєчих по собі поколіннях — яка лежить в основі поняття родини і роду. Се та концепція тревалої спільності спільнотою, що обіймає собою не тільки сучасне покоління, але й минулі і майбутні. І нація і родина се така власне спільнота "в двох перекраях", спільнота "в часі" та спільнота "в просторі", себто в сучасності.

Фіхте перейшов межі чисто анімального розуміння нації. По сути, його розуміння "культурницьке". Але для його звязок мови з культурою є безпосередній,¹⁵ а межі поширення мови не пере-хрещуються з межами раси; через те для його немає сумніву, щодо расової суцільності як основи нації. І власне тому Фіхте не як теоретик, але як один з найвизначніших практичних речників національної ідеї є так дуже характеристичним; навіть він, раціоналіст та ідеаліст,¹⁶ не міг викинути з розуміння нації думку про кровну звязь її членів між собою, навіть для його нація се по сути розросла безмірно родина. Устами Фіхте маніфестується нація як психологічно, суб'єктивно тотожна з родиною спільнота.

2 Культура. Сьогодні думка про расову єдність в розумінню спільного родоначальника — одиниці чи племені — не має в життю нації рішаючого практичного значіння. Правда все ще в

залежності від обставин уживається іноді расових аргументів в національній боротьбі,¹⁷ але пануючим в практиці розумінням національної спільноти є розуміння її як спільноти на полі культури. Речником такого розуміння нації є пр. Найманн. Він каже, що нація, се "численіше поселення, що наслідком високої, своєрідної культурної творчості зискало своєрідну личність, яка на широких областях переноситься від покоління на покоління".¹⁸ На сьому стоїть і Житловський, в неведеній вже дефініції.

Фактичні причини, чому елементи культури підношено до значіння осереднього чинника нації, є дуже ріжнородні. Се впливало іноді з політичних умовин, як пр. в Німеччині, коли там тільки в культурному розумінню було можна ставити домагання єдності нації, не попадаючи в конфлікт з існуючими державними межами.¹⁹ Іноді се "недорозвії" нації,²⁰ звичайно в звязку з політичним гнетом над нею, що не дозволяє життєвій енергії нації²¹ переступати меж культурної діяльності. Загально се вяжеться з обставиною, що в публичному життю прийшли до голосу середні суспільні верстви, з розбудженим інтересом до справ культури.²² Але чи не найважнішою причиною, яка від-вигала "культурне" розуміння націй, був розвиток капіталістичного імперіялізму.²³ Признання іншої, пр. расової основи нації, булоб для його невідповідним тому, що воно назначалоби межі для національної експанзії. Натомість гнучке поняття культури не тільки не клало таких меж, але ще давало вигідне гасло, в імя якого можна було переступати їх. Характеричтно з сього боку для усього націоналістичного імперіялізму виводить Трайчке про винародовлення в імя "вищої культури". "Правда, воно не йде без безконечного страдання поневоленних. Таким способом відбулося в найвищій мірі інтересне зліття на ґрунті північно-східних кольоній. Се було убийство народу, сього не можна заперечити; але коли перемішання було скінченим, воно стало благодатю.

17. H. Charrisant, цит. тв., стор. 46 і сл.

18. Fr. J. Neumann, "Volk und Nation", 1888, стор. 132.

19. Meinecke, цит. тв.

20. Бочковський, цит. тв., стор. 30.

21. Тамже, стор. 15 і сл.

22. Так Renner, цит. тв., стор. 90. — A. Menger, "Neue Staatslehre" (Він не робить ріжниць між національним та державним патріотизмом).

23. Renner цит. тв., стор. 6, 1.

13. "Reden an die deutsche Nation" (Reciam), стор. 131.

14. Тамже, стор. 128.

15. Головно його 4 бесіді "Головні ріжниці поміж німецьким, та іншими народима германського походження", цит. тв., стор. 54 та три дальші.

16. Meinecke, цит. тв., стор. 46 і сл.

Що могли б сотворити в історії Пруси? Перевага Німців над Прусами була така велика, що для них як і для Вендів було щастем, коли їх згерманізовано".²⁴

Ся тирада характеристична не тільки для німецького імперіялізму. Се є спільна мова усіх імперіялізмів, що прибирають на себе форми воюючого націоналізму. "Несенне вищої культури", се найновіше історично з усіх способів оправдування імперіялістичних забаганок та походів. Зокрема "культурна місія" та "націплування" вищої культури чи культури взагалі є "ідеалістичним" виправдуванням усеї кольоніальної політики всіх європейських держав з усіма її кривавими страхіттями та жорстокостями. В національних же боротьбах, яких сценою є Європа, зустрічаємо раз-у-раз покликування на культурну вищість, з однією метою, виправдати нею панування однієї нації над другою. Суб'єктивну імперіялістичну затию, прикривається не тільки інтересом загальнолюдським, але навіть інтересом тих, проти кого вона звертається. В цьому приміненні треба культурницьку теорію поставити на одній лінії з усіма другими, які від випадку до випадку підносяться на оправдання поодиноких імперіялізмів, або імперіялізму взагалі: однаково, чи се легітимістична, чи расова теорія, чи теорія економічних, політичних та стратегічних конечностей і т. д. Ріжниця поміж ними тільки в тому, до кого в першій мірі адресована кожда з них. Теорія "культурної місії" має на увазі найширші кола, бо висуває аргумент в рівній мірі широкий, як туманний та непідлягаючий ніякій об'єктивній контролі.

Таке практичне значіння сеї теорії.

Вище вже сказано про її помилковість. Вона не дає пояснення про єство нації. Але вона всежтаки звертає увагу на чинник, який для нації має першорядне значіння. З одного боку, культура се якість нації. Від культури нації, її типу та висоти залежить доля нації так само, як життєвий успіх одиниці залежить від її якості.²⁵ З другого боку, чинник культури, хоча сам собою не становить нації, становить одну з найважливіших умовин для її народження.

24. Treitschke, "Politik", I. B., стор. 280-281.

25. T. G. Masaryk. "Narodnostni filosofie doby novější", Praha, 1919, особливо стор. 8 і слід.

Вага культури для народин національної спільноти лежить в ось яких трьох моментах:

Обставина, що одиниці якогось гурта належать до одного культурного типу, що значить, вони живуть однаковими правовими, моральними, естетичними поняттями, однаковими умовами інтересами, однаковим побутом, ся обставина робить їх спосібнішими об'єднатися в національну спільноту. Єдність культури сприяє, таким чином, створенню нації позитивно, а негативно вона помагає нації відмежитися на вні, від других національних спільнот.

Далі, спільна культура улегшує технічне порозуміння між членами нації. Особливо чинник мови, письма має переважне значіння в цьому напрямі. Сі чинники є зараз найкращим зовнішнім способом маніфестувати свою національну приналежність та пізнавати національних собратів.

Врешті спільність культури творить спільність культурних інтересів, яка хоч і сама собою не рішає ще про існування спільноти в технічному значінні цього слова, то все становить умову, корисну для народин спільноти.

В сих трьох напрямках значіння культури для нації лежить передовсім в поверхових та зовнішніх її проявах. Тому власне значіння мови для нації таке велике,²⁶ тому азбука могла стати рішачим чинником національного розмежування між Хорватами та Сербами. Глибока суть культури, культурні ріжниці, які не лежать на поверхні її та не кидаються у вічі, мають для народження нації далеко менше значіння. Видно се ясно по релігії. Не її догматичний бік, але власне обряд та організація впливали іноді дуже спільно на життя націй, на затирання або поглиблення національних меж.

Історія всіх релігійних рухів виказує наглядно, що все тільки дуже обмежена та іменно тільки найменш глибока частина релігійного учення захоплювала маси. І те саме правило, яке помічуємо відносно релігії, відноситься до цілоти культурного життя взагалі. На другому німецькому зїзді соціологів в 1912, що був присвячений переважно питанню нації, загальний вислід дискусій був такий, що практичне значіння культури для нації не залежить

26. Про значіння мови основно В. Левинський, "Народність і держава", стор. 5 і слід.

від глибини та вартости її змісту. Такий погляд висказав м. и. Макс Вебер: "Спільні культурні добра можуть отже становити об'єднуючий чинник. Але при цьому не має значіння об'єктивна цінність цих культурних дібр і тому не можна розуміти нації як культурної спільноти. Власне часописі, в яких зовсім певно не все збирається найкраще з літературної культури, спуюють маси найсильніше".²⁷ З другого боку, виказала ся дискусія, що не можна поставити абсолютного правила, які власне культурні чинники мають для життя нації найбільше значіння. Се проявилось особливо ясно відносно мистецтва, а зокрема музики.²⁸ Але чинник, який в одних обставинах є без значіння, може в інших стати чинником перворядної ваги. Усе залежить від фактичних, конкретних відносин.²⁹

Взагалі значіння культури для нації можна пояснити порівнянням з царини хімічних сполук. Культурна єдність, се як якість хімічних первнів, дякуючи якій вони лучаться з собою. Сама сполука наступає не инакше, як серед означених умовин термічних, иноді механичних і т. д. Без цих умовин не здійсниться сполука помимо того, що маєть ся означена якість первнів. Можна теж означити ролю культури і так. Вода ціпеніє в лід при означеній температурі. Але при абсолютному спокою можна остудити її нище нуля, а вона не стане ледом — щойно хочби найменший рух викличе перехід її від плинного до ціпкого стану. Культурна якість се ніби температура суспільного гурта, який ціпеніє в націю щойно наслідком зовнішніх товчків, як вода під впливом руху.

3. Історичні традиції. В звязку з культурою треба розглядати "спільні традиції, як націо-творчий чинник. Вже самий вислів вказує, що йде тут не про об'єктивний факт спільної минувшини, але про "традиції", отже суб'єктивний момент пам'яті та спогадів про сю спільну минувшину. Сього не можна забувати при оцінці значіння історичних традицій для нації. Булоб помилкою думати, що спільна минувшина об'єктивно витворює націю. Спільнота, яку називаємо нацією, виїмково тільки має спільну минувшину в

27. "Verhandlungen des zweiten deutschen Soziologentages von 20. bis 22. Oktober 1921 in Berlin", 1913, стор. 57.

28. Тамже, стор. 73 і слід.

29. Див. теж Житловський, цит. тв., стор. 26.

розумінню однакової долі в минувшині. Може одна тільки Америка до кінця XVIII століття дає картину яка моглаб бути справді "спільною традицією" усеї нації. Взагаліж історія кожної нації представляє собою не менше внутрішньої ворожнечі на політичному, а передовсім суспільному тлі, як "спільних" традицій. Без виїмку, скрізь народні низи знаходяться, на протязі століть, в боротьбі з верхами і з правилами відносилися байдуже до подій, признаних відтак за найважніші в історії нації. Грушевський виказав се щодо історії України,³⁰ а видані Драгомановим історичні пісні ясно доказують, що те, що затьмили народні маси та що становить їхню історичну традицію, не є спільною традицією всього українського народу.³¹ З другого боку, майже кождий нарід поділяв в минувшині в неодному напрямі спільну долю з другими народами. Об'єктивно се булаб основа для національного злиття з ними, тимчасом пам'ять сеї спільної долі звичайно затрачується і не переходить в склад національних традицій. Український нарід в широких своїх масах переживав на протязі цілих століть спільну суспільну недолу з польськими та московськими народніми масами, безперечно переживав теж і спільні з сими народами політичні процеси. Чомуж усе те спільне не стало національною традицією?

Справа маєть ся тут подібно як з культурою. Зовсім суб'єктивно нація робить вибір серед матеріялу численних, иноді з собою дуже суперечних, переживань минувшини і тільки деякі з них зачисляє до своєї національної традиції. При цьому виборі рішаючу ролю має кождочасна актуальність. Анальогія минулих з сучасними переживаннями є головним мотивом, чому спомини минулого задержують ся, чому иноді забуте вже минуле пригадується та наново стає традицією. Відповідно тому, яка суспільна кляса стає провідницею в життю нації, стає її клясова традиція національною. Глорифікація історії німецького міщанства в шестій бесіді Фіхте,³² вяжеть ся з переходом проводу в життю німецької нації в руки сеї суспільної кляси.

І так є все. Не минувшина як така творить націю. Свою безпосередню ролю як творчий чинник вона відіграла тоді,

30. М. Грушевський, "Історія України".

31. М. Драгоманов, "Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.", 1883.

32. "Reden an die deutsche Nation", стор. 98 і слід.

коли була сучасністю. Посереднеж значінне її, як історичної традиції, є тісно звязане з її відношенням до кождочасної теперішности, яка все навіязує передовсім до того, що в минулому знаходить актуальним для себе, звязаним з сучасним переживанням, дальше продовженне чого знаходить вона в себе. Історична традиція є не тільки голосом минувшини, вона є все рівночасно і голосом теперішности про минувшину. Переживання минувшини полишили свої наслідки в психології, почуваннях, настроях, способі думання і т. д. Вони впливали як кожда сучасність на творенне "народности". Сі наслідки тревають далі навіть тоді, коли забулися події та відносини, що викликали їх. Колиж вони не забулися, коли не тільки наслідки його, але й саме минуле живе далі в традиції пам'яті, тоді значінне його для нації є таке саме, як само переживання, бож воно і є переживанням наново вже пережитого. Шляхом спомину, минувшина стає теперішністю. Але для того щоби се могло статися, треба щоби дані події минувшини були відчуті як свої власні. Іншими словами, мусить для сього існувати почутте суб'єктивної єдності, яка обіймає минулі та живучі покоління і творить з них одну цілість. Отже існування такої "спільноти" є умовою для існування історичної традиції. Теза про ролі історичної традиції, як чинника що творить націю, обертається, таким чином, в противну тезу, про націю як жерело та конечну умову для існування історичної національної традиції.

Тільки з отсим доповненням і тільки з наведеними застереженнями можна зачислити "національну традицію" поміж чинники, від яких залежить народження та існування "самостійної нації".

4. Сповідь Франка. Українська література знає факт, що для порушеного тут питання дає незвичайно цінний причинок — цінний як з огляду на психологічну глибину, яку відкрив, так і на особу його автора. Річ про відому, просто трагічну сповідь Франка у вступному слові до його збірки новель в польській мові п. з. "Obrazki galicyjskie". Отсе "дещо про себе самого" містить заяву, що автор не любить Українців за їхні погані прикмети, а далі отсі слова, що дали почин до пристрасного конфлікту поміж поетом та його суспільством: "Признаюся до ще більшого гріха: навіть Руси нашої не люблю так і в такій мірі, як се роблять, або удають, що роблять патентовані патріоти. Що в неї маю любити? Щоби любити її як географічне поняття, на се

я за великий ворог пустих фраз, дуже багато бачив світа, щоби я мав проголошувати, що ніде нема такої гарної природи як на Руси. Щоби любити її історію, на се задобре її знаю, дуже горячо люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства і свободи, щоби не мав відчувати, як мало в історії Руси прикладів правдивого громадянського духа, правдивого пожертвування, правдивої любови. Ні, любити сю історію дуже важко, бо сливе на кождому кроці требаби хіба плакати над нею. Я може маю любити Русь як расу, ту расу тяжку, некарну, сентиментальну, расу без гарту і сили волі, так мало спосібну до політичного життя на власному сміттю, а таку плідну в перевертнів найріжнійшого рода? Я може маю любити світлу будуччину тої Руси, що її не знаю, що для її світлої будуччини не бачу ніяких підвалин?

А коли проте почуваю себе Русиним і по змозі моїх сил працюю для Руси, то ... цілком не з причин сентиментальної натури. Радує мене мною поперед усього почутте собачого обов'язку. Син руського (с.т. українського) хлопа, вигодований чорним хлопським хлібом, працею твердих хлопських рук, почувуюся до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті гроші, що їх витратила хлопська рука на те, щоби я міг видрапатися на висоту, де видно світло, де пахощі розливає свобода, де сіяють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм, се не сентимент, не народні гордощі, се велике ярмо, вложено судьбою на мої плечі. Можу протестувати, можу тихцем проклинати долю, що вложила мені на плечі те ярмо, але скинути його не можу, иншої батьківщини шукати не можу, бо я ставби підлий супроти свого власного сумління".³⁴

Ось ся в призмі душі одиниці аналізу почування, яке звязує її з нацією — а тим самим і розбір питання про саму націю як звязану отсим почуванням одиниць гуртову цілість. Важні тут в рівній мірі як негати́вні так і позитивні визнання великого поета та громадянина. З одного боку, рішуче відкинення — за виїмком мови, про яку не згадується — усього, в чому можнаб добачувати об'єктивних "прикмет нації", отже, області, раси, історичних традицій. А що се не теоретичне міркування, а просте, безпосереднє виявлення власних почувань та настроїв, то не можна

34. Наведено за А. Крушельницьким, "Іван Франко" (Поезія).

говорити про його помилковість. Можна тільки підносити питання про правдивість та щирість заяви, але вони не підлягають сумнівові. Тому треба приймати сю заяву як факт, а сей факт є безпосереднім доказом, що ні один з вичислених чинників не був основою, на якій виростало його почуття приналежності до нації.

В позитивному напрямі підносить Франко своє походження з українського селянства як обставину, з якої випливає приналежність його до нації та зв'язані з нею обов'язки. Помимо відмінної стилізації треба зазначити, що акцент не лежить тут на слові селянство. Якби так було, то сим можна засаднювати клясову приналежність Франка, ніколи національну. "Чорний хлопський хліб" мігби зв'язати його з селянством усього світа, а не тільки з українським. Колиж Франко мотивує якраз свій український патріотизм, то ясно, що йде про походження його власне з українського селянства, що зв'язує його з нацією, якої частину воно становить. і піднесення сього власне факту уродження в протиставленню до усіх моментів, які були залежні від свободної оцінки їх одиницею, характеризує по суті почування, яке Франко називає своїм патріотизмом. Характеризує його далі вислів про "велике ярмо", "обов'язок" "вложені судьбою" на його плечі. Усе те є висловом почуття приналежності до національного суспільства, якого жерелом є незалежна від людської свідомої волі сила — "судьба". Ся приналежність є просто фактом, з яким людина мусить помирися, як з "даним судьбою" фактом та з якого висока етично одиниця виводить для себе обов'язок свого життя.

Для яснішого освітлення сеї концепції треба пригадати тут істинування теорії, по якій жерелом усеї моралі взагалі є почуття приналежності людини до ширших людських спільнот. Воно родить альтруїзм, як самоту основу етики. Самож се почування приймається як природою стихійно даний факт.

V. НАЦІЯ ЯК ТВІР НОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ.

1. Старовина не знала нації. До найбільш поширених поглядів належить погляд, по якому національні рухи початку XIX століття є "відродженням" націй. Його жерелом є не так теорія, як сама практика сих рухів: вони самі проголошували себе "відродженням" минувшини, нав'язували себе до бувальщини і старалися

представити себе тільки продовженням сеї иноді призабутої вже бувальщини. І не тільки кожда нація нав'язувала себе до власної минувшини. Само явище "нації" уважав пануючий погляд старим явищем, яке стрічаємо в історії людства вже давно.¹ Стара історія жидівського народу, а передовсім історія старинної Греції та Риму представлялися очам не инакше, як історія сучасних, "відроджених" націй. Поміж власним життям і життям народів старовини добачувано не тільки аналогії, але знайдено його тотожним: тут і там знайдено тіжсамі "національні" почування, змагання, однакові прояви однакового по суті суспільного явища. Сей погляд голошений практикою прийняла майже без застережень і теорія. І для неї стало явище нації старшим, здавна відомим в історії людства явищем, яке виступає тільки тепер в дечим зміненої формі та з більшою силою.²

Наведена на вступі пересторога Сімеля перед перенесенням на далекі історичні періоди сучасних наших поглядів та понять, власне з огляду на питання нації дуже актуальна. Власне тут маємо нахил помилково приписувати старовині дещо, чого вона не знала, що є твором тільки нового часу.

Поміж народами старовини і націями нового періоду історії є глибокі та основні різниці. Дякуючи сим різницям треба признати сі народи і сучасні нації аналогічними, але далеко не тотожними суспільними явищами.

Одні й другі належать до соціологічного типу спільнот, але є між ними основні різниці. Старинні народні спільноти були основані безпосередньо на племінному зв'язку. Почуття приналежності до себе та окремішності від других народів впливало в них безпосередньо з сеї фізичної основи їхнього істнування. Таким "фізичним" народом були Жиди, такими були всі другі народи старинного світу. Зокремаж примір Греків виказує се наглядно. Відокремлені по всіх державах-городах від чужоплемінних Гельотів чи інших порабощених племен, помимо спільної культури, мови та культу, розбиті політично на кілька держав, старинні Греки дуже далекі від того що тепер розуміємо під словом нація. Спільна східня небезпека об'єднувала їх на час,

1. Так зокрема René Johannet, "Le principe des nationalités", Paris, 1918, стор. 70 і слід.

2. Так м. и. Житловський, навед. вище твір.

але вона не встигла об'єднати їх постійно хочби супроти північної або західної небезпеки. Термопільці захищали спільну грецьку батьківщину, але напись про поляглих героїв згадувала не Грецію, тільки Спарту як батьківщину, за яку наложили вони головами. Левктра та Мангінса, свідки "братовбійчих" боїв не ображали в нікого патріотичного почування — настільки почуття племінної спільноти перевищало якенєбудь почуття ширшої спільноти, яка об'єднувалаб усі грецькі племена. Тільки на верхах грецького світу, серед його філософів прозябало почуття ширшої спільноти, що обіймала всі грецькі племена та держави. У Плятона³ та в Арістотеля⁴ протиставляються Гелени як цілість "Варварам", при чому різниця між одними та другими є понята як різниця расова. Рівночасно виникає теж почуття і розуміння гелєнства як культурної спільноти, що ґрунтувалася на властивій тільки Грекам "гімнастичній" та "музичній" освіті. Так Ізократ каже: "Наш город оставив так багато поза собою інших людей в думанню та бесіді, що його ученики стали учителями інших і він зробив те, що імя Гелєнів не означає тільки походження, але спосіб думання та що Гелєнами називаються більше ті, що беруть участь в нашій освіті, як учасники нашого походження".⁵ Але ця культурна спільнота не була гелєнська нація. Гелєнська нація родилася в дванадцяті години грецької самостійности, але не встигла витворитися. Партикулярні патріотизми, які так остро осуджував Плятон, боротьба за гегемонію, що була їх висловом, притихали тільки хвилимо під впливом перської небезпеки, загальногрецький патріотизм не встиг ніколи побороти їх та запанувати на їх місці. Зв'язане з іменем Демостена останнє зусилля витворити його не відвернуло катастрофи. Битва під Хайронеєю поклала кінець незалежности Греції — і тасаму битва відкрила ворота для побідного походу гелєнської культурної спільноти та для її поширення. Речник гелєнства як культурної спільноти, Ізократ не міг пережити катастрофи, яка одначе не була катастрофою для культурного гелєнства; він самогубством відповів на Хайронею. Се бувби доказ горячого його патріотизму — але чи грецького, чи тільки городського, який теж зазнав під Хайронеєю

3. "Держава", IV. 11.

4. "Політика", 1252 В. (німецький переклад Susemühl).

5. Dr. Paul Barth, "Die Nationalität in ihrer soziologischen Bedeutung" ("Verhandlungen" і т. д.), стор. 30.

катастрофи? На всякий випадок мусить вражати нас дальший хід подій. В боротьбі проти македонського пановання та в цілому відношенню Греції до нього відобравають почуття племінної спільноти та культурний гелєнізм відмінні ролі. Активна участь Греків в перському поході Олександра і повстання проти македонського пановання се прояви ділання обох чинників. Їх не можна підтягнути під наші поняття про націю, та пояснити ними. Се роздвоєнне між племінним і культурним моментом просто суперечне з тим абсолютно об'єднуючим характером, який має сучасна нація. Процес творення грецької нації мусить признати нескінченим. Творення спільноти обіймаючої всі грецькі племена відбувалося там по двох різних основах: думки про расову приналежність до себе і думки про культурну спільноту. Коли в новочасній нації обі ці основи зливаються суб'єктивно з собою, то в старій Греції довели вони до практичного конфлікту і взаємно ослаблювали свій вплив та значіння. Замість одної національної, творилися дві різні, конкуруючі з собою спільноти.

Племінна основа в початках історії Риму зовсім ясна. Ще Цицерон називає родину "quasi seminarium respublicae".⁶ Пізнійше Рим перейшов межі своєї племінної основи, але нова, поширена його суспільність не була "нацією" в сучасному розумінню. Рим поширювався як держава, а не як нація. Поширювався круг горожан Риму і росло правове суспільство Римлян, але се було суспільство-спілка, а не спільнота. Почуття, яке зв'язувало в одну цілість се суспільство, було не національним патріотизмом, а "льояльністю" супроти держави.⁷ Поза означеним державним інтересом межами, Рома оставляла завойованим собою народам повну волю і не проявляла ніякої тенденції "денаціоналізувати", чи то оримлювати їх. Повна м. и. релігійна толеранція Риму характеристична для його історії. Римський нарід як суб'єктивна спільнота не існував як явище, що відповідалоб Римові-державі. На величезних просторах римської держави розплилися та загинули первісні заселюючі її народні спільноти і приготовлявалося утворення нових, опертих вже на іншій основі спільнот. Вони доспівали на руїнах римської держави на протязі середньовіччя, поки не виступили на сцену історії як сучасні нації. Але коли

6. "De officiis", I. 17, 54.

7. Kjellen, "Der Staat als Lebensform", 101 і слід.

народи старинного світу були, так сказати, "первісними" спільнотами, основаними безпосередньо на кровному, фізичному звязку, то сучасні нації є спільнотами "другого степеня": вони виникли якраз на розвалинах первісних, фізичних спільнот. "Об'єктивна, основана на спільному походженню гуртова єдність, єдність раси або роду є так стара, як сягає історична пам'ять і далеко ще поза нею. Натомість суб'єктивна єдність нації є по своїй натурі витвором вищої культури і тому, хоч у зародку існує вже давно, виступає в повній силі тільки в найновішому часі".⁸

Як ціле "національне питання" є питанням, якого не знала давніше історія, так і суспільне явище що лежить в основі цього питання, феномен названий нацією є явищем новини.⁹ Не "відродження", а народина націй треба записати на картах нової доби історії людства.

Реннер каже: "На означеному ступені європейського розвою, який можна обмежити роками 1789 та 1914, французькою революцією та світовою війною, та який осягнув найвищу точку поміж 1848 та 1870, виступають мовні та культурні спільноти народів, після вікового дозрівання, зі своєї політичної пасивності, почувають себе силою, яку кличе історія, домагаються володіння державою, як найвищим даним знаряддям сили і змагають зразу до свого політичного самоозначення, а скоро також до панування над іншими народами".¹⁰ Поминувши подані ним роки, Реннер вказує вірно на суть явища. Вона в тому, що спільнота, яку він означає як мовно-культурну, посягає на державу. Се найбільш характеристичне для сучасної нації і в цьому власне лежить дальша основна різниця поміж нею та аналогічними явищами минулих доб історії. Там байдужість отсих спільнот до держави і байдужість держави до них: тільки віра, а властиво церковна організація суперничала з державою, в прочім культурне життя не проявляло ніякої тенденції витворювати спільноти, що обмимали державу, як з другого боку, держава не вважала зовсім існуючими цього рода спільнотами. Тут політична активність отсих, скажимо "природних", спільнот звернена просто на опанування

державою. Так заманіфестувало себе "національне відродження" в першій половині XIX століття. Найяскравіше висказав його початкове домагання Маціні: "кожда нація є державою, ціла нація — тільки одною державою". Національний принцип виставлено як абсолютний постулат для держави, а "політичність" стала одною з прикмет нації. І випереджуючи дальші висновки треба сказати вже тут, що ця політичність се суцільний критерій нації. Се вона власне той чинник, який творить націю з пригожою для цього, зближеною до себе культурою, мовою, релігією та взагалі всіма можливими чинниками матерялу. Коли означити словом "народність" ("Volkheit") загал отих об'єктивних прикмет, які зближують до себе загал народної групи та відрізняють його на вні, тоді можна за Реннером сказати, що "нація се політично активна народність".¹¹

Розуміється се не значить, що "народність" не мала вже раніше політичного значіння. Фактично вона все була чинником, який так чи інакше проявляв себе в політичному житті. Так Йоахімзен оповідає, що вже за часів Барбароси питає якийсь Англієць: "хто установив Німців суддями над народами?" Італійці говорять тільки про німецьких варварів, Французи протиставляють галійську "девоцію" німецькій непоміркованості, Трубадури уважають Німців грубими, Візантійці добачують в них своїх найнебезпечніших ворогів.¹² Але се не німецька нація стягає проти себе отсі заміти. "В 1919 році і довго ще опісля не було нічого, що можнаби назвати німецькою політичною свідомістю".¹³ Центрами політичних інтересів були династії, церква, стани, до певної міри племена, але не нарід як самосвідома цілість. І назви Німців, Англієць і т.д., які пізніше стали означенням націй, уживалися тоді тільки для означення отих політичних центрів по їхній територіяльній чи племінній, в широкому значінню "народній" приналежності. Поза сими центрами, народність, навіть оскільки вже витворилася була, представляла собою тільки певну кількість об'єктивних прикмет — вона не існувала як суб'єктивна цілість, тим менше як самостійний центр політичних інтересів, признаних за власні. Творилися в цьому розумінню народности, але тільки згодом вони мали стати політично активними націями.

8. G. Jellinek, "Allgemeine Staatslehre", 2. Aufl., стор. 119.

9. T. G. Masaryk, "Nová Evropa", Praha, 1920, стор. 65.

10. Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen", стор. 15.

11. Цит. тв., стор. 9.

12. "Vom Deutschen Volk zum Deutschen Staat", стор. 19, 20.

13. Тамже, стор. 15.

М. Вебер висловився, на згаданому вже зїзді соціологів, так: "Оскільки за сим очевидно многозначним словом ("нація") скривається якась спільна річ, то вона лежить, очевидно, на політичному полі. Понятте нації можна хіба тільки так означити: вона є чуттєвою спільнотою, якої рівновартним виразом булаб власна держава, яка отже має нормально тенденцію видати її (себто державу) з себе".¹⁴ На томуж зїзді Ф. Теннес сказав, що помимо всього зближення, яке існує поміж поняттем "нації" і кровним поняттем ("Blutbegriff") "народу", має понятте нації "глибоко антагоністичну тенденцію" супроти сього другого поняття. "Нарід є первісним чинником суспільного життя, нація специфічно модерним поняттем".¹⁵

2 До історії слова "нація". Практика мови вже дуже рано звязала зі словом "нація" понятте активності. Майнеке каже, що так було не тільки в Німеччині але "і в сусідніх краях, Франції, Англії, Італії, де слово nation, nazione будило гордіщі представлення, як слово peuple, people, popolo. В нації, такби мовити, малося понятте, яке змагало до світу, до вижин, до особовости, в народі — більше вислів для пасивного, животиючого, засудженого на роботящий послух існування".¹⁶ В такому протиставленню уживає обох сих слів Вольтер. Найманн наводить слова Й. де Местра: "Що таке нація? се є суверен і аристократія".¹⁷ А Оляр формулує погляд радикальних кол Франції на передодні великої революції так, що по ньому нація, се була Франція освічена, або багата.¹⁸ Тому і політична еманципація третього стану представлялася як його націоналізація. В 1758 назвав один з речників сього стану недостойним, зачисляти купців та учених і артистів до "peuple", бож вони належать до висших вертсв "nation". Підчас славних нарад третього стану в червні 1789 ведено теж спір на тему обох сих слів. Йшло про назву зібрання. Мірабо пропонував назвати його "représentants du peuple française", але зібранне назвало себе проти його опінії "assemblée nationale", власне для того, щоби зазначити свою волю бути

14. "Verhandlungen i t. d.", стор. 50.

15. Тамже, стор. 187.

16. "Weltbürgertum und Nationalstaat", стор. 24.

17. Fr. I. Neumann, "Volk und Nation", 1888, стор. 124.

18. Aulard, "Histoire politique de la Revolution française", стор. 25.

активною, свій вихід з підчиненого, пасивного політичного становища. Майнеке замічує, що ся ухвала знищила можливість компромісу та була відкриттем шляху революції.¹⁹

А відтак ще раз довелось слову "нація" відкривати шлях до революції. В "комуністичному маніфесті" сказано: "Томущо пролетаріят мусить в першу чергу добути собі політичне панованне, піднести себе на становище національної кляси, уконституувати себе як націю, є він ще сам національним, хоч зовсім не в розумінню буржуазії".²⁰ Тут так ясно як може ніколи досі ужито се слово для означення політичної активності. Ясніше ще як зробив се третій стан в 1789, проголошено тут сим власне словом волю "четвертого стану" визволитися, перейти зі становища політично поневоленої кляси на становище пануючої: "уконституувати себе як нація".

Хоч практика мови не все послідовно і не все без виїмків йшла в описаному тут напрямі,²¹ всежтаки досить вже наведених прикладів для того, щоби виказати, що активність вже інстинктивно звязувано з поняттем нації. В мові проявилось свідомо чи несвідомо відчутте факту основного значіння.

Сконстатованнем його обмежується питанне про народженне та суть нації. Воно звучить тепер так: серед яких умовин та через які причини "народність" стає активною, себто переходить в націю?

19. Цит. тв., стор. 25, 26.

20. "Das Kommunistische Manifest", Ausg. 1919, стор. 26.

21. Дм. Донцов, "Підстави нашої політики", 1921, стор. 102, зовсім неслухно каже, що не "народньою", а "національною" требаб було назвати Укр. Республику. Се очевидне нерозумінне назви УНР.

VI. НАЦІЯ І ДЕМОКРАТІЯ.

1. Нація і ідея народньої суверенности. Наведений вже цитат Реннера вказує на події та обставини, з якими звязані народини нації. Він означає рік великої французької революції та слідує по ньому столітте як період, в якому вперше виступають на історичну сцену нації. Погляд Реннера вірний, оскільки звязує націю з подіями, яких висловом була велика революція третього стану. Він помилковий, оскільки означає час народин нації 1789

роком. Сей рік є роком тріумфу французької нації, а не роком її народин, а слідує століття є періодом, коли національні питання набрали надзвичайного значіння, коли вирішувалася судьба одних націй і коли виступали на сцену другі, досі "неісторичні", врешті періодом історії, коли інші ще нації "родилися", в міру того, як їх народність ставала політично активною. Саміж народини нації як суспільного явища взагалі, так і поодиноких конкретних націй, треба віднести до ранішого історичного періоду, якого частинним завершенням був 1789 рік.

Народини нації є тісно звязані з народинами політичної новочасної демократії.¹ Зв'язок поміж обома є не випадковий і не зовнішній тільки, але він лежить глибоко в сути обох явищ. З внутрішньою необхідністю мусів суспільно-політичний рух, що відбувався під кличем боротьби за народню суверенність, викликати явище назване нацією. Розуміється, не про льогічну необхідність тут мова. Не абстрактна льогіка породила націю. Породила її практична, соціяльна та психольогічна неминучість, якої закони в суспільнім буттю далеко сильніші та плодотворніші як закони формальної льогіки. Але навіть в царині сеї останньої, в царині абстрактного, теоретичного думання, в супроводі якого відбувалася величава боротьба політичного абсолютизму з "народом" за державу, навіть там стрічаємо моменти, які вказують на необхідність народження політичної нації.

Велика боротьба умів, яка на протязі поверх двох століть кипіла около питання про суверенність в державі та в якій заблестіли імена Спінози, Гоббса, Лока, Гроція, Альтузія, Пуффендорфа, Вольфа, нарешті Руссо, а далі Канта, відбувалася на площині абстрактних юридичних по своїй сути мірквань. Осередне питання сеї боротьби відносилось до змісту "суспільного договору". Самого договору — понятого деким як історичний факт, деким як льогічна пресумпція без якої немислима конструкція держави та права — не оспорював ніхто. Йшло тільки про те, яким був зміст сього договору та яка була його конструкція; чи був тільки один договір, яким установлено і державу і разом її форму; чи окремо, однодушним договором засновано державу, а щойно на основі сього першого договору, вже на основі принципу більшости, який прийнято ним, заключено окремо

другий договір, про форму держави та можливо третій ще, яким установлено особу володаря.² На сьому тлі розходилися погляди. Всі годилися, що суверенність була первісно при "народі", який заключив суспільний договір та оснував, таким чином, державу та установив її форму. Але коли се раз сталося, то чи суверенний спочатку нарід не відрікся сим актом своєї суверенности? а коли так, то чи відрікся він її на все, чи тільки часово, полишаючи за собою правну можливість поновити її знова.

Дві цілком протилежні розв'язки сього питання подають з одного боку Гоббес, з другого Руссо. Першому з них завдячуємо також сформульованне питання, яке відбилося опісля на всій його дальшій історії. Він приймає теж, що змістом суспільного договору може бути установлена яканебудь форма держави, м. и. також демократія. Але на випадок, коли установлено монархію, тим самим перестав народ існувати як правне тіло, як корпорація, правно спосібна творити шляхом ухвал більшости та мати власну свою волю: він розв'язується з сим моментом і стає неспосібним до правного ділання толпою.³ Відомо, що Руссо поставив противну тезу: про непозбувальність з боку "народу" його суверенности, яка на все остає при ньому. Але не в сьому річ. Головне те, що Гоббес поставив питання про спосібність "народу" до ділання як головне та рішаюче для розв'язки спору про верховну власть в державі. Правда, він поставив се питання виключно як юридичне: в сьому напрямі він не покинув площини, на якій порушалася "controverbio magna" та не переступив меж, зачеркнутах йому пануючим світоглядом доби. Але коли перенести його аргументацію з площини на якій ставив її Гоббес на площину природничого, соціольогічного думання, тоді відповідно справлене його поставленне питання покажеться і тут правильним. Практичне вирішенне боротьби поміж монархією та "народом" за верховну власть в державі залежало від того, чи народ був "спосібним до ділання". Тільки ся спосібність до ділання буде тут не юридична, а фактична, практична. Ся практична спосібність "народу" залежала власне від того, чи він почув себе одною звязаною та одушевленою одним стремлінням

1. Ю. Бачинський, "Україна Ірредента", стор. 107.

2. Gierke, "Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien", 2. Aufl., 1902.

3. Hobbes, "De cive". Гл. V, VI, VII. "Leviatan", гл. 14, 17.

цілістю, чи став спільнотою в описаному тут значінню сього слова.

Абстрактно річ беручи, могла боротьба народів за суверенність в державі бути переведеною також без сього злиття в одну природно, стихійно, внутрішньо зєдинену, об'єктивну цілість. Абстрактно можна подумати, що гурт людських індивідумів об'єднується виключно тільки розумово для переведення означених цілей, в даному випадку для добуття верховної власти в державі. Так власне уявляло собі сей процес раціоналістичне думанне всього учення про "право природи" та "суспільний договір". Але розуміти сей процес так власне, уважати, що тільки правильне, раціональне думанне є силою, яка керує історією людства, се значить не розуміти та не бачити власне найважливішого, власне самої істоти історичного розвою. Його істота була досі в тому, що раціональне було все перемішане з аіраціональним, думанне з почуваннями та гонами, льюгіка з психольогією, зокремаж з гуртовою психольогією, свідомо воля з стихійного. Так і боротьба народів за державну власть відбувалася не тільки під керуванням розумної думки, але в супроводі і теж під керуванням стихійних психичних процесів, що були рівночасно умовою для її успіху і її кінечним продуктом. Сі два боки одних і тихже подій, сі прояви одного й тогож процесу в двох ріжних областях є демократія в царині свідомої волі та нація в царині стихійної волі. Жоанне, який одначе розходитьсся з висказаними тут поглядами, мусить признати, що національний принцип се "заняте ідеї держави демократичним підйомом".⁴

2. Безнаціональність феодалної передкапіталістичної держави. Докладне представлення процесу, який перейшла держава на переломі середніх та нових віків, переходилоб далеко поза межі сеї праці. Підкреслити тут треба тільки ті моменти, які в'язуютьсся безпосередньо з нашою темою.

Держава середніх віків представляється зразу як племінна, незв'язана з територією політична організація, і так мало відповідає нашим поняттям, що дехто з теоретиків не признає її навіть за державу.⁵ В розвигтій формі вона представляла все

картину внутрішнього роздвоєння та була для широких мас коли не ворожим то бодай чужим елементом. Єллінек так характеризує державу сеї доби: "Обмеженне та роздвоєнне середньовікової держави росте ще дякуючи тому, що в найбільше випадках велика народня маса була взагалі чужою державі. Се відноситься не тільки до німецьких територій, в яких державна думка зразу взагалі не живе, де є тільки слабї останки підчинення одиниці під державу, але навіть там, де стани почувають себе політичною нацією, що означає власне виключенне найбільшого числа підданих від публичного життя. До сього приходять ще відносини неволі в своїх численних степенуваннях, які... справляють, що активна участь в державі обмежується на круг розмірно значно менший, як в античних державах з їхніми чужими державі невільниками та населенням, яке остає під охороною".⁶ Так активними в життю держави були тільки дуже нечисленні елементи. Сі елементи, — се була династія, церква та феодална аристократія — були абсолютно незв'язані з ніякою "народністю".

Се самозрозуміле з огляду на династію, якої інтерес не міг підчинятисся межах, зачеркненим областю означених народніх прикмет, та для якої власне ріжноманітність народностей, над якими вона панувала була пожиточною, бо скріплювала її позицію.⁷ Воно ясне також з огляду на церкву, особливо римську, з її універсалістичними змаганнями. Але також феодална аристократія була чужа і далека до народніх окремішностей, які вже були витворилися або витворювалися в середньовічу. Коли признати ще особливо важні об'єктивні прикмети народности, культуру взагалі, а зокрема мову та побут, то феодална аристократія, особливо в краях західної та середньої Європи, була суто інтернаціональною. "Тонкі ріжниці національних характерів є сьогодня багато більше вироблені, як в середньовічу. Европейський клир, зв'язаний латинською мовою та освітою почував себе одною цілістю супроти ріжних народів. Лицарство витворило для себе, на хрестоносних виправах під стінами Єрусалима, власний спільний кодекс гальянтерії та лицарського звичаю, який так тісно зв'язував між собою німецького, англійського та французького шляхтича, що він держав руку з чужим товаришом по

4. Rene Johannet, "Le principe des nationalités", Paris. 1918, стор. 84.

5. G. Grosch, "Der Staat und seine Aufgabe" (Archiv für öffentliches Recht, XXV., 1909), стор. 432 і слід.

6. "Allg. Staatslehre", стор. 322.

7. Treitschke, "Politik", I. 290, II. 331.

стану проти міщан власного краю".⁸ І не тільки проти міщан. Широка селянська маса власного народу була йому не менше чужа і далека. Усе суспільне становище сеї кляси робило її ненародньою, ставляло поза народні рамці. Навіть там, де особливі відносини робили сю суспільну верству носієм "народних", культурних чи релігійних ідеалів, відчужував її від "народу" вплив її суспільної позиції та неутралізував ділання зближуючих її до народа чинників. На сьому тлі виросла трагедія внутрішнього роздвоєння, яке переживало панство України в XVI-XVII століттях; кн. Ожстровський та Кисіль се персоніфікації сього глибокого внутрішнього конфлікту, характеристичного для цілої кляси до якої належали, конфлікту, який покінчився повною побідою суспільного моменту над народнім. Колиж іде про загальну характеристику кляси феодального панства, то момент незв'язаності її з народністю належить до найважливіших її елементів. Вона була зв'язана тільки з державою і то тільки через особу монарха і при тім ся зв'язаність не була ані абсолютна, ані виключна. Випадки зв'язання через аллюдіум з різними державами не були рідкі. І служба означеній державі, навіть вірна і щира не впливала з почуття подібного до національного патріотизму.

"В трицятилітній війні дійшло національне перемішання солдатески до найвищої міри. Італійським та баварським військом проводили Шкоти, Ірландці, Вальонці, Італійці. Тіллі та Букуа були Бельгійцями, Мерсі — французьким Лютарінцем; Нікколломіні та Савеллі — Італійцями; Фердинанд III завдячує свій ратунок, Валленштайн свою згубу виключно поведінню шотських та ірландських старшин: Гордона, Бутлера, Леслі, Деверу, Мекдональда. Іронія судьби схотіла, що в 1634 під Райнфельден командував цісарським військом Француз (Мерсі), а французьким Німець (князь Бернгард Ваймарський)". "Національна свідомість сих чужинців, яким деякі держави, як Австрія, завдячують просто своє існування, мусіла виглядати по нашим поглядам дуже дивно".⁹

Князь Євген Савойський, славний опісля своїми побідами

8. Treitschke, "Politik", I, стор. 30.

9. Michels, "Die historische Entwicklung des Vaterlandsgedankens", стор. 147.

над Французами хотів поступити на службу до Людовика XIV і робив в сьому напрямі заходи. Австрія не була батьківщиною, чи не найбільшого зі своїх політичних мужів, Метерніха. Врешті, як епігон сего типу політичних діячів, Наполеон, пізніше олицетворенне французького патріотизму, в молодості не то що не був Французом, але був ворогом Франції, як патріот поневоленої Францією Корсики. Все те не виїмки, а типові заступники політичних діячів "передкапіталістичної доби". Се було зовсім природним. "Держава передкапіталістичної доби існувала, такби мовити, поза нацією, яка тоді ще знаходилася у недорозвиненій стадії та назверх була репрезентована здебільшого двома лише клясами, з правно-політичним значінням: духовенством та шляхтою. Над ними був пануючий князівсько-королівський елемент, під ними безправний люд, так звана *misera plebs*".¹⁰

3. Раціоналізація життя. Підкреслити треба ось що.

Кожний з політично активних елементів сеї віджитої доби був з соціологічного боку спільнотою, був суспільством об'єднаним не тільки зовнішньо, механічно, але органічно, внутрішньо, з живим почуттям приналежності до себе на внутр і окремішності на вні, спеціально супроти інших суспільних кляс. І не тільки кожний з них для себе був спільнотою. Взагалі середні віки були періодом, коли пануючим типом суспільної та політичної організації була спільнота. Впливало се і було зв'язане з цілим середньовіковим світоглядом, в центрі якого стояв араціональний елемент релігії, з економічним його життям з перевагою безпосередньої емпірії як в продукції так і в обороті,¹¹ з великою ролею села та сільського елементу, врешті з партикуляризмом та з ролею особистого елементу в суспільній та політичній організації.¹² Політична та суспільна перевага названих трьох чинників зв'язана тісно з отсим характером середньовіччя. Момент авторитету становить основу як монархічного так і аристократичного принципу і на ньому основане становище церкви.¹³

10. Бочковський, цит. тв., стор. 52.

11. Werner Sombart, "Der moderne Kapitalismus", 4. Aufl.

12. C. Simmel, "Soziologie", passim.

13. Erich Kaufmann, "Studien zur Staatslehre des monarchischen Prinzipes", 1906, стор. 79 і слід. Radbruch, Grundzüge der Rechtsphilosophie", стор. 27 і слід.

Отож побудована на основі авторитету організація має все характер спільноти. Силою, яка удержує її та її внутрішній лад, є психичний настрій, а не логічна рація, є стихійна, а не свідомо воля. Поки авторитет пануючих чинників держався, удержувався побудований на ньому суспільний та політичний лад, як спільнота, в якій розділ поміж пануючими та поневоленими находив практичне одобрення також з боку поневолених власне дякуючи стихійній силі авторитету.

Капіталістична продукція в міру свого розвою захитала всю суспільну та політичну структуру середньовіччя. Вона принесла з собою хвилю раціоналізму, яка підіймалася чимраз вище і змила, а бодай підмила основні старі авторитети. Ніщо може не з'ясувати так сили цього процесу, як роля "освіченого абсолютизму" та картина яку представляла собою феодальна аристократія XVIII ст. Хотілосьби говорити про глум історії над сими обома чинниками; вони самі стали горячими подвижниками течії раціоналізму, яка нищила авторитети, отже основу, на якій була побудована їх власна сила та передове становище як в державі, так і в суспільності. Таким було вже "XVII століття, в якому право природи стає самостійною наукою, що обіймає ціле людське життя системою правних приписів, в якому відживають античні спекуляції стоїків та епікурейців в супроводі гуманізму і де боротьба проти Стюартів зажене екстремні уми... аж до останніх консеквенцій учення права природи про державу".¹⁴ Усе те було змаганням, зробити виключно розум принципом, що порядкує життя людства та править ним. Такою представлялася течія своїм власним очам — велика французька революція висказала се ясно і недвозначно своїм культом розуму — і такою вона була справді, оскільки йде про її свідомо ставлені цілі та програму.

Але побіч свідомо поміченого та бажаного і рівнобіжно з ним ставалось ще щось друге, непередбачене та небажане, але неминуче, бо творене законами соціального життя.

З точки погляду соціології раціоналізм є стремлінням заступити спільноту, як форму суспільної організації — спілкою. Усі письма, революційні учення, всі домагання, програми та постуляти звернені до сеї цілі. І негатиивно вони сповнили сю свою місію, розбиваючи утворені в середньовіччя суспільні та політичні

спільноти. В позитивному напрямі раціоналізація життя, хоча безумовно посунулася дуже,¹⁵ не була така абсолютна, як сього можна було сподіватися зі становища пануючого в XVIII столітті світогляду. "Так звана "правова держава" (можнаб назвати її також "розумовою державою") є річю неможливою і може зродитися тільки в головах раціоналістів та абстрактних просвітителів. Її можливість значилаб погаснення всіх динамічних, позаправових відносин поміж людьми, задушилаб у людей в зароді всі інстинкти добування, всю їх колективну творчість".¹⁶ Абстрагуючи від цих наслідків володіння "чистого розуму", треба тямити, що воно булоб можливе тільки при існуванні двох умовин: що людський розум досягнув вже найвищої можливої точки свого розвою, та що чоловік є по своєму еству розумовою істотою, що руководиться виключно розумом, а не також і аіраціональними мотивами, що людська психологія зводиться до логіки. Одно й друге приймала теорія "права природи", а за нею весь раціоналізм. Одно й друге не відповідає дійсності. Дійсність така, що в ній не тільки розум але й інстинкт то чергуючися, то доповнюючи взаїмно є в рівній мірі творчими силами історії.

"На протязі століття панує над історією Англії скритий конфлікт поміж стремлінням до інстинктового приміювання, яке є дідицтвом її початків, та змаганням до свідомого приміювання, яке зродили в неї сучасні умовини життя. По черзі то побідні то побіджені ці дві сили комбінуються повсякчасно згідно з трудним та все змінчивим якимсь правилом".¹⁷ Ці слова треба віднести не тільки до Англії, але до всього людства та його історії. Уся статика та динаміка суспільного життя стоїть під знаком отсього, часто скритого конфлікту між інстинктовим і свідомим приміюванням до обставин. Розум справляє та доповняє творчість стихії, а вона на свій спосіб переводить поправки в тому, що діється під гаслом чистого розуму. Яскравий сьому доказ дає картина подій, з яких зродився сучасний політичний світ. Течія,

15. На чому Tönnies будує свою тезу про загальну тенденцію розвою від спільноти до спілки.

16. David Koigen, "Die Kultur der Demokratie", 1912. Стр. 159.

17. Louis Cazamian, "L'Angleterre moderne, son évolution", 1912. Стр. 1, слід. і раніше.

14. W. Hasbach, "Die moderne Demokratie", 2. Aufl., 1921, стр. 6.

на стягу якої було панованне чистого розуму та яка знищила політично-суспільні спільноти середньовіччя, та сама течія зродила нові спільноти, а між ними найважливішу, сучасну націю.

4. Раціоналізм демократії вимагає практичного доповнення спільнотою. Заки перейти до обговорення причин, які зродили націю, треба ще ось що замітити про суспільну творчість стихії. Араціональність стихійної волі не значить, що вона нічим не мотивована. Протиставленне її "свідомій" волі не значить теж, що стихійна воля є "нерозумна". Се протиставленне означає два типи волі, з яких один є давнішим, можна сказати первісним, другий пізнішим, характеристичним для періоду розвитку культури. Першим руководить "інстинкт", другим логічне думанне. Покликуючися однак на поміщені на вступі сеї праці замітки, треба на сьому місці підкреслити, що "інстинкт" є теж способом здійснювати тісамі завдання, до здійснення яких можна йти теж "раціоналістичним" шляхом. І в теорії і практиці ведеться спір, щодо оцінки обох сих шляхів, якого філософічним відгомном є в деякій мірі антитеза волюнтаризму та інтелектуалізму. Тут вистарчить сконстатувати, що побіч розумових, стихійні сили здійснюють теж "історичні завдання", які стають перед людством та що напрям ділання сих сил і успіх їхнього ділання є означений, "детермінований" кождочасними історично даними умовами.

Якеж було завдання, якого виконання припало на долю стихії в означеному вище моменті людської історії?

Раціоналістична течія знищила ці політично-суспільні спільноти, якими держався лад середньовіччя. Вона стала світоглядом молоді демократії, як політичної форми капіталістичної доби що починалася. Раціоналізм і демократія означають в першій мірі повну атомізацію; суспільність розбивається на поодинокі людські одиниці як на атоми, з яких тільки механічно, штучно, шляхом зложеної організації має зродитися висша цілість. Організація робила ці людські атоми "тілом", суспільством, надавала їм особовість і дієздатність, але тільки в юридичному значінню. Для того, щоби фактично сповнити поставлене історією завдання, щоби змірятися в політичному бою з існуючим суспільним та політичним ладом, демократія не могла обмежитися сею юридичною розв'язкою. Вона мусіла осягти не тільки юридичну, але й дійсну, "природну" особовість та діє- і боєздатність. Усе те

сповнив суспільно-психологічний процес, який відбувся рівнобіжно з боротьбою "народа" за верховну владу в державі і в тісній внутрішній з нею зв'язи.

Демократія, коли починала боротьбу, мусіла опертися на спільноті тим більше, що по природі вона мусіла бути масовим рухом. Спільнота дає власне масі власну фактичну автономію, робить її спосібною ділати одноціло, незалежно від зовнішнього проводу, дисциплінує її та організує внутрішньо, в протиставленню до організації, яка ґрунтується на пасивному послузі чужій волі.¹⁸ Те, що власне боротьба, яка вимагає зв'язання борючихся в спільноту, є одним з найсильніших чинників, що витворюють спільноту, треба зачислити до одного з проявів "доцільного" ділання "інстинктів". Найпростішим доказом сього є кожда армія. Стремління зробити армію спільнотою пробивається в кождій військовій організації: до сього змагає все, що відокремлює армію від решти громадянства, що зв'язує в одну цілість цілу особовість її учасників (питання дисципліни "поза службою" і т. д.), культ традицій в армії і т. д. Помимо сього, нормально є кожда армія тільки і передовсім примусовою спілкою, яка зв'язує своїх учасників зовнішньо в скомплікований та зложений механізм. Сей стан змінюється в боротьбі. Психологія боротьби змінює дуже скоро сей механізм в спільноту. Членів борючоїся частини охоплює почуття приналежности до себе і зв'язує їх психічно в одну суб'єктивну цілість. По обох боках боєвої лінії борються дві спільноти, які звичайно і розв'язуються скоро по закінченню бою, переходячи знова в механічні "спілки". Се є загальне психологічне правило, що відноситься до кождої боротьби та до кождої гуртової цілості.

В боротьбі за владу в державі, демократія використала в першу чергу спільноти, які витворилися були на тлі релігійних течій та релігійної боротьби. Вона пристала до релігійних рухів, прийняла їхні кличі за свої і на вні виступала під їх фірмою. Так було передовсім в Англії, якої велика політична революція XVII століття весь час здійснювала свої політичні кличі та домагання таким шляхом та в такій формі. Тактична тайна її успіхів в боротьбі з монархічним абсолютизмом лежала в тому власне, що носієм демократії були споєні релігійним почуванням маси,

18. Starosolskyj. "Das Majoritätsprinzip", стор. 22 і слід.

об'єднані не тільки холодним розумом, розумінням спільного інтересу, але злиті в одно стихійною волею, араціональним, релігійним елементом. Римський католицизм з одного боку, з другого пресвітеріанізм, пуританізм, індепендентизм та врешті левелеризм — усе те релігійні течії, а рівночасно означені точно політичні програми та напрями. А зв'язок поміж релігійним і політичним їх змістом не можна пояснити тільки самою льюїкою. Безперечно, релігійний реформаційний рух не є без значіння для ідейного боку сучасних йому політичних стремлінь. Він впливав на спосіб думання, піддавав аргументи і т. д. Але не можна думати, що релігійна реформація зродила політичний демократичний рух. Противно, з одного боку одна і друга були проявами тих самих глибоких змін господарського і суспільного характеру, які переживала тоді Західня Європа, з другого боку, власне політична течія впливала на релігійну іноді змінюючи глибоко її зміст. Так сталося м. и. з ученням Кальвіна, якому власне приписується звичайно ясно і суто демократичний зміст. А Кальвін в дійсності "не поступає згідно з демократичними засадами і він склоняється на бік аристократичної республіки". "Чим пояснити, що... його учення вважається пнем, що видав конари та гилля сучасного демократизму та лібералізму?" "Репрезентаційний устрій кальвінської церкви виник у Франції. Демократичні установи додав Кнокс в Шкоції. Але що так построєний пресвітеріанізм та вільна демократична церква різнилися дуже гостро, доказом того є взаємини між англійськими індепендентами та пресвітеріанцями та відношення Цілямса та Гукера до Коттона в кольоніях. Отже мусіли тут ділати некальвінські движучі сили".¹⁹ І так власне було. Тесаме, тільки яснійше ще та яркійше, бачимо скрізь. Головно учення Гуса і гуситський рух в Чехах є таксамо насичений національними і демократичними кличами. Се молода демократія, що зродилася не з релігійного руху, але незалежно від нього опанувала його, та заставила служити своїм цілям та потребам. Вона зробила се впливаючи на зміст релігійного учення по лінії власних змагань і переіменила релігійну спільноту в носія верховної влади в державі. Таким способом нарід став політично активним, став політичною нацією.

Що се сталося при допомозі релігійного чинника, впливало

з даних умовин. Нація в періоді своїх народин навязувалася до чинника, який в даному моменті, в означеному періоді культурного розвою був найсильнішим поміж усіма елементами культури — сильнішим як мова, яка тільки опісля заняла його місце, як визначник культурної єдності. Йогож історична роля в творенню нації є зовсім така, якою пізніше стала роля мови. В позитивному напрямі релігія була тоді найсильнішим і головним цементом національної спільноти, в негативному, вона клала межі, поза які ся спільнота не могла поширитися. Відома ся роля релігії на сході Європи, на Україні, де різниця віри була одночасно національною і таксамо було на заході, в першу чергу в Англії. Там релігійний момент мав рішаче значінне для народин сучасної англійської нації. В хаосі взаїмно криваво та безпощадно на протязі десятків літ поборюючих одно одне релігійних ученій та сект, зарисовується всежтаки як загальна лінія боевого фронту лінія, що ділила протестанський табор від католицького. За часів останніх Стюартів другий з них був вже виразно табором королівської, перший табором боротьби за народню суверенність. І те, що в протестанському таборі добувало для "народу" державу, стало в сій боротьбі політичною спільнотою, стало англійською нацією. Символічно висказувала се напись на стягу, що маяв в 1688 році на щоглі корабля Вільгельма Оранського: "Протестанська віра і воля Англії".²⁰ Що находилося в межах "протестанської віри", було національною Англією, що було поза сими межами, того не обняла національна англійська спільнота. Така відмінна доля стріла Шкоцію та Ірляндію. Для обох була велика англійська революція подією, що принесла основні зміни в їх положенню. Шкоція стратила по битві під Ворцестер свою державну самостійність. Для Ірляндії означає 1649 рік остаточне зломанне її сили і початок безпощадної, спрямованої на повну екстермінацію, політики. Помимо сього дальша політична судьба обох країн неодноква. Протестанська Шкоція втратила як нація свою супроти Англії окремішність, зливаючися з нею в одну національну цілість. Розрізнена від Англії вірою, Ірляндія не поділила в сьому напрямі долі Шкоції помимо того, що її матерьяльна, просто фізична сила опору була в більшій мірі зломана.

19. Hasbach, цит. тв., стор. 2. R. Johannet, цит. тв., стор. 72 і слід.

20. Dr. Georg Weber, "Lehrbuch der Weltgeschichte", 17. Aufl. 1876, II., стор. 269.

Межа спільної віри стала межею нації. Се треба просто констатувати як факт.²¹ Сей факт не значить, що релігія се одна з "прикмет" нації. Він доказує тільки, що релігійний чинник впливає в даних умовах позитивно і негативно на творення національної спільноти, якої жерелом і творцем є боротьби за політичну суверенність. Відома засада "cuius regio, illius religio" набирає таким способом, значіння і то дуже реального значіння, також і навпаки. "Religio" була не тільки наслідком влади, але більше ще шляхом до влади — в часи реформації нормальним шляхом, яким ішла демократія в боротьбі за політичну владу.

Роля релігії для народин нації по своїй суті такасама, як і роля всіх других чинників. Обставина, що сю ролю треба сьогодні уважати скінченою, а бодай дуже обмеженою, дозволяє тільки яснійше бачити істоту явища нації поза формою, в якій воно в даному моменті виступає. По своїй істоті нація се суспільство, яке в стремління до політичної самостійности, себто до опановання держави, стало спільнотою. Ся політична спільнота остає собою, хоч відпаде чинник, яким вона в даних умовах користувалася для свого самоозначення. Зміна віри, або закінченне її домінуючої ролі не впливає на бутте нації, хоч вона і виступала в свій час майже виключно в релігійній формі. В основі тесаме відноситься до всіх других "національних чинників".

21. К. Kjellen, "Die Großmächte und die Weltkrise", 1921, стор. 82.

VII. ЄСТВО НАЦІЇ.

1. Політична боротьба — мати нації. Матерю нації є боротьба.¹ Боротьба потребує для своїх цілей існування спільноти і сама витворює спільноту. Приймаючи державу як політичну організацію суспільства, треба розрізняти зовнішню та внутрішню боротьбу. Обі ділають в одному напрямі, але не однаково. Зовнішня війна впливає передовсім на ті частини державної суспільности, які в даному моменті є вже політично активними і обєднує передовсім сі частини.² Так "столітня війна" з Францією

1. Paul Barth, "Die Nationalität in ihrer soziologischen Bedeutung", стор. 22 і слід.

2. Див. м. и. Johannet, наведений твір, ст. 99.

"загострила в обох краях національне почування та довела держави острова до закінчення процесу злиття елементів різних народів. Бо щойно політичні противенства та ворожі відношення та суперництва причинилися до того, що Англіїці згодом увільнилися від могучого впливу, який мали по тому боці каналу французська мова і поезія від часу норманського підбою".³ Але се відносилось до верхніх, пануючих клас. Вони воліють вводити в письменство нову, спільну англійську мову, але дух сього письменства остає неанглійським, космополітичним, як космополітичною була вся культура сих клас. Се було, безперечно, на шляху творення англійської нації великим кроком вперед, але далеко не довершеннем сього творчого процесу. Він закінчується тоді, коли демократія шляхом боротьби дістає владу в державі, ліквідує, бодай в засаді, внутрішній поділ народу на поневоленних та пануючих і втягає його загал в політичну активність. Так, щойно в періоді народин демократії і пізнійше її великих революційних змагань, звязаних з реформацією, приходять росвіт власної англійської літератури як чинника та визначника самосвідомої національної культури. Щойно тоді виступають такі її корифеї як Шекспір та трагічний геній революції Мільтон — як трьома століттями скорше, серед відмінних відносин, але теж в атмосфері боротьби за політичну самостійність, виступив в Італії Данте. І з великою революцією починається в Англії росвіт умової культури, який вяже сю революцію з великою французською, але рівночасно творить та поглиблює народню індивідуальність Англіїців. Згодом стає власна культура, а зокрема мова "прикметою" нації, але, треба знова підкреслити се з натиском, тільки згодом. Обєктивно випередила самостійність мови як в Англії так і в інших народів народини сучасної нації. Але зразу, в періоді своїх народин, нація не проявляла сього зацікавлення справою мови як пізніше. В національній свідомості народня мова стояла зразу на задньому пляні; не тільки уживанне латинської мови, але й мови народу, з яким дана нація находилася в стані боротьби не вражало національних почувань. Вистарчить нагадати з української історії постать Гербура, або письменників, які пізнійше в московській мові заступили політичну українську думку.

3. G. Weber, цит. тв. I, стор. 882.

Піднесення мови до значіння національного чинника є тісно і не випадково зв'язане з демократичним рухом. Сей зв'язок між обома має своє жерело в цілому ряді причин.

Вже вище сказано, що демократія, будучи по своїй суті раціоналістичним рухом, який змагав до "спількового" типу політично-суспільної організації, мусіла практично опертися на спільноті, що розбиваючи старі феодальні спільноти, вона мусіла поставити на їх місце нову. В першу чергу демократія покористувалася для сеї цілі релігією, опановуючи витворені нею спільноти. Але противенство між раціоналізмом демократії і аіраціональним характером релігії грозило конфліктом між обома: власне в Англії доба великої революції означає також початок умового руху, — деїзму, скептицизму — яким розпочинається секуляризація культури не тільки в Англії. Далі релігійне життя не скрізь творило спільноти, на яких моглаб опертися демократія так, як се було в Англії. Так пр. для французької демократії, коли вона досягла влади в державі, ситуація представлялася зовсім инакше. Таксамо иншою була ситуація в Італії. Через те було треба поза релігією витворити спільноту спеціально для цілей демократії.

І власне мова була чинником, до якого навязала демократія свою творчість. Вже найбільш практичні мотиви наказували їй инакше відноситися до народньої мови, як відносилася до неї феодальна аристократія. Коли остання з природи своєї мусить відокремлюватися від маси,⁴ берегти для себе м. и. шляхом окремої мови чи письма знання усього, чим держалося її становище, то інтерес, а вслід за сим і всі змагання демократії йдуть в противному напрямі. Вона мусить народню мову як мову маси зробити своєю. Перевід Лютером св. письма на німецьку мову був політичним вчинком перворядної ваги і симптомом.

Формальна націоналізація культури, се була її демократизація. Освіта на народній мові, се освіта незастережена тільки для упривілейованих кругів, але доступна всім, усьому народові. А що освіта, якийсь мінімум її, се конечна умовина для того,

4. Виймком є постанови такі, як пр. заборона венецьким патріціям уживати окремої ноші. Сей заборона була диктована чисто розумовим, тактичним мотивом, щоби не унаочнювати масі малочисленности отже і слабости аристократії.

щоби народня маса могла бути політично активною, то ясно, як сильно інтерес демократії штовхав її на шлях культу народньої мови.⁵

Пізнійше, з розвитком капіталізму, дальші ще причини піднесли та загострили політично-суспільне значіння мови. Хоч не в однаковій мірі але — з виїмком може селянства — для всіх суспільних клас в національно мішаній розвиненій капіталістичній державі становить питання мови одно з дуже важних питань. Не ходить тільки про правний примус уживати народньої "державної" мови в уряді та публичних установах. Поза сим правним примусом, ставлять фактичні суспільні відносини "язикове питання" в дуже виразній формі. "Сільська біржа праці стратила свій льокальний характер. Сільський заробітчанин потребує бодай слабого знання другої мови. Воно є засобом, що відв'язує його від рілі". "У вищих верствах пролетаріяту росте економічний примус знання двох мов, він є значний також серед міщанства малих місточок областей з мішаною мовою, найсильнішим є він серед інтелігенції, бо тут не вистарчає сама можливість з бідною зрозуміти та порозумітися, але вимагається повного володіння чужою мовою.⁶ Все те підносить, очевидно, значно актуальність та значіння мови. Але як сказано, сам вже принцип демократії видвигав народню мову до значіння важного політичного чинника. Зокремаж чинник мови став — історично після релігійного — чинником, яким покористувалася демократія у творенню сеї спільноти, що ставала політичним суперником аристократії та монархії. Згодом пішло ще далі поглиблення сеї спільноти та її "одушевлення": нація стала самостійним центром культури, "індивідуальністю" в розумінню не тільки політичному, але й культурному. Сей дальша зміна остає в зв'язку з обставинами, серед яких модерна демократія розпочала й веде боротьбу за своє здійснення, зокремаж з прикметами та характером суспільної класи, яка стала її заступником. При тим іде про фізіогномію сеї класи не тоді, коли вона побідивши стала заступницею не демократії, але нових форм суспільного поневолення та нерівности; йде про вигляд міщанства в добу його революційної боротьби, коли воно було носієм демократичного ідеалу як ідеалу визволення людства.

5. В. Левинський, "Народність і держава", стор. 22.

6. Renner, цит. тв., стор. 65.

Отож в цьому періоді свого життя міщанство, головнo згуртована коло нього інтелігенція піднесла культурні цінності до небувалої висоти. Одним з наслідків та висловів цього було висунення культурного моменту в національній спільноті на перший план. Німецький ідеалізм кінця XVIII та початку XIX століття дивиться на націю майже виключно з цього боку.⁷ Безперечно пізніше змінилася психологія буржуазії. Її зацікавлення нацією повернулося в зовсім інший бік.⁸ Але зв'язане національної спільноти з культурою стало довершеним фактом. Культурні цінності остали цілями на які звернена увага сучасних націй.⁹ Суспільний розвій, зокрема політичний та умовий розвій народньої маси, пролетаріату та селянства, їхнє зростаюче зацікавлення культурою, каже сподіватися, що власне область культури буде в будучності в чимраз більшій мірі основою національної спільноти.

Обставина, що роля культурного чинника для нації зросла та проявляє тенденцію далі рости, зв'язана тісно з політичним та соціальним визволенням пролетаріату не стільки тому, що його визволення обіймає собою з неминучою кінченістю також культурне його піднесення, отже поширює зацікавлені в культурі частини суспільства, вона ділає ще в іншому напрямі. Визволення пролетаріату означає тріумф втвореної ним ідеології, піднесення світогляду, який відповідає його класовому положенню, на становище пануючого в суспільності світогляду. Се означає важні пересунення в системі цінностей під знаком яких відбувається все публичне життя, зокремаж воно означає піднесення становища, яке припадає в сій системі на долю культурних цінностей. Досі вони остають в тіні поза цінностями іншого рода. "Американізм" є характеристичною ціхою не тільки американської суспільності. Те що в Америці виступає явніше в чистійшій формі є спільною ціхою всіх буржуазних суспільностей: пониження культурних цінностей та заставлення їх служити справі матеріальних інтересів капіталу. Натомість для трудової народньої маси та для соціалізму як його ідеології, культурні цінності мають абсолютне значіння. Коли класова боротьба

стане тільки спомином про минулий період історії людства та коли з плечей людини буде знята боротьба за матеріальне існування, то се означатиме відкриття найширших областей життя та звільнення величезних ув'язнених тепер енергій для культурної творчості та консумції.

Не зважаючи на сей зріст значіння культури для нації, зв'язок між обома не є нерозривним. Тенденція нації стати також культурно окремішною є тільки тенденцією. І далі є можливі випадки, що приналежність національна не покривається з культурною. Не тільки одиниці — головнo зпоміж переселенців — є "цілі групи, що свідомо рівномірно бережуть два роди патріотизму. Се є головнo кольоніальні відломки великих європейських націй, що без надії на об'єднання з народом, з якого вийшли, приєдналися з лояльною любов'ю до держави, до якої тепер належать, але не відрікаються своєї відмінної народності". З погляду культури, мови, літератури, міщанства є вони ще членами старої батьківщини, від якої одержують свою духовну поживу та якої питоменності заздро хоронять та бережуть. Примірів є доволі: Французи в Канаді, Німці в Блюменав в Бразилії. На відбутому літом 1912 в Квебек конгресі французьких канадійців кликав один з головних борців канадійської язикової боротьби, архієпископ Брюкезі: хай живе англійський прапор і французька мова. На відбутому у вересні 1912 в Берліні німецько-бразилійському конгресі, заявив один з німецько-бразилійських промовців, що Німці в Бразилії вимагають тільки охорони та визнання своєї вірності для традиції, але за се дають новій батьківщині вірну любов, а майно та кров за її цілість.¹⁰ Навіть коли прийняти, що в обох сих випадках маємо до діла з непокінченим ще процесом, то й тоді є воно доказом, що значіння культури для нації не є абсолютне.

2. Боротьба й об'єктивні прикмети нації. Обставина, що різні чинники по черзі могли відіграти ту саму роль в життю нації, є доказом, що жаден з них не є абсолютною прикметою нації, що їх роль означена історичними умовами та що вони — тільки різні форми феномену, якого найглибше єство лежить не в них. Саме незалежне від сеї змінчивості явище, се суспільство, яке в

7. Meinecke, цит. раніше тв.

8. A. Menger, "Neue Staatslehre", стор. 46 і слід.

9. B. Kohler, "Lehrbuch der Rechtsphilosophie", 1909, стор. 142 і слід.

10. Michels, цит. тв., ст. 179-180.

стремлінню до політичної самостійності в боротьбі за неї стає спільнотою.

Реалізація політичної волі, се чинник, який творить націю. "Національний принцип не звертає зразу вістря проти членів інших націй. Він звертається *in tyragpos*", каже Мізес і далі каже що сей принцип "революційний, він хоче усунути всяке панованне, яке не відповідає його принципам, але рівночасно є-і пацифістичним. Яка ще існуватиме причина війни, коли всі народи будуть визволені?".¹¹ Сю пацифістичну ноту, ноту національної толеранції підчеркують і другі автори як характеристичну для молодого націоналізму.¹² Такий погляд не зовсім вірний. Він може відноситися до ідеології, яку голосять провідники передовсім поневоленних націй, але не до реальних фактів з життя націй. Сі факти показують, що толеранція відноситься тільки до націй, між якими не мається ніякої колізії інтересів, натомість не має вона ніякого примінення там, де входить в гру "національний інтерес".

Значінне сього останнього слова дуже неозначене і само слово дуже надуживане головню завойовницьким національним імперіалізмом. Тут ужито його в значінню інтересу, звязаного з самим соціологічним процесом творення та існування національної спільноти. В сьому значінню національний інтерес розтягається на все що може пособити творенню сеї спільноти, або спиняти її. Отже в сій сфері виявили нації в періоді своїх народин крайню нетерпимість. Ведені стихійною волею внутрішнього об'єднання, молоді нації безпощадно переводили його й безпощадно виступали проти всього, що розбивало сю єдність. Революційна Англія і революційна Франція виказали в сьому напрямі крайню непримиримість. Перша пішла походом на Ірландію та Шкоцію, друга проголосила та повела не тільки політичну але й культурну безоглядну централізацію. "... французька революція ... яка спеціально в національній справі (саме щодо поневоленних народів Франції та їх мов) зайняла крайне державно централістичне становище (французькі якобінці-централісти були саме батьками й ідеологами всіх пізніших протинаціональних державних централізацій скрізь по всій Європі, отже всіляких їх

«обрусіній» германізацій, мадяризацій і т. ин.), мала своєю загальною ідеологією чималий вплив на розвиток визволених народів".¹³ Оскільки нетолерантною національно була російська демократія, виказав ясно Драгоманов. Жерело сеї нетолеранції дарма шукати в царині "чистої думки". Воно лежить в інстинктовному, стихійному стремлінню борючоїся демократії витворити спільноту, в стремлінню яке є наслідком соціологічного закону, що ділає не телеологічно, тільки причиново.

Що ніяка об'єктивна "національна прикмета", зокрема і "народність" як сума сих прикмет, не становлять нації, але саме, чимбито не було зроджене змаганне до політичної самостійності, слідує ще з ось якої обставини. Нація як політична спільнота може часово випередити народини "народности". Вона може народитися там, де немає ні окремої мови, ні культури, ні взагалі нічого, що становить сі "національні прикмети". Як така нація, без об'єктивних національних прикмет, виникли сполучені Держави Північної Америки. Воля та змаганне до політичної самостійності зродилася тут на ґрунті економічних та (в звязку з ними) політичних інтересів та противенств до Англії. В боротьбі за їх здійсненне витворилася політична спільнота частини англійського народу, який ні мовою, ні взагалі культурою не ріжниться нічим від його решти. Народилася нація мимо того, що не було ні одної з сих "прикмет", які уважається деким необхідним для існування нації. Раз заістнувавши та добувши собі політичну самостійність ся американська нація тільки згодом, в довгому процесі почала витворювати в себе сі окремі, об'єктивні прикмети — головню власну культуру, а по части й мову. За яких 100 літ після народин американської нації почала існувати також і американська "народність" в розумінню окремих народніх прикмет.¹⁴ Витворилися своєрідні антропологічні прикмети, виникли ріжничі мови, стало витворюватися власне, відмінне від англійського гарне письменство, мистецтво, своя філософія, власна культура приватного та публичного життя¹⁵

Сей процес досі ще нескінчений. Ще в третій четвертині XIX

13. Бочковський, цит. тв., стор. 16. Johannet, цит. тв., ст. 98 і слід., 108 і слід., 119 і слід.

14. Kjellen, "Die Grossmächte und die Weltkrise", стор. 1, 4.

15. Firmin Roz, "L'energie americaine", Paris. E. Flammarion.

11. "Nation, Staat und Wirtschaft", стор. 28.

12. Renner, цит. тв., стор. 90 і слід., Michels, цит. тв., стор. 163.

століття вівся спір, про існування окремої американської літератури.¹⁶ Всежтаки сьогодні існування окремої американської народності се неспірний факт. Анальоґічне явище стрічаємо в південній Америці, де новонароджені нації довго ще не мали власної народності і в області культури тільки згодом усамо-стійнилися супроти Італії та Португалії.¹⁷

Приміри Англьо-Саксонської та латинської Америки для зрозуміння істоти нації дуже інтересні. Там не було історичних відносин, серед яких творилися нації Європи та які затемнюють та іноді закривають перед нашими очима явище народин нації. Націо-творчі сили ділали там в чистій формі так, що дають нам неначе сурогат научного досвіду переведеного в робітні, в ізоляції від усього що припадкове та що не належить до ества явища. Ані на спільне своє кровне походження, ані на історичні традиції ані на споконвіку свою зрошену кровю та потом батьків територію, ані на спільну віру, ані на власну, окрему від інших мову не можуть зглядно не могли покликатися нації Америки як на основу свого національного існування. Все те зявилося тільки згодом, не як причина, а як продукт національного їх існування. Їх коліскою була боротьба, типова боротьба демократії *in tyrannos*. Момент, коли замавав в сій боротьбі проти метрополій самостійницький стяг, був моментом народин нових націй (див. с. 322).

3. Ество нації. Серед численних теоретичних дефініцій націй, займає окреме місце дефініція подана Л. Гумпльовичом. В першому виданню свого "державного права", яке вийшло під заголовком "Фільософія державного права", Гумпльович каже: "Приналежність в минувшині на протязі довшого історичного періоду до одного народу та одної держави є істотною умовою, отже також критерієм кожної національності. Взаїмне відношення понять: племя, нарід, національність можна означити так, що 'племя' є минувшиною народу, а національність його майбутнім".¹⁸

Таким чином, нація се суспільність, що мала або має власну державу. В сій дефініції — оскільки знаю — держава перший раз

виступає як складова частина поняття нації. До Гумпльовича одні, як Мацціні,¹⁹ Блюнчлі²⁰ підносили тільки як конечне політичне домаганне, як постулат та ідеал злитте нації з державою: "кожда нація є державою, кожда нація є тільки одною державою". Другі клали державу в основу одного з двох можливих родів нації, протиставлячи "державну" "культурній" нації.²¹ Гумпльович²² ставить позитивне відношення "народу" до держави, як істотну прикмету, без якої народ не є нацією. Але недостача та помилковість сеї дефініції в тому, що в ній признано історичний факт державного існування (в минулому або в теперішньому) об'єктивним критерієм нації. Очевидна помилковість такої дефініції випливає з простого міркування, що згідно з таким розумінням або кожда заістнувала держава мусілаб бути жерелом нової нації, або дефініція є неповна, бо не поясняє чому власне тільки деякі держави породили нації. Крім сього ся дефініція викликає цілий ряд дальших питань, з яких деякі нелегкі для відповіді: яка форма політичної організації вистарчає, щоби признати народові державну минувшину, а вслід за сим признати його нацією? (Гумпльович сам не признає пр. Українців за націю ізза браку такої минувшини)²³ — як довго мусить тревати державність народа, щоби він став нацією? Який найдовший час може ділити недержавний тепер нарід від його державної минувшини? і т. д. З сього боку поділяє ся дефініція недостачі всіх спроб, найти ество нації в якій-небудь об'єктивній її прикметі.

19. В. Левинський, "Народність і держава", стор. 88 і слід.

20. Bluntschli, "Die nationale Staatsbildung und der moderne deutsche Staat", 1870.

21. Meinecke, цит. тв., стор. 6, слід. і раніш.

22. Гумпльович називає "народом" суспільність держави. Тут уживається сього слова на означення не державного суспільства, але на означення групи, що відзначається окремими об'єктивними прикметами, як мовою і т. д.

23. Цит. тв., стор. 44 зам. На основі свого опріділення нації Гумпльович не признавав Українців нацією. При тім виходив з передпосилки, що Українці ніколи не мали власної держави. В 1904-1905 рр. доволі часто заходив я з пок. тов. Є. Косевичом до пок. Гумпльовича. Тов. Косевич приніс був Гумпльовичові один або два перші томи "Історії України" Грушевського. За якийсь час, Гумпльович, що прочитав був "Історію" з великим зацікавленням, в розмові з нами про неї згадав про свою увагу відносно Українців і заявив, що змінив висказаний там погляд. Тонем глибокого переконання сказав тоді до нас: "ви є нація". В другому виданню книжки згадана увага про Українців пропущена.

16. Th. Bentzon, "Les poètes Americaines" ("Revue des deux mondes", 1886, LVI. 3. p.), стор. 80 і слід.

17. F. Garcia-Calderon. "Les democracies latines de l'Amérique".

18. L. Gumplowicz, "Philosophisches Staatsrecht", 1877, стор. 43.

Заслуга Гумпльовича в тому, що він вказує вірно площину, на якій треба шукати ества нації. Се відношення її до держави. Тільки сього відношення не можна брати в розумінню об'єктивного факту власної державности, але ж суб'єктивний факт, як волю та змагання до власної державности. Таким чином, треба в дефініції Гумпльовича перенести державу з минулого та сучасности народу в сучасність і майбутнє його, заступити державність як об'єктивне жерело нації, державницькою ідеєю як чинником, що творить національну спільноту.

Збираючи разом усе сказане досі, доходимо до ось яких тез:

Нація се спільнота, себто суспільство, основою якого є араціональна, стихійна воля.

В протиставленню до спільнот, які ґрунтуються на фізичних підставах кровного зв'язку, як родина, рід, племя — вона ґрунтується на інстинктах "другого ступення", типом яких є ідея.

"Об'єктивні прикмети нації" се тільки чинники, які в даних історично умовинах помогли національній спільноті витворитися, а разом се форми та символи, в яких вона проявляє себе.

Жерелом національної спільноти та істотною силою, якою вона існує, є стремління до політичної самодіяльности та самостійности, яке історично проявилось як боротьба за суверенність: "in tyrannos" в межах держави та на вні, за суверенність власної держави.²⁴

Історично народина сучасної нації є зв'язані з народинами сучасної демократії, а сей зв'язок не є випадковим, а впливає з природи обох явищ.

24. Див. Johannet, цит. тв., ст. 309-404, 405.

VIII. НАЦІЯ Й ДЕРЖАВА.

1. Дещо до характеристики держави. Розумінне нації як політично активної спільноти не є самим тільки констатованням історичного факту, що сучасна нація вже при своїх народинах увійшла в означене відношення до держави. З нього слідує, що нація по своїй натурі мусить керувати свої зусилля на опанування державою: вона не тільки родиться разом з волею політичного самовизначення, але й перестає існувати як нація, коли тратить сю волю. Без сеї волі нарід ще не є нацією. або вже

перестав нею бути. Через те взаємини між нацією з одного і державою з другого боку, становлять істотну частину питання про націю.

Для зрозуміння сих взаємин необхідно піднести з цілого комплексу питань, котрі відносяться до держави, бодай деякі, власне ті, які мають безпосереднє відношення до порушеної теми. Не переступаючи меж загальних тільки міркувань, треба піднести відносно держави слідує.

Коли розуміти державу найзагальніше, як найвищу в кожній історичній добі форму політичної організації,¹ то мусимо прийняти, що первісна держава представляє тип спільноти. Се відноситься не тільки до "доісторичних" форм людських політичних організацій. Ще й розвинені вже форми держави виказують ясно характеристичні цілі сеї форми суспільства, навіть тоді, коли суспільний розвій та зв'язана з ним раціоналізація життя та всіх його установ надавала державі в чимраз більшій мірі механічний характер спілки. Се тісно зв'язане з усім розвоєм людства. Кровний зв'язок лежав скрізь в основі первісних організацій і довго жив ще в людській пам'яті навіть тоді, коли перестав бути живим фактом.² Сама назва держави вказувала тоді на її тождність з означеною людською спільнотою. "Якнебудь означенне (старинної) держави, яке давало б вислів відношенню мешканців до території, не могло набрати якогось більшого значіння". Жива народня спільнота маніфестувала себе назвати οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Πέρσαι, в назвах Атенців, Тебанців, Коринтійців.³ Усе те були назви не всього населення держави, тільки пануючих в цій племен — первісні, або як в Греції прибрані від своєї πολις. Держава була в розумінню старинного світа ідентичною з громадою-спільнотою пануючого племені, вона була тождною з "civitas" і такою ж була держава раннього середньовіччя.⁴ Населенне держави, яке не належало до пануючої спільноти, не входило теж в склад держави, не було її "складником", як "нарід" в сучасній державі, а виключно тільки предметом її права.

1. Jellinek, цит. тв., стор. 266 і слід.

2. Theodor Sternberg, "Einführung in die Rechtswissenschaft", I. 2. Aufl. 1920, стор. 50 і слід.

3. Jellinek, цит. тв., стор. 130.

4. Fustel de Conlanges, "La cité antique", 11. éd. 1885.

Таке було розумінне держави. Се розумінне лишалося в дійсности позаду розвою і не вповні відповідало пануючим відносинам. Дійсність, в якій воно народилося, лежала вже в історичній минувшині, в добі чисто племінного устрою. Идеологічна надбудова спізнилася порівнюючи з розвоєм самої суспільної структури. Державна спільнота була нею настільки, наскільки була демократією старинна демократія, що опиралася на не-вільництво. Згодом політична та правова идеологія принорочилася до того, що непануючі, а тим самим "недержавні"⁵ частини населення фактично входили в склад держави. Сталось так і в Греції і ще більше виразно в Римі шляхом чимраз дальшого поширювання права горожанства. Світ клясичної старовини представляє собою, таким чином, переходову стадію від первісної форми суспільної організації, затрату первісного її характеру, як організації, що була чистою спільнотою. Ся еволюція була, то-сунена вже далеко в римській імперії. Розпад Риму і події серед яких він відбувся висунули знова племінну спільноту як тип державної організації. Держава пізнішого середньовіччя виказує теж перевагу спільноти як організаційного типу, але вона не досягла одноцілості, якою визначалася держава старого Риму. Вона була радше системою різних спільнот, які існували побіч себе то поборюючи себе взаємно, то доповнюючи. Таким чином, тільки доісторичну державу можна назвати спільнотою і тільки з обмеженнями, про які сказано вище, також держави старинного світу та раннього середньовіччя.

В теорії існує спір, чи держави типу чистої спільноти можна вважати державами. В сьому спорі висувається різні моменти як істотні, суцні критерії "державности", яким не відповідає отся первісна держава, головнож підноситься її незв'язаність з територією. Сей спір не зачіпає однаковож факту, що маємо до діла з первісною формою найвищої політичної організації, розвитою формою якої є сучасна держава — значить, без всякого сумніву первісна спільнота є вихідною точкою держави. Рівночасно ся спільнота-племя се також предтеча сучасної нації. Се значить, що в далекому минулому історичному періоді і нація і держава (сі назви ужиті тут в найширшому значінню, на означенне суспіль-

них формацій, що попередили сучасну націю та державу) покритивалися з собою: нація була державою, а держава нацією.

Розвій приніс з собою з одного боку, зміну первісного характеру держави як спільноти, з другого, розбив сю первісну єдність держави й нації.

В найзагальнійшій схемі представляється сей процес ось як:

Рішаючим фактом було поширення держави поза племінні межі. Яким шляхом се відбувалося, не дасться означити з точністю, якаб не полишала ніяких неясностей, але без ніякого сумніву, завойованне племені племенем відограло в сьому найважливішу роллю. Приймаючи основу на кровному звязку спільноту за первісну форму та основу політичної організації Трайчке каже: "Дальший розвій приносить опісля боротьбу племен поміж собою та полученне більших мас в спільні організації; так отже завойованне та поневоленне стає движучою силою більших державних творів. Держави не вийшли з народньої суверенности, але сотворено їх проти волі народа: держава се влада сильнішого племені, що сама себе установляє".⁶ Гумпльович є автором теорії, по якій завойованне одинокое жерело, з якого походить держава.⁷ Він викликав проти себе власне сею теорією дуже сильну опозицію; його теорія перевертала не тільки всі "легітимістичні" учення та оправдування держави, впе визивала всі взагалі идеалістичні теорії та юристичні пояснювання початків держави. Як аргументи проти теорії завойовання підношено м. и. конкретні історичні факти, наводжено приміри, де поодинокі держави виникали не шляхом завойовання, але іншими способами: шляхом поділу, договору та різних правних актів. Отож ся опозиція не в силі захитати переконуючої сили поставленої Гумпльовичом тези. Її історичні аргументи не звертаються проти неї. Вони доказують тільки, що їхні автори не розуміють теорії, яку поборюють.

Коли говориться про початки держави, то не мається на увазі початок якоїнебудь конкретної держави. Розуміється початок держави взагалі, як суспільної установи, як форми людського співжиття. Коли ся форма раз зродилася, коли вона вже існувала, коли на означених областях стала не тільки нор-

5. A. Croiset, "Les Democraties antiques". Paris, Flammarion.

6. Treitschke, "Politik", I., стр. 113.

7. Gumpiowicz, "Der Rassenkampf", 2. Aufl. 1909.

мальним явищем, але явищем, яке не допускало виїмків, так що життє поза державою стало неможливим — тоді, розуміється, різні людські громади могли різними способами, добровільно або під примусом, організувати поодинокі держави. Але народини цих поодиноких держав не пояснюють, як виникла держава "первісно", яким способом та чому зродилася вона в світі людських суспільностей. Це власне питання розв'язує теорія про завоювання, як початок держави.

В сформулюванні, яке дав їй Гумпльович, ця теорія не є повна. Вона приймає завоювання як факт, що не потребує дальшого пояснення, який являється, такби мовити, як "Deus ex machina" в певному періоді історії. В дійсності, завоювання мало практичне значіння тільки на тлі означеної, вже розвиненої господарської системи, коли відносини продукції були вже такі, що замість винищити побіджене вороже плем'я, краще було "завоювати" його і забезпечити собі, таким робом, постійну, тривалу користь з перемоги. Та без огляду на його ближче пояснення, факт завоювання треба признати переломовим в розвитку форм політичної організації, а зокрема держави.

Яке мусіло бути значіння цього факту для характеру держави як спільноти?

Істота спільноти лежить в тому, що вона держиться з внутрішньої волі своїх членів. Якеб не було жерело цієї волі, почуття кровного зв'язку, авторитет людей чи якої надособової сили, що поглинає волю одиниць, культ предків чи якенебудь релігійне почуття, все те ділає "органічно", шляхом через психічні центри одиниць членів спільноти, а не тільки механічно і зовнішньо. Спільнота є все суспільством "вольним" в тому значінні, що її існування відповідає волі її членів. Отож суспільно-політична організація, яка обняла собою людські гурти також помімо і проти їхньої волі, перестала бути спільнотою. Людська думка не скоро привикла уважати так побільшене суспільство суспільною цілістю. Вона довго ще розуміла тільки спільноту як суб'єктивну цілість, яка обіймала собою частини, що були прилучені до неї насильно, механічно. В дійсності, виникла вже була нова форма суспільної організації, відмінна від первісної спільноти, але номенклатура лишилася давня, яка не відповідала цій зміні: *civis romanus* остає назвою горожанина держави, хоч вона давно перестала бути первісною спільнотою, обмеженою

племінно і територіально. Гірке виказав, на основі величезного фактичного матеріалу, як дуже поволі та з яким трудом германський світ визволювався від старої, примітивної концепції, для якої "universitas" була тотожна з "universi"; як важко приходилося йому конструувати нове поняття нової "universitas", яка не однодушною ухвалою "всіх" творила свою волю, але за яку творила її більшість чи означені компетентні органи.⁸ Ця еволюція відповідала і була виразом механізації суспільного життя, його розвитком від вихідної точки первісної спільноти, в якій не було протиставлення одиниці й загалу, бо одиниця існувала тільки як частина загалу, а загал зливався з усіма одиницями в одну суб'єктивну цілість.⁹

Факт завоювання нищив групу як спільноту. Хоч не признавала цього ідеологія, однак постійно підлеглі переможцям племені людські гурти становили фактично разом з ними одну суспільну цілість. Але це нового типу суспільство не було вже спільнотою.¹⁰ Воно удержувалося як цілість не самою тільки волею своїх членів, не сим гоном центрипетальним, який удержує спільноту. Підбиті гурти — однаково, в якій формі були вони підчинені, як обов'язані до воєнної підмоги "народи", чи як раби — невільники — удержували в суспільстві не власна їх, а чужа, накинена їм зовнішня воля. Вони мусіли коритися їй без огляду на те, чи бажали цього чи ні, чи одобрявали її внутрішньо чи ні. Зразу була, безперечно, безпосередня фізична сила, що загрожувала неслухняним, тим чинником, що удержував "суспільство". Згодом "суспільний порядок" закріпився, фізична сила сховалася, такби мовити, за куліси, стала сповняти свою роль в скритій формі правного ладу. Завоювані чи їх потомки сповняли свої функції в суспільності на вні добровільно. Але ця добровільність є зовсім іншого рода, як добровільність у членів спільноти. Там впливала вона з їх внутрішнього "я" і була в згоді з ним. Тут була річ виключно тільки у зовнішньому виконанні того, що

8. O. Gierke, "Das deutsche Genossenschaftsrecht", Bd. I. II. III.

9. Kohler, "Staat und Recht" ("Handbuch der Politik", I. 1912), стор. 121 і слід. — Stein, "Anfänge der menschlichen Kultur", стор. 130 і слід.

10. Карл Кавтський, "Визволення націй" (укр. переклад М. Барана), 1908, стор. 17 і слід. Розуміння первісної демократії у К. покривається з поняттям спільноти.

наказує "право", без огляду на те, чи зміст правної норми стрічає внутрішнє одобрення з боку виконуючого, чи ні. Через те Штаммлер назвав право "нормою, яка зобов'язує зовнішню",¹¹ вдовольняється згідним з нею діланнем без огляду на внутрішнє переконання, чим відрізняється від норм моралі, які вимагають від людини також внутрішньої згоди, також згідного з наказами моралі почування та думання. Сей механічний, зовнішній характер, в якому добачує Штаммлер характеристику права, се безперечно характеристична ціха і права і розвитої держави. Вона по своїй сути механізм, "зовнішній заязок" народа, спілка, а не спільнота.

2. Ціль держави. Теорія намагалася різними способами скрити сей характер держави, приписуючи їй власну "душу", ціли, власні інтереси, тотожними з інтересами населюючого її народа. Сі спроби вяжуться безпосередньо або посередньо з інтересами, які заступає держава як власні, а які в дійсности є інтересами суспільно та політично пануючих кол. В основі сих теорій лежить змагання пануючих підставити фікційні інтереси держави на місце власних своїх інтересів, суперечних з інтересами поневоленних частин державної суспільности і закрити сам факт існування в державі сеї суперечности інтересів. Таким способом, окружним шляхом твориться вигідну фікцію солідарности інтересів усіх кол суспільства, отже інтересів пануючих та поневоленних, об'єднаних в спільному "державному" інтересі. Не можна недобачити, що держава справді викликає згодом деяку однамітність, спільність інтересів своїх членів. "Коли стоїть ся щодня на томусамому чердаці, під тимже отаманом та в одній небеспеці, тоді сильний взаїмний звязок стає рівно природним як потрібним. Особливо дві області діяльности держави причиняються до з'єднання та збратання людей її членів: правний та судовий порядок в мирі та солідарна відповідальність у війні. Через те держава мусить викликати свого рода внутрішню єдність народа, звязок якого є зовнішнім. Привязуючи до себе державних горожан, вона звязує їх поміж собою".¹² Сю солідарність називає Челлен льяльністю, а предметом її уважає спільність права та

обовязку. В дійсности, об'єднуюче діланне держави йде дальше, як зазначає Челлен. Свідомо й несвідомо держава намагається довести своє населення до того, щоби воно стало повною спільнотою. Особливо сильно ділає в сьому напрямі абсолютистична держава.¹³ Признає се Челлен,¹⁴ а Гумпльович в своїй дефініції нації мав, безперечно, на думці сей об'єднуючий вплив держави. Але се діланне держави не може йти поза стисло означені межі. Крім того воно не тільки не нівечить її характеру, як механічної, примусової спілки, а власне ще підкреслює його. На тлі тенденції до витворення спільности, тим яснійше виступає той факт, що держава нею не є.

З обставини, що держава є спілкою і в своїх історично даних постатях примусовою спілкою, слідує, що вона не має та й не може мати власних інтересів. Коли говориться про інтереси держави, то мається на думці реальні інтереси чиїсь, що виступають під фірмою інтересів держави; або уживається сеї фрази тільки образно, так, якби говорилося пр. про інтерес будівлі в тому значінню, щоби її покривля була ціла, щоби не підмивала її вода і т. д. В дійсности центром інтересу може бути тільки або жива одиниця-людина, або понадодинична, гуртова єдність-спільнота. Як кожду людську спілку, так і державу покликав до життя людський інтерес і йому вона служить. В першу чергу се був інтерес завойовника-племени чи пануючого роду, далі інтерес кожодчасно пануючої кляси чи верстви народа. В міру взаємин поміж силами складових частин державної суспільности приходять до деякої міри до слова також інтереси непануючих кляс шляхом частинних здобутків, компромісів і т. д., далі поодинокі поневолені кляси приходять до влади в державі на місце або поруч з клясами, що панували раніше: все те приводить до зміни інтересів яким служить держава. Теоретичним висловом сих змін є течія та напрям учення про "ціль держави". Поставлене так перед двома тисячами літ се питання становить по нинішній день осередок науки про державу — а що "ціль держави" се тільки инший вислів на означення "інтересів, яким держава повинна служити", то боротьба сих інтересів відбивається ви-

11. В. Stammier, "Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung", 1896, стор. 105.

12. В. Kjellen, "Der Staat als Lebensform", стор. 101.

13. Vierkandt, "Die Stetigkeit im Kulturwandel", 1908, стор. 33.

14. Тамже, стор. 135 і слід.

разно на способах якими розв'язується поставлене питання. "Цілі держави" означається раз широко (освічений абсолютизм), то звужується їх (манчестерське учення), то вбачається їх в моральній області, тісніше в етичних завданнях (геленські державні ідеали), то на полі господарства, культури і т. д."¹⁵ (модерні напрями). Замітити тут треба ось що.

Питання про цілі держави поставлено вперше засадничо в старій Греції. Піднесла його геленська, зокрема атенська демократія.¹⁶ Отже ця демократія була не тільки державна спілка, але, до певної міри та з застереженнями, се була й спільнота, живий дійсний осередок власних реальних, матеріальних та духовних інтересів. Говорити про цілі держави вона мала теоретичне право, бо говорила вправді про себе, про власні свої цілі, але вони були державними в такій же мірі, в якій вона була державою. Се змінилося, коли держава перестала бути спільнотою, отже і окремим центром інтересів. Коли говориться про "цілі держави", то мається в дійсності на увазі цілі, яким хотилосяби заставити державу служити в ім'я означених одиничних чи гуртових інтересів, людські центри яких не покриваються абсолютно з державою. Через те питання поставлене щодо сучасної держави вже теоретично є помилковим. Тому що різними є сили які можуть заволодіти державою і засадничо не можна виключити заволодіння державою з боку якої-небудь суспільної класи чи навіть випадкової групи, неможливо абсолютно означити цілей держави. Їх не можна означити ані позитивно, ані негативно. Засадничо треба признати можливість визнання за цілі держави всього на що може розтягтися людська діяльність та чим може зацікавитися людина. Головна відповідь на питання про цілі держави мусить звучати, що цілі яким вона може служити абсолютно необмежені. Взагалі ж не можна говорити про іманентні цілі держави, які впливалиб з самої її істоти. Уважаючи державу, яка виникла зразу як твір інстинктів, за "організацію", себто спілку, призначану служити людським цілям, можна ставити питання тільки наскрізь практично. Річ іде про те, "які завдання належить згідно з розумом

ставити державі, або ще простіше, які завдання маємо ми, учасники, ставити до держави, до якої належимо".¹⁷ Можність ставити се практичне питання в'язється тісно з тою обставиною, що цілі держави не впливають з її ества, але ставлять їх кождочасно "учасники держави" згідно зі своїми інтересами та розумінням засобів, що ведуть до заспокоєння їх. "Бо держави як такі не мають ніякої цілі, мають їх тільки їх володарі".¹⁸

Ся основна необмеженість та неозначеність інтересів, яким може служити держава, відріжнює її суцно від усих інших людських організацій, "спілок", які творяться по правилу для здійснення конкретно означених цілей. Історичні держави то поширювали, то звужували, то міняли цілі, яким служили остачуючи далі собою. Власне дякуючи сій необмеженості цілей, незмінним в державі остає тільки елемент влади. Він міняє свою форму, своїх носіїв, але як основа остає все осереднім елементом держави. І в сьому видно найякійше характер держави як механізму. Як організація з владою в осередку, вона сама з себе не може наповнитися живим змістом живих інтересів, не може сама з себе означити напряду своєї діяльності. Вона сама собою бездушна як механізм і як кожний механізм вона булаб без смислу та без всякого практичного значіння, якби не було живих суспільних сил, що опановують її як механізм та заставляють служити своїм інтересам та своїм цілям. Таким шляхом дістає держава зміст та своє суспільно-політичне обличчя.

Тільки виїмково та переходово і в тісно означених межах буває людська одиниця центром волі, що підчиняє собі державу. По правилу, се є суспільні гурти-групи, носії понадодиничних гуртових інтересів. Таким гуртовим суб'єктом, спільнотою, є вже пануюча династія в дідичній монархії, з власними, висщими понад інтереси одиниці, інтересами, суспільність не тільки рівночасно живучих, але й слідуєчих по собі в часі членів роду. Таким центром суспільно-політичних інтересів є аристократія в усих своїх формах: родової, земельної, промислової, бюрократичної, попівської, врешті "умової" аристократії. В першому й другому випадку, підноситься до значіння державних інтересів означені

15. Kohler, "Lehrbuch der Rechtsphilosophie", 1909, стор. 142 і слід.

16. Starosolskyj, "Das Majoritätsprinzip", стор. 32.

17. Dr. W. Koppelman, "Einführung in die Politik", 1920, стор. 14.

18. A. Menger, "Neue Staatslehre", стор. 201.

та обмежені гуртові інтереси й "одушевляється" ними державу, але рівночасно вноситься в державне суспільство елемент внутрішнього роздору, протиставляється вузькі інтереси пануючих, під фірмою береження державного "суспільного ладу", інтересам поневоленних частин населення. Через те фраза про "інтерес держави" стає не тільки теоретично неправдивою, але разом і практичним засобом обману — стає "неправдивою" в обох її значіннях. З сеї точки погляду демократія, як носій державної влади представляє собою особливе явище з окремим комплексом питань та проблем, осередком яких вона є. З нею в'яжуться два різні поняття, які в історичній дійсності не все з собою покриваються. Вже в Аристотеля виступають ці два боки демократії; раз розумінне її як окремого центра інтересів (панування "бідних"), відтак як форма організації та правління (панування "більшості").¹⁹ І по нинішній день все повторяється се розумінне демократії то з одної, то з другої точки погляду. Перше з них в'яжеться з питанням, про яке тут іде річ: яке значінне має для держави демократія, як центр інтересів?

Розглядана з точки погляду центра інтересів, демократія знаходить свій вислів в ідеї рівності. З формального боку ця ідея представляється як ідея позитивна: суспільна та політична рівність є позитивною метою до якої вона прямує. В історичній дійсності, реальний зміст ідеї рівності є виключно негативний. Вона все була передовсім запереченням цих конкретних проявів нерівності, проти яких зверталася. Взятя абсолютно, вона є неґацією всіх можливих форм суспільно-політичної нерівності. Конкретно, вона все є неґацією передовсім тільки означених історично форм нерівності,²⁰ спеціально тих форм, які, дякуючи відносинам суспільної продукції, попали в конфлікт з тими відносинами, "несправедливість" яких стала вражати людську свідомість. Таким чином, ідея рівності, здійснюючи свої конкретні історичні домагання шляхом "діалектичного процесу", сама витворює основу для нових форм нерівності. Так пр., здійснена шляхом великої революції правова рівність третього стану усунула історичну форму нерівності, яку приносив феодалний

лад, — але разом з сим вона дала основу для нових форм нерівності, які приніс капіталістичний устрій. Так є об'єктивно. Суб'єктивно, ідея рівності є в кожному історичному періоді абсолютною, бо вона звертається проти нерівності, яку тільки "людськість" у даному моменті усвідомила собі; суб'єктивно, вона все домагається абсолютної (в своїй свідомості) рівності.

Коли говориться тут про демократію, то якраз в значінню сеї абсолютної течії. Без огляду на те, що вона в історичній дійсності приносить, суб'єктивно демократія кожного історичного періоду є абсолютною: вона не має свідомості про інші форми привілею суспільної та політичної нерівності крім тільки тих конкретних, які власне поборює. Через те, ідеали та постуляти, які демократія ставить на кожному історичному етапі свого — об'єктивного тільки поступенного — здійснювання, є суб'єктивно абсолютними. Такою була і буржуазна демократія в свій революційний період і таким є кожний демократичний рух. Се значить, що демократія, як центр інтересів, представляє все загальнолюдські інтереси, все інтереси "загалу" (в розумінню, яке відповідає кождочасним умовам) і протиставляє їх обмеженим інтересам упривілейованої суспільно частини. Конечне стремління до абсолюту демократії, в протиставленню до конкретних і обмежених форм її здійснення, підносив все з натиском Маркс.²¹ А М. Адлер виражає ество марксівського учення про клясову боротьбу словами: "Через клясову боротьбу росте та скріплюється суспільність, побіда поневоленої кляси мусить повсякчасно являтися також побідою моралі, права та розуму, бо все те тільки ідеальні вислови для усунення стількиж дійсних перешкод, що виступають як етичні, правові та розумові недостачі існуючої організації суспільства".²² Таким способом, демократія се та абсолютно-суспільна сила, яка протиставить інтереси суспільства як цілості частинним, а через те антисуспільним інтересам. Демократія все зв'язувалася з трансперсональними, пр. національними цінностями: в розпалених марселезою вояках революції, як в демократах церкви св. Павла, в Гарібальді як в Лясалю, а особливо в грецькій поліс. Але трансперсональні цінности до яких змагає демократія,

19. "Політика", кн. III. 5-7 і кн. VII. 1. & 6.

20. Boutmy, "Etudes politiques", 1907, стор. 88 і слід.

21. "Zur Judenfrage" (Marx-Engels, "Gesammelte Schriften", I), стор. 403 і слід.

22. "Marx als Denker", стор. 66.

мусять бути іншого рода, як цінности, на які орієтується консерватизм.²³ І се є точка, де знова стрічаються нація з державою.

3. Ціль держави і інтереси нації. Соціологічний характер нації як спільноти робить її самостійним центром інтересів. Сі інтереси щодо свого предмету всесторонні, необмежені деякими тільки напрямками людської діяльності. А далі вони не покриваються з інтересом одної тільки суспільної верстви, але є взагалі інтересами "просто людськими", інтересами засадничо суспільними таксамо, як інтереси демократії. Оба моменти впливають по суті на відносини між нацією та державою.

Перший з них заперечує теорія "культурної нації". Вона в'яжеться з тенденцією увільнити націю від усього, що роз'єднувало її внутрішньо і старається досягнути цього шляхом проголошення "desinteressement" нації в справах клясової, суспільної та політичної боротьби.²⁴ Отся теоретично помилкова і практично безвиглядна теорія, знаходиться в суперечности з характером нації як абсолютної спільноти, яка не допускає обмеження інтересів, яких є центром, але має тенденцію кожний людський інтерес "націоналізувати". Переходово, відповідно до відносин сил та почуття своєї сили нація може не звертати уваги на деякі, пр. на політичні, інтереси, але се не є доказом, що вони є їй чужі, що не можуть зв'язатися з життям нації: се є прояв в життю нації анальогічний до проявів в життю поодинокі людини, яка в різні моменти занедбує одні свої інтереси на користь других. Засадничо і по своїй суті нація є центром усіх можливих людських інтересів. І се є момент, чому нація не тільки історично увійшла в зносини з державою, але чому не випадково тільки, але по своїй суті вона мусить "займати становище" супроти держави та навпаки.

Передовсім та обставина, що обі, і націю і державу, відзначає "універсальність" інтересів, яких перша є центром, а друга засобом для заспокоєння їх. Організм нації та механізм держави знаходяться з цього боку на одній площині як відповідаючи собі формації, одна в царині "спільнот", друга "спілок". Дякуючи принципіальній неможливості обмежити з одного боку, раз на все, "обсяг ділання" держави, з другого, "обсяг інтересів" нації,

не можна провести між обома демаркаційної лінії. Все матиме нація тенденцію заінтересуватися любим напрямом діяльності держави, а держава — зачіпити інтереси нації. Крім сеї негативної можливости розмежування, існує позитивна конечність для обох суспільних творів входити з собою в постійні зносини.

Універсальність інтересів нації робить те, що вона не може заспокоїти їх ані одиничними засобами, ані навіть шляхом добровільних чи й примусових частинних, приватних організацій.²⁵ Будучи найширшим центром інтересів, нація мусить для заспокоєння їх заволодіти наймогутнішим історично даним суспільним механізмом, себто державою. Практичним доказом сеї конечности є банкруцтво спроб розв'язати практично національне питання методом признавання одиницям як таким прав, що забезпечувалиб інтереси нації до якої вони належать. З огляду на те, що ані "особиста воля" одиниць, ані "воля зборів та стоваришування" не вистарчають, щоби забезпечити за нацією заспокоєння її потреб, "нація то вимагає ... публичних прав з обсягу ділання держави ... то вона як суперник виступає супроти держави, як однаковий з нею по суті твір, і визиває її або здатися, або помиритися як сила з силою, шляхом перенесення державних компетенцій на націю".²⁶ Реннер сам не витягає всіх консеквенцій зі свого вірного сконстатовання "однаковости по суті" держави та нації. Він пробує найти компромісовий вихід вдоволяючися перенесенням на націю деяких компетенцій держави, що здійснювалоб національну абсолютію. Історія встигла вже на протязі кількох літ виказати, що цього рода розв'язка справи не вистарчає. Нація вимагає передачі собі не деяких тільки, а всіх компетенцій держави, вона мусить старатися заволодіти всім державним механізмом. "Усі ... народи ... силою конечности, силою економічного й культурного розвою, під загрозою неминучої смерті ... мусять організуватися в незалежні, самостійні національні держави".²⁷

Так представляється справа відносин нації до держави. Розглядана зі становища держави, дає різні картини залежно від типу держав, які бралиб ми під розвагу. Де одиниця або ди-

23. Radbruch, "Grundzüge der Rechtsphilosophie", стор. 143.

24. Див. ст. 322.

25. Dr. Jaroslav Kallab, "Národ, právo a stát", Praha, 1919, стор. 8 і слід.

26. Renner, цит. тв., стор. 48.

27. Юліян Бачинський, "Глосси", 1904, стор. 104/5.

настична спільнота є центром, який у своєму інтересі вправляє в рух механізм держави, там, для належного фунґування держави, нація є чинником зовсім зайвим. Монархічний принцип не то що не потребує її, але, як виказує історія середньовіччя включно аж до Віденського конґресу,²⁸ може абсолютно нехтувати її. Аристократичний принцип витворює власні спільноти, яких об'єднуючим моментом є привілей, а через те негативне відношення до народної маси та об'єктивних прикмет народности. Аристократія творить сурогат нації в сучасному розумінню: націю "виключно політичну", яка по суті є блискою таким же другим націям як власній народній масі. Держава сього типу не потребує теж політичної активності широкої маси свого населення і хоча не так абсолютно як монархія, вона теж ставиться байдуже до національного принципу. Вона визнає його тільки в обмеженому виді, в виді нації, як упривілейованої частини державної суспільности. Щойно з виступом на політичну арену демократії, змінюється картина. Вже вище сказано було, що в практиці історії, в конкретних своїх історичних формах, демократія побідивши та усуваючи означені основи суспільної нерівности, рівночасно видвигає на їх місце інші. На місце привілеїв родової та земельної аристократії, буржуазна демократія поставила привілей "вільного" володіння засобами продукції, як нову основу суспільної нерівности. Тепер соціалістична демократія шляхом панування пролетаріату ставить на місце сього привілею працю, як нову основу суспільного привілею, причому зовсім свідомо робить се не як здійснення абсолютної демократії, але як конечний етап для сього. Закінченням розвою, в якому чимраз нові парціяльні центри інтересів запановують над державою, стають "пануючими", є солідарне внутрішньо суспільство, як "загальний" центр людських інтересів. Нація се власне — покищо потенціально — сей загальний, нероз'єднаний внутрішніми противенствами абсолютно демократичний центр. Вона се додумана до кінця демократія.

Се має важне значіння для питання про оправдання та ціль держави. Всі без виїмку учення та течії шукають розв'язки сих питань в сьому "загальному" інтересі.²⁹ Зокрема оправдування

поодиноких форм держави, отже і аристократії, і монархії, все признають "загальне добро" критерієм для їх оцінки. Відносно питання про інтереси, яким має служити держава, намагається кожда течія та учення виказати свою демократичність. Ріжниця лежить в тому яка форма держави має найкраще забезпечити здійснення сього ідеалу та в щирости, з якою сей ідеал ставиться та формулюється. Особливо "освічений абсолютизм" дуже послідовно стояв на становищі демократії, оскільки йшло про означення інтересів, яким мала служити держава — вистарчить пригадати відомі вискази на сю тему таких його представників, як Людовик XIV або Фридрих Великий. Кождий з них називав інтереси широкого загалу інтересами, яким має служити держава. Се доказ, як неспірно пануючим є пересвідчення і почуття, що тільки загальний і абсолютний інтерес суспільства може оправдати існування держави і становити ціль, якій вона має служити. В практиці кождий пануючий, кожда суспільна кляса представляє свій інтерес як інтерес вселюдський. Упадок панування кождої кляси й перемога її наслідниця, се рівночасно зміна "пануючого" погляду на істоту "загального" інтересу і на все зближене до нього. Похід демократизації се все поступ націоналізації держави. Вже вище згадано, як номенклатура відбивала собою сей процес.

4. Нація природний носій влади в державі. Признавши націю самостійним центром надособових інтересів, признавши її далі не тільки історично звязаною демократією, але заразом конечним її позитивним доповненням, мусимо признати її "природним" власником держави: "натуральним" центром інтересів, на службу яким має ставати державний механізм. "Народня суверенність" є тотожною з "суверенною нацією".³⁰ Не помилково проголосила французька революція, що "засада всеї суверенности остає по своїй істоті в нації".³¹

Проблема націоналізації держави має практичне значіння тільки там, де держава не покривається з нацією. В національній державі покривається стихійна особовість спільноти з раціональним механізмом спілки. Нація находити там своє бажане практичне доповнення державним механізмом, а юридична осо-

28. Meinecke, цит. тв., стор. 207 і слід.

29. Franz Oppenheimer, "Der Staat", 1907, стор. 15, 159 і слід.

30. Joseph Barthelemy, "Démocratie et politique étrangère, Paris, 1917, стор. 118 і слід.

31. "Déclaration des droits de l'homme et du citoyen" (26. août, 1789), art. 3.

бовість держави не є фікцією, бо їй відповідає реальна особовість населення держави. Питання про "цілі держави" має відносно національних держав живий, практичний зміст: на нього можна відповідати, бо нема тут сумніву щодо того, чиїм власне інтересам має служити ця держава. Спир щодо цілі держави зводиться в цих державах до спору про розуміння цих цілей та про суспільні цінності. Він переводиться з ясного становища: його підставою є поділ суспільності на класи на основі участі та ролі їх в суспільному процесі продукції та зв'язана з сим поділом різниця ідеологій. В національних державах стає рішачим чинником політичного життя річевий момент суспільного питання, в протиставленню до виключно суб'єктивного моменту, національного.

В мішаних національно державах вириває побіч питання, які річеві інтереси мають рішати про "цілі держави", все ще друге питання про те, який національний суб'єкт має стати носієм державної влади. Кожде питання, що виростає на річевому тлі "суспільних", в технічному значінню сього слова, інтересів, є перерізане суб'єктивними противенствами різних національних спільнот. Через те публичне життя тратить свою річеву основу. Класові противенства, навіть коли є об'єктивно найсильнішими, не можуть найти належного вислову; їх голос є заглушений гомоном стихійної національної боротьби. Питання про те, якою має бути держава, є все спиханим на друге місце питанням про те, чиєю вона має бути.

Що так є, булоб зайвою річю доказувати. Факти, що се доказують, є надто численні та знані.³² Що так мусить бути, се впливає з сути нації як спільноти, що бажає політичної самостійності, немислимої інакше, як у формі власної держави. Націоналізація держави покритте державних меж з національними є зі становища держави кінечною умовою, щоби її механізм, поставлений на службу одноцілої суб'єктивно³³ волі, міг сповнювати свої завдання, щоби взагалі можна було стати лицем в лице перед питанням про найрозумніше та найдоцільніше означення цих завдань.

32. Доволі вичерпуючо пише про се Бочковський в цитованій праці.

33. Протиставленне "суб'єктивний — об'єктивний" міняло своє значіння сьогодні теж не є абсолютне. Eucken, "Die geistigen Strömungen der Gegenwart".

Таким чином, чи виходити від нації, чи зі становища державної рації, однаково мусить дійти до результату, що з істоти обох впливає стремління злиття. Се стремління, особливо в теперішній період історії, стало дуже сильним та дякуючи многим моментам глибоко оправданим. Констатуючи се стремління та оцінюючи його, Челлен каже: "Чи навчимося тепер розуміти ширину та глибину кінечности, яка в наші часи заставила найти себе взаїмно нації та держави, що досі йшли в історії окремими шляхами, обі шукаючи за собою? Не тільки нація бажає ума. Також держава шукає душі. Коли нація одержує від держави розумові доводи, то вона рівночасно дарує державі кипуче зміслове життя і єдність життя, без яких не може обійтись ніяка на землі форма існування, коли хоче досягнути особовість".³⁴ Сей погляд і се розуміння можна уважати сьогодні пануючим. Не як вислід самого правильного теоретичного думання виникла ся "communis opinio". Вона є доказом того, що фактичні сили демократії зросли настільки, що вже не можна ними нехтувати. "Сьогодні не можна уявити собі пановання (imperium) без народности, але не можна теж подумати і народностей без пановання. Обое належать до себе як сонце та земля, або як механічність і органічність, як мужеськість та жіночість, або як фізика та химія".³⁵

Конкретно стремління до злиття держави з нацією звертається проти двох проявів: проти многонаціональности держави та проти многодержавности нації. В першому випадку розходиться про національне визволення, в другому, про національне зєдинення. Оба сі прямування зрозумілі тільки тоді, коли бачимо в нації самостійну понадодиничну особовість, спільноту одушевлену бажанням політичної самостійности. І так в першому випадку, в многонаціональній державі основою на якій виростає національне змагання до самостійности є все неможливість та безвиглядність для даної нації заволодіти державою. Так в австроугорській монархії Німці не проявляли центрифугальних тенденцій дякуючи особливим умовинам, що позволяли їм бути пануючою нацією в державі, хотя вони не представляли в ній

34. "Der Staat als Lebensform", стор. 137.

35. Rudolf Pannwitz, "Der Geist der Tschechen", 1919, стор. 17.

абсолютної більшості.³⁶ Щодо Мадярів, то находилися вони в подібному до Німців положенню і були теж пануючою нацією по тому боці Лейти, берегли теж заздро своєї державної самостійности, не зриваючи звязку з цілостью монархії. Зате всі другі нації були настроєні або явно, або тайно ірредентистично. Тільки нерозвитість національна або практичні мотиви політичної тактики, практична неможливість здійснити самостійницькі ідеали вдержувала їх від явних в сьому напрямі виступів — колиж велика війна змінила нагло фактичні відносини, центріфугальна сила національного принципу проявилася нестримно. В Бельгії дві "неготові" нації борються з собою в межах одної держави. Коли ся боротьба не набрала у жадної з них антідержавного характеру, то се безперечно треба приписати обставині, що між обома націями мається більш-менш рівновага сил та що кожда з них субективно уважає можливим для себе заволодіти державою, а на всякий випадок не бачить серйозної небезпеки для своєї коли не формальної то дійсної самостійности.³⁷ Але в кождому випадку в многонаціональній державі намагаються її нації, оскільки не є пануючими, розмежуватися політично між собою, в формі якоїнебудь автономії, адміністраційного поділу і т. д. найти вислів для своєї субективної окремішности та бодай сурогат власної державности. Новоутворені многонаціональні держави, Чехо-Словаччина та Південно-Словянська Республіка є теж тереном, на якому проявляються ті самостійницькі змагання поодиноких націй. Тільки пересвідчення, що спільна держава дасть кождій з обнятих нею націй більшу запоруку супроти небезпеки із вні як абсолютна самостійність, не допустить до народин антідержавної ірреденти.

Найяснійше проявляться характер нації в стремлінню до національного обєднання там, де кожда частина нації має власну державність. Стремління до державної незалежности пояснюється раціональним моментом, бо воля сама собою й усім, що з нею вяжеться представляє безмежну цінність. Із сього становища, стремління частини нації, що находиться під чужим панованнем, до злиття з державною її частиною має також і раціональний характер. Натомість там, де всі частини нації є пануючими в

ріжних многонаціональних або й однонаціональних державах, де значить не розходиться про добутте волі, там змагання до національного обєднання не можна пояснювати тільки раціонально, а передовсім чуттєвим, стихійним моментом. Безперечно, обєднання, як кожда організація, дає більшу силу, як сума організаційно незв'язаних одиниць-держав; ясне також і те, що стан роздроблення на численні, звичайно малі держави се іноді жерело межиусобиць і важкого зв'язаного з ними лихоліття — як се було передовсім в Італії, аж до її зєднання, а також, хоч не в такій гострій формі, в Німеччині. Але сі річеві моменти були рівноважені по части користями та вигодами, які приносила з собою многодержавність. Многодержавність давала можливість економічних та політичних комбінацій, до яких замикала дорогу приналежність до одної тільки держави. Крім того, географічне положення та зв'язані з ним економічні інтереси поодиноких частин нації не мусять бути однакові. Для поодиноких частин може з сеї точки погляду бути вигіднішим не обєднуватися державно з рештою нації. Так пр. Челлен каже слушно щодо Німецької Австрії, що її географічне положення, яке вяже її з системою Дунаю, протиставило її решті Німеччини так, що зєднання Німеччини могло здійснитися тільки шляхом відділення її від Австрії.³⁸ Обумовлені географічним положенням інтереси Австрії, очевидно, не змінилися — проте, коли розпалася придунайська монархія стихійно виникло в її німецькій частині бажання, прилучитися до Німеччини. Річевий момент, що якраз Нім. Австрія не може головню ізза економічних причин остаятися як окрема держава, не відограв при сьому рішаючої ролі: його вирішували підношені пляни міждержавної наддунайської спілки держав краще, як зєднання з Німеччиною. Рішаючим показало себе стихійне стремління нації обєднатися також державно. Супроти його мусять показати себе безсилимими всякі можливі річево інші способи виходу з трудної ситуації. Поки існувала габсбурська монархія, німецька її частина сповняла, як пануюча в ній нація, важне завдання супроти всеї німецької нації: вона неначе продовжувала політичну власть німецької нації поза межі її власної держави. Коли се завдання скінчилося, промовила

36. К. Кавтський, "Визволення націй", стор. 41.

37. Н. Charriant, "La Belgique moderne", ст. 63 і слід.

38. "Die Großmächte und die Weltkriege", стор. 9, 52.

нестримна течія: органічне стремління нації до об'єднання в межах одної держави.

З істоти нації як спільноти впливає не тільки домагання: "кожда нація є державою", але й друга частина цього домагання: "кожда нація є тільки одною державою".

5. Національно мішані області. Хоч ся праця має чисто теоретичну мету, не можна поминути мовчки й деяких практичних питань. Без цього моглиб теоретичні висновки стати виключно тільки чистими абстракціями, без всякого реального значіння. До таких питань належить питання про національно мішані області. Існування таких областей се не тільки основи, на яких виростають великі й трудні завдання для практичної політики. З факту їх існування доходить дехто теж до висновку, що принципу національної держави не можна ставити, бо він нездійснимий. Не можна провести границь держав так, щоби вони замикали тільки національно неперемішані області: кожда держава мусить наслідком цього мати також якусь частину чужого їй національного населення і кожда мусить оставляти поза своїми межами частину власної своєї нації.

Сього рода уваги мають з одного боку принциповий, з другого практичний характер. Принципіально незаспоєнне бажання хочби малої частини нації до об'єднання та полишення її під чужою національно та небажаною нею владою є, очевидно, небажаним фактом. Практично вказують сі уваги на труднощі, з яких моглаб впливати конечність оглядатися за іншою розв'язкою "національного питання", з огляду на неможливість розв'язати його шляхом націоналізації держави. Факти, які можна навести в сьому напрямі, доказують справді, що мішана національно держава є пануючим типом та що навіть держави, на які вказується звичайно як на приклад чисто національних, в дійсности ними не є. Так до початку світової війни зпоміж великих держав світу одна Італія наближалася до типу національної держави. Число італійського населення в Італії виносило 1% усього населення держави і тільки 5% італійців в Європі находилося поза її межами.³⁹ Німеччина числила 7½ нєнімецького населення в своїх межах, а 40% усіх Німців оставало поза кордоном.⁴⁰

39. Kjellen, "Die Großmächte und die Weltkrise", стор. 26.

40. Тамже, стор. 56.

Англія представляла подвійну картину залежно від того, чи брати під розвагу тільки європейську її частину, чи всю імперію. Перша виказувала 11% з лишком неанглійського населення, імперія 20-25%.⁴¹ Сполучені Держави Північної Америки числили в своїх межах 25½% неамериканського населення, коли признати, що потомки пришельців американізуються в другому поколінню.⁴² Врешті в межах Япану жило 25% чужинців (Кореанців та Китайців).⁴³

Оскільки йде про питання, поставлене на вступі сього уступу, треба наведені числа сильно змодифікувати. Обняті наведеними відсотками чужонаціональні частини державного населення, живуть у великій мірі компактними масами, так що відповідне проведення державних меж моглоб значно обнизити ступінь національномішаного характеру держав. Так пр. мається діло щодо Ірландців та Кореанців. Але се поправилоб тільки відносини в одній з держав — зате в державі визволеної нації, пр. в Ірландії мусівби залишитися якийсь, можливо навіть значний процент чужонаціонального елементу. Треба отже признати, що територіяльне розмеження між націями, яке не оставлялоб місця для існування національних меншостей, немислиме. Воно нездійсниме практично як з огляду на існуючі відносини національного населення, на існуючі національно мішані території, так і на переселювання населення, дякуючи якому відносини населення постійно змінюються. Навіть при найбільш доцільному та зручному веденню границь, остануть частини населення поза областю власної нації.

Се обставина, з якою треба помириться. Але вона не може бути аргументом проти самого принципу, який домагається творення національних держав. Неминучість існування національних меншостей зачіпає безпосередньо тільки ті частини нації, яким судилося остати поза межами власної національної держави. Але справа національної держави се справа нації як цілоти, а не поодиноких її частин. Се національна спільнота як цілість вимагає для себе держави, як необхідного для себе доповнення. Супроти сього "права" нації має справа доцільного проведення

41. Тамже, стор. 82-83.

42. Тамже, стор. 113-114.

43. Тамже, стор. 158.

меж другорядне значінне. Порівнюючи вона тратить принципіальний характер і стає питанням наскрізь практичним. А власне, треба питати про критерії, що давалиб можливість звести до можливо якнайвущих границь усе відемне, що звязане з існуванням національних меншостей. Для сього рішаюче значінне має обставина, що єство нації лежить не в об'єктивних її прикметах, а виключно в суб'єктивному моменті волі, яка звязує націю в одну цілість, а для одиниць рішає про те, до якої національної спільноти вони належать.

Ся обставина дозволяє підійти до питання про мішані національно території з більшим виглядом на практичну можливість розв'язки, як колиб про їх національний характер рішали виключно об'єктивні дані. А власне, вона дає принципіальну можливість, що територія пр. з точки погляду мови мішана, може не зважаючи на се набрати національно одностайного характеру. Доказом, що се можливе є приклад Альзациї, яка не зважаючи на те, що більшість її населення говорить по німецьки, виявила національно характер французького краю. Значить, в принципі не виключена можливість протиділання небажаним наслідкам обставини, що якась область мішана з огляду на народність її населення. Щож до практичних засобів та шляхів ділання в сьому напрямі, то треба піднести ось що. Вихідною точкою мусить бути міркування, що національна спільнота зродилася з боротьби, що боротьба змінила "народність" в націю і що тільки вона унормує в стані гострої актуальності національне питання. Щоб се питання, особливо щодо "мішаних" областей на периферіях, могло втратити свою гостроту, треба отже передовсім застановити боротьбу, якої наслідком є загострення. Се питання розумної політики пануючих націй супроти національних меншостей.

Араціональний характер нації дає мало виглядів на те, щоби національна політика з боку пануючих націй легко увійшла в русло розумових домагань терпимости, уступчивости та виключення національних пристрастей з відносин до національних меншостей. Тому власне при самому національно державному розмежуванню треба покласти всю вагу на те, щоби національні "енклави" були якнайменші. Є точка, коли різниці скількості, стають різницями якості. І у відношенню до питання чужих меншостей в національній державі, зокрема в справі ведення меж, треба зблизитися до сеї точки, на якій "національна мен-

шість" не зможе й не хотітиме творити ірреденти. Означити сю точку можна тільки *in concreto*; про неї рішають різні обставини, в першій мірі те, як національна меншість поселена. Але означити її можна. Дуже незначна, не поселена компактною масою та відтята від компактної маси своєї нації частина чужонаціонального населення не творитиме ірреденти вже ізза безвиглядности та нездійснимости такого змагання. І в свою чергу, таке її становище мусить впливати на відношення пануючої нації до неї, давати реальну основу для річево основної національної політики.

Осягнення такої точки не є немислиме. Зпоміж Німців жило 40% до великої війни поза межами німецької держави. З сих 40% тільки 17% моглоб творити німецьку ірреденту в Австрії та Швейцарії. Решта навіть теоретично не могла стати нею з огляду власне на безвиглядність подібних змагань (Челлен).

В практиці, се домагання в'яжуться з другим. Провокуючи ірреденту межі, ведеться не з огляду на труднощі, що випливають з перемішання націй в окраїній полосі. Їх ведено досі все з покликанням на "економічні", "стратегічні", "географічні" та всякі другі подібні "конечности", за якими скривається національний імперіалізм. Отож треба поставити та признати принцип національного самоозначення принципом одиноко й абсолютно рішучим в справах проведення меж. Тоді покажеться, що сі труднощі в дійсности далеко менші, як се досі підносилося — характеристично — все тільки з боку завойовницьких націй.

ІХ. УНІВЕРСАЛІЗМ ТА НАЦІЯ.

1. Питання про напрям розвою. Стремління нації до власної державности протиставляється не тільки змаганням других націй до панування над нею. Се стремління стрічає на своєму шляху ще одного противника: в ідеї універсальної, обіймаючої все людство спільноти. Ся ідея старша від самої модерної нації. Вона стрічається вже в старинному світі, починаючи може від Стоіків. В середніх віках у формі думок про соборну вселенську церкву та про універсальну монархію виявила вона чималу життєву силу. В часи освіченого XVIII століття віджила в умах філософів та учених — врешті, звязана з соціалістичним рухом XIX та XX століття, стала одною з движучих сил політичного

життя нової доби. Часто надуживалося тай надуживається її як і других ідей для цілей незгідних з нею й просто суперечних. Так є, коли висувається її як аргумент проти визвольних стремлень поневоленої нації та коли покривається нею — як і "культурною ціллю" — заборницькі затії. Се — розуміється — компромітує ідею практично, але не звільняє від обов'язку, числитися з нею, а зокрема розібрати в якому відношенні вона знаходиться до суспільних проявів якими займається праця.

Як кожда ідея, так і ідея про яку мова лучить в собі два різні елементи. З одного боку, вона дає свого рода теоретичний погляд на факти; рівночасно з другого, як вислів чуттєвого відношення до сих фактів; вона ставить свої домагання та постуляти.

В першому напрямі йде про погляд, "що суспільний розвиток людскости веде до асиміляції народів, що в результаті його лунатиме на світі колись одна тильки мова, зрозуміла для всіх. Одна мова, одна культура, одна народність!"¹ Треба запитати, чи погляд сей слушний. Левинський (як і другі противники сього погляду),² називає його не науковим, "а в світлі біології повним абсурдом", бо "біологічний закон каже нам, що роди розвивалися не шляхом асиміляції, а навпаки шляхом диференціяції". Як приміри наводить він романські мови, що розвинулися з латинської та українську, білоруську та московську, які витворилися з первісної спільної руської прамови. Значить, і на далі требаб прийняти, що тенденція йде в напрямі ріжничковання, поділу існуючих мов на чимраз то численніші нові. Такий погляд ледви чи дається оправдати історичними фактами. Вже наведені приміри його зовсім не оправдують. Примір романських мов підносить створення чотирьох мов на місце одної латинської, але на ділі сі чотири латинські мови є наслідницями не одної латинської, але латинської та великого числа других мов, які лунали колись рівночасно та чергуючи себе на просторах, де панують сьогодні чотири романські мови. Там наступило безперечно зменшення скількості мов, а не збільшення їх, при чому чотири пануючі сьогодні мови є безперечно ближчими до себе,

як були поміж собою мови колишнього населення сих областей. Щодо руських мов, то сам Левинський зазначає злитте з собою племен, з яких склалися три теперішні руські народности, алеж щоби означити напрям розвою, сього не досить, а треба ще почислити й ті народи та племена, яких мова пропала безслідно на областях, де сьогодні лунають три руські мови. Взагаліж не можна недобачити буючого в очі факту, що розвигі культурно краї представляють на дуже великих просторах одностайність мови, що чисельні десятки, а то й сотки міліонів обіймаючи культурні народи уживають одної мови; натомість дикі, некультурні або культурно відсталі країни, представляють иноді непроглядний лінгвістичний хаос. Досить згадати Кавказ або Індії. Відомий факт, що дрібні індійські та муринаські племена говорить кожде иншою мовою, такшо одно одного не розуміє. Як дотеперішній вислід розвою можна прийняти, що з поступом культури зменшується скількість ріжних мов та поширюється область поодиноких культурних мов. Чи розвигі піде далі в сьому напрямі, чи зокрема демократизація та національний підйом не вплинуть на зміну напрямку в сьому розвою, се друге питання. На основі дотеперішніх помічень можнаб сподіватися, що така зміна справді наступить.

Питання мови не вичерпує питання про будучність нації. Незалежно від цього треба звернути увагу на еволюцію, яка відбулася в царині инших чинників, що складають "народність", "індивідуальність" націй. В сьому напрямі погляди дослідників теж незвичайно поділені. В соціалістичній теорії, заступають О. Бауер і Кавтський два протилежні напрямки. Перший приписує поступови демократизації вплив в напрямі більшої диференціяції. Особливо в соціалістичному громадянстві мусілоб по ньому виступити "гостріще замаркованне особливих рис (нації), гостріще виділенне їх характеру".³ Проти сього погляду виступає Кавтський. Він відкидає існування окремих "національних" характерів. Річ не в них, а в культурі — в областній культурі помітно тенденцію не до диференціяції, а до уніфікації.⁴

Поставлене в сій площині питання зачіпає проблему нації в розумінню, яке покладено в основу сеї праці тильки посередньо.

1. В. Левинський, "Народність і держава", стор. 29.

2. Otto Bauer, "Nationalitätenfrage und Sozial-Demokratie", 1907, стор. 103 і слід.

3. Тамже, стор. 105.

4. "Визволення націй", стор. 51 і слід.

Воно відноситься до "народности", тобто загалу тих об'єктивних прикмет, якими різняться між собою народи без огляду на те, чи є націями чи ні. Всежтаки, хоч тільки посередньо, се питання має значінне для проблеми нації, яка, як ми бачили, потребує "народности" та всіх тих "народніх" прикмет, які допомагають їй сильніше звязатися на внутр та відокремитися на вні. Окремі "нації" можуть існувати навіть тоді, колиб наступила нівеляція культурних і т. д. ріжниць поміж ними. Практично вигідніше для них, коли сі ріжниці існують. З огляду на се требаб питання про те, чи розвій веде до більшої диференціяції чи навпаки, розглядати з ось якого становища.

Основним фактом, на який покликаються заступники протилежних поглядів на се питання, є факт, що взаємини поміж людьми поширилися, що вони носять цілком інтернаціональний характер, що народи не живуть як колись ізольовано, але в живих і дуже скомплікованих зносинах з собою. Разом з сим констатується як неспірний факт зріст та поширення культури. Виходячи з сих фактів треба піднести два процеси, що є їх наслідком. З одного боку, затиранне ріжниць, які колись ділили народи, створенне чогось спільного, на чому зходяться з собою всі народи — скажім "культурного" світу. Але рівнобіжно йде ще другий процес. Давніші технічно й економічно нерозвинені відносини всежтаки віддавна не були повною ізоляцією. Вони ріжнилися від теперішніх тільки степенем і тим, що тоді зносини народів з собою і звязані з сим впливи були порівнюючи з теперішніми чисельно обмежені й разом з тим менше змінчиві, треваліші та нерівноважені іншими впливами. В звязку з більш аристократичним характером культури се мало той наслідок, що виставлені на постійний вплив висшого культурою сусіднього народа частини, а то й цілі народи тратили безслідно свою народність. На їх місці запановувала побідна народність сусіда чи завойовника. Дякуючи сьому пр. Европа се історичне цвинтарище неіснуючих вже народів, не згадуючи про відомі значні пересунення поміж існуючими ще, їх етнографічних меж. Поширення зносин в парі з демократією дають иншу картину. Більша ріжноманітність взаємин, більше багатство та розмаїтість впливів та вражінь представляють меншу небезпеку для народніх індивідуальностей, чим колись постійні, одноманітні впливи. Емпірично можна констатувати далеко більшу з сього боку відпорність народностей, як колись.

Тут треба піднести ще одно. Чим більше чинників втягаємо в математичні "комбінації", тим численніші самі сі можливі комбінації. Коли семи чинниками є впливи народности на народність, то з ростом їх числа росте відповідно, по математичному правилу, можливість народин нових народніх індивідуальностей. Коли дві народности впливають на себе, то існує можливість, що витвориться третя — побіч них, або на їх місце. Коли сих народностей три, А, Б, В, — тоді можуть народитися з культурного їх перемішання нові народности АВ, АВ, БВ й АВВ — значить чотири нові. Се розуміється теорія — але на балтійському поморю находимо приклад здійснення її. Врешті, відноситься до гуртової народньої індивідуальности у великій мірі те, що Сіммель виказує відносно одиниць. Разом з занепадом "грубих" ріжниць, виникають нові, тонші, численніші та глибші. Модерна людина, помимо "нівеляційного" впливу новочасного суспільного розвою, індивідуально далеко більше здиференціонована, як була нею одиниця передкапіталістичної доби.⁵ Хоч немає сьогондя колишніх ріжниць стану, ноші і т. д. індивідуальні ріжниці поміж людьми не то, що не затерлися, але безперечно зросли. *Mutatis mutandis* треба віднести се й до народностей.

Важнішим як повище є питання, яка тенденція в царині державного життя на протязі історії. Власне ся політична еволюція становить матерял, з якого можна робити заключення про те, які тенденції проявляються щодо націй. Приймаючи істотний звязок поміж нацією й державою, требаб прийняти, що тенденція розвою йде в обох рівнобіжно: коли виявиться, що історичний розвій іде в напрямі творення більших держав на місце більшого числа менших, тоді ймовірно й в області націй ішовби подібний розвій. Таку тенденцію щодо держав приймає Челлен як безсумнівну. "Чим більше організується землю, тим більше мусять приходити до значіння широкі області в формі держав, а чим більше нарастають великі держави, тим нище мусять падати в курсі менші". "Що історія світу дійсно ставить чимраз більші вимоги щодо областей, можна се пізнати найясніше по тому, як чергуються передові торговельні потуги: Венеція, город; Голяндія, країна дельти; Англія, держава острову — а на їх місці Трайчке вже перед сорока роками, а Гледстон перед трицятьми

5. G. Simmel, "Soziologie", "Über soziale Differenzierung".

бачив ідучи на чолі З'єдинені Держави, частину світа".⁶ Виходилоб, що справді розвій веде до погличення малих держав великими, аж до універсальної монархії, але сей погляд не зовсім вірний. Оскільки він говорить про передову ролю в світовій політиці, то констатує він тільки сю правду, що її підставою є сила держави, для якої простір має іноді рішаче значінне. Ся правда стара й старі теж її історичні прояви. Натомість коли питати, який тип держави стає переважати в світі держав, то приходитьсь стрінутись з двома противними тедненціями. З одного боку, виникли справді, на місце численних менших держав, великі державні твори. Так було в Іспанії, Франції, Англії (Англія і Шкоція), Італії, на північному сході Європи і в Німеччині: сим шляхом виникла вся сучасна система європейських держав, що поставила на місце численних малих, навіть городських держав, держави значно більші, як чисельно переважаючий та пануючий державний тип. Зате з другого боку, бачимо на протязі останніх століть розпад римської імперії німецького народу, в якій за Карла V "не заходило сонце"; далі розпад турецької держави, а в останні роки розпад Росії та Австро-Угорщини. Про сі розпади рішав в останній інстанції все національний принцип таксамо, як був він рішачим для попередньо-згаданої тенденції.⁷ Одно й друге приводить до заключення, що змінився чинник, який рішав про творення держав. Монархічний принцип, який колись творив їх зовсім свобідно, не оглядаючися на волю "народів", відограв вже свою ролю. Його місце як творчого чинника зайняла нація. Се значить з одного боку, коли не край, то бодай трудність для беззглядної державної експанзії: вона мусить спинятися на межах, які кладе їй народне бажанне, з другого боку, сей фактичний перехід суверенности в народні руки захитав межі держав-карликів, що розривали організм націй. Такі є факти. Їх не можна нехтувати. Колиж іде про тенденцію розвою, то треба піднести ось що. Вказано вже на те, що держава впливає обєднуючо на своє населенне та що приготовляє таким чином почву для народин нації. Особливо монархічний принцип, оснований на пасивности маси, ділає в сьому напрямі сильно. Томуцо одиноким жерелом активної волі в монархічній державі

є монарх, то ся воля є одноціла й ділає одностайно на все населенне держави, уніфікуючи його. Таким чином, ділає монархія позитивно в напрямі підготовлення національної спільноти. В сьому напрямі ділає вона й негативно, оскільки викликає проти себе одностойну реакцію. Один і другий вплив монархії не є, очевидно, необмеженим — він находить границі в пануючих відносинах, в ступені вироблення та політичної активности, в "свідомости" народньої маси, в гостроті та непримиримости пануючих противенств і т. д. Але він є чинником, який викликає та прискорює діланне "природної селекції" — і таку власне ролю відограв він у витворенню сучасних націй. Період монархій середньовіків аж до XVIII століття включно се період творення народностей, які демократична хвиля замінила в нації. Сей процес, як здається, покінчився для Європи в XIX століттю, а бодай увійшов в період застою. Обєктивно не можна помітити тенденцій, щоби існуючі тепер нації роздробнювалися, або противно, зливалися з собою. По всяким даним, вони остануть на довший історичний період незмінними, як природні політичні особовости. Можливість основних змін в майбутньому не дасться перевірити, а дискусія над нею мусить обертатися в сфері не-реальних гіпотез. Зате зовсім реально виринає инше питанне. Се питанне тої еволюції, яка відбувається в царині державних та міждержавних взаємин і якої творами є всякого рода звязки держав, з одного боку, з другого — ідея міжнародного чи міждержавного права. Сам факт, що сього рода еволюція відбувається, загально признаний щодо народження звязків держав з характером державних творів вищого типу — союзів держав та союзних держав. Щодо народження міждержавного права, все ще підноситься сумніви щодо його реальної можливости, але для неупередженого ока народини сього права мусять бути безсумнівним фактом. В сьому напрямі не повинні трудности, які се право стрічає на своєму шляху ані факти порушування його, закривати того факту, що в принципі воно всежтаки існує та що його сила, хоч тільки поволі, росте. Від Гуґо Гроція проминуло в життю людства порівнюючи небагато часу. На протязі сих кількох століть помітні у відносинах держав між собою в війні та в мирі змагання достроюватися до вимог отсього невиробленого ще, слабого права. "Сей поклін, котрий віддає кожна держава (бодай на словах) поняттю права, доказує, що в людині, можна найти

6. "Der Staat als Lebensform", стор. 81.

7. Masaryk, "Nová Evropa", стор. 82 і слід.

ще більшу хоча й дрімучу склонність, запанувати врешті” над наклоном, рішати тільки власною силою справи міжнародніх відносин.⁸ Але відкидаючи навіть сей "наклін", про який говорить Кант, треба об'єктивно сконстатувати факт, що міжнародне право справді переходить з царства мрії в царину реальної дійсності.

Приймаючи сей факт — його докладніший розгляд лежить поза межами сеї праці — треба піднести його значінне для питання, про яке тут мова. Се значінне в тому, що як форми державних звязків, так в більшій ще мірі розвій міждержавного права відкривають можливість заспокоєння потреб, що виходять поза межі даної держави без порушення істнування других держав. Таким способом, завойовницькі тенденції утрачують річеве оправданне, таксамо і космополітичні тенденції, які опиралися на основі річевих потреб. Держава, підчинена наказам понаддержавної правної суспільності, тратить свою суверенність, але разом з сим вона зискує деяку гарантію своєї незалежності в міру того, як чужі інтереси, які погрозувалиб її істнуванню можуть найти заспокоєння без порушення її. Таким чином, розвій міждержавного права містить в собі чинник, що консервує існуючі держави. Разом з державами він забезпечує теж перед тенденціями денационалізації і існуючі нації та тільки в тих межах, оскільки згадана тенденція впливала з інтересів, які без істнування міжнароднього права моглиб бути заспокоєніми тільки шляхом завойовання та знищення даної нації.

2. Ідеал універсалізму і нація. Незалежно від свого теоретичного змісту, обговорювана ідея є висловом чуттєвого відношення до факту нації, оцінкою його зі становища означеного суспільного ідеалу. Власне протиставиться нації ідеал людства та підноситься, що факт істнування націй для здійснення цього ідеалу небажаний та шкідливий. На сьому тлі виростає боротьба двох стремлінь, двох ідеалів. Зі становища об'єктивного досліду треба сконстатувати само істнування двох поборюючих себе течій, як безперечний факт. Далі, не входячи в докладний розбір ідеї "гуманізму" та її історії, що виходилиб далеко поза межі нашої теми, треба піднести деякі соціольгічно істотні її моменти — власне такі, які виясняють заразом і питання нації.

8. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf" (Insel-Verlag), стор. 20.

В першу чергу вдаряє ось що. Обі ідеї, гуманізму та націоналізму, уважається звичайно непримирними з собою протиставленнями. Супроти сього погляду треба піднести численні спроби помирнення їх з собою. До дуже характеристичних поміж ними належить відома розвідка Володимира Соловйова. Він каже: "Історія всіх народів — старих та нових — що мали безпосередній вплив на долю всього людства, учить нас одного й тогож: усі вони в часі свого розцвіту та величи відчували своє значінне та бачили свою народню своєрідність не в ній самій, взятій абстрактно, але в чомусь загальному, "понаднародньому", в що вірили, чому служили та що здійснювали в своїй творчій діяльності, яка була національною по своєму змісту та по своїм річевим вислідам".⁹ Також розумів сю справу й Драгоманов, проповідуючи "космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці". Так дивиться на се і Масарик: "Поміж народністю та міжнародністю немає противенства, а навпаки згода: народи се природні органи людства".¹⁰ Але більше ще проречисто як слова філософів та мислителів, говорять факти про практичну примирність обох течій. Найбільш переконуючим між ними є приклад Німеччини на переломі XVIII та XIX століття. Всі її провідники на полі національного її підйому з фіхте на чолі були гуманістами заки стали провідниками "національної ідеї" та остали гуманістами й після сього; дякуючи їм німецька нація розпочала "золотий вік" своєї політичної історії як "нарід філософів та мислителів".

Так факти потверджують, що нація та людськість не є непримиримими ворогами. Вони кажуть навіть, що сила та велич нації є прямо залежна від того, в якій мірі нація захоче та зуміє стати репрезентанткою вселюдських цінностей. Та се не значить, щоби поміж обома не було справді ніякого противенства. Як концепція ідея "людства" звертається не тільки проти культу національної окремішності, але мусить відноситися відемно навіть до самого факту істнування окремих національних спільнот і то без огляду на форму, в якій вона виступає. Сих форм є в

9. Wladimir Solowieff, "Die nationale Frage im Lichte der Sittlichkeit", 1920, стор. 59. На жаль не маю під рукою російського ориґіналу, тільки сей переклад.

10. Masaryk, "Nova Evropa", ст. 91.

засаді дві, які треба розрізняти, хоча вони й переплітаються часто з собою і не все виступають зовсім ясно. З одного боку, виступає "ідея людства" як індивідуалістична, як культ людської одиниці як такої. З другого, являється вона в "трансперсональній" формі, як ідея спільноти, що обіймає все людство в одну велику об'єктивну цілість. Як одна так і друга форма ідеї "людства" мають в собі ворожий для націоналізму елемент, хоч і виходять з інших теоретичних мотивів. "Правно-філософський індивідуалізм тільки нерідко приймає в себе національну думку". "Одиниці без індивідуальності, отже також і без нації як вихідної точки, відповідає необхідно безнаціональна світова держава як кінцева точка індивідуалістичного думання. Не можна знайти ніякої правно-філософської підстави для того, щоби спинити це думання на якійнебудь стації поміж одиницею та *universum*".¹¹ Власне нація се така стація. Приналежність до означеної нації кладе на людські одиниці відрізняюче її від інших тавро, так що замість абстрактних людських одиниць як таких, замість однакових поміж собою людських атомів, виступають зрізничковані по націям їх члени, замість "індивідуумів" — індивідуальності, замість "людини", виступає Українець, Англієць і т.д. і закриває собою "людину". Таке становище індивідуалістичної ідеї "людства". З іншого виходить друга її "трансперсональна" концепція. Істота кожної спільноти є ексклюзивною не тільки супроти спільнот що є поза нею, але також супроти спільнот в її межах. Вона мусить відчувати їх як суперників, що бажають для себе людських одиниць, яких вона хоче мати неподільно для себе. Христос, коли вказано на його рідню, вказав на "народ" кажучи: "все те брати мої". Так мусілиб відповісти всі заступники "людскости" на кождо спробу, висунути на перший плян якунебудь іншу спільноту, в сьому числі і національну. Що вона справді практично стає поміж людством та одиницею, се показують ясно відомі вискази про "*sacro egoismo*", "національний еґоїзм" і т. п. Явного суперництва поміж двома спільнотами, поміж найширшою — "людством" і вущою — "нацією" не можна недобачити як і факту, що переважно не вирішує його ніякий розумовий аргумент, а виключно та апіорно само тільки почування.

Так представляється справа, коли брати обі противні собі

11. Radbruch, цит. тв., стор. 124.

течії абсолютно та абстрагуючи від реальних відносин. Колиж поставити її практично, то сконстатувавши існування обох течій, як історично дані факти, треба ось що замітити.

Приймаючи розуміння нації, яке покладено в основу сеї праці, мусимо признати, що питання про відносини нації до людства покривається питанням про бажаність існування окремих держав зі становища людскости як цілоти. І тут треба сконстатувати, що — бодай в теперішню добу — проти існування держав не ведеться з ніякого боку серйозного виступу. Оспорювання держави анархізмом відбувається з зовсім другого становища, не в імя одної, вселюдської держави. Анархістичний ідеал се власне усамостійненне дрібних, в порівнанню з державою, політичних організацій. Оскільки з неанархістичного боку заатаковано в останні часи установу держави, то зроблено се з виразним застереженням, що се справа не нинішнього, а завтрішнього дня, такщо питання усунення держави не є і для сеї течії питанням, яке дозріло вже до практичного вирішення. Таким чином, практичне питання про відносини між людством як цілістю і нацією, не стоїть так рубом, як абстрактно теоретичне. Раз признається історично необхідним існування окремих держав, то признається тим самим і неминучість існування окремих націй в розумінню політично активних народів, як претендентів до верховної в державі влади. Питання гуманізму стає практично питанням про характер та напрям міждержавних та міжнаціональних взаємин.¹²

Із сього становища виходить напрям обнятий назвою інтернаціоналізму.¹³ Коли космополітизм домагається в імя вселюдства знівельовання всіх ріжниць та меж, які ділять людство на нації; коли з другого боку націоналістичний напрям ставить націю та службу їй вище як людство — інтернаціоналізм признає за нацією право на існування та всесторонній розвій, але разом з тим домагається, щоби вселюдський ідеал рішав про внутрішнє життя нації як також і про відносини націй до себе. Вже вище сказано, що на такому становищі стояли провідники національних рухів революційної доби міщанської демократії. Се було

12. Dr. Karel Hoch, "Ethika mezinarnodnich styků", Praha, 1919, ст. 5 і слід.

13. А. Н. Рубакін, "Среди книг", т. III, стор. 110.

становище першого Соціалістичного Інтернаціоналу, становище Бакуніна, Прудона,¹⁴ Лаврова,¹⁵ Жореса,¹⁶ Бавера та Реннера. Із цього становища розв'язує Кавтський питання, про завдання соціалістичної політики в національній справі.¹⁷ — Врешті прийнята се становище теорія російського комунізму і на його основі оперла постулят федерації соціалістичних радянських республік.¹⁸

На тлі сеї "інтернаціональної" концепції зарисовуються різниці поглядів головню щодо практично-технічного боку справи. Так пр. заявляється Реннер за державою національностей, Кавтський за національною державою. Спільне для всіх теорій сього напрямку те, що вони бажать помирити національну самостійність з потребами світових, поміжнаціональних і міждержавних взаємин та з постулятом вселюдської солідарности народів чи хоч би їх трудових кляс. А основа з якої вони виходять, се погляд на окремішність націй як на прояв, з загально-людського становища не то що не шкідливий, але бажаний та корисний; власне на тлі сього погляду вони добачують завдання політики не в тому, щоби знищити національні суспільства, але щоби відповідно улаштувати їх взаємини.

Само питання про бажаність або небажаність існування націй є по своїй істоті питанням практичного світогляду. Як таке воно лежить поза тісними рямцями сеї праці. Але поміж численних становищ, з яких можна розглядати та вирішати його, одно остає в методичному зв'язку з метою сеї праці. Се протиставлення, яке виринали вже нераз в попередніх розділах, волютаристичної та раціоналістичної системи.¹⁹ Для раціоналізму, який ставить розум як суверенну силу суспільного життя та його історії, існування

націй є в найкращому випадку небажаним явищем. Правила розуму одностайні й абсолютно одні та незмінні. Хто переконаний про те, що один тільки розум править світом, для того існування національних індивідуальностей, як індивідуальностей взагалі, є без значіння, бож вони не можуть впливати на діланне абсолютних правил розуму. На сьому основувався космополітизм XVIII століття, якого характер був чисто раціоналістичним.²⁰ Тільки виходячи з противного заложення, що роля чистого розуму в життю та історії людства є обмеженою, що поруч його ділають другі ще, араціональні сили, можна і муситься признати цінність "індивідуальности". Коли — говорячи образиво — людскість шукає собі шляхів не тільки при ясному світлі розуму, але вона змушена ще шукати їх також і в сумерках, інстинктивно, пробуючи насліпо, вибираючи різні незнані можливости, то тоді набирає значіння та ціни все те, що складається на індивідуальність. Ріжноманітність наклонів, вдач, способів відчуження, реаговання, думання та ділання дає в сьому випадку більше виглядів на успіх, поступ та розвій як колиб її місце заняла в усіх сих напрямках одноманітність. "Творчі форми якоїбудь нації витворюють культурні цінности, що їх не може витворити жаден инший національний гурт. Багато продуктів загальнолюдської культури існують тільки в певній національній формі і цілком немислимі без неї".²¹ Признаючи, що елемент волі виконує владу хочби тільки побіч чистого розуму, а через те впливає на ролю останнього, мусимо признати ціну індивідуальности. З сього становища Тен каже, що кождий нарід се "знарядє окреме, коштовне, одиноке в людській гармонії". А коли нації не тільки доказ та наслідок гуртових індивідуальностей, але й їх жерело, то їх існування стає бажаним та оправданим зі становища загально-людських інтересів. Бодай "історично" на так довго, поки над людскістю не запанує, як абсолютний суверен, "чистий", вільний від якихнебудь араціональних впливів, розум.²²

Очевидно, се значінне нації залежить в великій мірі від того, як уложаться міжнаціональні взаємини. Стан, в якому нація та її інтерес становить абсолютний та безоглядний і найвищий крите-

14. В. Левинський, "Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи", 1920, стор. 48 і сл., 73 і сл. Х. Житловський, "Соціалізм і національне питання", 1915, стор. 9 і слід.

15. П. Лавров, "Национальность и социализм" (Изд. русск. раб. общ. въ Парижъ), 1887.

16. Ж. Жорес, "Батьківщина і робітництво" (укр. перекл.), 1916.

17. К. Кавтський, "Визволення націй", "Национальна держава, імперіалістична держава і союз держав" (укр. переклад), 1915.

18. Див. м. и. Ch. Rakowski, "Die Beziehungen zwischen den Sowjet-republiken" в "Die Probleme der Sowjet-Ukraine", 1920, стор. 17 і слід.

19. Ще раз зазначаю, що се протиставлення двох систем думання не покривається з протиставленням монізму та дуалізму.

20. Meinecke, цит. тв.

21. Житловський, цит. тв., стор. 52, 53.

22. Johannet, цит. тв., стор. 218.

рій гуртової моралі та політики зводить на ніщо отсе об'єктивне "оправданне нації". На цьому тлі виростають власне згадані вже високі практичні завдання відповідного улаштування міжнародних відносин.

Розбираючи взагалі питання нації зі становища "людства" можна сконстатувати ось що. Дотеперішній розвій виказує, безперечно, нахил творити чимраз то ширші, більше універсальні спільноти. Етапами цього розвою були досі рід, племя, нарід і в нову добу нація, як найширша з спільнот які досі існували. Розвій матеріальної, технічної культури і суспільно-психичний розвій людства творив досі умови для того, що на місце вущих ставали отсі чимраз ширші спільноти актуальними, пануючими, активними "героями історії". Чи в свою чергу і нація буде тільки таким етапом, для народин ще ширшої спільноти, як суспільно-політичної індивідуальності, на се можна відповісти тільки гіпотетично. Опираючися на дотеперішньому досвіді, треба припускати, що так і буде. Є навіть деякі позначки такого розвою. Гасла цього рода як панславизм, пангерманизм, латинська, англосаксонська раса, панмонголізм і т. п. помимо помилковости їхнього теоретичного обґрунтування та помимо дотеперішніх своїх практичних неуспіхів — всежтаки підносяться, значить вони є фактами.²³ Як такі вони доказують, що людське усупільнення в формі спільноти починає, хоча й слабо, переливатися через форму нації. Але допускаючи таку тенденцію розвою, треба сконстатувати: ніяка з дотеперішніх форм не пережилася, доки не вижилася, заки не відіграла своєї ролі в історії. Роляж нації як "історичного героя" тільки тепер починається.

Х. БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ І НАЦІЯ.

1. Теза про майбутню бездержавність. Є ще один момент, який надає надзвичайну вагу питанню про взаємини поміж нацією та державою. Особливо в останні часи, коли основні питання про державу, її долю в майбутньому та звязані з ними принципи питання практичної політики піднесено знова з енергією, особливо на тлі цього комплексу теоретичних та практичних питань не можна поминути мовчки значінне нації для їх розв'язки.

23. R. Kjellen, "Der Staat als Lebensform", стор. 140 і слід. "Die Großmächte und die Weltkriese". Masaryk, "Nova Evropa", стор. 185 і слід.

Основні тези, на яких виростає ця дискусія про державу, самі собою лежать поза межами нашої теми. Помимо цього, не можна поминути їх тут мовчки. В них міститься момент, що має істотне значінне для питання про ролі націй в "політичній" організації суспільностей. Для питання про існування держави, нація має хоча й не виключне, то всежтаки, побіч інших чинників, рішаюче значінне.

Опираючися на цитатах та поодиноких висловах Маркса та Енгельса, звернувся Ленін, в своїй принципіальній праці про державу, проти пануючих досі в соціалдемократичній теорії та практиці поглядів. Він виходить з дефініції держави, як організації панування класи над класом і становить тези, що після переходового революційного періоду, в якому пролетаріят шляхом диктатури заволодіє державою, щоби остаточно поконати буржуазію, знести поділ суспільности на класи та завести соціалістичний, а потому комуністичний лад — настане період, коли держава сама собою мусить розложитися та "завмерти". Він каже м. и.: "ми прямуємо, як до найвищої мети, до усунення держави, себто всякої організованої і систематичної влади сили, всякого знасилення людей взагалі. Ми зовсім не бажаємо такого суспільного ладу, при яким не шанувалосьби засади, що меншість має підрядитися більшості. Але, простуючи до соціалізму, ми переконані, що зростаючи він мусить перетворитися в комунізм, а в звязку з сим мусить щезнути всяка необхідність знасильнення людей взагалі, підрядження одної людини одній, одної части населення иншій частині, бо люде звикнуть дотримувати елементарних правил суспільного співжиття без знасильнення і без підрядження".¹

Різниця поміж сим відношенням до держави і ученням анархізму лежить отже тільки в погляді на спосіб, в який має відбутися перехід від державного до бездержавного стану. Анархісти хотять, щоби революція сейчас скасувала державу — з чого слушно глузував Маркс, як з наївного складання необхідної ще пролетаріятові зброї.²

Маркс та Енгельс, а за ними Ленін каже, що держава потрібна ще пролетаріятові після його побіди та що аж коли в

1. Н. Ленін, "Держава і революція", переклад П. Дятлова, 1920, стор. 71.

2. "Neue Zeit", XXXII. Jahrgang, I. B. 1913-1914, стор. 40.

руках пролетаріату сповнить вона се останнє своє завдання, тоді сама "завмре".³ Тойсамий погляд ще яркйше висказує Бухарін. "Науковий комунізм бачить в державі організацію пануючих кляс, знаряд поневолення та насильства і природно для комунізму не може бути бесіди про державу майбутнього. В сьому майбутньому немає кляс, немає клясового поневолення, а наслідком сього і знаряддя сього поневолення, влади. «Безклясова держава» — на якето становище заблукалися соціалдемократи — є противенством в собі, безглуздем, дурницею, «сухою водою».⁴ "Комуністичне суспільство є отже бездержавним. Колиж так — то в чому в дійсности лежить різниця поміж анархістами та марксістами-комуністами?" "Можна сформулувати її коротко — як різницю поміж зцентралізованою продукцією великих заводів та zdeцентралізованою — дрібних".⁵ Таким чином, можна признати пануючим в комуністичній партії погляд, що в будучности, зокрема з запанованнем соціалістичного ладу, держава перестане існувати.

Сказано, що сей погляд основується — головно Ленін — на цитатах з Маркса та Енгельса. Помимо сього ледве чи можнаби без зостережень признати його поглядом обох творців наукового соціалізму. Вони висказувалися про державу тільки принагідно, хоч і в категоричному тоні, і булоб доволі трудно на основі сих доривочних висказів зложити повну та викінчену теорію держави. Всежтаки доволі ясно пробивається з сих висказів ученне, яке не зовсім покривається з теорією Леніна. Для Маркса та Енгельса клясова держава була тотожною з державою взагалі. Але відкидаючи клясову державу, не відкидали вони разом з сим і деякої примусової та наділеної властю суспільної організації взагалі. Се впливає ясно вже із сих висказів Маркса та Енгельса, які наводить Ленін в своїй книжці. "Енгельс ... сміється з плутанини думок у прудоністів, які уважають себе за антиавторитарців себто заперечують всякий авторитет, усяке підрядженне, всяку власть. Візьміть фабрики, залізниці, кораблі в широкім морі, каже Енгельс, хібаж не ясна річ що без якогось підрядження, а

тим самим без якогось авторитету чи власти, ні в однім з сих складних технічних підприємств, які полягають на уживанню машин і пляномірнім співробітництві багатьох осіб, функціонування їх не булоб можливим?!"⁶ Річ отже не в тому, щоби скасувати всяку власть, а в тому, "що соціяльна організація будучини допускати авторитет лише в тих межах, які ставиться неминуче продукційними відносинами". Іде про те, "що держава, а з нею і політичний авторитет зникнуть наслідком будучої соціяльної революції, себто, що громадські функції втратять свій політичний характер і перетворяться в прості адміністраційні функції, які доглядають соціяльних інтересів".⁷ Зовсім ясне, що се не покривається з наведеними вище власними поглядами Леніна і Бухаріна, по яким в майбутньому малоби зникнути всяке "підчиненне людьми людини", всяка власть. Тут очевидне непорозумінне, коли подається сі останні погляди за погляди Маркса й Енгельса.

Сю помилку поділяють з названими авторами також їх критики з несоціалістичного табору.⁸ Робить її й Кельзен в своїй праці про відношенне соціалізму до держави. Він уважає інтерпретацію Леніна згідною з ученнем Маркса. І підносить проти обох, що здійсненне великих завдань соціалістичного суспільства немислиме без сильної примусової організації, без власти, послулу владі та зовнішнього примусу на випадок непослулу. "Як що тисячи думань та бажань одиниць про те, що є доцільним та потрібним для загалу та одиниць не будуть залізною енергією та неумолимим примусом підданими одному думанню та одній пануючій волі, тоді, по людському міркуванню та по всім дотеперішнім досвідам про людську натуру, мусить захитатися комуністичний господарський плян та побудоване на ньому суспільство".⁹ З сею істиною, яку розуміють Маркс та Енгельс як економісти, попадають вони в конфлікт як політичні провідники.¹⁰ Зокрема звертається Кельзен проти відомого сформування, що в соціалістичному суспільстві на місце правління над

3. "Держава і революція", стор. 52 і слід.

4. N. Bucharin, "Anarhismus und wissenschaftlicher Kommunismus", Hamburg, стор. 6. — Маю тільки німецький переклад російського оригіналу.

5. Тамже, стор. 7.

6. "Держава і революція", стор. 52-55.

7. Тамже, стор. 53.

8. Так м. и. Friedrich Lenz, "Staat und Marxismus", 1921 стор. 83.

9. Dr. Hans Kelsen, "Sozialismus und Staat", 1920, стор. 54.

10. Тамже, стор. 44 і слід.

особами вступає управа річами, керування продукційними процесами. Кельзен каже, що протиставлення, яке міститься в цьому реченні та "на якому спирається відкинення держави як політичного засобу, є тільки позірним. Бо немає ніякого керування річами, яке не було б керуванням особами, тобто означенням одної людської волі другою".¹¹ Таким способом, згадане речення не мало б ніякого реального змісту, а економічна теорія Маркса та Енгельса не дала б помирити з їхньою політичною теорією: економічна централізація, плянове керування господарським життям не дасться подумати без влади і то сильної влади.

2. Політичний характер публичної влади. Можна з усякою певністю сказати, що ні Маркс, ні Енгельс не голосили політичного утопізму, який їм підсувається. І вискази про те, що в майбутній соціалістичній державі зміниться психологія людей в напрямі більшого їх усупільнення, що в міру сеї зміни стануть зайвими в неодному напрямі необхідні тепер засоби примусу, зовсім зрозумілі і оправдані. Вони в'яжуться тісно з соціалістичною думкою, в якійби формі вона не виступала.¹² Але суцільний зміст теорії держави не в цих висказах. Його треба глядати у відомім уступі комуністичного маніфесту: "Коли з ходом розвою зникнуть клясові різниці та вся продукція сконцентрується в руках згуртованих одиниць, тоді публична влада тратить політичний характер. Політична влада у властивому значінні се зорганізована влада одної кляси для поневолення другої. Коли пролетаріят в боротьбі проти буржуазії необхідно об'єднується як кляса, шляхом революції стає пануючою клясою та як пануюча кляса зносить насильно старі відносини продукції, то разом з ними ... зносить взагалі умовини для існування клясових протиставлень кляси, а разом з сим і своє власне панування як кляси".¹³ Сі слова мають для зрозуміння всього, що писали Маркс та Енгельс про державу, основне і рішаче значіння.

Для спору про державу, як для всякого другого теоретичного чи практичного спору, найважніша справа се ясне та докладне означення його предмету. В даному випадку конечним є означити, що розуміється під словом "держава". Наведений уступ подає

власне се означення, він подає недвозначно, що мали автори комуністичного маніфесту на думці, коли говорили про державу і характеристичну для неї "політичну владу". Для них політичною владою є "зорганізована влада одної кляси для поневолення другої" — отже і держава означає для них тільки клясову державу, тобто тільки історичну існуючу та існуючу форму держави. В ланцуху: первісна спільнота — оперта на клясовім пануванні існуюча досі держава — комуністичний лад, розуміють Маркс та Енгельс під словом "держава", тільки середнє звено сього ланцуха. Се треба піднести тому, бо інакше дуже легко можна замість вияснення питання, внести в нього тільки дальші непорозуміння. Власне жерелом такого непорозуміння є, коли відноситься думки Маркса та Енгельса про клясову державу до держави в ширшому розумінні, "організації панування" (*Herrschaftsverband*), тобто кожної в даному історичному періоді найвищої організації опертої на владі. Ніяким висказом Маркса та Енгельса не можна доказати, щоби їх учення про державу відносилось також до держави в сьому останньому, широкому розумінні. Противно, численими висказами обох, з різних часів та з різних приток, можна, доказати, що вони не називали державою наділеної властю суспільної організації, оскільки вона не була б організацією панування. Тому і учення про завмирання держави можна віднести тільки до клясової держави, або, як се різними наворотами висказують Маркс та Енгельс, до держави, з "політичним характером публичної влади".

Сей останній вислів становить осередню точку "марксівської" концепції держави та учення про її будучність.¹⁴ Проста граматична та логічна інтерпретація слів, що "публична влада тратить свій політичний характер", каже дві річі. Перше, що ся публична влада не перестає існувати: вона тільки тратить свій дотеперішній характер. Друге, що сей політичний характер становить те зло, яке каже поборювати наділену ним владу та оперту на такій владі державу. В самому "комуністичному маніфесті" та нераз ще після нього, Маркс та Енгельс давали пояснення, що належить розуміти під сим "політичним" характером влади. Се влада, яка служить засобом для панування кляси над клясою. Можна теж,

11. Тамже, стор. 55.

12. A. Menger, "Neue Staatslehre", стор. 66, слід. і раніше.

13. "Das Kommunistische Manifest", Wien 1919, стор. 28.

14. Marx, "Das Elend der Philosophie", 1895, стор. 163-164.

навязуючи до цитованого вище визказу, назвати політичною владою таку владу, яка править людьми, а не продукційним процесом, себто річами. В такому зіставленню тратить се протиставленне (керуванне річами і керуванне особами) характер реторичної фрази без змісту, який приписує йому Кельзен. Перед нами стає ясна картина двох різних суспільних організацій. Одна з них, се організація роздерта внутрішньо не тільки розбіжними, але просто зверненими проти себе інтересами своїх членів, в якій заінтересована тільки одна їх частина, котра через неї панує над другою, використовуючи її. Завданням публічної влади в сій організації є удержувати в сьому стані поневолення отсю непануючу частину. Така організація, як і влада в ній, мають політичний характер, друга організація побудована на засадничій солідарності своїх членів. Безперечно, накази, які виходять від її публічної влади, звертаються теж не до річей, тільки до осіб, її влада керує теж особами, але з іншою метою, як в першій. Ціль організації, як і поодиноких наказів її влади, не лежить в самому пануванню частини суспільства над другою і не в удержуванні сього панування, але в доцільному керуванні працею всіх в інтересі всіх для якнайкращого поведіння процесу суспільної продукції. Отже формально тут і там, керуванне людьми, але пануванне над людьми тільки там, а тут пануванне над річами шляхом спільної організації людей. Зміст сього протиставлення в однаковій мірі глибокий як ясний. Ясне теж, що власне поборюють в державі Маркс та Енгельс і якою формою організації хотять її заступити. Се має бути організація не без публічної влади, але без "політичного характеру", організація сеї влади, метою якої булоб не удержуванне одної частини суспільства під пануванням другої, але тільки керуванне всім суспільством в спільному інтересі всіх. В сьому лежить "аполітичність" та "бездержавність" комуністичного суспільства і таким шляхом має здійснитися в ньому політична воля.

Висуненне авторами комуністичного маніфесту питання про "характер" публічної влади має глибше значінне, як звичайно приймається. Се значінне недоцінене. Його недоцінено навіть із соціалістичного боку. Так Ленін і Бухарін зводять до порівнюючої тільки незначної і тільки тактичної різниці розходження між Марксом-Енгельсом з одного, та теорією анархізму з другого, коли в дійсности, се розходження мало глибоку, принципіальну

основу.¹⁵ Зовсім певно се звязане з недоціненнем різниці поміж питанням про саме існування публічної влади і питанням про її "характер".

Дуже правдоподібно, причинилося до такого переплутання двох різних питань не зовсім щасливе ужиття слова "політичний". Воно допускає два різні розуміння його. В теорії і державній практиці, головню Німеччини, воно звязане з уявленням режиму, типом якого є "освічений деспотизм" і державний деспотизм взагалі ("Polizeiwissenschaft" в значінню "Politische" і т. д.). Можна думати, що під впливом сього уявлення ужито вислову про "політичний характер" влади в комуністичному маніфесті. Між тим має се слово і друге ще, первісне значінне, звязане з *πολις*, з державою як такою. Отож тільки в останньому розумінню, "політична" і "державна" влада се тавтологія і публічна влада, яка стратилаб свій політичний характер, пересталаб бути державною. Але не в термінології вага питання. Діло в тому, в якій площині ставить наведене речення комуністичного маніфесту, стару та велику проблему людської волі в суспільній організації.

Тут приходиться знова порушити широке питання, яке основно обговорити можнаб тільки в окремій праці та якої не можна поминути при обговорюванні справи державної влади. Треба власне піднести ось що. Питання абсолютної волі в суспільстві, коли надати йому не метафізичне, але реальне і практичне значінне, є абсурдом. Кождий суспільний звязок — каже Сіммель — се все "зв'язанне" ("Jede Verbindung ist Bindung"). Абсолютно вільною може бути людина тільки поза суспільством. Також і анархісти, коли проповідують вільний договір як одинокую основу зобов'язання, не проповідують абсолютної волі. Зобов'язанне на основі договору є всежтаки зобов'язанням, тобто обмеженням волі того хто зобов'язався. Оперте виключно на договорі суспільство родить теж примус, тобто неволю. Коли отже говориться про суспільну, зокрема про політичну волю, то не в абсолютному значінню заперечення якогонебудь примусу; мається на увазі все або запереченне примусу тільки в якомусь означеному напрямі, або ставиться вимоги тільки щодо якості суспільно-політичного примусу, не зачіпаючи самого його існу-

15. Georg Stieckloff, "Marx und die Anarchisten", 1913, головню стор. 22 і слід.

вання. Сі вимоги ставлено головним чином відносно форм суспільно-політичної організації. Питання про форми держави та правління розбиралося передовсім зі становища, в якій мірі кожда з них дає запоруку волі. Але се питання форми не є одиноким; проблема політичної волі існує також поза ним і незалежно від нього. Для питання про суспільно-політичну волю важнішим від форми є зміст відносин поміж владою та підчиненими їй, загал розумових, етичних та психологічних моментів, які складають сей зміст. Патріярх роду може виконувати владу, яка зовнішньо представляється як крайня деспотія, а проте вона буде різнитися від неї глибоко, поки рід задержує непорушеним характер первісної спільноти, в якій одиниця і група становлять одну, нероздільну цілість. Навпаки, при кожній, також демократичній організаційній формі, можуть в дійсності запанувати відносини з незапереченим характером деспотії.

В історії людської політичної думки один Плятон поставив справу сього змісту, "характеру" відносин між правлячими і підчиненими правлінню, як абсолютно рішачою для оцінки політичної організації. З сього власне становища він бажає "мудрецам" віддати правління. Заборона їм мати власне майно має забезпечити суспільство перед владою, яка могла б мати на оці матеріальні інтереси та підчиняти їм добро загалу. З другого боку, сама мудрість правлячих — отже не тільки їх практичний розум, але їх філософічно оснований світогляд — має дати запоруку, що вони не стануть цінити влади, панування для його самого. Як мудреці, вони мусять відчувати виконання влади не як добро, тільки як тягар.¹⁶ Таким чином, з функцією правління не був би зв'язаний ніякий, ані матеріальний, ані моральний інтерес, який виносить правлячих понад загал і разом з сим і протиставить їх сьому загалови. Ся "функція" була б тільки суспільною функцією, а не також основою для класового, в широкому значінню, поділу громадянства. А з огляду на те, що правили б власне наймудріші, то і повинувати їх наказам не вражалоб нікого як неволя; бож його мотивом не була б влада правлячих, тільки їх мудрість.

Можна тут полишити на боці питання про практичну здійсненість думки Плятона. Річ в принциповім домаганню, яке можна піднести до кожної політичної влади, щоби вона не мала в собі

16. Плятон, "Закони", I. С. 7; "Держава", IV. 2, VI. 4, 8.

нічого, що робить з неї установу з власними інтересами та цілями, щоби вона була тільки знаряддем громади, для виконання означеної, конечної чинности. Ся думка Плятона се й досі найясніше сформульованне того, чого треба домагатися від "характеру" публичної влади. Так ясно не була вона пізніше ніколи висказана — хоч і повертала нераз в теорії і практиці політичного життя.

Вискази комуністичного маніфесту, про утрату публичного владою політичного характеру, підходять до проблеми влади з тогож становища, як і концепція Плятона. Заатаковано в ньому власне внутрішній характер влади. Розуміється, роблено се з іншого становища, як становище Плятона. Інтерес, який спокушує владу, означено ширше і конкретніше. Се не тільки особистий інтерес пануючих, але інтерес пануючої кляси, яку вони репрезентують. Коли перестануть існувати кляси, коли значить не існуватимуть і класові інтереси, тоді публична влада мусить змінити свою дотеперішню істоту. Вона буде тільки виконанням означеної суспільної функції не в інтересі якоїнебудь частини суспільности, але в інтересі її як цілоти. Вона перестане бути пануванням над людьми.

3. Проблема "загальної волі". Отсі основні думки творців наукового соціалізму стрічаються та доповнюються думками, які майже століттям ранше клав в основу найбільшого свого твору великий предтеча великої французької революції та великий теоретик демократії Жан Жак Руссо.

Іде про поняття, яке поставив Руссо в центрі своєї системи, та яке стало відтак одним з найважливіших понять політичного думання, про поняття загальної волі. На полі зв'язаних з сим поняттям питань виникла широка теоретична та практично-політична література. Передовсім сам зміст сього питання, значінне яке надав йому його творець, становили предмет дуже розбіжних поміж собою думок. І досі ще не покінчилися ведені на сю тему спори. Жерелом сумнівів та трудности для вирішення їх є не тільки трудність самого предмету та ужитий Руссо метод, але й різнородність становища, з якого він розбирає обговорювані теми і врешті сама його індивідуальність.¹⁷ В результаті,

17. St. Marc Girardin, "J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages". Том I, A. N. Heymann, "J. J. Rousseau, Sozialphilosophie". G. Beaulavon, "Introduction" ad "du contrat social", вид. 1903.

стрічаємо в самому тільки творі "про суспільний договір" місця, які на перший погляд просто собі суперечать і які тільки шляхом пояснень та на тлі всієї системи можна з собою помирити. До таких власне належать місця, в яких Руссо говорить про поняття "загальної волі" (*volonté générale*).

Для означення цього поняття треба піднести передовсім протиставленне "загальній волі", "волі всіх". Щодо того, якого рода се протиставленне, є погляди поділені. З одного боку є твердження, що поміж обома волями існує для Руссо тільки квантитативна різниця, що якраз воля всіх мусить бути математично волею всіх членів суспільства, а воля загальна, се тільки воля більшості.¹⁸ З другого боку стоїть погляд, що оба роди волі розуміє Руссо як різні не тільки з огляду на спосіб, яким проявляються, але й по своїй істоті, що загальна воля се не тільки квантитативне обмеження "волі всіх", але по своїй якості воля зовсім іншого рода.¹⁹ Слушність цього другого погляду впливає ясно з висказів самого Руссо. Він каже м. и. виразно, що поміж загальною волею і волею всіх заходить велика різниця. Коли перша має на оці тільки спільний інтерес, друга дивиться на приватний інтерес і є тільки сумою одиничних (*particulieres*) волей.²⁰ А далі каже виразно, що не число голосів робить волю "загальною", але той спільний інтерес, що об'єднує в ній індивідуальні волі. Тому "загальна воля, щоби бути нею в дійсности, повинна нею бути як з огляду на свій предмет, так і на свій зміст".²¹

Так характеризує сам Руссо "загальну волю", як волю, що виростає на полі спільного інтересу. Се значить, що вона неможлива там, де цього кінцевого для неї тла немає. Ясний з цього вивід, що Руссо приймає мовчки існування цього спільного інтересу як самозрозуміле для кожної суспільности, для якої має мати значіння проповідувана ним політична система. Поки зробимо дальші з цього висновки, наведемо ще дальші вискази Руссо, на доказ, як послідовно ся передпосилка політичного строю повертає у нього в різних комбінаціях.

18. Про се Starosolskyj, "Das Majoritätsprinzip", стор. 79, слід. 87.

19. Gierke, "Johannes Althusius", стор. 203 і слід.

20. J. J. Rousseau, "Du contrat social", ed. 1903. L. II, ch. III, p. 151.

21. Тамже, I, II, ch. IV, p. 159.

Йде знова про "загальну волю", про її не тільки відмінність від суми індивідуальних волей, але засадничу незалежність від них. "Коли предкладається який закон народнім зборам, то сим те, про що питається не є, беручи точно, питання чи вони приймають предложенне, чи відкидають його, тільки чи воно відповідає, чи ні загальній волі, яка є їхньою волею". "Колиж переважає погляд противний до мого, то се не доказує нічого, як тільки, що я помилився та що те, що уважалось загальною волею, не є нею".²² Не можна висказати сильніше думки про одноцілу та одностайну для всіх членів суспільности основу "загальної волі". Суспільство, для якого призначений трактат про суспільний договір, уважається річезо самостійним центром інтересів настільки суцільним, що різниці поміж загальною волею та волею одиниці, можна пояснити тільки помилкою з боку останньої. Але Руссо мав на увазі не тільки суспільство об'єктивно нероз'єднане розбіжністю інтересів. Воно мусить бути об'єднане також суб'єктивно, бажанням своїх членів. Воля об'єднання, висказана раз в самому суспільному договорі, мусить далі жити і повсякчасно бути готовою проявитися для охорони можливо загроженої цілости. Се впливає вже з самого завдання, яке ставив собі Руссо: "найти форму об'єднання, в якій кожний приєднуючися до всіх, одначе слухає тільки самого себе і остає такимже вільним, як був раніше".²³ Отсе завдання розв'язує Руссо не тільки діалектично, вказуючи загально на те, що в загальній волі кожний находити також власну волю. Він каже далі, що на випадок переголосовання, хоч переголосований не хоче того що ухвалено, то одначе хоче, щоби загальна воля обов'язувала.²⁴ Таке розумованне і така аргументація можливі знова тільки тоді, коли виходиться з заложення, що кожний член суспільности має волю удержати її, бажає щоби загальна воля обов'язувала навіть коштом поневолення його власної волі, проявленої при конкретному голосуванню.

Усі наведені вискази Руссо можна назвати софістичними, можнаби й закинути їм нещирість та бажання закрити дійсність зручною словною діалектикою. Такі закиди булиб безумовно

22. Тамже, L. IV, ch. II, p. 282.

23. Тамже, L. I, ch. VI, p. 197.

24. Benjamin Constant, "Cours de politique constitutionnelle", ch. I.

слухними, якби "Du contrat social" виникло було на сто літ пізніше і якби Руссо мав перед собою емпіричну картину суспільства, якому він власне щойно промощував шлях. Бо се суспільство, народжене при кінці XVIII століття, вже в своїм дитинстві висказало нереальність усього, що помістив Руссо в поняттю загальної волі як її критерія та кінцевої умови. Загальна воля людських суспільностей тільки на вні, формально відповідає тому, що думав та писав про неї Руссо. В своїй істоті вона ніколи не мала на оці "спільного інтересу", тільки все інтереси малої обмеженої частини цілоти. А її змісту не одобрявала величезна більшість і то не ізза помилки щодо змісту загальної волі, тільки тому, що воля, яка подавала себе за загальну не була нею в дійсності ані "по своєму предмету, ані по змістові". Бо не спільний інтерес родив її, але інтерес частини, відмінний від інтересу загалу та суперечний йому. Врешті, як наслідок сього, можнаб найти бажання, щоб "загальна воля" за всяку ціну обов'язувала тільки в пануючих частинах суспільностей і ніяким способом не можнаб в існуючій дійсності найти сьому бажанню загального способу помирити особисту свободу з волею "загалу".

Так дійсність не здійснила думок Руссо — але помимо сього вони не втратили свого глибокого значіння. Здійснення їх залежить від умовин, які ще не заістнували, — але се виявилось аж після Руссо. Сам він будував свою систему абстракційно, без досвіду, який для нього лежав щойно в майбутньому. Система Руссо має через те значінне теоретичного плану будівлі, який не числиться ні з ґрунтом на якому, ні з матеріалом з якого ся будівля має бути виконана. Щойно практичний досвід десятків літ поставив на порядку дня сі дальші питання, яких Руссо не підносив, але які приймав абстрактно за вирішені.

Наведені місця показують, що Руссо виходив з поняття суспільства абсолютно солідарного, нероздзертого внутрішніми противенствами, об'єднаного "загальною волею". Ся загальна воля настільки незалежна від суб'єктивних поглядів та розуміння одиниць, що вона остає собою навіть тоді, коли частина чи навіть усі одиниці проявлять волю незгідну з її змістом. Мова Руссо може незовсім ясна. Сама думка може неясно сформулована. Але її глибокий зміст безперечно такий, що "загальна воля", основана на річевих підвалинах та що вона мусить відповідати їм, відповідати об'єктивним умовинам, з яких виросла, а через те

не можна уважати її твором "свобідної", незалежної від сих річевих умовин, людської волі. Сі умовини мусять витворювати спільний інтерес, без якого не може існувати "загальна воля" і то інтерес настільки великий та сильний, що мігби в кожному конкретному випадку переважити антисуспільний інтерес одиниці. Об'єднуюча сила спільного інтересу мусить заставляти одиницю, яка не погоджується в даному випадку з загальною волею, покоритися сій волі в імя засади: хоч моя воля инакша як загальна, помимо сього хочу, щоб загальна воля обов'язувала. Се дає образ суспільства не тільки формально побудованого на демократичних основах засади більшості і т. д. Се суспільство, в якому мусять існувати також і матеріальні, річеві вимоги, без яких демократія стає тільки пародією.²⁵ Коли се взяти під розвагу, то систему Руссо треба оцінювати не тільки як систему, що не вдержала іспиту зіткнувшись з дійсністю, але до певної міри "sub specie aeternitatis". Ся дійсність для якої вона писана ще не заістнувала. Щойно коли ся дійсність настане, коли заістнують необхідні для неї річеві умовини, буде можна говорити про здійснення "загальної волі". Щойно тоді можнаб говорити про те, як виглядає теорія Руссо на тлі дійсності, для якої вона подумана.

На тлі инакшої дійсності не тільки концепції Руссо, але й уся формальна демократія стає пародією. Зокрема мусить пропасти там усе значінне її як принципу політичної волі. В суспільності, в якій існують непримиримі противенства інтересів, не можна говорити про здійснення демократії. Принцип більшості як форма демократії, "релятивно найбільше зближенне до ідеї волі,²⁶ стає в таких умовинах засобом поневолення, панування одної частини суспільності над другою.²⁷ Се панування — власне момент, який становить характеристичну рису історичної держави і ставить на одній лінії демократію (не ідею, тільки послугуючися демократичними формами державні суспільності) з усіма другими формами держав.

І тут є власне точка, в якій стрічається концепція Руссо з ученням Маркса та Енгельса про державу.

25. Simmel, "Soziologie", стор. 193.

26. Dr. Hans Kelsen, "Vom Wesen und Wert der Demokratie", 1920, стор. 9.

27. Starosolskyj, цит. тв., стор. 66, 90.

4. Проблема "неполітичної влади" та "загальної" волі й визволення нації. Сказано про Маркса, що він отримав "революційну волю з найзмішаною абстракцією, німецьке вишколене думки — з французьким напрямком духа, Гегеля — з Руссо та Рікардо".²⁸ Зовсім певно учення Руссо мало чималий вплив на Маркса, на Енгельса, як і на всю німецьку демократію другої чвертини XIX століття. Отсі літературні питання не входять в обсяг нашої теми. Тут іде про сей глибокий об'єктивний зв'язок, який заходить поміж ідеєю "загальної волі" Руссо та думками, що висказані в "комуністичному маніфесті", що повторилися опісля на протязі кількадесяти літ в писаннях авторів відносно держави.

Ідеал організації, що має зайняти місце теперішньої класової держави означає "комуністичний маніфест" як "асоціацію, де вільний розвій кожного є умовою для вільного розвою всіх".²⁹ Вже зовнішньо вдаряє тут підкреслене моменту волі та стремління помирити в майбутньому волю одиниці з волею загалу. Чи не тесаме завдання ставив собі Руссо в своєму найбільшому творі? Ся асоціація комуністичного маніфесту — се організація яку міг мати перед очима Руссо, організація в якій справді можна говорити про правлячу нею загальну волю. Але в комуністичному маніфесті є щось, чого не находимо в трактаті про "суспільний договір". Се розумінне реальних відносин дійсности, яка є і яку треба перебороти, та історичний змісл, чужий не тільки Руссо, але й усім мислителям XVIII століття. Його висловом є сконстатованне, яке стало основою політичного думання для розпочатого "маніфестом" періоду, що дотеперішня історія людства була історією панування класу над класом, що значить, дотеперішня дійсність була протиставленнем того, в чому лежить ідеал суспільної організації. І таксамо оперта на класовому поневоленню влада з "політичним характером" се протиставленне того, що назвав Руссо "загальною волею". Думка яку висказує тут маніфест є ясна. Іде про державне суспільство, в якому одна його частина поневолює другу, та про державу, що є засобом сього поневолення. Знесенне, усуненне сього факту, відбирає державі політичний характер — вона перестає бути знаряддем

поневолення, перестає бути "державою" в означеному розумінню. Можна виразити се й так, що на місце "політичної" влади виступає "volonté générale".

Жерелом "політичності" влади для комуністичного маніфесту є класове поневолення. В дійсности йде мова про кожде поневолення частини суспільности другою. Класове поневолення се тільки наймаркантніша, практично найважніша форма суспільного поневолення взагалі, зокремаж се форма, яка в західноєвропейських національних державах стала одиноко актуальною. Але побіч нього, особливож на сході Європи, стрічаємо ще другий рід суспільного поневолення, ще друге рівно актуальне жерело "політичності" держави. Се поневолення одної нації другою.

В чому лежить єство явища, яке "комуністичний маніфест" називав політичним характером влади? Загально можна означити його як протиставленне влади підчиненому їй народови. Спільно-та, в якій психично зливаються влада і підчинений їй загал в одну суб'єктивну цілість, добровільна спілка, в якій виконуючий та правлячий орган є справді органом загалу, де одиниця, хоча й не одобрє кожного поодинокого змісту спілкової волі, "всежтаки хоче, щоби загальна воля обов'язувала", — не мають "політичного характеру". Має його організація, де влада є засадничо чужою або сьому загалови, або його частині. Такою є монархія тим більше, чим більше власний інтерес пануючого чи пануючої династії протиставиться "народньому" в широкому значінню сього слова. Такою є і формальна демократія, коли абсолютно непримиримі інтереси ділять суспільність на частини. Розглядана з точки погляду волі така формальна демократична суспільність ріжниться тільки квантитативно від суспільности, в якій пануючою є тільки воля одиниці або означеної з гори вже меншости. Діло в тому, що в дійсній демократії існує для кожного засадничо можливість бути або стати колись членом більшости, співтворцем волі загалу.³⁰ Все значінне принціпу в тому, що "правом меншости є старатися стати більшістю". В сьому лежить теж усе раціоналістичне значінне та оправданне демократії, по яким шляхом, на якому творилося в демократії загальна воля має бути боротьба думок та переконування. Все те не існує там, де

28. Friedrich Lenz, "Staat und Marxismus", 1921, стор. XXIII.

29. "Das kommunistische Manifest", стор. 28.

30. Simmel, "Soziologie", стор. 192 і слід.

суспільство поділене противенством непримиримих інтересів. Боротьба думок мислима тільки на тлі неспірною спільного інтересу. Інтерес є в основі об'єктивним фактом, якого не можна змінити ніяким розумовим аргументом. За боротьбою інтересів пропадає боротьба думок, а разом з сим і цінність демократії, яка вяжеться з сею боротьбою. Не найрозумніша думка побіджає, але найсильніше заступлений центр інтересів. І далі пропадає теж "право меншости стати більшістю". Є утворені на основі спільного інтересу меншости, які не можуть ніколи здійснити сього права. Для них "участь в суверенности" є безвиглядна, бо формальна демократія не може їм її дати. Вона робить тільки те, що замість одноличного, мають вони над собою многоглавого пануючого. І кожде переголосованне має відповідний до сього характер. Переголосований зовсім не хоче, щоби загальна воля, яка не є нею ні "своїм предметом, ні змістом", обов'язувала. Він не бачить в ухваленому "загальній волі", але чужу ворожу собі волю. Ніякі теж компроміси не в силі замінити того факту, що поодинокі групи інтересів, оскільки не є солідарними, мусять стояти до себе у відношенню пануючих та поневоленних. Компроміси та уступки можуть тільки квантитативно змінити гостроту сього відношення, але не можуть змінити його єства. Для поневоленних пануюча воля, себто воля пануючого осередка інтересів, буде все чужою волею. Влада може бути більше або менше твердою, більше або менше "доброзичливою", більше або менше сильною — вона все носитиме "політичний характер".

"Політичність" держави лежить в її клясовости і лежить в національному поневоленню, знярядем якого вона є. І поділ на кляси і многонаціональність держави означає в державі противенство інтересів з огляду на яке державна влада є "власною", "своею" тільки для одної частини населення.³¹ Для інших частин вона є чужою, є знярядем, видимим знаком їх поневолення. Для того, щоби зник "політичний характер" держави, не вистарчить, щоби побідний пролетаріят зніс поділ суспільности на кляси. Все ще задержалаб держава свій політичний характер там, де ріжні нації в їх межах находилисяб у відношенню поневоленних та пануючих. Приймаючи на увагу істоту нації, як змагаючої до

31. Otto Bauer, "Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie", стор. 239 і слід., 263 і слід.

політичної самостійности спільности, мусимо таке відношенне признати нормальним для націй, що поділяють державну принадлежність з другими. З сього боку дійсність не потвердила покищо висказаного в "комуністичному маніфеств" погляду, що "національні противенства народів зникають чимраз більше вже з розвоєм буржуазії", ані не дають досить сильної основи для висказаного там сподівання, що "в міру як буде знесене визискування одиниці одиницею, буде знесене визискування нації нацією. Разом з противенством кляс внутрі нації упадає вороже відношенне націй до себе.³² Сей погляд і се сподіванне треба віднести до ідеалізму, яким відзначається кожда революційна течія в добу своєї молодости і кожда суспільна кляса в добу своєї революційности. Вже вище вказано на те, що такісамі настрої відносно міжнаціональних взаємин стрічаємо в ідеології молоді буржуазної демократії. З другого боку, вказано на течії, що родяться серед пролетаріату в добу його перемоги. Приклад російської революції доказує занадто дослівно здійсненне слів комуністичного маніфесту, що шляхом добуття політичної власти "пролетаріят мусить підвестися на становище національної кляси та сам уконституоватися як нація.³³ Се значить, що він мусить прийняти в себе та проявити всі ті гуртово-психологічні риси, які складають істоту нації. Національно мішана також пролетарська держава не булаб державою спільного, одноцілого інтересу. Також у ній нації становилиб окремі, самостійні центри інтересів, що виключувалиб існування в ній "загальної волі" в розумінню Руссо, а через те держава мусілаб задержати свій "політичний" характер, навіть колиб перестав вже існувати поділ суспільства на кляси.³⁴

Безперечно, політика пролетаріату в відношенню до нації не повинна бути тотожною з політикою буржуазії. Річеві основи для одної та другої політики не є однакові. Але се не змінє самої засади відношення поміж націями. Також в безклясовому суспільстві нація є, як твір стихії, самостійним центром інтересів і є політичною спільнотою, що бажає самостійности. Безклясовий суспільний лад відбере можливість убрати клясові інтереси в

32. "Das kommunistische Manifest", стор. 26.

33. Тамже.

34. Жорес, "Батьківщина та робітництво", 1915, стор. 55 і слід.

форму національних, але не змінить факту, що нація матиме власні інтереси, а на чолі їх інтерес бути самостійною. Через те, саме зліквідованне поділу суспільності на класи не вистарчить для відібрання державі її політичного характеру, не викличе її "замирання". Для цього мусить ще бути зліквідованим поділ на пануючі та поневолені державою нації.³⁵ В межах многонаціональної держави можна досягнути це тільки тоді, коли нація найшла в цих межах заспокоєння свого істотного бажання, а підчинений державній владі обсяг діланья був означений тільки вольною волею всіх націй. Це рівняється на ділі поставленню на місце многонаціональної держави тільки національних держав без огляду на те, під яку юридичну формулу підтягнуто її. Або — об'єднані в одній державі нації мусилиб затратити бажання самостійності, тобто стати понаднаціональною політичною спільнотою.

Розвій в цьому останньому напрямі, так що не є виключеним, що місце націй займуть якісь ширші спільноти, що врешті все людство стане дійсною спільнотою. Але для розвою в цьому напрямі, власне многонаціональна держава з національним поневоленням мусить бути практично не етапом, а сильною перешкодою. Поневолення нації закріплює почуття виключності як в поневоленій, так і у пануючій нації. Заспокоєння національного змагання до самостійності робить неактуальним усі зв'язані з ним змагання психічні стани та настрої та висуває на перший план справу поставлення взаємин поміж націями на річовому ґрунті.

Шлях знесення класового поневолення є основно інший, як шлях ухилення національного гнету.

Шлях до ухилення класового поневолення йде через етап доведення самого поневолення до його діалектичних консеквенцій. Інакше мусить відбутися ліквідація національного поневолення. Для неї не можна примінути думки про диктатуру нації над нацією зі зміною ролі поміж пануючою та поневоленою. Існує також різниця щодо значіння, яке має визвольна боротьба проти одного рода гнету для боротьби проти другого. Класова боротьба загострює національну, оскільки класовий поділ рів-

35. Kautsky, "Die Befreiung der Nationen".

нобіжний з національним. Натомість національна боротьба при-туплює розмах класової. Поневолення класа поневоленої нації тратить частину боєвої енергії на свою національну емансіпацію, а її почуття солідарності з поневоленими класами других націй, передовсім пануючої, є все до певної міри паралізоване. Крім цього не без значіння й сей момент, що відносини поневоленої нації до держави, порівнюючи з відношенням пануючої нації, тільки посереднє. Поневолення класа пануючої нації бореться з пануючою класою безпосередньо за володіння державою. Поневолення класа поневоленої нації не веде політичної класової боротьби проти пануючої класи власної нації, бо ця остання не є пануючою політично. Поневолення класа поневоленої нації навіть побідивши в класовій боротьбі не стане пануючою, бо остане далі поневоленою національно і навпаки. Свідомість цього відбивається сильно на всіх думках та стремліннях класу, що поневолені не тільки соціально, а також національно. Великі питання визвольної класової боротьби не мають для них того безпосереднього практичного інтересу, який зв'язаний з практичною можливістю переводити в життя передумане. Безперечно, в зв'язку з сим моментом остає обставина, що в емансіпаційній боротьбі світового пролетаріату передову роль грали досі виключно пролетарські партії пануючих націй: в їх руках лежав досі все як ідеологічний так практично політичний провід пролетарського руху. Пролетаріат поневолених націй не вносить в загальний рух того, що мігби внести коли не неходивсяб в положенню також і національно поневоленої класи. Врешті, різниця і в тому, що визволення з під національного гнету технічно є много легше та простіше як визволення соціально. Для нього не треба так глибоких і так всесторонніх процесів, які необхідні для ліквідації класового суспільства, котра не може відбутися без основних економічних, правових, культурних та психічних змін. Порівнюючи можна перевести ліквідацію національного поневолення далеко легше та простішими, незложеними засобами, змінами в самому тільки державному механізмі.

Усе це доводить до заклучення, що зовсім помилковим булоб відкладати вирішення національного питання до часу аж по розв'язці "суспільного" питання в розумінню ухилення поневолення класи класою. Помилкою є думати, що з розв'язкою останнього, національне питання вирішиться і розв'яжеться само собою.

Воно мусить бути вирішеним, як кожде инше, шляхом спеціальної програми та переведення її в життя. А що його розв'язка лекша, як здійсненне програми "соціальної" (в вузкому значінню) емансипації, що далі невіршенне його спиняє сю останню, то треба признати національне питання, питанням невідкладним, питанням дня.

Одинокою доцільною та повною розв'язкою його є націоналізація держави, чи удержавненне нації. Обі мусять зійтись з собою, організм нації і механізм держави, державна спілка і національна спільнота.

5. Нація і держава. Колись, коли племінна спільнота була найвищою формою суспільної організації, ся організація не мала політичного характеру. Політичний характер з'явився разом з завоюванням і постійним підчиненням одного племені другому, значить тоді, коли спільнота перестала бути найвищою організаційною формою, а стала нею держава, "організація панування". Поняття держави зв'язане тісно з завоюванням і нерозривно зв'язане з пануванням. Без "панування" групи над групою держава не є примусовою спілкою з політичним характером. Пануваннеж, якого висловом та знаряддем є держава, прибрало згодом дві форми. Старі завоювання яких жива пам'ять затерлася, дали почин до суспільного поневолення кляси клясою першою формою якого було невіршництво. Завоювання пізніші, при яких держава не встигла або не змогла всати в себе завоюваних племен та народів та винищити в них пам'яті завоювання та почуття окремішности, довели до поневолення, яке з народинами демократії представляється пробудженій політичній свідомості як поневолення одної нації другою. Проти обох родів поневолення ведеться визвольна боротьба. У висліді сеї боротьби зацікавлені в першу чергу та безпосередньо ті кляси та нації, які хочуть визволитися, але значінне сеї боротьби сягає далі як суб'єктивний інтерес поневолених. Щодо визвольної боротьби пролетаріяту стало вже нині неспірним, що вона мусить прийняти характер боротьби за піднесенне всього людства до кращих, об'єктивно вищих форм життя. Тесаме відноситься теж до боротьби націй за їх визволення. Поки боротьба відбувається тільки за визволення поодиноких поневолених націй, вона зачіпає тільки їх інтереси. Се змінюється, коли поставити справу ширше, коли метою боротьби признати не тільки визволення поодиноких

націй, але знесенне національного гнету взагалі. Тоді вона зачіпає не тільки інтересовані нації, але стає справою, в якій зацікавлене все людство в своєму змаганні до кращих умов існування. Так поставлена справа національного визволення має отже об'єктивно "загальнолюдське" значінне. Її глибокий сенс для організаційних форм людських суспільностей можна означити так, що се є змаганне віднайти назад ті цінности, які затратилися, коли людська спільнота перестала бути найвищою формою організації. Принципіальна стихійна солідарність перестала тоді бути конечною та природною прикметою зорганізованого суспільства. По давнім тисячолітнім розвою, хоче людство знова оперти свої організації на внутрішній, але вже вищий, "одушевленій" солідарности. Се є зміст того, про що однаково говорять поняття "загальної волі" та "неполітичної держави".

Боротьба за се йде рівночасно на двох полях. В царині річевих інтересів йде боротьба з характером в основі раціоналістичним за соціальну емансипацію поневолених кляс: в царині стихійних станів та почувань йде такаж сама боротьба за національне визволення. Обі боротьби зв'язані з собою. І в обох відбувається те, що так чудово висказує старинна легенда: Психе шукає Ероса. Момент стихії та свідомої раціональної волі шукають взаємно у себе свого синтетичного доповнення в суспільно-політичній організації, яка осноровуваласяб рівночасно і на раціональній солідарности, що побудована на спільности інтересів та цілей, і на чуттєвій основі, на стихійній волі членів сеї суспільности належати до себе та творити одну гуртову цілість.

XI. ЗАКІНЧЕННЯ

Нація і міждержавне право. Тенденцію до злиття нації й держави муситься сконстатувати як факт. Доказ, що вона дійсно існує се тільки стремління поодиноких поневолених націй до визволення, яке не мислиме инакше, як тільки в формі власної держави. Ся тенденція проявляється ще сильніше фактом, що клич "самоозначення націй" вже тепер треба визнати загально признаним. Правда, у практиці політичного життя він далеко ще не здійснений, але тільки дуже односторонній погляд мігби не-

1. Див. м. и. Johannot, "Le principe des nationalités", ст. VIII і слід.

добачити, що його здійснення се вже тільки питання часу. Щодо цього не можна сумніватися, не зважаючи на всю незгідність пануючих досі ще відносин з принципом національного самоозначення.

В царині суспільного життя факти йдуть все перед унятем їх в слово. Тенденції існують в дійсности все скорше, як гасла та програми, що є їх розумовим висловом. І врешті, визнання якогось принципу приходять в суспільному життю не скорше, як в моменті коли його фактична перемога вже почалася. Так є й щодо згаданого принципу. Його безперечне теоретичне визнання є доказом, не триумфу абстрактної, теоретичної думки, але фактичної сили, яка тепер переміщує в царині практичної політичної творчости. Визнання принципу, се визнання існуючої і практично переміщувальної сили, а не тільки вислів персонального, ідеалістичного погляду, без ніякого практичного значіння. Без ніякого сумніву принцип самоозначення націй увійшов вже в стадію реалізації і став одною з норм, по яким вже тепер почали укладатися людські взаємини.

Приймаючи се як факт, не можна поминути мовчанкою його значіння в одному ще напрямі. Вказано вище на те, яке велике й основне значіння має для держави її націоналізація. Держава, як установа суспільного життя, мусить змінити саме своє ество, зміст суспільний та психологічний зв'язаний з дотеперішньою істотою державної влади. Отож такесаме значіння основної зміни має в області міждержавного права визнання, як загально обов'язуючого принципу, самоозначення нації.

Існування міждержавного права не нашло й досі ще загального признання.² Сумніви, чи існує право, якому підлягалиб суверенні держави, все ще підносяться. Поминаючи розгляд цього основного питання та приймаючи існування міждержавного права, треба піднести один момент, що характеризує його як право, що знаходиться в дуже примітивній стадії розвою. Міжнародне право має, з огляду на зміст обов'язуючих досі його норм, явний характер "формального", "процесового" права.³ Навіть ті його постанови, що здавалосьби є постановами про "матеряльне" право, є підпорядковані постановам про зносини держав між

2. Jellinek, "Allgemeine Staatslehre", стор. 375 і слід.

3. Liszt, "Das Völkerrecht", 9. Aufl. 1913.

собою і так з ним зв'язані, що є тільки їх "рефлексами". Коли Грацій назвав се право "ius belli ac pacis" то в сій назві міститься вся влучна характеристика його, як виключно "процесового" права: війна й мир, се два роди формального відношення до себе держав, які береться нормувати міждержавне право.

Такий стан рішучої переваги формального права над матеряльним се первісна стадія права взагалі.⁴ Всупереч логіці, для якої формальне процесове право се тільки шлях для боротьби за здійснення постанов матеряльного права, в історичній дійсности власне процесове право випередило матеряльне. Спосіб "доходити права" був улаштований скорше, як само се право. І в такому власне періоді знаходиться сьогодні міждержавне право. Воно приписує державам, як з формального боку мають вони поводитися супроти других у війні та мирі, про теж, що власне в міждержавних взаєминах признається слушним, основаним на праві — міждержавне право мовчить. І в цьому власне не тільки доказ його історичної молодости, але також і його принципіальна недостача й одна з практичних причин його слабости. Трудности, з якими зустрічається думка про вирішування міждержавних спорів міждержавними судами, плывуть, побіч інших жерел, безперечно також із сеї недостачі. Майбутній присуд, для якого немає ніякої правової основи та про який має рішати судя зовсім незалежно, виключно на основі власного, нічим незв'язаного погляду — такий присуд занадто непевний, щоби можна піддаватися йому без великого ризику. Так, сотворення матеряльного міждержавного права, се конечно логічна умова, яка мусить бути сповнена, як що міждержавне право має відповідати вимогам, які ставиться теоретично і практично до правової системи. Якнебудь означити "ціль", а властиво доцільність права: чи добачувати їх в удержуванню мира, чи в тому, що воно заводиться на місце безпосередньої фізичної боротьби вищі її форми, чи врешті в тому, що на ньому оснований певність та однастайність суспільних взаємин — все "матеряльне право", се основа сеї правової системи.

Причини, що їх вислідом є названа недостача міждержавного права, є числені і дуже ріжнородні. Вони зв'язані з усім суспільним

4. Dr. Th. Sternberg, "Die Einführung in die Rechtswissenschaft", 2. Auflage 1920, стор. 42.

та політичним розвоєм людства і зокрема теж з "молодістю" міждержавного права порівнюючи з іншими правовими системами. Поміж сими причинами не без значіння ось що.

Осереднім поняттям кожного права є поняття правового субекту, "особи" як носія субективних справ. Се поняття є абстракцією, яку сотворила юридична техніка. Без нього немислима практично ніяка система. Історично, се абстракційне поняття було звязане зразу з фізичною людиною, як носієм реальних інтересів, які добували правне признание та охорону. Правна особа і людина (в міру того, як одиниця ставала самостійною супроти первісної спільноти) се було одно поняття. Окреме поняття "правної особи" виступає щойно в розвигтій правній системі. Воно стало технічним абстракційним поняттям шляхом еволюції в двох напрямках. Раз, воно стало різнитися від природного поняття людини через те, що не кожда людина була носієм правно хоронених інтересів, субектом справ. Були люди, які не були ними в обличчю права, не були "правними особами". З другого боку, право стало давати охорону інтересам, не звязаним з фізичною людиною. Се сталося таким способом, що право творило "абстрактно штучні особи", якими не були фізичні люди, "правні особи" в технічному розумінню. Для готової, розвигтої правної системи йде абстрактне поняття особи льогічно перед поняттям людини; останне се тільки один з родів "особи". Але в історичній дійсности йде людина перед "особою". Фізичний носій природних людських інтересів був скорше як правне поняття особи. Се правне поняття зродилося для практичних потреб живих людей, для того, щоби технічно краще улаштувати охорону, яку давало суспільство засобом права признаним собою інтересам. Очевидно, се були перш усього інтереси найбільше одностайні та однакові для всіх членів суспільства. Отже вихідною точкою для розвою прав був природний центр інтересів, жива, фізична людина.⁵

Міждержавне право знаходиться з сеї точки погляду в особли-

5. Порушені тут питання, звязані з поняттям "правної особи", належать до таких, на які правознання звертало від найдавніших часів найпильнішу увагу. Література по сим питанням незвичайно багата. З огляду на те, що тема сеї праці соціольогічний, а не юридичний бік справи, я не наводжу тут сеї літератури, якої характер, з природи річи, строго юридичний.

вім положенню. Його завдання — улаштувати відносини поміж державами, значить держави се ті субекти, яких інтереси має право признавати та охороняти. Отож коли нормально однакові "природні" інтереси фізичних людей були основою, на якій творилося право, які давали праву його зміст та "матерял" для його розвою — то в міждержавному праві сейчас в часі його народин бачимо правовими субектами, признаними центрами інтересів, не "природні", а тільки "правні особи". Те до чого доходило право тільки згодом як до технічного засобу, знаходимо в міждержавному праві на початку розвою. А — треба пригадати — історична держава, як "особа" міждержавного права, не тільки не є природним центром інтересів, але не може ним бути навіть абстрактно в тій мірі, в якій є такими штучними центрами "правні особи" приватного права. При останніх інтерес який вони персоніфікують все означений. Інтереси яким служить держава необмежені, а через те неозначені. Наслідком сього і міждержавне право, як право якого субекти — механізми без власних, а хочби тільки звязаних з ними постійних означених інтересів,⁶ висіло, так би мовити, в повітрі. Не було для нього того круга субективних інтересів, що в інших царинах був жерелом для народин матеряльно правних постанов.

Визнанням принципів самоозначення націй, се з сеї точки погляду подія переломового значіння.

Нація — природний центр інтересів. Признати сим інтересам правну охорону, признати, таким чином, їх носія правовим субектом "особою" міждержавного права, се значить відкрити шлях для народин та розвою матеряльного міждержавного права, а тим самим для всіх звязаних з сим наслідків.⁷ Міждержавне право стає міжнародним і починає сим новий період свого розвою. А право самоозначення націй се перша загальна установа сього міжнародного права в матеряльному розумінню.⁸

6. Тут річ про "міждержавне право" в тісному розумінню. Се право про взаємини між державами як такими. Побіч його є міждержавне карне, цивільне і т.д. право, яких постанови відносяться до "осіб", що не мають політично-правного характеру, який має держава.

7. Johannet, цит. тв., ст. 270.

8. J. Barthélemy, "Démocratie et politique étrangère", ст. 379 і слід. Prof. Dr. Frantisek Weyr, "Soudoby zapas o nové mezinárodní pravo", Brno, 1919, ст. 100 і слід.

Ся тема належить до теорії права і тільки разом з другими проблемами сеї теорії можна висвітлити її докладніше. Але поминути її не можна було при питанні про націю. Сконстатувавши тенденцію злиття нації з державою, необхідним було запитати про наслідки, що мусить принести здійсненне сеї тенденції. Отож сі наслідки йдуть в двох напрямках і в обох мають глибоке значінне. У внутрішньому життю держави приносить націоналізація її, принципіальну зміну її ества. У зовнішніх взаєминах держав, вона означає теж принципіальну зміну; вона є там основою для того, щоби інтернаціональні зносини та взаємини увійшли в зовсім нову стадію.

Додаток до ст. 258. Тут треба означити, в якому відношенні остають нація та територія. З усього що сказано вже про націю, випливає, що територія має для неї як і інші "об'єктивні прикмети" тільки практичне і далеко не абсолютне значінне. Се значінне йде в двох напрямках. Раз територіяльне поселенне нації впливає практично на витворенне національної спільноти: ясна річ, поселенне компактною масою, далі якість заселеної області з огляду на легкість або трудність комунікації (рівнина чи гори, існуванн чи брак рік і т. д.) впливають на витворенне спільноти. (Про се Див. Дос. Dr. Viktor Dvorsky, "Narod a půda", Praha. 1919).

З другого боку є територія чинником, який впливає на здійснимість політичної незалежності нації, її самостійности. Для сього в стремлінню, яке становить кристалізаційний осередок нації, мусить становити проблема території питанне перворядної практичної ваги. В обох напрямках нація мусить цікавитися територією — але через те територія не стає "прикметою" нації. Нація є нацією не через територію, вона є собою незалежно від області.

Клясичним на се доказом є Жиди. На протязі тисячів літ вони не мають власної території. Се обставина для існування національної спільноти безперечно дуже не вигідна — але не така, якаб становила абсолютну неможливість її існування. Сю практичну роллю території, якої вони не мали, відіграло для національної спільноти Жидів гето, і відіграло її безперечно не з меншим успіхом, як власна територія для інших. З другого боку, в означений історичний момент зродилася серед Жидів стремлінне, відбудувати власну територіяльну державу. Чи се значить, що Жиди щойно хотять стати нацією? Зовсім ні. Се значить, що вони нею є. Як Американці були нацією без власної окремої культури, так є нею Жиди без власної території. Власне се стремлінне Жидів є доказом, як інтензивним є їх національне життє, в як великій мірі є вони нацією.

Додаток до ст. 272. Вяжеться вона і з другою виразно політичною тенденцією, яка виступає особливо ясно, коли йде про розв'язку конкретних національних питань. А власне, розумінне нації як виключно культурної спільноти допускає можливість існування національно мішаних держав, без порушення принципу свобідного національного розвою. Раз нація тільки культурна спільнота, то вистарчить забезпечити за нею умови вільного життя в царині культури хочби в межах чужої національної держави. Так пр. навіть

великий гуманіст Масарик приймає, а то і проповідує можливість повного і остаточного задоволення автономією в межах Росії, національних змагань України. (Masaryk, "Nova Evropa", стор. 140, 219).

ЗМІСТ:

і. Вступні уваги.

1. Трудности соціологічного досліду	162
2. Роль свідомости в суспільній творчости. Суспільна ідея ..	165
3. Труднощі розслідування явищ зв'язаних з ідеєю	167
4. Сі труднощі у відношенні до питання про націю	170

II. Атомістичне розумінне нації.

1. Практичні основи такого розуміння	171
2. Суть атомістичного розуміння	173
3. Раса як об'єктивний критерій нації	176
4. Культура як об'єктивний критерій нації	180
5. Територія як "прикмета" нації	187

III Нація як суспільство.

1. Понятте суспільства	191
2. Спільнота і спілка	194
3. Нація се спільнота	200
4. Стихийний імперіялізм. Месіянізм	210
5. Ексклюзивність нації	216

IV. Дійсне значінне об'єктивних прикмет нації.

1. Раса	218
2. Культура	222
3. Історичні традиції	226
4. Сповідь Франка	228

V. Нація, твір нової історичної доби.

1. Старовина не знала нації	230
2. До історії слова "нація"	236

VI. Нація і демократія.

1. Нація і ідеал народньої суверенности	237
2. Безнаціональність феодальної передкапіталістичної держави	240
3. Раціоналізація життя	243
4. Раціоналізм демократії вимагає практичного доповнення спільнотою	246

VII Єство нації.	
1. Політична боротьба — мати нації	250
2. Боротьба й об'єктивні прикмети нації	255
3. Єство нації	258
VIII. Нація і держава.	
1. Дещо до характеристики держави	260
2. Ціль держави	266
3. Ціль держави і інтереси нації	272
4. Нація природний носій влади в державі	275
5. Національно мішані області	280
IX. Універсалізм та нація.	
1. Питання про напрям розвою	283
2. Ідеал універсалізму і нація	290
X. Бездержавність і нація.	
1. Теза про майбутню бездержавність	296
2. Політичний характер публичної влади	300
3. Проблема "загальної волі"	305
4. Проблема "неполітичної влади" та "загальної волі" і визволення нації	310
5. Нація і держава	316
XI. Закінчення.	
Нація і міждержавне право	317

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ Д-РА ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

- "Реформа похатньої торгівлі в австрійському законодавстві"
Часопис Права і Економії, т. II. Львів 1901 р.
- Причинки до теорії соціології*. Львів 1904 р.
- Національний і соціальний момент в українській історії*. Відень.
Вид. Союз Визволення України. 1915 р.
- Das Majoritätsprinzip*. Wien und Leipzig. Wiener Staatswissenschaftliche Studien Dreizenter Band. Zweites Heft. 1916.
- Теорія нації*. Відень. Вид. Українського Соціологічного Інституту. 1922 р.
- Держава і політичне право*. 2 томи. Подебради. Вид. Української Господарської Академії. 1923 і 1925 рр.
- Партія в Конституції Чеськословацької Республіки*. Прага. Вид. Українського Вільного Університету. 1923 р.
- "До питань про форми держави". *Ювілейний збірник Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Львів 1925 р.
- Внутрішня форма в соціологічній термінології*. Прага. Записки Української Господарської Академії.
- "Методологічна проблема в науці про державу". *Ювілейний збірник в честь проф. С. Дністрянського*. Прага. Вид. Українського Вільного Університету. 1925 р.
- Bohdan Kistiakowskyj und das russische soziologische Denken*. Berlin. Abhand. des Ukrainisch — Wissenschaft. Institutes. 1929.
- "Держава і право" (Причинок до проблеми правости держави). *Ювілейний Альманах Союзу Українських Адвокатів*. Львів. 1934 р.

Політичне право. (На правах рукопису) Курс лекцій. Регенсбург-Новий Ульм. Український Технічно Господарський Інститут. 1950 р.

Список не включає статей, які друкувалися напр. в "Молодій Україні" на початку ХХ ст., промов, які друкувалися в часописах 20-их і 30-их років, збірниках "За волю України" тощо.

III.

ПРОМОВИ, ЛИСТИ
ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

ЙОГО СЛОВО НА СТОРОЖІ

“Володимир Старосольський — Першорядний промовець високого стилю”

Слово Пламенем Взялось. Торонто, 1972, ст. 161

По вивченій професії став Володимир Старосольський адвокатом; в роках перебування Західно-Українських земель під Польщею став він з наказу долі, особливо діяльним оборонцем молодих патріотів, які ставали перед суд за вчинки політичного характеру.

Отож стояв він на сторожі права: його ареною була судова заля (найбільш відома — число один в будинку Окружного Суду у Львові на вул. Баторого ч. 3). Там, якже часто, бреніла адвокатська зброя, заключна оборонна промова; там проявлялася людяність, співчутливість, його юридична філософія, його ерудиція і тактична здібність.

Тут подаємо кілька уривків із судових промов Володимира Старосольського, які дають взори його судових змагань у різних юридичних, психологічних чи політичних, практичних чи теоретичних ситуаціях.

“ОБОВ’ЯЗОК УКРАЇНСЬКОГО АДВОКАТА”

Перед наглим судом у Львові став 30-го жовтня 1933 р. молодий студент Микола Лемик обвинувачений в тому, що виконав замах на урядовця радянського консульату у Львові, як протест проти політичного терору в Україні. Суд рішив, що справа не політична, а коли до оборони зголосились демонстративно майже всі українські адвокати Львова, суд не допустив більшість із них до розправи. Тоді промовляв Володимир Старосольський:

"Високий Трибунале! Устами вельмишановного Пана Предсідника сказали ви, що не можна говорити в цій справі про політичні квестії. Ця постанова є для нас безконечно важна... справа є політична... У мотиві вчинку лежить цілий комплекс душевних переживань обвинуваченого... усе, що в нім наболіло, усе, що в нім накипіло, усе, стихійно вклало йому убивчу зброю в руки. Тільки формально вчинок був наказом ОУН. А фактично, в глибині своїй, цей стріл своїм вистрілом був вислідом тої безконечно глибокої трагедії, яку переживають мільйони нашої нації. І не для демонстрації, а тому, щоб ви зрозуміли характер цього вчинку, незалежно від того, яка організація тут діяла, ми з'явилися в такому числі перед Високим судом. З'явилися, щоб дати свідоцтво правді, щоб сповнити той обов'язок, який лежить на українцеві-адвокатів, коли він є членом громадянства, суспільності".

"СОЦІАЛЬНА І ЮРИДИЧНА ПРОБЛЕМА"

У процесі за бомбовий напад на т.зв. Львівські Східні Торги у Львові (процес Романа Біди і тов. 1930 р.) один з обвинувачів поучив суддів присяжних, що їх дія, тобто винесення присуду, це функція правління. Володимир Старосольський, один з оборонців, виступив проти такого поучення...

"...Я, панове, не є ентузіастом права. Я знаю, що право існує тому, бо люди ще слабкі, недосконалі, і що його не треба було б, якщо б світ був ідеальний. Але саме право має створити цей модус вівенді між більше чи менше досконалими, або й зовсім недосконалими людьми.

З уст д-ра Перацко, людини з великим правничим знанням, людини, що займає чільне становище в польській громадськості, впало слово, якого я найменше від нього сподівався. Коли я це слово почув, то мені, як правникові, стало важко. Що ж таке він вам сказав? А сказав вам, панове судді, що ваш вердикт — це має бути одна з ваших функцій правління, що ваш вердикт має бути актом функції правління.*

Які страшні ті слова для мене, як правника, яке велике непо-

розуміння вашої функції! Та ж уже двісті літ тому великий Монтеסקіє перевів розподіл між судами і правлінням, одне від одного відділив глибоким ровом. Бо він розумів, що там, де суд має виконувати функції правління, а не переводити в життя право, там суд перестає бути судом, там нема права, а де нема права, там нема держави, бо держава — це найвищий творець і сторож права, а де нема пошанування права і де суд думає, що виконує функцію правління, а виконна влада — функцію суду, там починає втискатися анархія, там держава починає перемінатися в революцію, в безправність. Ні, панове, ви не маєте виконувати функції правління. Ви забудьте про те, що ті, яких ви думаєте судити, це українці, ви забудьте в цій залі про антагонізми, що шаліють назовні неї, ви будьте суддями і тільки суддями, бо в противному разі страшний був би ваш вердикт. Сповняючи свою функцію, ви не смієте руководитися чимсь, що не має жодного речового зв'язку з самою справою. Ви маєте бути суддями, що є поза життям і понад життям, ви маєте бути тією високою інстанцією, що згори дивиться на все життя. Ви маєте судити, а не правити!

Цей мій зазив повинен мати значення передусім у цьому процесі. Це ж процес політичний. І здається, що нема нічого важчого, як видавати присуди в політичному процесі. Бо ж людину мимохіть опановують політичні пристрасті. А нема більшої пристрасті, як політична, бо вона безпощадна, всеціло опановує людину і каже їй робити все можливе. Ви ж, панове присяжні, маєте бути в тому процесі суддями з холодним розумом.

Не хочу на вас впливати, але ви, як судді, мусите те зрозуміти, бо не смієте засуджувати когось за те, в чому ви помилялися. Мусите видати вердикт справедливий. Я хочу, щоб ви це зрозуміли не як політичні противники, тільки як судді, що український самостійницький рух — це не німецька інтирга, але це та таємна сила, яку і кожне дерево має, а яка будить його кожної весни до нового, свіжого життя. Ви повинні зрозуміти це, бо в польській народі була не одна така весна, коли ця таємна сила будила його до нового життя. Ось як пише Адам Міцкевіч про одну з них:

*О вікопомний рік! І досі в нашім краї
Наш селянин тебе врожайним називає,
Вогненним зве жовнір. Про тебе гомонить*

* В польській мові: rządzenie

*Старі збираються, про тебе спів бринить,
Ти ознаймований прийшов небесним чудом,*

*Глуха про тебе вість котилась поміж людом,
Передчуття будив ти радісні й сумні!****

Це міг сказати Міцкевіч у тому саме часі, коли Шевченко писав, що "в неволі виріс, між чужими", бо ж він не бачив ніодної такої весни, що її пережив Міцкевіч.

І коли врешті та весна прийшла, це було для нас щось таке незвичайно велике, дуже і святе, що коли ми її втратили, ця туга за нею мусіла виявитися в якійсь формі і вона виявилася в Українській Військовій Організації.

Я, присяжні судді, не буду просити вас, щоб ви звільнили тих сімнадцять обвинувачених. В ім'я того всього, що я досі сказав, я проситиму вас тільки про те, щоб ваш вердикт був тільки вердиктом, тільки словами перед лицем права.

"ПИТАННЯ ІДЕАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ"

Володимир Старосольський, як практикуючий правник, залюбки вглиблювався в питання життєвості законів, їх перестарілість, інтерпретацію. В згаданому процесі "Львівських Східних Торгів" мав він для цього нагоду. Говорив він до суддів присяжних:...

Дальше я хочу обговорити кілька правних питань. Мушу це зробити тому, щоб ви пізніше, коли видаватимете вердикт, не зробили помилки. Тому вислухайте мене уважно...

Прокурор, присяжні судді, говорив ще про т.зв. ідеальну конкуренцію. Є це, панове, абстракція, філософська теорія, що не має ніякого приноровлення в житті. Коли хтось одним злочинном нарушив два приписи (параграфи) закону, говоримо тоді про т.зв. ідеальну конкуренцію. Не хочу довго розводитися про те, що визначні польські правники, от як покійний професор

краківського університету, не узнають т.зв. ідеальної конкуренції, а професор Юліюш Макаревіч каже, що в т.зв. ідеальній конкуренції можна говорити скоріше про конкуренцію законів, як злочинів.

В данім випадку, панове, не можна говорити про ідеальну конкуренцію. А щоб ви це краще зрозуміли, я вам дам приклад зо злочину грабунку. Цей злочин містить уже в собі і знамена вимушення, а іноді і знамена вбивства. А мимо того нікому й на думку не приходить обвинувачувати когось і з параграфу 190 (грабунок) і з параграфу 9 (вимушення) бо вже параграф 190 містить у собі всі знамена вимушення.

Але інакше поступив прокурор. Обвинувачуючи тих сімнадцять підсудних за злочин головної зради, декотрим з них закидує рівночасно злочини, що вже містяться в дальшій участі головної зради.

В § 58 є мова про способи, якими можна виконати злочин головної зради. Коли хтось допускається головної зради при помочі акту саботажу, то не можна його обвинувачувати теж і за злочин саботажу, бо це міститься вже в злочині головної зради. На тому самому становищі стоїть теж і професор Макаревіч.

От, наприклад, обвинуваченому Біді закинено злочин головної зради, а рівночасно обвинувачений він за злочин з динамітового закону. І така сама справа з кількома іншими обвинуваченими. Це недопускальне, бо не можна когось судити два рази за один і той самий злочин.

Як бачите, панове, нема в даному випадку ідеальної конкуренції, бо коли б ті обвинувачені, до котрих злочину хочете приноровити ідеальну конкуренцію, не виконали б даного злочину, то їх не обвинувачули б за державну зраду.

Уривки промов із 3. Книша "Зрібна сурма" — Збірники

"БАТЬКІВЩИНА, ЯК ДЖЕРЕЛО ЛЮБОВИ Й ДІЇ"

В часі коли Західні Українські Землі находилися під Польщею, одним з найбільш драматичних, а то й трагічних політичних процесів був процес проти Біласа й Данилишина в 1932 р. у Львові. Перед Окружним Судом ставали, як обвинувачені, два молоді члени ОУН за напад на поштовий віз з грішми. Фактичний матеріал обвинувачення був в основному безсумнівний; карний закон загрожував ясно карою смерти. Оборонні можливості адвокатів були дуже обмежені. Над судовою залею панувала ат-

*** На судовій залі виголошено в польському оригіналі, тут заподано в українському перекладі Максима Рильського (Адам Міцкевіч: Вибрані твори, том II, Пан Тадеуш або останній заїзд на Литві. Державне Видавництво художньої Літератури, Київ, 1955, стор. 212).

мосфера безнадійности, розпуки. Українська громада Галичини відчувала глибоко ситуацію в судовій залі і тягар відповідальности, який несли оборонці.

Володимир Старосольський, як оборонець Біласа, мусів рішатися на оборонну тактику: не міг сперти її на поборенні фактичного стану справи, бо він не дозволяв на сумнів. Його оборонним засобом стала психологія вчинку та його виконавців. Ось уривки його заключного слова:

Високий наглий суде!

Високий і найвищий суде, суде, від вирішення якого немає відклику, немає апеляції. Суде, який уже вирішуватиме цю справу в першій і останній інстанції. Суде, який має вирішувати про долю цих чотирьох людей, але суде, вирішення якого буде мати своє місце у факторах тієї, кров'ю, болем, нещастям, любов'ю, ненавистю і великими змаганнями наскрізь пересиченої, землі.

Високий суде! Інакше говориться до лави присяглих, інакше до фахових суддів. Там можна апелювати до почувань, можна бути неречевим, натомість, коли промовляється до фахового судді, промовляється виключно речево, виключно фактами і доказами. Маю цю недостачу, цю хибу, що не вмію промовляти до присяглих, але рівночасно з тим маю певність, що в цьому спеціальному випадку, може, з деякого боку є щастям, що промовляємо до фахових суддів тому, що не вирвані вони з коріння цієї землі, і вони є громадянами, і переживають те все, що переживає ввесь край. Вони мають ті високі кваліфікації інтелекту й характеру, які дозволяють їм дивитися і вирішувати виключно об'єктивно і виключно розумом, який прецінь не є тільки самою математикою, який є розумінням життя, тим розумом, який є розумінням цілого змісту дійсности. Сказав великий філософ: "Вельтґешіхте іст Вельтґеріхт" (світова історія є світовим судом) і навпаки — "Вельтґеріхт іст Вельтґешіхте". Суд, а зокрема фаховий суд має і мусить мати можливість об'єктивно дивитися на речі, які є близькі, на речі, які ще обтікають кров'ю, так, як дивився з перспективи століть холодно, спокійно і розумом, тим великим розумом, котрий все бачить і все розуміє, — цей філософ. Розумом, який, може, не все прощає, бо не все судові вільно простити, але який на всякий випадок не піде далі, ніж це наказує припис закону. Оце глибоке розуміння життя й актуальної хвилини і того струму, який у безконечності за нами почався і в

безконечність нас веде, і зветься він історією. Це додає мені відваги, як першому, що має промовляти в обороні цих хлопців.

* * *

Високий трибунале! Тепер приступаю до другої справи, в якій не звернуся з домаганням уневинення. У тій справі мусить запасти вирішення, що мій клієнт є винний. Це справа нападу на пошту. В цій справі щодо мого клієнта все є вияснене і мушу підкреслити акт обвинувачення, що він є тільки потвердженням його зізнань стосовно того, що діялося під час нападу на пошту. Отже, є фактом, що Білас належав до ОУН. Є фактом, що дістав наказ їхати до Львова, є фактом, що сюди поїхав, і що тут знайшовся серед інших, подібних до нього, пізніших учасників нападу. Є фактом що в нападі він брав участь, є фактом, що мав призначену роль, яку виконав. Але заходить тут цілий ряд об'легчуючих обставин участі і значення того, що робив підсудний Білас. Не буду всього повторювати, хочу тільки опрокинути погляд і навітнення, що його дає тій якраз ролі пан прокуратор. Каже пан прокуратор, що Данилишиніві й Біласові доручено завдання забрати гроші, бо вони мали вже за собою минувшину, яка їх вище кваліфікувала до грабункових експропріаційних нападів, бо вони брали участь у попередньому нападі на пошту в Трускавці. Я зважуся сказати щось протилежне, що роля, яку їм приділено, вказує якраз на те, що були вони трактовані так, як найменш спосібні люди до того, що є терором, що є ґвалтом, що виконується із зброєю в ручі, що вимагає евентуального виступу проти людського життя. Навпаки, з ролі, яка була призначена першому й другому обвинуваченому, ясно виходить, що це була роля, яка вимагає цілком інших кваліфікацій. Роля, яка вимагає певности, що цей, кому вона доручена, її сповнить і сповнить абсолютно чесно.

Високий суде! Я завжди буду безконечно далекий від того, щоб очорнювати, принижувати якийнебудь революційний рух, щоб етично плюгавити тих, котрі в ім'я політичних ідей беруть участь у нападі на чуже добро. Як людина, яка хоче і має абсолютну волю реально дивитися на життя, знаю, що гроші — це є та страшна сила, про яку Ґете у Фавсті сказав, що це сила, яка панує. Вона панує над людиною безоглядно, і завжди є небезпекою для того, хто їх тримає.

У підпільній революційній боротьбі й акції, де нема контролю, де неможливі є точні рахунки, де нема доказів, скільки хтось узяв, і скільки видав і на що видав, з конечности залишається та спокуса, та можливість, що хтось із якоїнебудь слабости, або завдяки якомусь дефектові свого характеру може улягти тій спокусі, яка є пов'язана з посіданням грошей. І я тверджу, що коли Данилишинові й Біласові якраз цю функцію забрати гроші доручено, то це доказ, що той, хто давав ті доручення, мав абсолютну певність щодо чистоти їхніх рук; що знав, кому доручає цю роллю, що доручає її людям, які про власну користь не дбають і матимуть силу опертися найбільшим спокусам. Признаю, що це доручення було певною мірою почесним вирішенням з-поміж інших учасників, бо той, хто доручив їм ту роллю, знав, що вони все, що зроблять, зроблять для організації, карними членами якої вони були, без найменшої думки про власне добро і власну вигоду. Вони щиро й повністю, нічого для себе не застерігаючи і не заховаючи, принесли себе в жертву ідеї, яку визнали за велику і святу, і тими способами, як їм зображено, як єдині і найкращі способи цю велику і святу ідею бажали здійснити.

* * *

Але, Високий трибунале, є ще обставина обставин, щось, що не просить, не говорить, а кричить великим голосом за пристосування третього параграфу тридцять другої статті розпорядження пана президента про наглі суди. Це — мотиви, якими керувався обвинувачений Білас, коли пішов на цей страшний чин, коли згодився взяти участь у грабунковому нападі на пошту. Це проблема проблем найбільша і найсуттєвіша, це відповідь на питання про мотиви: чому ти, Біласе, послухав наказу і виконав його, чому і сьогодні кажеш, що ти зробив те, що тобі твій моральний обов'язок наказував? Вельмишановний пан прокуратор давав частково відповідь на це питання, навів ряд аналогічних справ нападів, саботажів, експропріацій. І тут, Високий суде, я знов скажу, що немає нічого небезпечнішого, як правда недоказана, правда часткова, неціла правда.

Напади, експропріації, саботажі, терористичні акти — всі ці вчинки є без виїмку бунтарські і революційні, і, Високий суде, це, що перерахував пан прокуратор — це тільки частина. Їх було багато, багато більше. Була акція, але була й протиакція — був

цілий ряд шибениць, цілий ряд розстрілів, сотки і тисячі літ в'язниці — сотки і тисячі зламаних екзистенцій, сльози матерей і батьків, і все те, що може нести якась страшна буря, якийсь вихор, що його не можна спіймати в сітку карного кодексу. Іде щось, що в актуальну хвилину прибирає спеціально гострі форми, але й щось, що не є специфічне лише цій землі. Рух, що ідентичним способом виявився скрізь по світі. Фінляндія — спокійний край, мешканців якого характеризувалося тим спокоєм, тим абсолютним опануванням життя, ця Фінляндія зірвалася на революційний виступ. Актатат dokonano людиною, що належала до найвищих і найзаможніших сфер фінляндської суспільности. І Латвія, і Литва, і Бретонія, і Ірландія, і Каталонія, і скрізь і всюди одно і те саме. Якийсь великий крик народів, часто навіть малих, про існування яких світ навіть не знав, а які виступають на арену до боротьби проти тих, кого уважають своїми ворогами. І скрізь ми бачимо ті вчинки, що їх маленьку частину назвав пан прокуратор. І це, прошу Високого суду, не є якась зла воля одиниць, не помилка одиниць, а якась, скажім, психоза — якась природна сила, стихійна сила, сила, що пориває людей на вчинки, метою яких є смерть чужа і власна.

1913 року відбувся світовий конгрес соціологів, який був присвячений виключно тільки національним справам, виключно лише соціологічному розслідуванню тих рухів, що їх називаємо національними. І соціологи-представники всіх світових держав однозгідно прийшли до переконання, що тут мається діло з силою природною, елементарною, якоюсь волею груп національних, яка є сильніша за волю індивідуума, що тут маємо діло з виявом стихійної сили, яка паде, немов той струм води на водопаді. І всі ствердили безсильність людської одиниці супроти тієї великої елементарної сили, сили, яка попросту вже є, існує і пливе вперед.

Високий суде! Французька революція перша створила в тому новому значенні слово, яке, хоч перед тим існувало, мало цілком інший зміст — слово "ля патрі" — Батьківщина, в значенні не держави, а чогось іншого, якоїсь іншої людської спільности, яка є родиною, але в безмірно більшому значенні — якоїсь людської спільности, що її творить та загальна спільна воля, яка має право говорити за всіх, яка має право вимагати від усіх своїх членів якнайбільшого послуху, якнайбільшої посвяти. Постало те слово, це нове поняття, яке не існувало ще двісті-триста літ тому, коли

існувала держава-династія, коли був обов'язок вірності державі і династії, а тепер, коли демократія розбила старі організації, старі спільності, — поставила на їхнє місце нове — оцю Батьківщину. І постає любов Батьківщини і обов'язок супроти неї. І я смію твердити, що та любов і той обов'язок не завжди однакові, хоч зовнішньо, теоретично їх завжди однаково називається. Зважуюся поставити парадоксальну, може, думку, що ваше польське покоління, те, яке прийде, що те покоління не буде знати цього слова — Батьківщина — і не буде знати любови до тієї Батьківщини в такому змислі, у такій беззастереженості абсолютної сили, як знаєте це ви, як знає її наше покоління.

Бо Батьківщина вільна, державна, щаслива Батьківщина — її треба любити, її треба шанувати, її треба боронити і стояти на сторожі її добра, але ця Батьківщина вже сильна, вона не дуже потребує нашої допомоги і нашої любови, вона робить не раз і те, що нам матеріально чи морально не вигідне. Але Батьківщина нещаслива, Батьківщина в неволі, Батьківщина, яка терпить, — це є Батьківщина, це є величезне джерело любови, понад яку більшої, сильнішої немає і бути не може. Жеромські сказав, що він свою творчість скінчив з приходом визволення Польщі, і сказав не тільки про себе, але сказав велику істину, відкрив тайну того, що діється, що ніколи щаслива Батьківщина не може бути для своїх поколінь і своєї нації (говорю у психологічному значенні) тим, чим є нещаслива Батьківщина і поневолена. І коли в цьому місці, Високий суде, я прошу, то не для сантименту, тільки для того, щоб ви зрозуміли цих хлопців і їхні вчинки і знайшли речеву форму їхньої провини. Щоб ви пішли зі мною тернистою дорогою, якою іде мій нарід і до якого належать також і вони.

Польський поет Томаш Весоловські дивився на нашу історію, як не подивився досі ні один із українців. Він відкрив тайну історії, вказав, що наша історія — це ряд зривів до життя і то зривів, з яких кожний кінчається невдачею. Я вже раз у цій залі покликався на нього. Він у своєму вірші до України каже:

*Dziwnym na świecie istniejesz spokojem.
Grobem w kolebce — kolebką w grobie.
Istniejesz jako na łące trawa,
Mogąca przerość wszystkie ziemiotwory.**

* Дивним на світі існуєш спокоем. Існуєш як та на луці трава,
Гробом в колиці — колицкою в гробі. Яка може перерости всі землетвори.

Так упродовж тисячеліть і раз, і другий, і десятый, здавалося, ось-ось стане на тій землі якийсь новий твір, щоб внести щось від себе, щось своїм зусиллям і багатством своєї душі, якийсь новий культурний дорібок. І кожний раз зусилля кінчалось падінням. Кожний раз приходила руїна, така страшна не раз, що, здавалося, нема з неї виходу, що ніколи вже Україна з цього положення не вийде. Ці хлопці — є в них не тільки той біль століть, що його свідомо і несвідомо відчувають усі, який єднає нас усіх — той біль нашої історії. В їхньому поколінню, в поколінню цих хлопців живе ще щось інше.

Прошу взяти до рук генералії їх, прошу глянути на дати народження цих хлопців. Були цілком молодими хлопцями, дітьми тоді, коли Україна, здавалося, вітає нову свою весну. І тут, Високий суде, знову не до почувань, але до знання життя апелюю. Хто раз подивився в сонце волі, чи ж може його забути? Чи є на світі сила, яка б видерла з його душі ту волю і постанову до того сонця далі йти?

Але прийшли 1917 і 1918 роки і кинули своє зерно — ті почування, які мусіли остатися і осталися, які, очевидно, інакше формульовані у старшого покоління, інакше у молоді, яка не має інших критеріїв, крім одного: любови і бажання служити визволенню України.

Прошу послухати тієї мови фактів доведених. Один і другий — хто вони? Молоді хлопці, освіта яких скінчилася на кількох класах народньої школи, а живуть вони в той час, коли в перші роки їхнього життя завітала наша весна — початок нового життя.

І хто прийшов до них? Мотика. Людина абсолютно визута з усіх почувань моралі. Хто повірить його сповідному каєттю тут на залі? Хто повірить у причини, задля яких він постановив змінити свої переконання і видати в ім'я цього своїх товаришів? Хто повірить у перемену, подану з календарною точністю майже щодо години, цинічної людини, голос якої не задрижав і очі не зайшли сльозами в хвилину, коли видавав і вказував на них саме, котрих перший поставив на шляху, який тут скінчився.

Стали членами ОУН. І тут стоїмо перед одним основним абсолютним законом соціології і соціальної психології.

Втягано хлопців до конспіраційної організації і що стає тим пануючим мотивом їхнього життя? — Присяга. З одного боку бажання чину — оте бажання чину, яке щоякийсь час стукає до вікон, сердець і душ народів, яке проявилось і в польській

суспільності у формі романтизму — не того сентиментального, ідилічного, а того романтизму, що кликав до вчинків, якого квіттом було повстання 1831 року, того романтизму, що знову застукав до польського суспільства перед 1863 роком, того, який ворожо ставився до тих що *chcieć nie chcieli*, не хотіли хотіти.

Він приходять і опановує покоління. Приходять, родиться бажання вчинків. Без уваги на те, чи перед критичним оком ці вчинки виявляються доцільними, чи ні. На це не відповідається аргументами, відповідається тільки тією вірою, що той, хто думає інакше, що критикує, робить це з психічних дефектів, *nie chce chcieć*. Та абсолютна віра в абсолютну силу вчинку, віра і переконання, що треба мірити сили на заміри, а не замір силою.

Високий суде! Приходять ще один мотив, який іде через психологію усіх людей. У Данилишина і Біласа, з хвилиною, коли вони знайшлися в одних рядах української революційної націоналістичної організації, родиться і горить одне бажання, бажання посвятити себе — бажання спалитися на вівтарі, на жертвнику ідеї, на службу якій вони пішли.

Ми кажемо, що для великої ідеї треба посвячуватися і бути готовим на смерть. У них ця квестія — жити для ідеї, служити ідеї перетворилася в бажання вмерти за ідею. У своєму критичному наставленні до себе, вони, уважаючи себе за звичайних рядовиків, пішаків у боротьбі, прийшли до переконання, що можуть прислужитися великій своїй ідеї нічим іншим, як тільки своєю смертю.

Високий суде! Цей момент пожертвування самого себе — цей момент другий, крім бажання вчинку, — це момент, який постійно іде через психологію цих рухів і до яких належить також український революційний рух. У Німеччині ставав перед судом один революціонер-комуніст і сказав: "Wir sind Toten auf Urlaub. — Ми, члени підпільної організації, до якої і я належу, ми є покійники, мерці-небіжчики, яким тільки дано відпустку на деякий час. Ми не зараховуємо себе до живих, наше місце там, по тому боці границі".

І є характеристичне для всіх, хто справді щиро й беззастирежно пристає до революційних рухів, яким є і ОУН. До того роду людей належав і той поляк, який сказав: "Tacy jak ja Ojczyźnie tylko śmiercią służą. Tacy jak ja Ojczyźnie śmiercią służą". До роду таких належить і Данилишин, належить і Білас. Перший потвердив це цілою своєю мовчанкою, другий зізнаннями, в

яких виразно бриніло: "Tacy jak ja Ojczyźnie tylko śmiercią służą"***

І все те, що вони зробили, не може викреслити того факту; чому — кому віддалися повністю ці два революціонери? Відділити їх не можу. Було тут тільки одне-однісіньке почування, святе почування — любов, ніщо інше. Не бажання наживи, користі, вони були тільки невільниками тієї великої ідеї. Волі. І добровільно стали тими рабами і віддали себе, включно зі своїм життям, їй, тільки їй. Два рази відкрив заслону святая святих своєї і Біласа душі той, що мовчить, — Данилишин. Там у шпиталі, де небуденно щирим, геройським жестом бере на себе з товариша вину за вбивство, і тут, коли на саме слово Україна "заломився" — той гордий Данилишин зарідав.

І це нехай промовить до ваших суддєйських душ — цей кришталь душі обох підсудних.

Уривки промови передруковані із: Білас і Данилишин. Опрацював Данило Чайковський, Видавництво Організації Оборони Чотирьох Свобід України. Нью Йорк, 1968, стор. 153-165.

** "Такі як я, служать батьківщині тільки смертю.

Кілька годин перед стратою Дмитро Данилишин зажадав, щоб йому дозволено попрачатися з Коссаком. "Одначе, я на це не погодився", — заявив бундючно польський прокурор. На це відповів йому д-р В. Старосольський:

"Те, що Данилишин хотів востаннє перед своєю смертю попрачатися, ще не є доказом, що Коссак був його провідником. А щодо вашої відмови у побаченні, то я запитаю: чи є така друга культурна держава в Європі, щоб відмовила засудженому на смерть у його останньому бажанні бачитися з кимось, хто для нього є дорогим? На це здобулися тільки ви!"

Серед тих, хто був на тюремному подвір'ї, коли вішала засуджених, були теж — д-р Ст. Шухевич і д-р В. Старосольський. Дивним дивом перед шостою годиною рано в ту зимову пору почали недалеко щebetати пташки. Вражений цим д-р Старосольський звернувся до д-ра Шухевича: — Чи чуєте спів пташок? Це в таку пору нечуване.

— Але що це нашим pomoже, — гірко махнув рукою д-р Шухевич.

Коли кат затулив уста Біласові, щоб той не закінчив свого оклику на славу Україні, д-р Старосольський увесь затрясся, зблід і на повний голос крикнув:

— Що ви робите? Затикаєте уста засудженому на смерть і не даєте йому висловити його останніх побажань! Чи є ще така інша держава в Європі, щоб так поступала?

Передрук з кн. Петро Мірчук. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Українське Видавництво — 1968.

НЕМА ДОВІР'Я ДО РОСІЙСЬКИХ "ЛІКАРІВ"

Провідник російської партії ес-ерів Л. Гуревич, що був навіть міністром, сказав тут на дискусії, що здоровий та сильний народ мусить стреміти до експансії. Дивно звучали ці слова в устах промовця — демократа, на демократичному зібранні. Досі ми привикли чути їх від ідеологів німецького імперіялізму, в роді Гартмана або Трайчке. Але добре сталося, що ці слова були сказані. Вони вчать нас, що є ілюзією думати, буцім то у демократії, була якась чудотворна сила, що сама собою може знищити імперіялістичні та шовіністичні інстинкти. Навпаки, ці інстинкти, оці стихійни гони загрожують і демократії. І тут доводилось стрічатися з ними. Це був їх голос, коли на наші заяви про це, що треба признати наше право на самоозначення, з російського боку піднесено як відповідь оклик: "буде Росія!". На такий оклик ми мусимо відповісти тільки таким же окликом: "буде Україна, Кубань і Біла Русь і Грузія" — і т.д.

Але не для того зійшлися ми тут. Завданням оцієї дискусії власне не констатувати оце "здоровля" та "стихійну силу", але повернути їх в певне річище, як наказує розум і демократизм.

Для цього, щоби дискусія сповнила оце своє завдання, треба перш усього твердо та відважно подивитися правді в очі, пізнати та признати без ніяких застережень дійсність, істину. Ця справа нелегка, бо все "бажання родить думку" і закриває та викривляє правду. Так дуже легко не могла російська, навіть соціалістична, демократія практично визнати, як існуюче, національне питання. Пригадую, що ця російська соціалістична демократія заступала українським соціалістам шлях до інтернаціоналу. Ніхто інший як Плеханов, сам теоретик національного права на самоозначення, заперечував на соціалістичному інтернаціональному конгресі існування національного українського руху. Тоді сказав провідник австрійської соціал-демократії Віктор Адлер, що помилкова діагноза може й не пошкодити хворому, але завше компромітує лікаря. Так і сталося. Український національний рух є — і це признає сьогодні весь світ, але діагноза Плеханова відобрала у нас довір'я до таких лікарів, як він.

В. Старосольський

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ І РОСІЙСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ

Для повноти поглядів про російський імперіялізм в українській політичній думці варто нашим читачам зазнайомитися також із поглядами на це питання кількох видних українських політичних діячів, що вправді вже не живуть, але думки яких мають ще своїх послідовників у тих, чи інших політичних середовищах. Маємо на увазі Микиту Шаповала, проф. д-ра Володимира Старосольського, проф. Ольгерда Бочковського і проф. д-ра Карла Коберського.

Ці погляди висловили вони в публічній debatі у Празі 14-го вересня 1921, в якій взяли участь представники російських демократів та представники політичної думки різних народів Східної Європи і Кавказу: Українці, Білорусини, Грузини, Донські козаки, Калмуки, Терські козаки. Голоси згаданих вище українських діячів беремо з виданого пізніше друком протоколу цієї публічної дебати.

Подаємо промову професора Українського Вільного Університету Володимира Старосольського.

Редакція

Передрук з *Українського Голосу*. Вересень, 1951.

НАВІТЬ ЯКБИ МИ ХОТІЛИ, НЕ МОЖЕМО ЗРЕКТИСЯ НАШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВОЛІ!

Безперечно, у відношенні до національного питання є чималий поступ у російської демократії. Але не ставайте на половинні дороги, майте мужність дійти до кінця. Не закривайте правди самі перед собою софізмами. Бо, коли кажете, що це не національний рух, тільки збочення революції довели до самоозначення України, Грузії, Білоруси і т.д., то це софізм.

Національне самоозначення це ж і є частина. Нема без нього революції, як нема його без революції. Так само це софізм, коли кажете, що визнаєте право на національне самозначення це одно, а державне самоозначення — друге: так немов би була якась інша форма для національного самоозначення, а не власне державне самоозначення; немов би нація могла виконати своє право на самоозначення інакше, ніж шляхом власної державности.

Отож ми вимагаємо від вас, і цього вимагає від вас життя, щоб ви ясно та реально подивилися на факти і признали їх. Ви мусите признати істину, як вона є, без ніяких обмежень та викрутів. А ця істина ось в чому:

На Сході Європи, на території бувшої Росії народи вже виконали своє самоозначення. Вони заявили свою волю за незалежність так ясно, як не могли ясніше, бо записали грамоту кров'ю найкращих своїх синів. Таке письмо не дасться нічим затерти, ні знищити.

А це національне самоозначення dokonалося власне шляхом національних держав, а не іншим.

І ви мусите відкинути ще одну ілюзію. Мусите зрозуміти, що ми, і в цій залі, і взагалі, ніде і ніколи, навіть, як би хотіли, не можемо зріктися права нації на самоозначення, на державну свою волю.

Як би хто і зрікся свого права, то не додержить свого зречення; коли не він, то другі, то грядучі покоління будуть обстоювати право самоозначення. Бо слова Руссо про те, що ніхто не може зріктися волі, відносяться не тільки до одиниць, а в більшій ще мірі до націй. Ці слова вирости з тисячелітніх болів та боротьби людства і в цьому їх глибока та непорушна правда.

Ось що ви мусите признати, як дійсність, як істину. І тільки признавши її ви мусите запитати, як вам до неї віднестися. Два шляхи перед вами. Один, це шлях боротьби. Другий шлях — це шлях порозуміння.

БУЦІМ НЕВМОЛИМИ ЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ

Багато говорили ви про це, що неумолімі економічні потреби, закони господарського життя мусять привести нас знову до Росії. Треба перш усього, щоби власне ви повірили справді в цю неминучість. Як би ви вірили в неї, дійсно, то не боялися б нашого самоозначення, не переконували б нас, що нам краще його не виконувати, бо тим зводите до карикатури і "федерацію", про яку стільки раз ви тут говорили. Не знаю, як в майбутньому уложаться наші взаємини. Для цього, щоб вони уложилися добре, щоб і про федерацію взагалі можна було колись говорити, мусите знова ви признати без застережень і не тільки словом, але й дійсно, одну основну правду. Сказав її м. і. Масарик: "Немає федерації без вільних народів".

Щоб про федерацію можна говорити, мусить перше стати фактом воля народів. І так, коли хочете ви справді послужити ідеї федерації, то мусите хоч би в інтересі цієї ідеї стати активними та щирими апостолами нашої національної державної волі.

Рішення про те, як уложаться взаємини між Росією та визволеними націями Сходу Європи лежить передусім в ваших руках. Що ми не підемо на Москву — це ви знаєте. Треба, щоб і ми так само певно знали, що Москва не піде ні на Київ, ні на Тифліс, ні на ніяку визволену країну.

Ініціатива для цього, щоб майбутнє наших взаємин було ясне і світле — не в наших, а у ваших руках. Перед вами "віз" і "перевіз", "hic Rodus, hic salta". Ви мусите вибирати. І вибирайте!

"REBUS IN ARDUIS..."

(Промова на похороні ген. Мирона Тарнавського)

Була зима 1915 на 1916 р., коли в Свистільниках у Коші УСС з'явився сотник австрійської армії Мирон Тарнавський. Не знали тоді ми, що це була одна з тих подій, які записуються на сторінках історії. В рядах тих, що мали стати і стали початком Української Армії, найшовся Той, що мав стати начальним тої Армії вождом.

Ніхто не знав тоді, що це така далекоюсягла в своїх наслідках подія. Зате дуже скоро зрозуміли ми і відчували, що між особою Мирона Тарнавського та Легіоном УСС зав'язуються нитки, про які не снилося тим, що Його призначували. Ті нитки зв'язали Мирона Тарнавського з українським військом на долю і недолю, на ціле Його життя, і на все.

Був же ж він приділений до УСС австрійською корпусною командою з нею окресленою метою — формально мав Він вести у Коші військовий вишкіл, фактично австрійська команда доручила Йому "завести порядок" у Легіоні, себто, зробити кінець дечому, що виходило поза рямці виключно військової формації, покінчити з "політикою" УСС. Про ці доручення ми знали. А сталося так, що вже слідуєного дня після приїзду сотник, відтак отаман, Тарнавський був членом стрілецької сім'ї, своїм між своїми, Українським Січовим Стрільцем.

Він пристав до стихії, бо вона була Йому рідна. Заговорили до Його голос крови, спогади дитинства, юнацькі мрії, родинні традиції. Найшов те, чого не ставало Йому в рядах австрійської армії, де, не зважаючи на чималі заслуги та спосібності, усе відчував якесь не вповні щире відношення до себе як до українця. Та найважливіше те: Він найшов тут ідею, що одушевляла стрілецькі ряди. Військове діло, з яким він зрісся від молодости, яке любив, отримало тепер повніший зміст, нову властиву цінність. Він став на службу тієї ідеї. За те, в два роки пізніше, Йому відібрали

команду Легіону, коли Він, як командант дієвої формації УСС, солідаризувався з політичною загальноукраїнською маніфестацією своєї частини. Він мусів покинути Легіон, щоби відтак повернути знову вже до державної Української Армії, остати у ній до кінця і перейти в історію і традицію як Вожд Начальний галицької її частини.

Чи можна одним висловом — нехай дуже бистроумним — схарактеризувати людину? Небезпечна є така спроба. Характеристика така легко може бути помилкова, в все буде неповна. Але бувають вислови, якими людина скаже, несвідомо і без такого наміру, одним якимсь висловом видвигає на верх, виповідає і підкреслює, що в ній найглибше, найправдивіше, найсильніше зв'язане з її істотою.

В моментах "проби", у найбільш важких, здавалося би безнадійних ситуаціях, якими таке багате було життя Української Армії, починаючи від 1914 року, і життя українських вояків, — скільки ж то разів падали з уст Генерала Мирона Тарнавського слова, що треба "rebus in arduis aequam servare mentem!" (у труднім положенні пам'ятай заховати рівновагу духу!).

Чи була це тільки розумом подиктована девіза? Чи виривалась ота лаконічна фраза римського мислителя стихійно з уст Генерала? Однаково. Одно чи друге, чи розум чи серце їх диктували, були ті слова тією начальною, тією ніколи не порушеною засадою, що кермувала Його почуваннями і вчинками. Як у хвилину успіхів і тріумфів умів Він остати собою, так умів задержати спокій духу в моментах найвищого горя — особистого чи загального (як дуже і як тісно в'язалося одно з другим!). І тоді, коли мусів покинути Легіон УСС, і коли з Армією Збруч-річку переходив, і коли безпосередньо після найбільшого тріумфу мусів покинути Золотоверхий, і коли знову стрінувся з частиною Армії в тухольському таборі, і стільки, стільки разів чули ми з Його уст спокійне і тверде: "а я вам кажу, що буде ще інакше".

Яка сила важка і неодолима, біла з тієї життєвої девізи Генерала!

Де джерело тієї сили?

Здається, складалися на неї струї, що з не одного тільки плили джерела. Це була ота віками лихоліття витворена практична життєва філософія, що казала українській народній масі в час

кожної зими ждати на весну, і допомгла тій масі перетривати і жити.

Але цю філософію, пасивну по своїй суті і фаталістичну, оживотворили особисті цінності Генерала, цінності Його характеру і культури Його духу. Не тільки треба пасивно сподіватися, що лихо мине. Треба ще не піддатися, треба до кінця виконати прийнятій на себе обов'язок, треба і самому боротися, щоби "було інакше", треба заховати також у добу невдачі дієздатність і здатність до бою. Оце теж староримська засада, що її так часто пригадував Генерал Мирон Тарнавський. Треба у важких подіях зберегти спокій духу. Бо "дух", це джерело руху, діяльності, це можливість відповісти ділом, вчинком на кожну ситуацію. Тому треба, щоби дух не падав ніколи — також і особливо, щоби не падав він "rebus in arduis".

Якось так дуже просто й природно йшли ті слова з уст Генерала. Їх сила так годилася з високою, лицарською Його постаттю, в таку гармонійну зливалась з нею єдність. Здається, якби запитати Його, що Він хоче залишити тим, кого покинув, то з Його уст поплили б дуже, лицарські, самопевні слова — наказ, що треба "rebus in arduis aequam servare mentem".

Володимир Старосольський

Передрук, з усучасненням правопису. *Пам'яті Воєвди УГА*.
Видавничка кооператива "Червона Калина". Львів 1939 р.

*Д-р Володимир Старосольський. "Новий Час", Львів,
4 лютого 1935 р.*

Я вважаю і висказував це нераз, що якраз історія Придніпрянщини років 1917 і наст. дала доказ надзвичайних, просто несподівано великих наших державотворчих спосібностей.

Протягом кількох років ми зуміли пройти на шляху до державности дорогу, яка вимагала б нормально бодай століття.

Є гарячим моїм бажанням, щоби галичани зрозуміли і як слід оцінили велич змагань, зусиль і також успіхів Придніпрянщини, починаючи від 1917 року.

Це зовсім певно причинило б ся до остаточної ліквідації тих різниць, що хоч у великій мірі уже вирівнані, все ще не зовсім перейшли до історії.

"Вільна Україна", ч. 55-56, 1967, ст.3..

ТОВАРИСТВО "СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ" У ЛЬВОВІ

ОБІЖНИК І ЗАКЛИК ДО ГРОМАДЯНСТВА

Львів у березні 1914 р.

Останні роки, — це ряд воєн, страшені і переворотів, що почався російсько-японською війною та російською революцією. Революція перська, турецька, анексія Босні і Герцеговіни та її наслідки — заострення австрійсько-російської ворожнечі, португальська революція, мароканський конфлікт і марево війни між Францією, Англією а Німеччиною, китайська революція, турецько-італійська війна, а вкінці остання балканська і нове австрійсько-російське непорозуміння — це події, які кажуть надіятись чогось більшого, страшнішого, загально-європейської війни.

Нерозв'язані, спірні квестії, спільні протилежні інтереси і непорозуміння поміж державами не тільки не прояснюються, але ще більш замутуються і ведуть до неминучого конфлікту. Постійні величезні зброєння всіх європейських держав, а передусім Австрії і Росії, Німеччини і Франції та Англії є найкращими доказами на це. А до тих міжнародніх напружень прилучається ще національна проблема, що стане розсаджуючим елементом одних держав, а добиццю других. Ми бачимо, як на наших очах, як деякі поневолені народи добувають собі волю, і як інші поневолені будяться з просоння, свідомі того, що про свою долю рішатимуть вони самі. Та свідомість кличе їх до великих жертв і самовідречень. Серед поневолених народів починає рости нова сила, що матиме голос у хвилі, коли спиниться органічна праця і коли про існування нації рішатиме не авторитет вчених, — серед тих народів росте мілітарна сила. У одних в кращих обставинах явно, у других тайно. І коли прийде година "крови і заліза", вони матимуть голос.

* * *

В останніх роках були ми свідками двох можливостей війни на наших землях: перша в роках 1908-1909, друга 1912-1913. В обох випадках напруження доходило до кризи, але до війни не прийшло. Перший раз відступила Росія, за другим Австрія. Але оба ці конфлікти, хоч полагождені мирно, кажуть ясно, що прийде третій, і то не за Балкан, але за українську територію, або за українську справу в Росії, або за російський рух в Галичині. У всякім випадку напруження поміж нашими займанцями з кожним днем кріпшає і може кожної хвили наступити вибух.

Драма розіграється на нашій арені.

Села наші стануть одним пожарищем, земля стане пустинею і прийде друга Руїна!

Станемо добиччю наїзників!

Вже більше літ двісті, як замовкли останні гармати України...

Вже більше літ двісті, як заграли останні сурми до відвороту... на Кубань... за Дунай...

Волю України, її самосійність повезено разом з козацькими клейнодами у Петербург... Завмерло пишне, голосне життя... З України стала могила. І, як звичайно, на козачих могилах являвся кобзар і співав думу. Співає свої думи, тіртеєву пісню. І збирались люди, як звичайно: одні плакали, другі в тяжкій задумі мовчали, а треті саморуч зривались і одинцем ішли на жертву, на доказ, що ця могила — вулкан! І як підземний грім, як предтечі вибуху, йшов голос: "Вставайте! Кайдани порвіте!" Голос Кобзаря зразу тихий, підхоплювали другі, треті. І нині... могила трясеться! Останні демонстрації на російській Україні, це той підземний гуркіт.

Будяться мертві люди, ворухаться уми... Україна стоїть напередодні нового життя. Треба поставити нову програму, приготувати силу, щоб в хвили, коли надійде час "заліза і крови", Україна мала голос!... Була свідомо своєї цілі і права та могла на сторожі їх поставити — силу!

Витворити ідеологію Самостійної України і її запоруку — мілітарну силу, — це задача найближчих днів... поки ще час...

Велика це задача, тяженна праця, але її велич не сміє нас спинити!

Вже один рік минає, як почали в нас оснóвуватись стрілецькі товариства. По довгих зусиллях вдалось одержати затвердження

статута "Січових Стрільців". Але тут треба підчеркнути, що стрілецький рух почався у нас під враженням російсько-австрійської війни. Рух відруховий, під враженням хвилі, вскорі припинився, бо не було вже цілі. Рух не обчислений на дальшу мету, сьогодні ведеться під враженням Шевченківського Свята. В однім і другім випадку схиблений. Коли до конфлікту не прийшло — тим краще для нас. Він показав нам нашу неміч і дезорганізацію і повинен бути дороговказом на будуче. Все ж таки хвиля перелому 1912/13 рр. видвинула потребу мілітарних організацій і витворила гурток людей, що взялися до серйозної праці. Ці люди гуртуються в Товаристві "Січових Стрільців" у Львові. В самій основі ми поклали собі за ціль вишколити інструкторів для стрілецьких організацій і витворити мілітарну літературу. Після того приступити до організації краю з певною і ясно очеркненою програмою. В тій цілі Тов. "Січових Стрільців" у Львові веде школу інструкторів. 22 березня ц. р. скінчився перший курс, що обіймав матеріал австр. підофіцера, а другий вищий офіцерський пічнеться 4 травня ц. р. і має готові скрипти з мілітарної літератури до друку. Саме удержання школи, її виєквіпування, відповідна бібліотека, кріси, набої, мапи, достава одностроїв (конечних до вправ), — все те вимагає суми, на яку молоде товариство, удержуване з членських вкладок, не стати. Не маємо навіть грошей на видання підручників. Крім школи в році шкільнім, влаштовує Товариство вакаційні вправи. На їх з'їжджається наша молодь з усіх усюдів, виконує з гори уложену задачу, обговорює спільно працю в організаціях, спільні завдання і цілі, а що найважніше — гуртує нашу молодь з різних сторін. Сьогорічні вакаційні вправи вібудуться в Чорногорі від 20 липня до 4-го серпня. Вони також вимагають грошей. Спільні прилади, як шатра, казани, лопати коштують сотки корон. А скільки б то пішло, коли б кошти участі у вправах знизити до половини, а навіть зовсім звільнити від вплати 18-ох корон. А що казати про висилку кількох людей до військових академій, за границю на курси. Якщо рух має бути серйозним і поважним, мусимо признати, що до його проводу не вистачать капралі, а навіть резервові офіцери. Треба людей, які б спеціально зайнялись справою і були її знавцями. Вміли пристосуватися до наших обставин і були зовсім віддані нашій справі. А видавництва, що обговорювали б ідеологію? Часописи, брошури, що розходилися б тисячами між маси, йшли за кордон. На все те треба, і то чимало

фондів. Без грошей не зробимо нічого і прийде нова криза, може остання, а тоді буде пізно. Не вернеться минуле 1912/13 рр., сконстатування своєї несили, але тоді може навіть гроші не допоможуть.

Товариство "Січових Стрільців" у Львові, що гуртує в собі передусім студентів вищих шкіл, і яке взяло на себе задачу витворити мілітарну силу, призначену не до свят і здвигів, звертається отсим до Вас і просить не відмовити матеріяльної йому підмоги.

З стрілецьким привітом!

Ф. Королів, писар

Д-р В. Старосольський, кошовий

IV. СТАТТІ ПРО ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

ПРОФЕСОР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ

ЯК НЕ ТРЕБА КЕРУВАТИ ДЕРЖАВОЮ

В тридцятих роках під фірмою Товариства Наукових Викладів ім. П. Могили багато наших розумних і вчених людей давало доповіді студентам у їхньому гуртожитку, званому "Академічним домом". Та найчастішим доповідачем був Володимир Старосольський. Не було яких-небудь шумних реклям, що заповідали б його виклад, та все таки він мав дуже багато слухачів.

Для декого було загадковим, чому то якийсь собі там соціаліст так радо приходив із доповіддю і якого слухачі якимось нетерпеливо вичікували, начебто жадібно потребували його викладу, а може ще більше його самого. Зрозумів я те повністю щойно тоді, коли сам почав працювати з університетською молоддю. Якийсь безпосередній, майже інтимний зв'язок витворюється між молоддю і педагогом. Молодь потребує порад і вказівок прихильного їй професора, а він знову відчуває потребу передати комусь своє знання і досвід.

Українські студенти почувалися чужими в університеті, бо й професори були чужинцями. 'Vivat professores, vivat academia' не мало майже ніякого відношення до українців, бо їх там толеровано як "malum necessarium" (конечне зло). Тим то й із тієї причини студенти вітали в себе українця Старосольського, як свого професора.

Розпочинаючи доповідь, Старосольський нав'язував відразу контакт з аудиторією і знаходив живу реакцію. Ніколи не позував на якогось великого вченого, а коли навіть інколи цитував імена і твердження визначних учених із політичного чи міжнародного права, соціології чи філософії, робив це в дуже обмеженій мірі, тільки з необхідности підтвердити свої думки. В

своїх доповідях заторкував актуальні наші проблеми і таким робом викликав дискусію.

Пригадується мені, коли то раз під час дискусії один студент висунув твердження: "Якщо ми, українці, дістанемо в свої руки владу, будемо з поляками поводитися так само, як це вони роблять із нами".

На це заявив доповідач Старосольський рішучим словом: "Ні!" І додав: "Це найбільш фальшивий погляд; на жаль, дуже поширений у нас. Саме від поляків маємо вчитися як не треба керувати державою".

Його відповіді були переконливі, нікого не ображали, хоч могли бути для деякого неприємні. Але він уважно слухав відмінні думки і радів, що може на них відповідати.

Можна було зробити спостереження, що він по своїй цілоденній праці в адвокатурі, пізно ввечері, не виявляв втоми, навпаки начебто відпочивав під час виголошування доповіді чи даючи відповіді дискусійцям.

ДЕ ПОЧИНАЄТЬСЯ ПРОБЛЕМА

Казали мені старші за професією колеги, що Старосольський до сорокового року свого життя дуже заплідливо працював над собою і завдяки тій витривалій праці набув велике знання. Нераз ми мали змогу почути його заохоту працювати над собою і виробляти свій світогляд у взаємному обміні думок: "Молоді люди повинні прискакувати собі до очей і боронити та обґрунтовувати свій погляд".

Очевидно, тих слів не треба брати дослівно, як погодження на стосування фізичного насильства. Він все був проти таких методів аргументації. Може тому й інколи надавали йому епітет "сальоновий соціаліст". Він дуже доцінював джентлменське полагоджування спорів згідно з кодексами чести, прийнятими студентами і дорослими джентлменами. Мало кому відомо, що він раз навіть сам згодився бути суперарбітром суду чести для вирішення непорозуміння, що виникло на тлі негативного відношення загалу студентства і його проводу до інших студентів, членів спортивних клубів, які входили в склад ліги під польською контролею.

Він розумів, що студенти університету, як майбутні провідники, повинні мати глибоку освіту і передумувати всебічно

проблеми, уміти переконувати, але одночасно вчитися співпрацювати. (Брак таких прикмет часто кидається в очі на еміграції, де то деякі люди, опинившись в проводі організацій і установ, замість творчої ініціативи вносять тільки хаос у політичне і громадське життя).

Тим то під час дискусії можна було почути його виклик декому з дискусійців: "Де у вас кінчається проблема, там у мене вона щойно починається." Такі дискусії звичайно велися, коли доповідач заторкнув питання революції і будови держави.

Прочитавши його працю п.н. *Теорія нації*, я запропонував Старосольському дати доповідь про Донцова. А мотивував я тим, що багато вдумливих студентів помічає недоліки відносно "політикум" у писаннях Донцова, у яких домінував якийсь "психологізм". На те Старосольський відповів: "Донцов це блискучий публіцист". Я зрозумів це так, що він шанує Донцова, але він сам не є публіцистом і тому немає спільної бази для дискусії.

ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД

Студентське життя тридцятих років було жваве. Воно приносило події та труднощі, які треба було розв'язати. Коли ішлося про доповнення професійної освіти, то провід, наприклад, "Правничої громади" знав дуже просту дорогу. Звертався до професорів Миколи Чубатого і Володимира Старосольського, а ті вже самі придумували доповіді для доповнення знання, якого українські студенти не могли набути від чужих професорів.

Але траплялися часто суперечки межі поодинокими студентами або студентськими товариствами і їх членами, а їх розв'язка вимагала індивідуального підходу й досвіду. Мені часто доводилося брати участь у судах чести, а також належати до суду центральних студентських організацій (СУСОП). Коли якась справа видавалася мені трудною, я йшов по пораду до Старосольського. Таку думку піддавав мені мій старший брат, Андрій, який перед тим сам часто бував у нього в зв'язку з обороною політичних в'язнів.

Раз я приходжу до канцелярії Старосольського на вулиці Крашевського, а там повнісінько клієнтів. Я вже думав над тим, щоб перенести свою візиту на інший день, але саме тоді ввійшов "пан меценас". Поглянув довкруги просторої кімнати, зупинив свої очі на мені, і попросив до свого кабінету. Тоді це мені було

ще незрозумілим. Може це справді якийсь ідеаліст і то в такому неранньому вже віці життя! Залишити на другу чергу клієнтів, що крім справи приносили ще гонорарі, які були підставою існування, а на перше місце покликати студента, що тільки забирав дорогий час.

Але він не спішився, а казав мені докладно розказати цілу справу. Йшлося про те, що студентська організація у Варшаві тимчасово звільнила з членства свого члена під закидом, що він є конфідентом польської поліції.

— Ви цієї справи не розв'яжете! Ми тут на судових розправах маємо такі випадки і диспонуємо засобами, які вам зовсім недоступні, а mimo того не можемо досягнути успішного результату.

— Що ж робити з тією справою? — питаю.

— Відтягайте, вимагайте точніших вияснень, переконливих доказів.

І дивно аж після своєї поради запитав про кого йде мова. А йшлося про журналіста А.К., який згодом почав писати статті до *Бюлетню польсько-українського*. Таку журналістичну діяльність уважав тоді провід тієї організації за виправдану причину, щоб його виключити з товариства, і не давав вже будь-яких вияснень на свої попередні закиди.

Неоціненою була його присутність на сходинах Товариства Прихильників Освіти, якого завданням було опікуватися студентами. Провід товариства в руках старших громадян бував під пресією польської влади, яка вимагала публічного осуду якоїсь нелегальної акції, що в ній брали участь студенти. Одного разу наради дійшли до такого напруженого конфлікту, що постала загроза розпаду товариства. В такий критичний момент забирав слово Старосольський. Вже сам спокійний тон його бесіди охолоджував розбурхані емоції. Він при тому пригадував своїм ровесникам "сецесію", коли то старше громадянство цілком підтримало студентську молодь морально і матеріально. Радив також старшим громадянам заглянути до Академічного дому і придивитися, в яких жалюгідних умовах живуть наші студенти. Після його мови ніхто вже не вимагав засуджуючої резолюції.

Абсольвентам права радив відбувати адвокатську практику поза Львовом. У Львові адвокати звичайно мають мало справ у суді, то ж самі там виступають, а апліканти (стажисти) не мають змоги навчитися вести процеси. В менших містах було менше

адвокатів, за те мали більше справ і мусіли виручуватися аплікантами.

— От дивіться на Шухевича. Та це насправду адвокат, а я не адвокат.

Хоч сам він жартома говорив: "Тепер виграю навіть такі справи, які не повинен би вигравати. Та це так, щоб надолужити за ті справи, які програвав, як був молодим адвокатом."

Було загально відомим, що він був і добрим юристом, і добрим оборонцем. Волів виступати перед професійними суддями радше, чим перед лавою присяжних.

Але може справді він краще почувався б на професорській кафедрі, ніж в адвокатурі.

Автор спогаду досягнув ступінь магістра прав на Львівському, а докторат на Інсбрукському університеті. Через п'ятнадцять років працював в адвокатурі, а потім стільки ж років був професором американських коледжів.

НЕЗРІВНЯНИЙ ОБОРОНЕЦЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ

На початку 1930-их років українська громадськість у Західній Україні довідалась про те, що Москва проводить у містах і по селах України штучний голод. Західноєвропейська преса писала одверто про нищення України за допомогою фізичного ґеноциду. Хоч в тому часі врожай на Україні був багатий, проте лукава Москва вивозила із України все збіжжя до Росії, а населення нашого родючого чорнозему голодувало. У Франції публічна опінія була на тривогу, апелювала до кремлівських верховодів, однак Москва вперто мовчала. Французький уряд вислав на Україну свого державного мужа Ерію, що мав завдання прослідити наочно справу голоду в Україні. На жаль, Ерію, вернувшись з України у Францію, обдурений староцарсько-комуністичним трюком (бо йому московські народовбивники показали "Потьомкінські села"), остентаційно склав заяву, що "він бачив на Україні гарний врожай і добробут"!

Провід Українських Націоналістів (ПУН) провів усвідомлюючу інформаційну акцію у всіх країнах західної Європи про фактичний стан голодової московської облоги в Україні. Червоний Хрест у Женеві (Швейцарія) не дістав дозволу на допомогу жертвам голоду в Україні. Крайова Екзекутива Організації Українських Націоналістів на західно-українських землях, які тоді окупувала Польща, на передодні Великодня у 1932 р., надрукувала сотні тисяч відозв про народовбивство, яке проводить в Україні атеїстична Москва. Обласні та районні організаційні клітини дістали доручення умасовити ці протестні матеріали у часі Великодніх Свят, при чому був організаційний наказ; щоб по всіх українських церквах дзвонити на тривогу з приводу москов-

ського народовбивства на землях Східної України. ОУН виконала це завдання-наказ блискучо! Це був масовий-голодний протест українців західних областей України проти червоного демона злоби та нищення, а зокрема проти нелюдського штучного голоду, яким Москва вимордувала дітей, матерей і старців на Україні! І хоча вся пропаґандивна література ОУН мала в даному випадку наскрізь протимосковський і антикомуністичний характер, ішлося бо про московсько-комуністичне народовбивство в Україні під московською окупацією, то все ж таки польський уряд провів масові арешти серед української націоналістичної молоді — здогадних членів ОУН у цілій Західній Україні, а також і поза т.зв. Сокальським кордоном. Тим то польські в'язниці у Львові, Тернополі, Станиславові та в Перемишлі були переповнені.

У самому Перемишлі та в окрузі арештовано кілька десятків молодих українців, запідозрених у приналежності до ОУН, їм бо закинено переведення акції розповсюдження летючок і деяким приналежність до організації УВО-ОУН. У поліційних казематах на вул. Дворського сиділи та були биті поліційними агентами Василь Качмар, який в тому часі — в травні 1932 р., був головним редактором часопису *Український Голос*, Степан Федчук, Осип Коропей, Ярослав Полянський, І. Кучерепа, Ю. Юрчак, В. Феник, а зі Львова привезено Ірину Потерейко, Арпада Березовського, О. Матлу і М. Мартинюка. Поліційне слідство велося під командним доглядом комісаря Оленкевіча, зізнання арештованих "видобув" агент кремезної будови та високої ваги (сто кілька кілограмів) М. Васілевські. Згідно зі законом арештовані політичні в'язні могли сидіти в поліційних келіях найбільше 8 тижнів, а потім їх відсилано до судової в'язниці, а там уже слідство вів суддя під наглядом прокурора. Бувало, що в наслідок побоїв при поліційному арешті арештовані "признавалися" до вчинків, яких ніколи не зробили, а в суді відмовлялися від тих вимушених "признань". Тоді таких в'язнів знову відсиляли до поліційних арештів і їх повторно били, вимушуючи таким чином чергові "признання". Так і трапилося у Перемишлі, крім арештованих зі Львова і В. Качмаря з Перемишля, які не признавалися до обвинувачення в приналежності до ОУН, всі інші не видержали знущань на поліції і признались та ще інших обтяжували.

У липні 1932 р. всіх арештованих переведено з поліційних

арештів на вул. Дворського в Перемишлі до окружного суду і слідство переводив суддя Едмунд Медзгер (німецького походження), а нагляд над слідством мав головний прокурор окружного суду в Перемишлі Болеслав Прохаска. Обидва вони відомі були як визначні правники, зокрема знавці кримінального права. Уже осінню 1932 р. суддя Медзгер вилучив Львівську групу — Ірину Потерейко, А. Березовського, О. Матлу та М. Мартинюка. Їх обвинувачувала Перемишльська поліція у написанні у Львові відозви про штучний голод в Україні, що його проводить червона Москва, а В. Качмар здогадно мав виправити рукопис цієї відозви і надрукувати в друкарні, в якій друкувався *Український Голос* — орган націоналістичної думки. Однак тому, що ані Львівській групі, ані В. Качмареві закинутого поліцією вчинку не доказано, то арештованих обвинувачено тільки в приналежності до ОУН. Слідство протягнулося до весни 1933 р., а головний судовий процес визначено на початок травня того ж року. Акт обвинувачення в головній державній зраді доручено В. Качмареві й С. Федчукові згідно з § 98 кримінального кодексу, а Осипа Коропея, Ярослава Полянського, І. Кучерепу, Ю. Юрчака та В. Феника обвинувачено в злочині в § 97, себто не в провині державної зради польської держави. Всі 7 арештованих не прийняли акту обвинувачення складеного у польській мові, тому після довгої процедури такі всі вони дістали акт обвинувачення в українській мові, згідно з правом, яке мали українці в Польщі.

Процес, до речі перший процес ОУН у Перемишлі, почався у перших днях травня 1933 р. На лаві підсудних були: Василь Качмар, редактор *Українського Голосу*, Степан Федчук — друкарський робітник, Осип Коропей — студент права, Ярослав Полянський — студент філософії, І. Кучерепа — абсолювент гімназійний, Ю. Юрчак — ремісник і В. Феник — міщанин. Обвинувачував підсудних: прокурор Віктор Тимінські, а предсідником трибуналу був суддя З. Кржевінські (вихрещений єврей). Підсудних боронили: д-р Володимир Загайкевич, мгр. Степан Навроцький і зі Львова проф. д-р Володимир Старосольський. Він піднявся оборони С. Федчука, тому що він у поліційному слідстві не тільки признався, що є членом ОУН, але теж і обвинуватив інших підсудних, а зокрема В. Качмаря. Крім того прокурор закидав С. Федчукові деяку пов'язаність зі шпигунством у користь Німеччини, бо поліція знайшла в нього кілька німецьких військових книжок на тему військового вишколу. Отож

оборона Федчука була найважливішою, бо від її висліду залежала й доля інших підсудних, а головню Качмаря. Якщо взяти до уваги, що лава присяжних у цьому процесі складалася повістю з польських, які у кожному процесі ОУН у Львові чи в інших містах у Західній Україні, керувалися не принципом справедливості, але польським ненависництвом до українців узагалі, а до членів УВО чи ОУН зокрема, то завдання оборонця проф. д-р В. Старосольського в Перемишльському процесі було великої ваги. В дальшому покажемо, що його спокійна, речова та переконлива інтерпретація психологічного стану підсудного Федчука мала блискучий успіх.

Акт обвинувачення був об'ємистий і прокурор подавав довгу історію УВО-ОУН, а зокрема доволі подрібно з'ясовував ціль і завдання цієї другої організації, себто Організації Українських Націоналістів — ОУН. Прокурор обвинувачував В. Качмара та С. Федчука в приналежності до ОУН, значиться в головній державній зраді, або в протидержавній діяльності. Решту п'ятьох підсудних обвинувачувано в поширюванні протидержавної літератури. Слід відмітити, що в тому часі набрав сили у Польщі вже новий кримінальний кодекс, отже, на місце давнішого § 58-го стосовано до обвинуваченого в державній головній зраді § 98-ий. Цей параграф давав трибуналові у присудах широкі можливості, бо від одного року важкої тюрми аж до кари смерті. Цей бо параграф обвинувачував підсудного в тому, що він хотів "siłą i przemocą" (силою і насильством) відірвати частину території від цілості держави. Тому оборонці, а зокрема проф. д-р В. Старосольський — тонкий інтерпретатор цього закону, доказували зараз по відчитанні акту обвинувачення, що стосувати цей параграф відносно членів ОУН — це груба несправедливість.

Треба відмітити, що вже саме оповіщення про прибуття проф. д-ра В. Старосольського до Перемишля на процес членів ОУН, викликало серед адвокатів того міста не абияке зацікавлення. Такі визначні адвокати, як прокурор Б. Прохаска, д-р Лейба Ляндав незрівнянний правник і промовець-оборонець у процесах комуністів, д-р Людвік Гросфельд і інші прийшли на судовий процес, щоб почути правничий бій за параграфи, що його вестиме цей український видатний правник зі Львова! Це був перший день судового процесу. Проф. д-р Старосольський, розторощуючи стосування § 98 про державну головню зраду до підсудних членів ОУН, що нібито намагалися відірвати частину території

Польської держави, спокійно та переконливо доказував: "Високий трибунале! Цей закон відносно ОУН є грубо несправедливий! Головні постанови цього параграфу (98-го) відносяться до двох моментів: 1) насильне намагання змінити форму державного правління і 2) намагання відірвати частину державної території і приєднати її до іншої держави". Як одне, так і друге не можливо і не вільно стосувати до діяльності ОУН, продовжував оборонець, бо ж її аж ніяк не цікавить правно-політична форма польської державности та її внутрішній політично-суспільний лад. ОУН зовсім не змагає до відірвання частини польської державної території і прилучення її до іншої! "Я питаю вас, панове судді трибуналу, до якої держави ОУН мала б прилучити наприклад західньо-українські землі, які ви назвали "Малопольська всходня"? До Москви, з якою ОУН і весь український народ боровся і бореться?" Проф. д-р Старосольський доказував, що ОУН бореться за самостійну соборну Україну. "Радше, твердив проф. д-р Старосольський ОУН намагається підбурювати населення проти держави і тим самим порушує політичний спокій у нутрі держави."

Проф. д-рові Старосольському ішлося про те, щоб трибунал змінив правну кваліфікацію обвинувачення українських підсудних у цьому процесі за приналежність до ОУН, щоб у випадку вердикту польської лави присяжних суддів, який за правилом звучав: "winięci"¹ трибунал не міг стосувати засудженим драконських кар. Пам'ятаю неначе б це відбувалося сьогодні, що аргументація проф. д-ра Старосольського знівечила застосування §98, а головний прокурор Прохаска, адвокати Ляндав, Гросфельд і інші, як і теж самий голова трибуналу Кржевінські, похилили неначе від сорому свої голови. Все ж таки вони рішили, "trybunał po paradzie postanowił odrzucić wnioszek obrońcy d-ra Starosolskiego"² відносно зміни кваліфікації обвинувачення. Це вирішено мимо того, що в кулюарах суду, в часі перерви польські та єврейські правники годилися з правничою інтерпретацією проф. д-ра Старосольського, що "в діяльності членів ОУН немає ознак злочину з параграфу 98-го". Проф. д-р Старосольський, по

1. винний.

2. трибунал по нараді рішив відкинути внесок оборонця д-ра Старосольського.

відкинені його пропозиції, склав заяву, що він до цієї справи, себто до §98 повернеться ще в кінцевому своєму оборонному слові. З ним солідаризувалися і два інші оборонці, а саме д-р В. Загайкевич і мгр. С. Навроцький.

З черги приступлено до переслухування підсудних. В. Качмар заперечив свою приналежність до ОУН, хоч заявив, що почувається націоналістом в ідеологічному розумінні. Чому його Федчук обвинуватив під час поліцейного слідства, то він вияснив у судовому слідстві, заявляючи, що його зізнання були вимушені побоями. Інші підсудні теж твердили, що на поліції їх бито, тому вони говорили все, що тільки поліцейні агенти їм казали зізнавати. Вони призналися, що роздавали відозви ОУН про страшний голод в Україні й не жаліли того, що виконали цю пропагандивну працю, бо ж люблять Україну та свій народ. Сенсацією були зізнання Федчука. Він у слідстві відкликав свої обвинувачуючі зізнання, бо, мовляв, його поліція била. Тепер же, на процесі, він заявив, що його на поліції не били, а тільки грозили побоями. Зокрема агент Васілевські грозив відбити йому нирки, якщо він не обвинуватить В. Качмаря.

Постала своєрідна констернація. Прокурор із радістю велів це зізнання Федчука запротоколювати, як доказ, що на поліції не б'ють. Промовив проф. д-р Старосольський: "Панове присяжні, я також вірю, що Федчука на поліції не били!" Підсудні просто остовпіли з дива. Проф. д-р Старосольський вияснив психологічний стан Федчука. Він заявив, що Федчук — його клієнт, є одинаком у родині. А відомо, що майже всі одинаки чи одиначки є виїмкові діти: на одинаків батьки не то, що не кричать за малу чи велику провину, але їм все прощають, це прямо "вихухані діти". Бо вистане тупнути ногою і крикнути на одинака, а він уже плаче і то спазматично. "Якщо панове присяжні чи трибунал не вірять, то я готов покликати спеціаліста психолога і до того ж педагога для справ одинаків чи одиначок." Оця заява зробила громове враження на лаву присяжних, а трибунал не дав згоди на покликання за свідка психолога у справі одинака Федчука. Таким чином уся "всипа" Федчука була подиктована страхом перед побоями поліцейним агентом кремезним Васілевским. Кінцева промова прокуратора Тиміньського, що її він вчасніше скомпонував на основі зізнань Федчука, не зробила бажаного враження на лаву присяжних суддів.

Після промов д-ра В. Загайкевича та мгр. С. Навроцького, які

проаналізували відозву ОУН, в якій закликалось увесь український народ до спротиву московсько-комуністичному народовбивству в Україні та після признання, яке висловив змістові цієї відозви, д-р Загайкевич кажучи, що це "найкраща поезія", проф. д-р В. Старосольський зголосився до кінцевої оборонної промови. На судовій залі запанувала повна тиша. Польські та єврейські адвокати зайняли знову окремі місця, як цікаві слухачі, жадібні почути кінцеву промову в першому політичному процесі в Перемишлі. Вони знали, що д-р В. Старосольський це людина всеукраїнського масштабу, людина шляхетного характеру, великої культури. Вони теж знали з преси про політичні процеси у Львові, знали, що проф. д-р В. Старосольський відзначається незвичайною правничою практикою під кожним оглядом. Вони мали змогу вже у першому виступі проф. д-ра Старосольського на початку розправи пізнати, що він є тонким інтерпретатором карного кодексу польського права. Отож усі правники, судді, лави присяжних, приявні на судовій залі родини підсудних і цікаві громадяни, як поляки, так і українці, з напруженням ждали на слово проф. д-ра В. Старосольського. А він стояв поважний, на обличчі глибока призадумана, а із очей промінювала якась щира доброта. Врешті він промовив спокійно й добряче: "Високий трибунале і панове присяжні судді! Вже проминуло багато років, як я складав присягу, що боронитиму конституцію, а обороняючи політичних в'язнів, стоятиму на стороні права. І хоч я вже багато разів боронив обвинувачених прокуратурою членів УВО і ОУН, я твердо стояв на стороні закону. Це давало мені глибоке переконання і віру, що борюся за те, щоб це право було здійснюване в практиці."

У дальшому своєму слові проф. д-р Старосольський підкреслив, що присяжні судді мусять чітко й сумлінно відрізнати політичний осуд від юридичного. Може видаватись, що "вчинки здогадних членів ОУН, що їх у цьому процесі судиться, є для польської держави небезпечні, але, з юридичного боку беручи, в їхніх вчинках немає ознак §98 карного кодексу. Однак мене до болю торкнув вислів прокурора Тимінського, який закликав вас, панове присяжні судді, винести вердикт засуду, бо ваш вердикт це ваша функція правління. Для мене, як правника, це трагічне незрозуміння паном прокурором вашої функції. Майже двісті років тому чільний правник Монтескіє розмежував завдання судів і уряду. Він бо доказував при цьому розмежуванні отих двох

відмінних функцій, що якщо б суд у своєму правосудді керувався політичними раціями, а не справедливістю закону, то в даному випадку суд перестав би бути судом! Юриспруденція суприма лекс!" Бо де немає суду — там немає права, там немає держави. Ні, панове присяжні судді, що судите українських юнаків, бо в протилежному випадку ваш вердикт був би страшний! Це політичний процес, але вас не сміють опановувати політично-національні пристрасті. І я в цьому процесі не представляю політичних переконань, а стою твердо на сторожі права, отже правосуддя. Тому прошу вас, панове присяжні судді, як підете на нараду, відкиньте всі політичні наверхствування у ваших серцях, а будьте суддями з холодним розсудком."

Пізніше проф. д-р Старосольський відповідав прокуророві на те, що, мовляв, уся діяльність давніше УВО, а тепер ОУН, спрямована виключно проти Польщі, а не проти, приміром Москви чи Румунії, або Чехо-Словаччини.

Згодом проф. д-р Старосольський продовжував: "Я мушу підкреслити, що український самостійницький рух, у даному випадку УВО чи ОУН, не є німецькою вигадкою, як про це силувався вас переконати прокурор Тимінський. Ні! Змагання українців до самостійности, це не чужа інтрига, бо на всіх українських землях не вгавають змагання за вільну Самостійну та Соборну Україну! Стверджую, що в бою під Крутами поляг героїською смертю студент Перемиської гімназії Пипський, а після невдачних визвольних змагань 1918 р, української армії у боротьбі на Східній Україні, перший виступ Української Військової Організації (УВО) мав місце в Києві, і тоді там загинули сини княжого міста Перемишля Андрух і Опока! Ви, панове присяжні судді, поляки і любите Варшаву, а ми, українці, любимо Київ: ви любите Краків, а ми пристрасно любимо Львів, який був заснований нашим королем Данилом! Ці молоді ідейні юнаки люблять до безтями ще і Перемишль, бо їм оповідали їхні матері та бабусі, що онде на Замковій горі звалища катедри св. Івана Хрестителя, бо саме в Перемишлі постало перше українське єпископство. Отож всі вони сім діяли з високоідейних мотивів. Адже ж і Окшея і Мірецькі — польські герої у боротьбі за вільну Польщу гинули за такі ж самі шляхетні, ідейні вчинки. Перемишль від віків був заборолом українства на Заході, а Київ на Сході."

"Чому Москва нищить Україну жахливим голодом?" питає проф. д-р Старосольський: "Бо Україна — говорив він піднесеним

голосом — неначе трибун страждаючого 40-мільйонного українського народу — є останньою країною на Сході, що духовістю належить до Європи, що має всі духові прикмети і сприймає усі вияви європейської культури. Поза Україну Європа не сягає! Ваш, панове присяжні судді, Міцкевич писав: «Польща впала й Україну придавила!» Хай буде мені вільно парафразувати це ось так: «Якщо Україна впаде, то й Польщу придавить». Ані ми, оборонці, ані оті ідейні юнаки, що їх ви судите, не прохаємо ласки, але весь культурний світ повинен в оцей проклятий Москвою час народобивства рятувати Україну від тотального знищення! Для лукавої Москви ідеї свободи є вбивчі» — твердив цей незрівнянний оборонець, проф. д-р Старосольський — "і тому за мурами Кремля новітні червоні московські царі кують нищівну зброю на загин вільних народів світу."

"Я — закінчив свою оборонну промову проф. д-р Старосольський — прошу вас, панове присяжні судді, не судіть отих сімох українських юнаків жорстоко. В ім'я того всього, що я ось тут перед високим судом сказав, прохаю вас, щоб ваш вердикт був справедливий в обличчі закону!"

Прокурор уже не реплікував на оборону проф. д-ра Старосольського, бо і що ж міг він сказати, щоб протиставитись блискучій формою і глибокій правничими аргументами промови проф. д-ра Старосольського? Народня наша мудрість твердить: "хто мовчить, той притакує". Присяжні судді після одноденної наради проголосили свій вердикт: 8 суддів голосували — "winię", а 4 — "niewinię".³ Трибунал суду під проводом судді Кржевінського радив над актом правосуддя сімом молодим українцям за головну державну зраду аж три години. Врешті голова трибуналу суддя Кржевінські тремтячим голосом проголосив присуд: Васи́леві Качмареві присуджено 5 років важкої в'язниці і позбавлення його громадянських прав на 10 років. Степанові Федчукові присуджено 6 років важкої в'язниці і позбавлення його громадянських прав на 10 років. Осип Коропей, Ярослав Полянський були засуджені на два роки в'язниці, І. Кучерепа, Ю. Юрчак і В. Феник одержали кару півтора року в'язниці. Д-р В. Загайкевич, від імені оборонців підсудних чи пак засуджених зголосив касаційну скаргу. Найвищий суд у Варшаві у вересні 1933 р. затвердив

присуд трибуналу Перемиського суду. Розуміється, що оборонці підсудних тільки формально внесли касаційну скаргу, бо, до речі, вирок для перших двох обвинувачених (Федчука і Качмара) був перемогою проф. д-ра В. Старосольського. Оповідав мені один суддя присяжних після того, як я відсидів 5 років покарання у в'язниці таке: "Прокурор Тиміньські та адвокат Ляндав у кюлюарах суду по проголошенні вироку признали, що "obronca dr. Starosolski obronił oskarżonych i wygrał ukraińską sprawę".⁴

І це була правда.

3. "винний", а 4 "невинний".

4. "оборонець д-р Старосольський оборонив обвинувачених і виграв українську справу."

НЕЗАБУТНЄ ПРОЦАЛЬНЕ СЛОВО

(Спогад)

На гімназійній лавці Городенської гімназії "Рідна Школа" ім. Тараса Шевченка ми, учні, захоплювалися політичними процесами українських підпільних діячів. Хоч учнівські симпатії поділялися: одні йшли по лінії радикальній, а другі по націоналістичній, то однак, коли ми читали пресові звідомлення зі судової залі, всі ми стояли "одним фронтом".

Великий подив мали ми до тих незчисленних героїв, які рекрутувалися з-під селянських стріх, з рядів українського робітництва та молоді, середньошкільної та академічної. Окрему шану мали ми до наших правних оборонців, українських адвокатів, які часто безкорисливо (без зарплати) боронили членів УВО, ОУН та інших. Їхні промови на процесах часто були обвинуваченням на адресу польської окупаційної влади, яка не давала можливостей для повного розвитку українського народу під цією займанщиною і треба було ці можливості важко здобувати гострими політичними виступами, щоб змобілізувати широкі маси до цієї боротьби та здобувати симпатії широкого світу для цих національних та загальнолюдських ідеалів, до ідеалів повної української державности і незалежности.

В нас учнів такі адвокати-оборонці, як д-р Степан Шухевич, д-р Лев Ганкевич, д-р Степан Біляк, д-р Семен Шевчук, д-р Володимир Загайкевич, д-р Євген Давидяк, д-р Михайло Горбовий та інші були чимсь більшим чим адвокатами й оборонцями закону та підсудних. В їхніх виступах ми вбачали також оборону народних ідеалів. У судових промовах на оборону їхніх клієнтів вміщались теж оправдані "закодовані" кличі до протиставлення

безправ'ю, політичному гнітові окупанта для пошанування рідної гідности, мобілізування народної сили та народної відпорности.

Серед вичислених і невичислених правних оборонців в українських політичних процесах найбільшою симпатією серед нас учнів втішався д-р Володимир Старосольський. Його виступи на судових процесах полонили молоді душі не тільки правними політичними аргументами оборони, але також його великою красномовністю. Ми читали і перечитували вдруге, а то й кілька разів його кінцеві промови в обороні підсудних. Вони були для нас такі переконливі, що в нас завжди зароджувалася надія на уневинення підсудного чи підсудних. Розуміється, що разом з правним розумінням справи тут було також і наше бажання. Для декого з нас, хто мріяв про адвокатську палестру, д-р Володимир Старосольський був безсумнівним ідеалом.

Ще більш захоплювався я судовими виступами адвоката В. Старосольського, коли мені прийшлося "зубрити" право на Львівському Університеті. Тоді вже приходилось займатися всякими адвокатськими виступами вже з професійного зацікавлення та обов'язку. В тих виступах д-р В. Старосольський завжди був на висоті. Я прямо обожав його.

На університетській лавці я запізнався ще з іншою сторінкою праці д-ра В. Старосольського. В Студентській Правничій Громаді вже на першому році права, слухаючи доповіді одного із старших колеґ, я довідався, що д-р Старосольський не тільки адвокат-практик, але теж колишній професор теорії права та карного права. Викладав він ці дисципліни в УВУ та в Соціологічному Інституті у Відні і Празі. Що більше, він теж автор праці *Теорія нації*, яка в колах членів Правничої Громади та взагалі тогочасного студентства мала свою високу ціну. Кожний, хто хотів бути всесторонньо обзнайомлений з теоретичними політичними та соціо-політичними проблемами, які в тому часі загально окреслювано "ідеологія", знайомився не тільки з *Націоналізмом* Дмитра Донцова, але також читав *Чудернацькі думки* Михайла Драгоманова, *Україну Іреденту* Юліяна Бачинського, *Націоналогію і націографію* Ольґерда Бочковського, його *Вступ до націоналогії* та інші. *Теорія нації* В. Старосольського служила, як основний підручник в цьому ідеологічному обґрунтуванні.

Студіюючи *Теорію нації* В. Старосольського, видану ще у Відні в 1922 р., мені, зокрема, вбився в тямку розділ "Нація і держава", а в ньому підрозділ "Нація — природній носій влади в

державі". Не забуду також аналізи пера д-ра Старосольського "Сповіді" Івана Франка, яку цей Каменяр зробив до своєї збірки новель в польській мові п.н. *Obrazki Galicyjskie*. У висновках щодо цієї сповіді І. Франка В. Старосольський твердив, що джерелом всієї моралі є почуття приналежності людини до свого народу та приналежності до широких людських спільнот. Це почуття родить альтруїзм, як єдину основу етики. "Можу протестувати — цитував В. Старосольський Івана Франка — можу тихцем проклинати долю, що вложила мені на плечі те ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо я став би підлий супроти свого власного сумління". *Теорія нації* В. Старосольського обґрунтовувала великі ряди таких як я, що зачитувались в ній та вивчали її.

Запізнавшись з цією студією В. Старосольського, я ще більше приляг моїми симпатіями та пошаною до цієї людини. Я прямо обожнював його у всіх суспільних відносинах. Мені хотілось зустріти його або хоч почути його в безпосередньому виступі на судовій залі. Такої нагоди я шукав, але щастя завжди мене минало. На судові розправи, де оборонцем виступав В. Старосольський, приходили слухати його оборони не тільки заавансовані українські правники, але також професіонали інших національностей — поляки, жиди. Поляки називали д-ра Старосольського "zaklinaczem węzów" (заклиначем вужів). Навіть і ця саркастична назва говорить чимало про те, яку переконливу й аргументаційну силу мало правниче слово д-ра Володимира Старосольського.

І так прийшов 1937 рік. Були чудові вакаційні дні студентського дозвілля на широких берегах Дністра в Городенщині. Цей вакаційний відпочинок захмарила сумна вістка, що в Городенці помер д-р Теофіль Окуневський, батько національного відродження Городенщини вже до Першої світової війни, довголітній голова різних повітових організацій, філії "Просвіти", Товариства "Рідна Школа", засновник української гімназії в повіті (1910), організатор повіту, політичний діяч, посол до Галицького Союму, до Віденського Парляменту, член Української Національної Ради часу Визвольної Боротьби. Нам, молодим пригадалась теж подія, про яку широко говорено в українських колах, як то покійний д-р Окуневський викликав на поєдинок польського шляхтича за образу чести українського народу. Наслідком цього задируватий шляхтич скапітулював. Пригадалось всім як д-р Т. Окуневський

боронив месника українських кривд Мирослава Січинського перед Апеляційним судом у Відні. Не диво, отже, що всі спішили в дні 22 липня до столиці повіту, щоб віддати останню прислугу одному із великих мужів Галицької Волості.

В цьому дні Городенка роїлась від численних сільських офіційних делегацій, від читалень "Просвіти", "Сільського Господаря", кооператив, Кружків "Рідної Школи". Молодечі організації "Луги" і "Каменярі" прибули в організованих лавах. Ціла Городенка висипала на вулиці міста. З гір Карпат прибули трембітарі, які трембітали сумну вість на цілий край. Вони з хрестом попереду вели траурний похід. За ними незчисленні вінці і численне духовенство. Домовина вкрита національним прапором на санях, в запрязі — чотири круторогі. Побіч крокують ветерани УСС-ів та УГА. Середньошкільники і студенти університету маршують вслід за офіційними делегатами Краю і повіту. Довжелезний похоронний похід зупиняється перед будинком Повітового Суду, в якому доводилось д-рові Окуневському працювати довгі роки, а в часі української влади головувати в ньому. На судовий балькон, прикрашений гуцульським килимом та зеленню, виходить струнка постать, педантно одіта, з темним шпакуватим волоссям і бистрим поглядом. В лавах траурного походу шепотом пройшла хвиля: — "доктор Старосольський".

І дійсно перед нами станув славний оборонець політичних українських процесів, меценат в найкращому розумінні слова, глибокий науковий і правничий розум, який прибув від імени Адвокатської Палати у Львові сказати прощальне слово та попрощати старшого колеґу в дорогу вічності. Промовив він в повній красі і силі. Красномовність його прощального слова ще й сьогодні в моїх вухах та серці. З гучномовця линув мелодійний і переконливий голос: "Лицар помер! Лицар правди, лицар закону, лицар слова і шпади, лицар чести, лицар поневоленого народу, лицар вашого сумління". Його слова пили з душі і вливались в душу тих, хто його слухав. Останнім рефреном цього незабутнього прощального слова був апель "послуху своєму національному сумлінню так, як йому служив Великий Покійник".

Багато мені приходилось слухати різних добрих, а то і знаменитих промов у своєму житті, але ця з 22 липня 1937 р. залишила на мені винятковий відбиток. Часто я її переказував іншим. Спомин про цю промову бажаю внести в пам'ятну книгу тому, хто правно обґрунтовував народну правду під силою чужої

влади, хто одночасно своїм словом і пером давав ідеологічну силу цьому закону ще з того часу, коли станув ідеологом Українського Січового Стрілецтва, в час, коли на національному небозводі зазоріла на хвилю правда волі українського народу.

РОМАН МИЦИК

НАГЛИЙ СУД У ЛЬВОВІ

Мій судовий процес відбувся 15 березня 1929 р. перед наглим судом у Львові.

Судова розправа тривала один день. Мене боронив адвокат проф. д-р Володимир Старосольський. Змісту оборонної промови не пам'ятаю, але пригадую, що вона була дуже зворушлива і я мусів дуже себе стримувати, щоб не вибухнути плачем. Мені тоді було 19 років.

У сльозах були присутні на розправі мій батько Данило Мицик і мій брат Василь, колишній старшина УГА і УСС.

Пам'ятаю тільки, що проф. В. Старосольський в своїй обороні політичних в'язнів ніколи не робив їх нещасними жертвами і ніколи не принижував їхньої гідності.

Мене засудили на 7 років тюрми. Казали, що завдяки добрій обороні вирок був досить лагідний.

Під час мого перебування в тюрмі св. п. проф. Старосольський мене відвідував і ці відвідини залишаються для мене найкращим спомином. Я мав щастя бути ще з гімназійної лавки шкільним товаришем його молодшого сина Ігоря, пізніше я дружив із старшим сином Юрієм на Львівському Університеті і дочкою Уляною. В родині Старосольських я був частим гостем. По моєму виході з тюрми перші мої кроки у Львові були спрямовані в сторону Єзуїтського парку на вулицю Крашевського, де мене дуже радісно прийняли, а дуже прихильна до мене мати моїх товаришів, пані проф. Дарія Старосольська гостила мене варениками, яких я через довгі роки не мав нагоди їсти.

Я щиро дякую Господеві, що на моєму життєвому шляху дав мені змогу зазнати приязні шляхетної родини панства Старосольських, в якій домінував своєю повагою і великим знанням та розумом, а рівночасно скромністю і шовковою ніжністю св. п. проф. Володимир Старосольський.

ДО МОЗАЇКИ ПОРТРЕТУ...

(Невеличкий спогад про Володимира Старосольського)

До Чехословаччини ми (троє дітей з мамою К. Антонович) приїхали з Києва у 1923-му році. Батько виїхав з України вже у 1918 р. з Місією Української Народної Республіки до Італії, потім перебував у Відні, а з новозаснованим Українським Вільним Університетом переїхав у 1921 до Праги. Мешкав він на Віноградах при бульварі Маршала Фоша, де винаймав кімнату поруч професора В. Старосольського. У Празі тоді важко було знайти квартиру для родини і більшість еміграції жила по містечках і селах навколо Праги. Так і нам з мамою довелося рік чи півтора перебути у Збраславі над Влтавою, пів години їзди потягом або пароплавом до Праги. Коли комусь із нас треба було поїхати до Праги, то ми ночували у татовій кімнаті на провізоричному ліжку, яке старенька пані — власниця помешкання ставила на той час у куток кімнати. Звідти і мій спогад про В. Старосольського...

Вхід до кімнати професора був безпосередньо з сходової клітки, а до батькової входилося через передпокій до помешкання. Обидві кімнати були сполучені дверима. І ось кожного вечера, після праці та обов'язкової каварні, тихенько стукав до дверей професор Старосольський. Батько вже, звичайно, лежав у ліжку, але дуже любив ті вечірні відвідини. Професор заходив, ніколи не сідав, а стоячи коло дверей реферував батькові усі денні події. Спочатку обговорювалися біжучі справи університету, де професор викладав державне та політичне право, а одночасно був деканом або продеканом правничого факультету. Потім на чергу приходила політична ситуація, а на кінець найновіші анекдоти, які професор передавав прямо майстерно.

Батько приятелював з В. Старосольським віддавна, ще із студентських часів та із спільної політичної діяльності в Р.У.П. Вони зверталися один до одного церемонійним "пане товаришу", але поза плечі батько називав Старосольського "Влодзьом" і залюбки оповідав про різні епізоди. Так, наприклад, про якесь колишнє революційне заворушення у Львові, де поліція розганяла демонстрантів гумовими палицями:

— Знаєте, пане товаришу, я дуже не люблю, як мене б'ють палицею по голові — серйозним тоном скаржився батькові Старосольський.

Одного разу батько йому звирився, що часом буває тяжко висловити свою думку, бо бракує слів. Старосольський, виявляючи справжній адвокатський хист, негайно запротестував:

— Навпаки, пане товаришу, думки може забракнути, але слів ніколи!

Як сьогодні бачу його високу, струнку постать з стриманими, спокійними рухами і ніби чую якийсь особливо м'який спосіб говорення. Він завжди робив на мене враження дуже елегантних жартів:

— Яка різниця між дипломатом і дамою?

— Коли дипломат каже "так", то це значить — "може". Коли він каже "може", то це значить — "ні". "Ні" він ніколи не каже, бо інакше не був би дипломатом.

— Коли дама каже "ні", то це значить — "може". Коли вона каже "може", те це значить — "так". "Так" вона ніколи не каже, бо інакше не була б дамою.

* * *

Оце властиво все, що у моїй пам'яті залишилося від зустрічей із професором В. Старосольським. У 1928 році він назавжди виїхав з Праги, і вже тільки з преси ми довідалися про його широку громадську та адвокатську діяльність у Львові.

Згадки про В. Старосольського, до якого я завжди ставилася з винятковим подивом і пошаною, ще й досі навівають тепло і чар давноминулих днів.

ДОПОВІДЬ ПРО УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Це була осінь 1936 року. З хвилюванням та захопленням переживав я свої перші студентські враження у Львові.

З боєм і призадумою сприйняв я спостереження, що українці становили меншість у Львові та переконувався, що польська приповідка: "Українські Львів, польські вулиці, жидівські кам'яниці" ("Український Львів, польські вулиці, жидівські кам'яниці") говорить багато правди.

Так само економічна нужда дуже обмежувала можливості українських студентів. Навіть українська преса подавала, що деякі українські студенти йшли тоді до шпиталю, щоб дати собі вирізати сліпу кишку й так хоч через кілька днів не журитись своїм прохарчуванням.

Деякі студенти писали листи до митрополичої канцелярії при катедрі св. Юра, — у відповідь кожний отримував від митрополита Шептицького 5 золотих. А 5 золотих це тоді були великі гроші (центнер жита коштував тоді 7 золотих) так, що бідний студент міг за них прожити цілий тиждень. Моя амбіція й почуття гідності не дозволили мені писати "до Юра" (як радили мені студенти), і я мусів через якийсь час вдоволятися вечерею, яка складалася зі шматка хліба та "зупи", яка залишилася з обіду. На вечерю вона коштувала лише 10 грошів, а в часі обіду 15 (це в харчівні "Основи", в підвалі катедри св. Юра). Пізніше я студіював у Празі, і коли порівнював студентське життя у Львові з прекрасними умовами у Празі, то це була така різниця як між небом і землею. Все таки молодість і життя перед нами перемагали всі матеріальні труднощі і студенти старались підкріпити свого духа тоді, коли не могли наситити тіла.

Саме пам'ятаю, що тоді багато українських студентів (хоч нас українських студентів у Львові зовсім не було забагато) крім своїх університетських викладів відвідували також українські академічні доповіді, що відбувалися в Народнім Домі. Теми були цікаві, а доповідачами були відомі українські львівські професори чи інтелектуали.

Саме доповідь д-ра Володимира Старосольського, професора державного права, відомого адвоката у Львові та оборонця в політичних процесах, врзалася мені в пам'ять на ціле життя. Темою доповіді були: Чотири універсали Української Центральної Ради. Здається мені, що ще тепер бачу перед своїми очима ставну постать д-ра Старосольського як він перечитав Перший і Другий універсал, дав до них свою інтерпретацію й відтак перейшов до Третього універсалу, проголошеного 20 листопада 1917 року. Центральна Рада цим своїм універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Доповідач докладно прочитав також цей універсал і заявив, що третій універсал з точки зору державного права найважливіший, бо волею українського народу проголошено незалежну українську державу на українській території, "і тим самим охоплено три чинники, які складаються на поняття держави: Населення, влада і територія. Таким чином Четвертий універсал це лише доповнення до Третього універсалу". Наводжу ці висновки, бо їх пам'ятаю до сьогодні й часто дивуюсь, що не раз у нас трапляються промовці в часі свят державности, які підкреслюють найбільше значення Четвертого універсалу неначе зовсім неслухно поправляючи д-ра В. Старосольського, професора державного права. Це була доповідь, яка з усіх академічних доповідей в Народнім Домі мені найбільше подобалась. Від того часу я слідкував за дальшими доповідями та статтями д-ра В. Старосольського і його промовами на політичних процесах і старався їх читати чи слухати. а коли я відтак ще принагідно почув, що д-р Старосольський часто перший кланявся своїм студентам і молодшим від себе, кажучи: "Адже хтось перший мусить вклонитися", то особа д-ра Старосольського стала мені якась близька й дорога й ця моя прихильність поширилась на всю родину Старосольських. Хоч, мушу додати, тоді у Львові було більше наших визначних людей, які робили враження на наших студентів, як нпр. д-р Д. Донцов, о. д-р Г. Костельник (своїми доповідями і проповідями на "двадцятці" в катедрі св. Юра), д-р М. Шлемкевич (псевдонім

Іванейко) з Фронту Національної Єдності, проф. І. Раковський та багато інших. На жаль, найменше була мені зрозуміла з циклу згаданих викладів доповідь д-ра Михайла Рудницького на тему української літератури, хоч я і старався з напругою вислухати її, оскільки вона була ближча до предмету моїх студій, ніж доповідь д-ра Старосольського.

Тому навіть по кількох роках з великою тривогою прийняв я вістку про арешт проф. Старосольського російськими більшовиками у Львові, його засуд на 10 років та згодом смерть у в'язниці в Маріїнську (на Зах. Сибірі). Зате мене дуже вразувала вістка, що принаймні його дочка врятувалася зі заслання та прибула до Америки.

ОЛЕКСАНДЕР ХОМЯК

**ПАН
(ЗА ТЕРМІНОЛОГІЄЮ ВЯЧЕСЛАВА
ЛИПИНСЬКОГО)**

В кінці 20-их років, у зв'язку з політичними процесами, на одно із перших місць в публіцистиці виринуло відоме на всіх Зах.-українських землях прізвище оборонця професора д-ра Володимира Старосольського, великого ерудита, успішного інтервента, вирозумілого і переконливого заступника українських розумних і нерозумних борців за українські права.

Повернувся із Чехії професор права, провідний член УСДП і кол. член уряду ЗУНР, учасник визвольної боротьби і наново відкрив адвокатську канцелярію у Львові. Про катедру в університеті, куди він найбільше надавався, не було мови в польській шовіністичній дійсності. Його знайомства і зв'язки були незвичайно широкі. Для всіх він був дорадником, арбітром, особою, з якої думкою кожний дуже числився. Через те писали до нього з усіх сторін, а не було одної визначної особи, що, перебуваючи у Львові, його не відвідала б. Таким його знали і про нього знали у Львові. В роках перед Другою світовою війною можна було не раз чути вислів, що проф. Старосольський, то "аристократ духу". Подібно висловлювалися люди лише про Сл. Б. митр. Андрея Шептицького.

Я особисто зустрівся з проф. Старосольським щойно в 1935 р. завдяки моему приятелюванню з його конціпієнтом (стажистом) мгр. В. Масюком, якого я просив про допомогу в дуже дрібній справі спору за мешкання. Через канцелярію очевидно нічого не могло перейти без відома "меценаса", а проф. Старосольський знав мого батька і захотів особисто зі мною говорити. Це були часи після світової кризи, а в Галичині теж і після відомої "пацифікації". За працю було тяжко. Я через свою

"принциповість" покинув заробіткову працю. Про закінчення студій не було мови, бо я вже був жонатий із звільненою з праці вчителькою і найшовся в дуже невідрадному положенні. Врятував мене проф. Старосольський, пропонуючи мені в своєму бюро працю канцеляриста, чи як це він для "більшого гонору" назвав "соліцитатора". Три з половиною років я щоденно мав нагоду цю особу бачити, від неї учитися, її подивляти. Моїм головним завданням було пильнувати оплат від клієнтів, а теж переписувати судову чи адвокатську кореспонденцію, включно з виписками з судових актів визначених "меценасом", і т.п. Єдиний тоді конципієнт полагджував від імени меценаса всі малі, або як ми називали, "грошові" справи, а проф. всеціло був заангажований в політичних процесах, яких було надто багато, а за які не було переважно платників. Професор приймав найчастіше таких, за якими не було кому подбати. Виготовлювання відповідей на обвинувачення, касацій, апеляцій і інших важливих документів професор залишав на пізну ніч, бо дні і вечори він проводив в суді або з клієнтами, або на політичних чи професіональних нарадах, чи хоч би з відвідувачами, яких ніколи не бракувало. Затерлися в моїй пам'яті, після 45-ти років, безчисленні прізвища з процесів чи інших осіб, пов'язаних з діяльністю професора. Якщо його архів залишився, то колись можливо було б відтворити документально вплив і значення тієї провідної особи українського "піємонту".

Поодинокі вчинки і поведінка професора були такі характеристичні, що їх пам'ятається все життя. Не бракувало теж анекдот на тему звичок професора. Ходила, наприклад, по Львові анекдота (правдива) про Союз Українських Адвокатів. Головою був д-р Кость Левицький, відомий зі своєї точности, який казав, бувало, переписувати письма, коли крапка не була на своєму місці. Очевидно, коли відбувалися сходи СУА, то кождий адвокат старався бути перед визначеним часом, бо сеніор д-р К. Левицький дуже строго і неприємно вітав спізнених. На спізнення д-ра Старосольського однак, які нерідко траплялися, він звик був лише казати: "Ну! Вже нікого не бракує" або "Вже можемо зачинати".

Ці його спізнення були загально відомі, однак, з поваги і симпатій до професора йому їх вибачали. Були випадки, що судді (поляки) в Окружному чи Апеляційному судах не виходили зі своїх канцелярій і по пів години на розправу, де всі вже

чекали, коли возний не повідомив їх, що адв. Старосольський є вже на судовій залі. Причиною тих спізнень була його звичка писати матеріали в тиші ночі, в своєму кабінеті до першої, а то й до третьої години над раном.

Одною з засад професора було притримуватися "ультімо", тобто "последної хвилини". Він виходив з принципу, що пишучи відповідь на обвинувачення, ліпше її подавати в останню хвилину перед остаточною датою, бо тоді противна сторона не буде мати досить часу на заперечування поставлених зауваг. Це призводило часом до не абияких труднощів. День наперед заповідалося професорові, що приходить дане "ультімо", щоб на рано мати готову чернотку до переписування і реєстрованої висилки. Часом траплялися дві і три такі справи нараз і професор не успівав. В такому випадку я залишався в канцелярії і частинами переписував на машинці, щоб віднести на пошту перед північчю. Нераз було й таке, що до пізнього вечора приходили інтересанти і поки професор скінчив писати, було 5 хвилин до 12-ої. Поки переписав і заніс на пошту, доходила перша ночі і поштові печатки вже були переведені на другий день. Знайомство, благання і шоколядка помагали мені переконати панну у віконці, щоб вона змінила дату на печатці назад.

Як оборонець в карно-політичних процесах, професор, як в судових промовах, так і в писемній обороні, глибоко переживав трагедію обвинуваченого. Мав велике знання психології, користувався дуже сильними аргументами і прикладами, вмів дуже влучно висловлюватися. Його промови мали завжди вплив на лаву присяглих і на суддів. Багатьох він вирятував від смерти. Між іншим, ще живуть тут на еміграції особи, що завдячують своє життя обороні д-ра Старосольського.

Соціал-демократом був не лише з приналежности, але й з переконання. Кожного зустрінутого знайомого він вітав приємною усмішкою і стиском руки, а не раз перший вітався, не зважаючи на повагу свого стану чи віку. Треба мати на увазі, що в тому часі у Галицькій провінції ще дуже сильно діяли соціяльні чи станові різниці. Він шанував людину, а не стан і його в заміну шанували всі без винятку, включно з його противниками. Вмів кожного розуміти. Наприклад, коли (а було це часто) приходив добродій (колишній капітан), що залишився без засобів до життя, то професор не лише говорив з ним кілька мінут, але й дискретно вкладав йому в кишеню "п'ятку". Інший подібний "тип" приходив

часто за позичкою, якої ніколи не мав заміру віддавати. Не один раз професор витягав з портфеля останній банкнот, але "позички" не відмовляв.

Взагалі вся праця професора була звернена на її суть, а ніколи на винагороду. Це становило не абиякий клопіт для канцелярії і для цілої родини. Пригадую випадок, що один політичний процес тривав, як звичайно, дуже довго і ще й треба було робити касацію від вироку, щоб врятувати життя хлопцеві. Поїздки до Варшави на касаційні процеси були пов'язані з немалими грошовими витратами. Після "вирятування" обвинуваченого, приїхали батьки-селяни пізно вечером і особисто хотіли подякувати за оборону. На пригадку, що вони винні багато грошей, бо досі нічого ще не вплатили, вони заявили, що хочуть з "месіяшом" власне розрахуватися. Година була пізна. Ми їх залишали в кабінеті з професором і пішли додому. Яка була злість і розчарування другого дня вранці, коли професор передав канцелярії нерозпечатану, випхану грішми коверту. В ній були "болівари" такі безвартісні тоді, що їх навіть банк не хотів міняти. Дядьки діставали від родичів в Бразилії гроші, не мали з ними що робити і дали адвокатові. Незважаючи на те, що професор заборонив писати в цій справі до них (бо, казав він, коли могли бути несвідомі вартості цих грошей), ми таки написали. Чи була якась реакція, на наш лист, я не пам'ятаю, бо це було вже в часі, коли я переходив на іншу працю.

За прийнятим у Львові звичаєм, канцелярія містилася в двох кімнатах мешкання професора. Таким чином, мимоволі мені можна було спостерігати домашні відносини родини. На мене сильно діяла поведінка професора супроти його дорослих дітей, і я дуже старався цю методу наслідувати пізніше у себе, лише не з такою умілістю. Зі своїми дітьми Старосольський поводився як з товаришами, мав у них повне довір'я, підходив під рівень їхнього думання, але ніяк не втрачав своєї поваги батька і визначного громадянина.

Ціле життя належав до політичної фракції УСДП (соціал-демократів), яку відкидала і осуджувала тодішня підпільна ОУН. При одній нагоді негативних, насмішливих осудів і обвинувачень соціал-демократів націоналістами, я запитав професора чому він не реагує. Професор відповів, що ці питання будемо розв'язувати у власній державі, а тепер вони для нього тільки українці. Того

самого дня теж виголосив в суді першорядну оборонну промову в процесі проти націоналістів.

Іншим разом вранці я вичитав в часописі, що в США виконали присуд смерти, на електричному стільці, на українцеві. Огірчений тим фактом-неславою, при появі професора в канцелярії, я звернув його увагу на цю новинку. Прочитавши її, він, на моє здивування, весело усміхнувся і сказав: "В такому разі ми вже є нація, бо маємо навіть своїх бандитів".

При одній розмові на тему визвольної боротьби, професор звернув мені увагу, що держава вимагає не лише патріотів, але передусім фахових і чесних виконавців. Їх брак в тому важливому періоді був не малою причиною нашої програної. Тоді розповів мені, подаючи прізвища, час і функції, випадок в уряді ЗУНР в Станиславові. Після наступу поляків, підсиленого армією Галера, уряд в Станиславові, незважаючи на проголошення злуки земель, ще не був зліквідований, а радше сюди переносився осередок ЗУНР. Київ заняли були большевики Від загрози з заходу, тобто наступу польської армії, поодинокі департаменти пустіли. Зачалася поголовна евакуація. Ставало не можливим полагоджувати справи за браком людей. Одинокий начальник (здається поштового) департаменту, поляк, втримував до останньої хвилини дію департаменту. Професор (тоді віцеміністер), здивований його обов'язковістю, запитав його, чому він так чесно сповняє свій обов'язок. Той відповів, що він вже був не сподівався поляків у Східній Галичині і присягнув на вірність урядові ЗУНР. Свою присягу і обов'язок він мусить виконати до кінця. Таких "державників" Україні бракувало. В пізніших роках я наглядно переконався в слушності слів професора, коли в 1940 році Львів заняли німці. Нам бракувало працівників суспільної обслуги. Лиш завдяки вихованим в кооперації, в карності праці людям вдалося обсадити всі місця в постачанні електрики, газу, води, на пошті та у фабриках Львова.

За час моєї праці в канцелярії професора, два чи три рази траплялося, що приходив кур'єр, або хтось телефоном домовлявся, щоб професор відбув авдієнцію у митр. Андрея Шептицького. До такої візити професор дуже уважно приготувався. Кожний раз годину раніше вибирався до палати митрополита, де проводив звичайно довше, як дві години. Ніколи від нього ніхто, однак, не довідався, які були теми розмов. Для нас це було досить дивним. Професор не був "церковником", як зрештою не

були ними усі соціалісти і радикали, що митрополитові було дуже добре відомим. Безсумнівним є, що митрополит хотів почути якусь опінію, чи пораду професора в громадських справах, бо його думку оцінював високо.

Володимир Старосольський залишив по собі пам'ять особи, яка була зразком Людини, Патріотом української державности з усіма прикметами християнської справедливости, вирозуміння, терпеливості й розважності.

Не є можливо, згадуючи світлу пам'ять Професора, поминути його дружину, Дарію з Шухевичів, професора консерваторії. Вона всеціло присвятила для родини свою кар'єру в мистецтві, а свої організаційні здібності віддала в допомогу Професорові. Без цієї допомоги він не був би зміг подолати ті численні завдання, що стояли перед ним. Цей факт був відомий лише в найближчому оточенні цієї родини.

ШУКАЮЧИ СПРАВЖНЬОЇ СИНТЕЗИ

Немає досі завершеної студії про наукову й педагогічну працю Володимира Старосольського. Але в часі, коли, з не-вловимого наказу долі наукова практика стала для нього вже тільки цінною життєвою минувиною, довелось йому висловитись коротко про свою наукову й педагогічну діяльність як він сам її бачив, відчував і здійснював.

В 1934-му році "Союз Українських Адвокатів" у Львові видав "Ювілейний Альманах" в десяту річницю свого існування. В ньому була поміщена м.ін. стаття "Наші Професори Права", а в ній теж одна п.н. "Проф. д-р Володимир Старосольський" (стор. 137). Не можемо дивуватись, що ради доброї інформації, окремі адвокати-професори, про яких писали статті "Альманаху", і яким було це можливе, давали видавцеві до користування автентичні матеріали про свою наукову й педагогічну працю, а при тому і власну її оцінку. Володимир Старосольський був одним з них; при тому був він членом Управи "СУА" і редакційної колегії "Альманаху".

Відночасна частина статті в "Ювілейному Альманаху" говорила:

Проф. д-р Володимир Старосольський відбув університетські студії у Львові, Кракові та Відні. Відтак студіював на університеті в Граці у проф. Гумпльовича; в Берліні у проф. Зіммеля, Ястрова та Мартіца та головно у проф. Г. Єлінека в Гайдельберзі. Наукову працю розпочав довго перед заснуванням українського університету в Празі. Студіюючи як головний фах державне право, був одним із перших українських дослідників, що звернули бачну увагу на науку соціології, та перестудіювали основні філософічні підстави загальної теорії права. Всі його більші праці, не виключаючи двох томів видання Української Господарської Академії в Подєбрадах п.з. "Держава і політичне право", виказують історичне підготовлення, та свідомий загальної мети філософічний метод.

Шукаючи справжньої синтези цього, що уявляє собою

новітна держава, він наткнувся м.ін. на проблему нації, яку опрацював в окремій монографії. Розуміючи важливість методологічних проблемів, він шукав їх розв'язки в наукових напрямках модерної доби, в школі неокантіїців та нормативістів і в змаганню до соціологічного розуміння права та держави з метою знайти свій власний шлях.

Головна доба його наукової праці припадає на час його діяльності в Празькому університеті та в Подєбрадській Господарській Академії. Як педагог, старався впоювати в молодь зацікавлення до теоретичних питань в їх зв'язку з практикою життя — з метою впоїти в них свідомість, що цей зв'язок теорії з практикою нерозривний, та що розуміння його є конечне для теоретика і для практика.

ІВАН КЕДРИН

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ

(У 100-річчя народин)

Це була виїмкова і насправді дуже рідкозустрічна комбінація прикмет тіла і духа, що зосередилась в одній особі: високий, статний, з подовгастим худим обличчям аристократа і таким же аристократичним спокоем та манерами, — тип ученого, проте з тонким почуттям гумору і при всьому нахилі до студій далеко не відлюдок, — Богом обдарований промовець, естет і гуманіст, здавалось би — кабінетна людина, проте ідеолог Українського Січового Стрілецтва, — соціяліст, але ворог марксизму й ворог всякого екстремізму та сектанства, рідкісна поява, рідкісна індивідуальність. Такий був проф. д-р Володимир Старосольський. 20-ті і 30-ті роки нашого сторіччя в Західній Україні були багаті на видатні постаті, на постаті понад пересічну мірку, але Володимир Старосольський займав поміж ними одно з найперших місць, — і насправді було б трудно назвати когось, кого можна порівняти з Володимиром Старосольським.

Саме 8 січня 1978 минуло 100 років з дня його народження в Ярославі. За княжих часів — це було місто українське, але тому сто років було вже спольщене. І мати Володимира Старосольського була спольщеною німкинею, дома в його родині (батько теж правник, помер, коли Володимир був малим хлопчиною) була мова польська, ходив до польської середньої школи і опісля студіював у польському Ягайлонському університеті у Кракові. Але мати виховала сина в українському дусі, і в Кракові він знайшов таких світочів української культури, як Богдан Лепкий і Василь Стефаник, титани літератури, та Іван Труш і Олекса Новаківський, титани образотворчого мистецтва. В Альманасу "Про ясне минуле", виданому у Кракові у 1931 р., Василь Сте-

фаник назвав молодого Володимира Старосольського "хлопчиною панським" і дивувався: "...чи кров прадідівська, чи теорія — він же дуже любить теорії — завели його в українську націю і вчинили його найкращим між нами чоловіком..."

Володимир Старосольський дійсно любив теорію і його "Теорія Нації" (Відень, 1921) стала одним із найперших і найкращих творів із невідомої до того часу ділянки науки — націології, — поруч із Ольгердом Бочковським, якого твори "Націологія і націографія", "Боротьба народів за національне визволення" і "Вступ до націології" появилися вже після названого твору Володимира Старосольського під кінець 20-их і з початком 30-их рр. здебільше у тій самій серії творів "Соціологічного Інституту", що його заснував Михайло Грушевський спершу у Відні, перенісши його згодом до Праги. "Теорія нації" — найбільш відомий твір Володимира Старосольського, який проте залишив по собі ще такі твори, як "Методологічна проблема в науці про державу", "До питання про форми держави", "Держава і політичне право", не рахуючи пречислених статей у журналі "Життя і право" у Львові, чи й у львівському "Ділі".

У присвяті своєму колишньому професорові з Гайдельберзького університету Георгові Еллінекові написав твір "Майоритетспрінціп".

Володимир Старосольський був дуже активним, як студент, заснував і очолював студентську організацію "Молода Україна". Тісно ідеологічно пов'язаний із Січовим Стрілецтвом і будучи звеличником рідної військової сили, був за Першої світової війни членом Української Бойової Управи. Отож, коли він відкрив у Львові адвокатську канцелярію, то мав уже за собою молодість, виповнену громадською і визвольно-патріотичною працею. І — будучи типом ученого — не любив адвокатури, не дбав за заробіток, часто не брав грошей від клієнтів, ставився до адвокатури, як до обов'язку боронити полів'язнів і як до нагоди для студій над людьми і їхніми ділами. Тому він різнився від інших українських адвокатів, що вславилися в довгій серії політичних процесів за володіння Польщі у Західній Україні. Коли, наприклад, з українських адвокатів д-р Лев Ганкевич любив орудувати цитатами з польської літератури, а д-р Степан Шухевич чи д-р Маріян Глушкевич відзначалися особливою патетикою — Володимир Старосольський уводив у свою оборону підсудного (зправила члена ОУН) елемент філософії і психоаналізи та аналізу

польського кримінального кодексу на тлі староримського права чи кодексу Наполеона. Його виступи у суді не мали ні крихітки патосу, він не підносив голосу ані не жестикулював руками, він був професором, який промовляв до прокуратора (до трибуналу суддів, до лави присяжних) як до студентів в університетській аудиторії, і це так яскраво різнилося від виступів інших — також красномовних — адвокатів, які виступали радше, як актори на сцені театру, — що під час його судових промов було тихенько на судовій залі, і всі, навіть найбільш вороже супроти українців наставлені приявні, з пошаною прислухувались до слів того правничого авторитету.

Користувався Володимир Старосольський пошаною в усьому різнонаціональному правничому світі тодішнього часу і користувався, поруч із пошаною, любов'ю в рідному суспільстві. При іншій нагоді мав я вже нагоду згадувати про цікавий на тодішні часи й відносини феномен. Український Академічний Дім — це була фортеця націоналізму в його тодішньому виданні і вступ до Академічного Дому мали із старшого громадянства тільки дві особи — Дмитро Донцов, ідеолог націоналізму за його твором "Націоналізм", і Володимир Старосольський, офіційний голова Української Соціал-демократичної партії. Бо на Володимира Старосольського ніхто не дивився, як на якусь партійну людину, тільки як на інтелектуала, на людину великого формату.

Але, як згадано, Володимир Старосольський не був відлюдком, що зачинався у своєму кабінеті. Він любив товариство і був у товаристві премилим розмовним і дотепним гостем. Цікаво, що приятелював із Дмитром Левицьким, також за фахом адвокатом, який також недолюбливав адвокатури і не вів адвокатської канцелярії, був націонал-демократом, головою УНДО, — не мав красномовного таланту, що ним відзначався Старосольський, та любив гру в карти (бриджа), в яких Старосольський зовсім не визнавався. Але часто бував у гостинному домі панства Левицьких і це була справжня насолода бувати на таких досить частих приватних товариських зібраннях в атмосфері високої товариської культури. Та сама атмосфера високої товариської культури панувала у домі панства Старосольських при вулиці Крашевського у Львові і з глибоким сантиментом приходиться згадувати ті хвилини, коли доводилося відвідувати такі доми колишніх провідників українського народу в Західній Україні.

Очевидно, що гін до наукових студій, — фанатична відданість

правді і закономірності, — аристократизм духа й політична та товариська культура — це все яскраві противенства всього того, що на шпильках своїх багнетів принесли до Львова, "визвольники" з кінцем вересня 1939-го року. Тому вони тільки дуже коротко визнали, що Володимир Старосольський повинен бути професором права у Львівському університеті. Швидко потім вивезли його, його дружину Дарію з дому Шухевич і доньку Уляну.* Врятувалася з того погрому тільки ця остання, що згодом, вже в Америці безпристрасним тоном свого славетного батька оповідала про переживану гегену у своєму творі "Розкажу вам про Казахстан". І від Уляни Старосольської-Любович українські вільні люди дізналися, що Володимир Старосольський помер у в'язниці в Маріїнську 25 лютого 1942 року — помер із виснаження і насправді — з голоду. І в Казахстані померла Дарія Старосольська з дому Шухевич, делікатна пані, піяністка, як її чоловік — людина великої культури.

Поверх 2000 років, ще перед народженням Христа, дикуновояк палицею по голові вбив на пісках Сицилії великого філософа-математика за те, що той просив відступитися і не заслоняти соняшного світла. Алеж тоді варваризм мав ще право існування. На жаль — протягом наступних сторіч такі безглузді жорстокі вбивства раз-у-раз повторялись і за середньовіччя і в новітніх часах, і за гітлеризму і за сталінізму. Безглуздо, без будь-якої користи будь-кому і будь-чому, за винятком задовольнювання садизму даної політичної системи — вбивають людей вселюдської культури. Колись прийдеться списати імена таких світочів культури як Володимир Старосольський, і вписати їх на таблиці у Пантеоні воскреслої України, щоби грядучі покоління знали, що вона мала багато великих синів...

("Свобода" 28.1.1978 р.)

Іван Кедрин, У межах зацікавлення. НТШ, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто 1986.

* і сина Ігоря.

ВАСИЛЬ ЛЕВИЦЬКИЙ

ПАМ'ЯТИ ВОЛОДИМИРА Й ДАРІЇ СТАРОСОЛЬСЬКИХ

В грудні 1939 р. в день похорону Герміни Шухевич — тещі Володимира Старосольського, — його арештували московські більшовики. Бачили його, як він із іншими переїжджав в дорозі на Сибір, де він, будучи слабого здоров'я, й незабаром помер. Так відійшла від нас світла людина, яка тішилася загальними симпатіями серед нашого громадянства, один із найвидніших українських громадських діячів та науковців. На жаль, досі після його смерті не появилася ніде замітніша стаття, присвячена пам'яті Покійного. Хай же оцих кілька рядків буде скромною квіткою, складеною на його могилі.

В. Старосольський уродився в 1878 р. в Ярославі. Там кінчив гімназію, а на університет записався у Львові, де як провідних молоді розпочав свою діяльність. В 1900 р. став видавати й редагувати студентський орган "Молоду Україну", яка в історії української молоді відіграла колосальну виховну роль. Талановито та з запалом редагована, стала вона боевим її органом. Пам'ятаймо, що українці тоді на львівському університеті не мали своїх прав, а українська мова на ньому не була толерована. В 1902 р. переводить він разом із пок. Євгеном Косевичом, другим визначним керівником молоді, сецесію української молоді з львівського університету до Відня. Тут кінчає університет та складає юридичний докторат.

Живучи у Львові стояв він близько до Революційної Української Партії, першої української політичної організації, що повстала на ґрунті політичного посіву Михайла Драгоманова.

Повертаючи з Відня до Львова отирає тут адвокатську канцелярію і розпочинає широку громадську діяльність. Не буде, думаємо, прибільшенням, коли скажемо, що його адвокатська канцелярія стала просто кузнею української політичної думки. Тут кувалася зброя українського руху й визволення.

Старосольський був знаменитим не тільки політиком, але й

карним та цивільним оборонцем. Не було важнішого українського політичного процесу, в якому Старосольський не був би першим його оборонцем.

Дальша його діяльність тісно зв'язана з українським національним визвольним рухом.

У формації Українських Січових Стрільців відограє він видну роль. А щоб бути зразком для інших, сам надіває стрілецький однострій.

1914 р. стає членом Української Національної Ради, в якій побіч Костя Левицького та Володимира Темницького відограє першорядну роль. В тому ж році стає членом Української Боевої Управи, а в 1918 р. Українського Військового Комітету у Львові.

В Українській Народній Республіці приймає він дуже живу й діяльну участь і в 1919 р. стає товаришем міністра закордонних справ.

Така була політична діяльність Володимира Старосольського.

Та Старосольський присвячував свої сили не тільки українській політиці, але й науці. Він був одним із найвидніших українських соціологів.

Коли під московсько-більшевицьким ударом падала Українська Народна Республіка, Старосольський львину частину своєї праці присвячує українській науці.

В 1919 р. стає професором державного університету в Кам'янці Подільській, а опісля українського університету в Празі та Української Господарської Академії в Под'єбрадах.

Писав багато. Полишив не тільки цінні більші й менші публіцистичні праці, але й наукові праці, за які Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові вибрало його своїм дійсним членом.

До найцінніших більших його наукових праць належать "Терорія нації" і "Держава і політичне право".

Була це гарна й незвичайно характерна людина.

Присвячуючи цю коротку замітку пам'яті Володимира Старосольського, слід згадати і про його дружину, Дарію. Та сама доля, яка стрінула Володимира з боку московських більшовиків, стрінула і його дружину.

Покійна Дарія брала живу участь в українському громадському житті. Була вона побіч Наталії Кобринської найвидатнішою піонеркою українського жіночого руху. Видавала й редагувала перший український жіночий часопис "Мету", що виходила у Львові.

Свобода, 30 серпня 1950 р..

КЛЯВДІЯ ОЛЕСНИЦЬКА

ТА ВІЧНА БУДЕ ПАМ'ЯТЬ ПРО ТЕБЕ

(Д-р Володимир Старосольський)

Кімната розправ золочівського суду. Непривітні, лукові склепіння, малі вікна на висоті, яку годі досягти рукою, темні та вогкі вугли колишнього монастирського рефектаря. Реквізит так і надається, щоб вмістити серед нього це, що має зв'язок з обмеженням свободи, відповідальністю, проступком та каяттям. Деревляна поперечниця розмежує залю на дві частини. У яснішій, від вікон — суд, у другій — окружені в'язничною сторожею обвинувачені, а за ними пририта рідня, залякані свідки та ряди цікавих.

Дві переділки — два окремі світи. Перший, що рішає про вартість людських вчинків, їх небезпеку для держави, загрозу для суспільности. Могучий, ідеальний, наділений владою та привілеєм. А з ним віч-у-віч другий: безвартісний, принижений, злий та небезпечний. Судейська трибуна та лава обвинувачених.

На границі між ними стіл для оборонців: виразник життєвого компромісу між злочином та карою. Для обвинувачених — промінь надії. Для цих, що задивлені в бездушні стрічки права — пружина людяности, вибачливости, зрозуміння.

Як приїздив зі Львова, щоб стати при столі оборонців — це були дні, коли зала наповнялася до берегів цікавою публікою усіх трьох народностей, а прилежна кімната, у яку був вільний вхід для кожного, хто мав професійний зв'язок зі судом, тріщала від нас усіх, що заправлялися до адвокатського ремесла. Ми товпилися в дверях до залі розправ, вистоявали годинами наче на неоцінній лекції, щоб не втратити ні одного слова, яке падало з його уст. Бо не часто доводилося нам слухати в один раз оборони виголошеної людиною науки, блискучим юристом та бесідником цієї кляси, що не признає дешевих способів вдаряти в сантимент, чи кидати пусті та голосні громи. Його спокійний, м'який, але рішучий голос мав у собі скоріш тембр церковного

проповідника ніж професійного змагуна слова. А високу стать, легко пригнути в діл раменами та головою — наче під тягарем відповідальности свого важного обов'язку — виріжняло таке маркантне достоїнство, схопиме у кожному порусі, найдірбніщим вчинку чи слові, що в наших очах робило його прямо уосібленням поваги адвокатської професії. Ми гляділи на нього з гордістю, наче рядовики на полководця, якого саме відзначають за вигру.

Не признавав дешевих оборонних способів, так часто вживаних його товаришами звання. Не ставив сензаційних внесків, щоб одним махом надати актови оскарження вигляд чистої брехні. Не накидався на прокураторських свідків, ні не робив вражіння, що хоче ошоломлювати суддів та лави присяглих знанням, яке на голову переростає їхнє. Боронив у політичних процесах — і боронив цього, в що вірив ціле життя: в справедливість, право на вільне життя, людське достоїнство та гуманну вибачливість у місце зв'язного відруху пімсти там, де незаконним вчинком кермували ідейні мотиви.

Боронив українських націоналістів — був у такій самій мірі неструдженим оборонцем у процесах КПЗУ, де на лаві обвинувачених засідали члени усіх трьох національностей довоєнної Польщі. Сам у молодости був революціонером — ціле життя остав вірним кличам української Соціалістичної Партії та її активним членом. Цінив та хотів боронити цих, що ризикували життям у підпільній боротьбі, знаючи добре причини, що пхають молодь до конфліктів з владою, суспільним ладом, правом. Спішив до них на поміч зі своїм знанням на кожне візвання — а найчастіше безінтересовно.

Майже легкодушний брак пошанівку для матеріяльних дібр та гроша і малі зусилля, щоб їх осягнути, творили прямо леґенди серед цих, що його знали. До цього ще бувало, що нелеґальні організації, хоч призначували для оборонців фонди, то вони поки дійшли на призначене місце закритими та крутими шляхами — корчилися нерідко до зера...

Не зважаючи на його симпатії для усіх революційних рухів, Pokійний перш за все був гідним сином свого народу, людиною сильного характеру та непродайних засад, що робило його особу шанованою у всіх таборах, серед людей ріжних поглядів, ідей та політичної приналежности. Одні звали його мрійником-ідеалістом, другі нереальним науковцем. Але всі погоджувалися, що був людиною на ідейній, важній службі укра-

їнського народу та так небуденної особистої культури, що з нею числилися та шанували навіть у польському державному суді!

Я бачила багато разів, як після розправи, чи на перерві, судді, які теж жили у тривозі перед перенесенням чи втратою хліба за якийнебудь вияв нельояльних політичних симпатій, і з правила держали себе у недоступній віддалі, а часто й легковаженню до наших адвокатів — підходили до Pokійного, стискали йому руку та притишеним голосом, чи розглядаючись докруги, давали признання за оборонну поведінку.

Як найшла большевицька навала на галицьку землю — перші вістки голосили, що доктора Старосольського з ріднею вивезли на Сибір. "За що?" — кричало у мене безсильне обурення. Ставали перед моїми очима ось ті довгі ряди обвинувачених комуністів, яких Pokійний боронив наче рідних дітей і я даремне ставила собі питання, чому не прийшли вони його ратувати, тоді коли їхні ролі змінилися!

"Д-р Старосольський животіє пастухом на Сибірі. Між дикими тубильцями, серед прокази, нехлюйства, у голоді та холоді вичісує паршивих верблюдів" — читала я тут у газеті. Жаль і безсильність доходили у мене до зеніту. Хто? Ворог народу? Капіталіст? Я ж бачила на власні очі як поспішно накривав тоґою вилинялий одяг, а майже до білого витерті шви нагортки ставали мені перед очима та втворюалися наче живі, викидуючи зі себе слова протесту. Крім книжок — не мав ніякого майна, і дружина та діти працювали поза хатою, щоб вдержати життя на найскромнішому його поземі!

Потім ще розпучливий крик ратунку від дружини Pokійного. "Голод, нужда, недуга. Поможіть! Пробую цієї дороги, як людина з ножем на горлі!" — Ми жили тут безраді. Вони не видержали...

На замерзлім сибірським степі, під похоронний марш азійського рознузданого вихру виросла могила Людини. Обдертої з усього чоловічого достоїнства — приниженої немов найтяжчий злочинець. Такої, що заслужила на почесне місце у гробниці працівників української науки і культури та ціле життя стояла у першому ряді оборонців цих ідей та цінностей, що на них має вирости новий світ, вільний для всіх, ліпший та кращій.

Не знаємо місця, куди слати Тобі наш посмертний поклін. Може й сліду нема, де спочило замучене тіло... Може Твою могилу розтратували верблюди, чи рознесли азійські пастухи у дикім танку наруги над людським достоїнством та цим усім, що

вічне і незнищиме — а проте немічне у стрічі з варварством та насиллям...

Та щоб не сталося з Твоїми тлінними останками — вічна буде пам'ять по Тобі на рідній, українській землі!

У БЕЗКОНЕЧНІЙ ЧЕРЗІ

Такий заголовок вміщував передвоєнний львівський щоденник "Діло" над звітами з наших політичних процесів, які велися перед польськими судами. і цей заголовок майже ніколи не сходив зі сторінок газети, бо слідами цих, за якими замикалися в'язничні двері, йшли інші, а в місце кожного покинченого політичного процесу — назрівало кілька нових. Безконечна черга жертв на шляху здійснення найвищого ідеалу української нації — вільно-державного життя України.

І йде ця черга по нинішню днину. На місце одного завойовника — другий, на місце другого — третій. Поляки, москалі, німці. А від українського народу все ця сама, непрірвана та безконечна черга жертв. Лиш посувається тепер та черга лискавкою; жертви ростуть в сотки, тисячі, мільйони. Це вже не самий лиш гурток очайдушної молоді, небезпечний для ворога непохитною вірністю ідеї, на яку лиш спромогтися може вік молодий, незв'язаний, без особистих обов'язків. Це вже нарід цілий, усі верстви, стани, класи — жінки, діти, кожна одиниця, хоч безоружна і безборонна, та для ворога розсадник ідей, що загрожують його насильному пануванню. і йде цей нарід на заслання, примусову працю, що переходить людську вдержливість, завалює вщерть в'язниці — засипає чужі землі могилами народних робітників, які служили вірно Україні і багато могли ще для неї зробити.

У цій безконечній черзі жертв — покійна Дарія Старосольська. Померла на сибірським засланні піонерка новітнього жіночого руху на Західній Україні, борець за рівне громадянське місце для української жінки, її політичне та соціальне визволення. Жінка, яка вже чотири десятки літ цьому промошувала шлях ідеям, які нині стали дійсністю серед вільних, демократичних народів, даючи гідніше суспільне місце цим, що відповідальні за родину та домашнє вогнище.

Вже серед дівчат — ровесниць у Львові, у перших роках

нашого століття, Покійна організує гурток, де члени мали підготовляти себе до суспільної праці самоосвітою, та виробленням самостійної думки. Щоб оцінити цю діяльність Покійної пригадаймо, що це були часи, коли загал жіночої молоді не мав інших амбіцій крім подружжя, а т. зв. товариське життя — балі та забави — це було для міської жінки одиноке місце, де вона стрічалася зі "широким світом". і то здебільша у тій цілі, щоб зачерпнути з нього сплїток та плитких сензацій. Зі спогадів матери Покійної, Герміни Шухевич, теж одної з перших громадських діячок Західної України, друкованих у довоєнній "Жінці", довідуємося, як членки таких перших наших організацій прямо грозили, що випишуться з товариства, якщо там будуть улажувати їм відчити чи взивати до самоосвіти. "Ми вже за старі до науки" — це була відповідь тодішнього жіноцтва, і то того, що походило з так зв. інтелігенцької класи! Балі, знімки у народних строях та збірки — це була діяльність тодішніх жіночих організацій. Себто — не багато гірша, як у нас тут, пів століття пізніше...

На цьому тлі можемо уявити собі, скільки пересудів треба було побороти кожній одиниці, яка хотіла бачити українську жінку на вищому ступні особистого розвою та на кращому місці серед громадянства. А у ряді цих ідейних одиниць, що високо переростали сучасний собі жіночий загал життєвими амбіціями, знанням та культурними потребами — Покійна станула дуже вчасно з постановою зробити громадянську працю своєю особистою потребою, нарівні з подружжям та родинним життям.

У часі, коли жінки не мали великої охоти витрачувати сили на шкільні дипломи — Покійна добуває основну музичну освіту та на становищі вчительки гри на піяні у Муз. Інституті імени Лисенка у Львові працює від початків його заснування. Належала мабуть до перших наших модерних жінок у цьому зрозумінню, що професійну працю вміла получить з взірцевим вихованням троїх дітей та вдержуванням родинного вогнища.

А при цьому — прямо не було жіночої зорганізованої діяльності, де не можна б подибати слідів праці Покійної. Від редагування жіночого журналу "Мета" — до гуманітарних та політичних установ. Працювала серед жіноцтва, що гуртувалося біля Української Соціалістичної Партії, була душею товариського жіночого клубу при "Новій Хаті", який зорганізувався на кілька літ до війни та серед львівського нашого жіноцтва записався незвичайно підхожою культурно-просвітною працею. Члени клубу

бу та гості відбували постійні, мабуть щотижневі, сходи та слухали викладів наших передових мистців, письменників, екопомістів чи інших.

Жінка професора Вільного Українського Університету, що був би теж окрасою кожного університету в світі, й сама непересічної особистої культури та знання — Покійна ніколи не проявляла "лідерських" амбіцій в організаційному жіночому житті, до яких навіть могло поривати її в Галичині провідне громадянське становище того роду, з якого вийшла. Майже усюди працювала як звичайний совісний рядовик, а її жива та енергійна вдача, здавалося, розпоршувалася по цілому жіночому зорганізованому житті, щоби бути усюди там, де щось твориться, плянується, будується...

І слідів цієї громадянської праці на Зах. Україні не всилі буде затерти ніяка займанщина. Прийде час і Покійну пом'януть теж і в газетах та журналах краще та більш гідно, як це виходить з-під мого скромного пера. Пом'яне її жіноцтво Західної України, яке за десятки літ відробило віки в особистім поступі, національній свідомості та громадянським виробленню, ідучи за прикладом таких світлих одиниць, як Покійна Дарія Старосольська.

Це ще одна жертва у безконечній черзі за волю України. Та віримо, що не даремна!

Свобода, 16 лютого 1943 р.

Р. КУПЧИНСЬКИЙ

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ

В Галичині всіх адвокатів титулували меценасами, але нікого той титул так твердо не тримався, як д-ра Володимира Старосольського. І тоді, як був чотарем УСС, і тоді, як був професором Празького Університету. Коли хтось казав: "Я сьогодні говорив з меценасом" — і не додавав прізвиська, то було ясне, що зі Старосольським. Може це пішло з його військових часів, а може ще передвоєнного Львова — не знаю.

Стрункий, високий, чорнявий, з високим білим чолом, дуже чемний, з елегантними рухами, правник-учений, великий любитель мистецтва — передовсім малярства і музики. Вічно задуманий, хоч дуже уважливий, вічно поважний, хоч дуже дотепний. Любов до мистецтва була нераз причиною, що забував про якусь важну годину в своїй адвокатській практиці.

Урядовець його канцелярії оповідав таке: "Меценас мав їхати до Городка на розправу. Купили ми залізничий квиток, відвезли меценаса на Головний Двірець, ну, думаємо — напевно поїде. Але за годину меценас є назад. Що таке? — питаємо. "Знаєте — каже — такий прекрасний афіш висів на пероні! Кажу вам — я був просто захоплений. Помисл, композиція, виконання — першорядні. Я став і надивитися не міг". А потяг пішов! "Власне. Навіть не знаю, коли". Ледве вдалось нам телефонічно цілу справу якось покрутити".

1915 рік. Ми з меценасом приїхали з Коша на фронт коло Болехова. Ночували на болехівським тартаку, у якійсь хатинці. Досвіта почала бити російська артилерія, і то на тартак, і то т. зв. "дурними Іванами" (важкі гранати). Одна граната перед хатинку, друга з боку, я схопився і вбрався. Меценас схопився був також, але в одному моменті застиг. Сидить і думає. "Пане меценасе — кажу — нема часу. Треба виривати!" "Так-так! — відповідає флегматично. Але уявіть собі, як деякі предмети вміють по мистецьки укриватися. Десь заподілася одна моя скарпетка і аніруш її знайти..."

А як твердо тримався його титул "меценас", то пригадую собі такий випадок:

1917 рік, Розвадів над Дністром, вишкіл УСС. Старосольський був адьютантом майора Мирона Тарнавського, команданта вишколу, пізнішого нач. вождя У.Г.А. і щодня відбирав звіт.

Одного дня був при звіті Тарнавський, стояв збоку, прислухувався.

Перший стрілець:

— Пане меценасе, прошу три дні відпустки.

Другий стрілець: "Пане меценасе!", третій стрілець: "Пане меценасе!".

При четвертім Тарнавський торгнув себе за вуса, а при п'ятім скочив, як опарений:

— Стрілець! Тут нема жадних меценасів! Тут є військо і військові ранги. Зрозумів?!

А звертаючись до Старосольського:

— Пане меценасе! Щоб мені того більше не бу...

Всміхнувся, махнув рукою і пішов до канцелярії.

Минулася війна, Старосольський був довший час професором університету у Празі. Врешті вернувся до Львова.

Зустрічаю його на вулиці, вітаю, стали, балакаємо. В одному моменті проходить біля нас якийсь молодий громадянин. Коли вже нас минав, Старосольський чемно йому вклонився.

— Хто це такий? — питаю.

— То студент, мій бувший учень.

— А чому ж ви йому кланяєтесь?

Старосольський якось безрадно всміхнувся.

— Бачите, ми знайомі. То хтось із нас повинен поздоровити.

Меценас любив працювати до пізньої ночі, а зате не любив раннього вставання.

— Пане меценасе — питав його хтось із добрих знайомих, — чи ви тепер так само пізно встаєте?

— О, пане товаришу, минулися добрі часи. Я тепер страшенно ранній пташок.

— Неможливе...

— Так. Знаєте, я мав у Празі господиню, що завзялася була навчити мене вставати рано. Отже будила мене цілий тиждень у дев'ятій, потім у восьмій, а як я вже привик, то в сьомій, потім у шостій, далі в п'ятій, і до того дійшло, що я тепер встаю в десятій, але на цілу добу наперед...

Зараз після першого свого приходу до Львова більшовики вивезли Володимира Старосольського. Не знаю, що з ним. Велика шкода для правничої науки, для політики і для товариських форм.

Листи до приятелів, ч. 7 (53-P.V.) Липень 1957, Видавництво "Ключі", Нью-Йорк—Торонто.

V.
ПОКАЗНИК ІМЕН

Показник не включає розділу:

II. "Наукові праці Володимира Старосольського",
а теж не подає сторінок, на яких повторюється його ім'я.

Адлер, Віктор 343
Адріанович, Слава 130
Айхельман, Отто 102
Андерс, Владислав 143, 149
Андрух, Іван 367
Антонович, Дмитро 102-104, 106, 376
Антонович-Рудницька, Марія 376
Антонович, Катерина 376
Арсенич, Петро 31
Артимович, Агенор 104
Атаманчук, Василь 110
Баворовскі 122
Бандрівська, Ольга див. Шухевич
Баньковський, Володимир 15
Баньковський, Омелян — отець 15, 16
Баран, Степан 54
Барвінок, Ганна 32
Бардах, Марко 55
Бачинський, Володимир 57, 88, 91, 92
Бачинський, Лев 88
Бачинський, Юліан 371
Беднарський, К. 30
Бережницька-Будзова, Олена 36
Бережницькі 118
Березовський, Арпад 361, 362
Бернацік, Едмунд 62
Біда, Роман 330, 333
Біднов, Василь 106
Білас, Василь 333, 336, 340, 341
Білецький, Василь 59
Білозор, Володимир 86
Біляк, Степан 370
Бульба, Лідія нар. Сось 130
Буняк, Порфір 135
Вайнфельд, Гізеля 24, 55
Вайт, Антоніна див. Світальська
Вайт, Вільгельм 9
Вайт, Кордуля нар. Старосольська 9, 17
Васілевські М. 361, 365
Вахнянин, Богдан 64
Величковська, Ольга нар. Шухевич 20
Велдичі 15, 22
Вербицький, Іван 110
Вергановські 111
Весоловський, Ярослав 57
Весоловскі, Томаш 338
Вишиваний, Василь (Вільгельм Габсбург) 82, 83, 94, 96, 97
Віргілій 30
Вітик, Семен 55
Вітовський, Дмитро 79
Вітошинський Ярослав 58
Вовк, Федір 33, 36
Габсбург Вільгельм див. Василь Вишиваний
Габсбург, Карло 94
Гаврилко, Михайло 69
Гаєцький, Андрій 357
Гаєцький, Теодосій 355
Галуцинський, Михайло 46, 54
Ганкевич, Лев 36, 54, 370, 390
Гарматій, Гриць 47, 55
Гартман, Едуард 343
Гемпель, полк. 94
Гердер Йоган 30
Глібів, Леонід 32
Глушкевич, Маріян 390
Гнатюк, Василь 33, 36
Гнатюк, Володимир 47
Голубович, Сидір 57
Горбачевський, Іван 104
Горбовий, Михайло 370
Гофмансталь, Гуго фон 95
Грабовський, Остап 46
Грінченки, Борис і Марія 36
Грінченко, Настя 36
Грушевський, Михайло 33, 36, 96, 98, 390
Гуркевич, Володимир 54
Гете, Йоган Вольфганг 335
Гец, Лев 88, 89, 95, 98, 99
Горук, Семен 46, 51, 54
Грек 56, 57
Гросфельд, Людвік 363, 364

Гумпльович, Людвік 61, 387
Гуревич, Л. 343
Гутковська, Марія див. Шухевич
Давидяк, Євген 370
Данилишин, Дмитро 333, 335, 336, 340, 341
Дашкевич, Роман 66
Девоссер, Михайло 86
Дзяленська, Катерина 5
Дзяленський, Павло 5
Дідушицькі 31, 32, 90
Дідушки, Василь, Петро 57
Дністрянський, Станислав 61, 98, 100-105
Донцов, Дмитро 85, 357, 371, 379, 391
Донцова, Марія 120
Дорошенко, Володимир 36
Дорошенко, Дмитро 104
Доценко, Олександр 90
Драгоманів, Михайло 371, 393
Дурбаки 143
Дурбак, Павло 143
Еріо, Едуард 360
Елінек, Георг VII, 61, 62, 387, 390
Жеромскі, Стефан 338
Жизневський, Євген 113
Загайкевич, Володимир 57, 362, 365, 366, 368, 370
Загайкевич, Микола 91
Заячківський, Микола 115
Зеленецький, Олександр 143
Зіммель, Георг 61, 387
Зленко, Петро 106
Іванов — генерал 124
Калинович, Володимир 129
Калинович, Іван 106
Кандиба, Олександр 106
Каратницький, Роман 86
Катамай, Дмитро 77, 92
Качмар, Василь 360-363, 365, 368, 369
Квасниця, Іван (Асьо) 135
Кедрин, Іван (Рудницький) 64, 389, 392
Кивелюк, Іван 59
Кігічак, Андрій 83
Кікевич, Антоній 5
Кікевич, Маріянна див. Старосольська
Кінасевиц, Марія нар. Левицька 121
Кістяковський, Богдан 105

Клявзевиц, Карл 64
Книш, Зиновій 112, 333
Коберський, Карло 342
Кобринська, Наталія 394
Ковблянська, Марія нар. Шухевич 30
Козловський, Микола 31
Козловська, Модеста нар. Шухевич 30
Колесса, Олександр 100, 103, 104
Колесса, Філярет 98
Кондратович, Кароліна 23
Кормош, Ірина див. Шухевич
Кормош, Теофіль 93
Королів, Федір 67, 352
Коропей, Осип 361, 362, 368
Корта, Матильда нар. Старосольська 9
Косач, Ольга див. Кривинюк
Косевич, Євген 46, 57, 393
Коссак, Зенон 341
Косач-Квітка Ляріса — Леся Українка 32, 46, 47, 55
Костельник, Григорій о. 379
Кот, Станислав 149
Кржевінські, З. 362, 368
Кривенюк, Михайло Васильович 47, 55
Кривенюк, Ольга нар. Косач 47
Кромгольцова 102, 105
Крушельницький, Антін 46, 54, 95
Крушельницькі "Данушко", Тарас, "Пушко" 95
Крушельницький, М. 47
Крушельницька, Соломія 35, 88, 107, 116
Кудрик, Йосифа (Донька) нар. Рожанковська 37
Купчинський, Роман 84, 86, 401
Кучерепа І 361, 362, 368
Лашенко, Ростислав 104
Левицький, Василь (Софронів) 30, 393
Левицька, Віра 121
Левицький, Дмитро 111, 391
Левицька, Євгенія нар. Шухевич 30, 121
Левицький Кость 57, 124, 382, 394
Левицька, Марія див. Кінасевиц
Левицький, Мирон 120, 121
Левицька, Слава 121

- Левицький, Софрон 121
 Левицький Теодор отець 18
 Леглер, Ганна 13, 14, 16
 Леглер, Міці 13, 14, 16
 Леглер, Йосифа див. Рапф
 Лемик, Микола 112, 329
 Ленецька, Марія див. Шухевич
 Лепкий, Богдан 389
 Лепкий Льоньо 86
 Липинський, Вячеслав 98, 381
 Лисенко, Микола 32, 33
 Літвінішин, Вітольд 21, 22
 Літвінішин, Ядвига (Дзюня) нар. Старосольська 21, 22, 23
 Лозинський, Михайло 57, 103, 104
 Ломницька Дарія (Дада) нар. Шухевич 37
 Лоський, Кость 104
 Любарська, Оля 83
 Любарський, Семен 83
 Любович, Герміна див. Шухевич
 Любомірські кн. 135
 Людкевич, Станіслав 21, 25, 38, 40, 93
 Ляндав, Лейба 363, 364, 369
 Ляріш, граф фон Рубен (псевдо Лярішенко) 94
 Мазепа, Ісаак 90
 Макар Хома 57
 Макаревіч, Юліюш 333
 Маланюк, Євген 103
 Малис, Ярема 128
 Малицька, Константина 145
 Марітчакова 131
 Марунчак, Михайло 370
 Мартинець, Володимир 112, 115
 Мартинюк, М. 361, 362
 Мартіц 387
 Марченко, Михайло 125, 129
 Масарик, Тома 98-100, 103, 345
 Масюк, Володимир 113, 381
 Матла, Олександр 361, 362
 Матюшенко, Борис 102, 104
 Медзгер, Едмунд 362
 Мезенцев 145
 Мелень, Теофіль 46, 54
 Мелешко, Ф. 127
 Мельничук, Степан 105
 Мірецькі 367
 Мірчук, Іван 98, 101, 102
 Мірчук, Петро 111, 341
 Міхновський, Микола 46
 Міцкевич, Адам 331, 332, 368
 Міщенко 124
 Мицик, Василь 375
 Мицик, Данило 375
 Мицик, Роман 375
 Мирошниченки 121
 Мишуга, Олександр 146
 Могила, Петро 48
 Могилянський, Яша 55
 Монтескіє Шарль 331, 366
 Морачевські, Вацлав 112
 Морачевська, Софія нар. Окуневська 112
 Мотика, Микола 339
 Мудрой Ярослав кн. 20
 Навроцький, Степан 362, 365
 Нановський, Ярослав 27
 Нечас, Яромір 99, 100
 Новаківський, Олекса 389
 Носкова-Бочковська, Марія 104
 Одарченко, Олексій 102
 Окуневська, Софія див. Морачевська
 Окуневський, Теофіль 57, 372, 373
 Окшея 367
 Олесницька, Клявдія нар. Гавришак 395
 Олесь, Олександр 103
 Оленкевіч — комісар 361
 Опока, Микола 367
 Оркан, Владислав 54
 Остапчук, Яцко 55
 Острожський 48
 Охримович, Володимир 91
 Падох, Ярослав VIII
 Паліїв, Дмитро 84, 87
 Панкевич Кл. 106
 Панчак, Василь 86
 Паньківський, Кость 113
 Паньківські Кость і Йосипа 113
 Паньчишин, Маріян 144
 Паньчишинова, Ольга 120
 Пастушенко, Микола 32
 Петрик, Петро 57, 58
 Петрусенко, Оксана 126
 Перацкі — суддя 330
 Пипський 367
 Плеханов, 343
 Полянський, Ярослав 361, 362, 368
 Попович, Б. 83
 Порохівський, Гнат 91
 Потерейко, Ірина 361, 362
 Потоцкі Анджей VII, 57
 Проккоп, Мирослав 124, 126
 Прокш — староста 16
 Прохаска, Болеслав 362-364
 Пшепюрський, Андрій о. 111
 Рак, Антін 21
 Раковський, Іван 80, 380
 Рапфи (родина) 14, 15, 26
 Рапф, Георг (Йоган) 9, 12-17
 Рапф, Георг мол. 13
 Рапф, Едмунд 13
 Рапф, Йосифа нар. Леглер 12, 14, 17
 Рапф Йосипа (Пепі) див. Томашук
 Рапф, Карло 13, 17, 18
 Рапф, Леонтина 13
 Рапф, Стефан 6, 13, 14
 Рапф, Юлія, Анна, Маріянна див. Старосольська
 Рильський, Максим 332
 Ріпецький, Степан 54, 64, 66, 79
 Рожанковські 111
 Рожанковський, Володимир (Инко) 37
 Рожанковська, Ірина (Лідка) нар. Шухевич 34, 35, 37, 71, 119
 Рожанковська, Йосифа (Донька) див. Кудрик
 Рожанковський, Стефан 37
 Рожанковський, Теодор 37, 71
 Рожанковський, Ярослав (Славко) 37
 Розенбавм, Менахем, Мендель 24, 46, 47, 52, 55
 Рудницький, Іван Теодор 113
 Рудницька, Марія нар. Антонович 376
 Рудницький, Михайло 380
 Рудницький, Степан 100, 101, 104
 Руссо, Жан Жак 347
 Сабат, Андрій 91, 92
 Сайкевич, Михайло 130
 Самбірський, Степан 378
 Саніцький В. 106
 Світальський, Альбін 9
 Світальська Антоніна нар. Вайт 9, 111
 Світальські, Казімеж 9, 111
 Сікорські Владислав 143
 Сілецька, Оксана див. Старосольська
 Зіммель, Георг 61, 387
 Сірополко, Степан 106
 Січинський, Мирослав VII, 57, 114, 373
 Скобель, Іван 111
 Скот, Вальтер 30
 Смаль-Стоцький, Степан 103, 104
 Снігурський, Іван (єпископ) 6
 Собінські, Станіслав 110
 Сось, Лідія див. Бульба
 Сплавінські Лер 128
 Станько, Михайло 21, 25
 Старомійський, Іван о. 4
 Старосольські 120, 127, 132
 Старосольська, Альойза нар. Шуровська 9
 Старосольська, Анастасія нар. Чернигевич 4
 Старосольська, Анна — нар. Шуман 9, 129
 Старосольський, Василь 6, 8, 9, 56
 Старосольський, Володимир мол. (Одьо) 131
 Старосольська, Дарія (Одарка) нар. Шухевич 28, 29, 33-39, 42, 46, 51, 70, 71, 88, 93, 95, 107, 110, 118, 119, 127, 128, 130-132, 134, 143-149, 375, 386, 392-194, 398, 400
 Старосольський, Іван 4, 5
 Старосольський, Ігор 37, 43, 95, 108, 109, 121, 122, 128, 131, 132, 147, 149, 375, 392
 Старосольська, Ірина нар. Котович 121, 128, 131
 Старосольський, Йоахим (Яким) 8, 10-12, 18
 Старосольський, Константин 8, 9, 18, 129
 Старосольська, Кордуля див. Вайт
 Старосольська, Оксана нар. Сілецька 127
 Старосольська, Леонтина (Леонка) див. Тщінська
 Старосольська, Маріянна нар. Кікевич 5-8, 10
 Старосольська, Матильда див. Корта
 Старосольський, Миколай 4-8, 10, 17
 Старосольський, Михайло 9, 10, 129

- Старосольський, Нестор 8, 10
Старосольський, Станислав 8, 10, 111, 120, 129
Старосольський Степн 6, 8, 10
Старосольська, Уляна VI, 37, 43, 95, 108, 109, 118, 121, 128, 130, 131, 132, 147, 149, 375, 392
Старосольська, Юлія, Анна, Маріянна нар. Рапф 12, 13, 15, 17, 21, 22, 24
Старосольський, Юрій (ЮСТ) 3, 37, 43, 72, 74, 76, 93, 95, 96, 108, 112, 115, 127, 148, 375
Старосольська, Ядвига (Дзюня) див. Літвінішин
Степанівна, Олена 69
Стефанік, Василь 22, 24, 26, 27, 112, 389
Стешенко, Іван (І.М.) 47
Стоцька, Євгенія див. Шухевич
Стронський, Микола 86
Стронський д-р 127
Студинський, Кирило 88, 91, 92
Сулемірський, Фіп. 20
Тарнавський, Мирон 71, 72, 83, 84, 87, 346-348, 402
Темницький, Володимир 46, 51, 54, 77, 394
Терлецька, Ольга 130
Тимінські, Віктор 362, 365-367, 369
Тимошенко, Володимир 104
Тищенко, Юрій 106
Тобілевич, Софія 82
Томашівський, Стефан 77
Томашук, Йосифа (Пепі) нар. Рапф 13, 15, 17, 18, 22
Томашук, Константин 17
Трайчке, Гайнріх 343
Трильовський, Кирило 65, 77
Трускавецька, Марія 4
Трух, Гринько 86
Труш, Іван V, 27, 389
Тщінська, Леонтина (Леонка) нар. Старосольська 6, 8, 9, 56
Українка Леся див. Косач-Квітка Ля-рися
Федчук, Степан 361-363, 365, 368, 369
Феник, В. 361, 362, 368
Франко, Іван 30, 33, 36 372
Франц I — цісар 5, 8
Франц Йосиф — цісар 43
Харкевич, Едвард 59
Хом'як Дмитро 59
Хомяк Олександр 113, 114, 381
Цегельський, Льонгин 45, 46, 48, 50, 51, 53
Цепко, Іван 105
Цяпка-Скоропад, Іван 86
Цьокан, Ілько 86
Чайковський, Данило 341
Чернецький, Антін 54
Черни міністер ЧСР 100
Чернигевич, Анастасія див. Старосольська
Чернигевич, Петро 4
Чернигевич, Степан 4, 5
Чижевський, Дмитро 106
Чмола, Іван 69
Чубатий, Микола 357
Чупринка, Тарас див. Шухевич, Роман
Шаповал, Микита 342
Шашкевич, Маркіян о. 28, 30, 32
Шевельов, Юрій (Шерех, Юрій) 126
Шевченко, Тарас 32, 68, 79, 332
Шевчук, Семен 370
Шептицький, Андрей — митрополит 33, 120, 123, 378, 381, 385
Шеремета, Петро 105
Шлемкевич, Микола (Іванейко) 379
Шульц 30
Шуман, Анна див. Старосольська
Шумило-Кульчицька, Анна див. Шухевич
Шумук, Данило 116
Шух, Іван 29
Шух, Марія нар. Гутковська 29
Шухевичі 29-31, 34, 35, 37, 111, 118, 119
Шухевич, Анна нар. Шумило-Кульчицька 30
Шухевич, Анна нар. Шумило-Кульчицька 30
Шухевич, Володимир 29-39, 42, 51, 70, 88, 118, 119
Шухевич Володимир мол. (Братко) 34, 35, 37, 119
Шухевич, Герміна нар. Любович 33-35, 37, 39, 118, 119, 129, 393, 399
Шухевич Дарія (Одарка) див. Старосольська
Шухевич Дарія (Дада) див. Ломницька
Шухевич, Євгенія нар. Стоцька 37
Шухевич Євгенія див. Левицька
Шухевич, Євгеній 30
Шухевич, Зенон о. 30
Шухевич, Евстахій о. 29
Шухевич, Ізидор 30
Шухевич, Ірина (Лідка) див. Рожанковська
Шухевич Ірина нар. Кормош 37
Шухевич Марія нар. Ленецька 29
Шухевич, Марія див. Ковблянська
Шухевич Микола 31, 46, 71
Шухевич, Модеста див. Козловська
Шухевич, Наталія 37
Шухевич Ольга див. Величковська
Шухевич, Ольга нар. Бандрівська 35, 37, 88
Шухевич, Осип (Йосиф) о. 29-31
Шухевич, Осип (Зенко) 34, 35, 37, 39, 119
Шухевич, Роман (Тарас Чупринка) 37
Шухевич, Степан 30, 341, 359, 370, 390
Шухевич, Тарас (Боба) 34, 35, 37, 88, 130
Шухевич, Теофіль 92
Шухевич, Юліян, отець 29
Шухевич, Юрій 37, 132
Шухов 29
Шуховський, Мартин 29
Щербаківський, Вадим 104
Щербина, Федір 102, 104
Щуровська, Альойза див. Старосольська
Щуровський, Євген 91, 92
Щуровський, Володимир 86
Юрчак, Ю. 361, 362, 368
Юрик, Степан отець 72
Яковлів, Андрій 102
Янів, Володимир 50
Янта Олександр 57
Ярослав Мудрий князь 20
Ястров, Ігнац 61, 387